AGÁRDI PÉTER

Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014

NAPVILÁG KIADÓ

A kötet megjelenését a

„Budapest Bank Budapestért” Alapítvány, a

Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kara, valamint a

Politikatörténeti Alapítvány támogatta.

ISBN 978 963 338 386 5

Kiadja a Napvilág Kiadó Kft.
www.napvilagkiado.eu

Első kiadás: 2015

Printed in Hungary

Tartalom

Kedves tanáraim és mentoraim emlékére

Minden kultúrmunka csak akkor lehetséges, ha a kultúra értékében való hitet posztuláljuk. A kulturális munka értékében való hit, íme a tanári hivatásnak végső posztulátuma; e hit nélkül van kenyérkereső mesterség, van hivatal, de nincsen és nem lehetséges hivatás.
(Kunfi Zsigmond: *Prolegomenák a tanári hivatáshoz* – 1904)

Nemzeti hagyományunk a baloldaliság,
a történelem erre irányított bennünket,
és úgy érzem, erre kényszerít bennünket a jelen is.
(Illyés Gyula: *Van-e jobboldali és baloldali irodalom?* – 1933)

A kultúra szüntelenül fejlődő, alakuló, új meg új problémákkal viaskodó s azokat megoldó folyamat: belső egyensúlya, összhangja, újjászületése nem bizonyos meghatározó jelleg „szabályai"-hoz való alkalmazkodásból, hanem problémáknak a megoldásából származik, s minél sikeresebben oldja meg ezeket a problémákat, annál inkább válik – anélkül, hogy ezt akarná – jellegzetessé, „tipikusan" magyarrá.
(Bibó István: *A magyarságtudomány problémája* – 1948)

ELŐSZÓ

A múlt és a jelen történelme nemcsak, sőt talán nem elsősorban a *politika* históriája, hanem a tágan értett *kultúráé* is. Minden utókor újraírja előtörténetét, hiszen az „után", a „kifejlet" új rálátást biztosít az „előttre", az előzményekre. Igaz ez a kulturális folyamatokra, a művelődés- és eszmetörténetre is. A múlt gyakran jobban érthető meg a jelenből és a „várható jövőből", mintsem az egyidejűségből. Az időben „benne élő" kortárs, a tanú ritkán rendelkezik azzal a tisztánlátással, amellyel a „túlélő", a kései utód; az értelmezéshez és a mérlegeléshez elengedhetetlen források, a hiteles dokumentumok nagy része is csak később lesz hozzáférhető. Mindez azonban korántsem igazolja a múlthamisításokat és az ideologikus emlékezetpolitikák torzításait, a tudatlanságot és az anakronizmusokat.

A forrásokkal, az összefüggések és a vélemények gondos mérlegelésével hitelesített szakszerű újraértékelés távol kell hogy álljon a múltat az aktuálpolitikák érdekében kiszolgáltató tudománytalanságtól. Igaz: amit *művelődéstörténeti objektivitásnak* szeretnénk hinni, „csak" szándék és törekvés, ritkán tud kristálytisztán realizálódni, bármilyen ideológiai, történetpolitikai felfogásról, irányzatról legyen is szó. A szakmai igényesség és a történelmi távlat mégis különbséget tesz az egyik oldalról a tudományos viták, az indokolt (bár az újabb tévedések kockázataitól sem mentes) újraértelmezések, a másik oldalról az önkényes átpolitizálások, a historizáló kontárságok között. Ez a szándék és remény éltet, amikor áttekintést nyújtok az 1847-es *Ellenzéki Nyilatkozat*tól, majd Eötvös József művelődéstörténeti fordulatot hozó oktatási törvényétől (1868) a jelenig (2014) ívelő *másfél évszázad kultúrafelfogásairól.*

Természetesen a saját kompetenciám korlátai, az eddigi földolgozások és eszmecserék gazdagsága, valamint munkám terjedelmi keretei miatt nem törekedhetek semmiféle teljességre, jóllehet a címbe sűrített téma évtizedek óta foglalkoztat, egyes kérdéseinek megválaszolására korábban is tettem – önkorrekciókkal együtt járó – kísérleteket. Több mint két évtizedes *pécsi egyetemi művelődéstörténeti kurzusaim* szintén folyamatosan érlelték bennem a „problematikát", hallgatóimmal „ki is próbáltam" szempontjaim relevanciáját és érthetőségét. Ezen a személyes indíttatáson túl ugyanakkor az is motivál, hogy hozzájáruljak a mai társadalmi és művelődési diskurzusok közötti eligazodáshoz, a nemzeti kultúra korszerű értelmezéséhez, valamint a XXI. század elején sűrűsödő történelemhamisítások eloszlatásához. Érdemes újra és újra mérlegre tenni a hagyományokat – különösen egy olyan „posztmodern" időszakban, amikor hegemón államideológiává válnak a konzervatív, a keresztény-nemzeti kultúrafelfogás lassan százéves tételei, sőt az olykor még ósdibbak és annál rosszabbak is; s amikor a művelődés területén szintén komoly veszélyek fenyegetik az elemi

tények ismeretét és a hiteles nemzeti tradíciókat. Ám ettől függetlenül: *a múlthoz való viszony állandó de- és rekonstrukciója* az új történelmi és kulturális perspektívákból nyíló rálátás felől mindig is írástudói kötelezettség.

Aktuálpolitikai utalásokkal és példákkal csak ritkán beszélek ki az egykori szövegek interpretációiból, jóllehet 2010 utáni életünk s benne kultúránk nap mint nap provokálná az analógiák kimutatását és az intertextusok leleplezését. Nem akarom, nem fogom azonban a jobboldali előjelű *historizálásokat* egy baloldalival ellensúlyozni, neutralizálni. Az esetleg elhibázott minősítésektől, talán vitatható értelmezéseimtől a szándék természetesen aligha óv meg, de korrekciójuk – bízom benne – nem az előítéletekkel és megbélyegzésekkel terhes politikai köznyilvánosság terepe lesz, hanem a kritikus szakmai fogadtatásé. Az az olvasóm pedig, aki megtisztel azzal, hogy megbirkózik könyvemmel, de alapvetően nem ért egyet állításaimmal, szempontokat kaphat egy más struktúra, illetve értékrend fölállítására.

Éles vitákról, ütközésekről bőségesen lesz szó könyvemben; mitől lenne hát áramvonalasított és harmonikus XXI. század eleji újraértelmező földolgozásuk? Ugyanakkor arról is szeretném meggyőzni olvasóimat, hogy *mindegyik kultúrafelfogásban* (az ideológiai arculatuk okán tőlem távolabb állókban szintén) vannak jelentős és maradandó nemzeti értékek. Sőt reális bizonyítékok is megerősítik a számos *értékrendbeli, minőségi találkozás* tényét és örömét. Hiszen a különböző korokban és szituációkban egyaránt volt „valami", ami a *centrifugális* szellemi folyamatokat egy *centripetális* mozgással ellenpontozta – főleg a korukat „túlélő" értékek, az elévülhetetlen kulturális örökség intézményesülése révén. S hogy mi ez a „valami"? József Attilával válaszolok: *„a nemzet: közös ihlet".*

A régi-új kultúraelméleti fogalmak általam használatos értelmezését – még ha didaktikusnak tűnik is – a bevezető fejezetben törekszem tisztázni. Az egyes periódusokkal, kultúrafelfogásokkal és képviselőikkel foglalkozó részek és alfejezetek terjedelme eltérő, de az olykor feltűnő különbségek, aránytalanságok korántsem értékítéletek a részemről. Gyakori ugyanis a keresztivatkozás, a másik ideológiával, kultúrafelfogással, írástudóval folytatott viták oda-vissza dokumentálása. A témakörök és a miniportrék sem mindig követik a szigorú időrendi logikát. Az érveléshez szükséges idézetek esetenként hosszúnak tűnhetnek; mentségem, hogy a kevésbé ismert textusokat bővebben akartam az olvasó elé tárni, és mi sem áll távolabb tőlem a kézi- vagy tankönyvszerű, lekerekítő kiegyensúlyozásnál, az „eszmetörténeti méretgazdaságosságnál", vagy éppen a kategorikus címkézésnél, a szoborfaragásnál és szoborrombolásnál.

Ami *vállalt témáimat* illeti: bár az iskola a kultúraközvetítés legerősebb, leginkább intézményesített terepe (hatása felbecsülhetetlen egy ember egész életére és a nemzet jövőjére), a kultúrafelfogásokban betöltött alapvető jelentőségéhez képest mégis viszonylag keveset foglalkozom az *oktatási rendszer* és szerkezet, a mobilitás és a szegregáció kérdéseivel, az állam és az egyházak iskola-fenntartási szerepe körüli elvi nézetekkel és vitákkal, a felsőoktatási struktúra és az alul- vagy túlképzés eltérő értelmezéseivel. Pedig az ezekkel kapcsolatos álláspontok mentén is markánsan elkülönülnek a politikai ideológiáktól ihletett kultúrafelfogások. E témakör itteni szűkösségére legyen indok egyrészt az oktatási koncepciók eszme- és művelődéstörténetének viszonylag alapos szakirodalmi kidolgozottsága (amelyre a *Felhasznált irodalom* is ad támpontokat), másrészt az, hogy mivel egyetemen tanítok, nem akartam túlzottan megterhelni a könyvemet saját közvetlen, „húsba vágó" felsőoktatási témáimmal. Némileg hasonló a helyzet a *nyilvánosság- és médiafelfogásokkal:* ezeket sem tárgyalom a szükséges alapossággal, bár szerves részei a kultúrafelfogásoknak. Itt blokkolóként szintén működhet egy személyes ok: rádiós és médiaoktatói elkötelezettségem, illetve múltam, az attól való félelem, nehogy e helyütt is túlzottan elmerüljek a médiapolitikák világában. Nem foglalkozom elkülönülten a határon túli magyarság közösségeiben, illetve nyilvánosságában, valamint a Nyugat-Európában, Amerikában tevékeny kitűnő személyiségek kultúrafelfogásaival sem, jóllehet a négy bemutatandó modell nagyjából ott is érvényesül (bár jelentős módosulásokkal, lásd például az USA-ban letelepedett Jászi Oszkárt, a szovjetunióbeli magyar emigrációt, az Angliában élő Mészáros Istvánt, vagy a gazdag erdélyi, dél- és felvidéki szellemi életet). Egyik-másik külországi szellemi irányzat (például a transzszilvanizmus), vagy külföldre került, emigráns magyar személyiség azonban értelemszerűen szóba kerül, sőt portrét is kap (Márai Sándor).

A legkényesebb műfaji dilemmám: az egyes kultúrafelfogásokhoz illesztett kisportrék és névsorok. Nem kizárólagos és zárt csoportként, nem skatulyaként/szekértáborként, nem az egyéniségek ideológiai szereposztásaként szolgálnak ezek, hanem – persze tényekre, összefüggésekre alapozott – ajánlatként és további, kedvcsináló figyelemfelhívásként. Konkrét nevek, szövegdokumentáció és interpretáció nélkül steril és bizonyítatlan lenne az érvelésem. A valódi szellemi nagyságok életművét egyébként aligha ideológiai arculatuk és csoportlojalitásuk minősíti, de efemernek vagy puszta külsőségnek sem tekinthetők e kötések és kötődések. S természetesen vannak „besorolhatatlanok" is. El akarom viszont hárítani azt a látszatot, hogy akik nem szerepelnek a könyvemben, azok „nincsenek" – csupán ennyire tellett mostani elemzésemből és a terjedelmi keretekből. Még „életveszélyesebb" a kisportrék nélkül felsoroltak névsora, illetve „besorolásuk" ezekbe a mégoly tágan kialakított eszmetörténeti keretekbe, ha természetesen voltak-vannak is jellegzetes világnézeti vegyértékeik. Egyébként minél hosszabb egy-egy névsor, annál több lesz a hiányzó, illetve a „sértett"; s mindezt még tetézi a vakmerőség: élő kortársakat is szóba hozok, hogy legyen perszonifikálható hitele a mai kultúrafelfogások bemutatásának.

Állásfoglalásaim az interpretációkban és az érvelésben, nem pedig a szövegarányokban és a névsorokban érhetők tetten. Az *értékrendek,* a kulturális és nemzet*viták,* illetve a *találkozások* struktúrájának és dinamikájának bemutatására törekszem – szándékom szerint „pártatlanul", de világnézetem és értékszemléletem jegyében. A méretektől és arányoktól függetlenül minden fejezet nagyjából azonos szerkezetű: az elején kísérletet teszek az adott kultúrafelfogás tömör jellemzésére. Az egyes feje-

zetek terjedelmének nagyobbik részét néhány jellegzetes vita, „ügy" és egy-egy kulturális gondolkodó koncepciójának vagy/és művelődéspolitikus kultúrafelfogásának – esetenként portrészerű – rekonstruálása tölti ki.

Elsősorban a fiatalabb és a nem szakmabéli olvasók számára olykor szükségesnek véltem alapfogalmakat is tisztázni, elemi bibliográfiai adatokat is megadni. Tanári tapasztalataim szerint ugyanis a rendszerváltozás után felnőtt új nemzedék nem csupán életkora vagy az előző, államszocialista rendszerrel szembeni élesen kritikus viszonya miatt nem tud fontos tényekről, történésekről és személyekről. Legalább ennyire fertőzők a „nemzeti felejtés" szindrómái, riasztók az oktatás súlyos hiányosságai, valamint a „kommunistázó", „liberálisozó" propaganda szitokszavai, elhallgatásai és kulturális összeesküvés-elméletei. A tudományos megközelítést így esetenként az ismeretközlés műfajával is vegyítenem kellett.

Sokaknak tartozom köszönettel, hogy ez a munka elkészülhetett, de nincs módom mindenkit név szerint megemlíteni. Egyetemi tanáraimon és mentoraimon túl mindenekelőtt feleségem kitartó támogatásáért és az általa biztosított gondoskodó hátországért vagyok hálás. Azoknak a szakmai intézményeknek (és személy szerint vezetőiknek) szintén, amelyekben 1970 óta dolgozhattam, s amelyek közösségeitől is sokat kaptam: az MTA Irodalomtudományi Intézetében, a Magyar Rádióban, az MTA Lukács György Archívumában, a Pécsi Tudományegyetemen és a József Attila Társaságban. Miközben folytattam irodalomtörténészi munkámat, egy évtizedet az „egypárt", a Magyar Szocialista Munkáspárt központi tudományos-kulturális apparátusában töltöttem; ez az időszak, az ennek során szerzett – olykor gazdagító és életre szólóan pozitív, olykor fájdalmas, önkritikus szembenézésre is késztető – tapasztalatok szintén segítettek szakmai érdeklődésem és szemléletem alakításában. Köszönöm családomnak, barátaimnak, szakmabéli kollégáimnak és kedves, érdeklődő tanítványaimnak az ösztönző, bírálva biztató támogatást; első olvasóim, feleségem, Zsuzsanna és Fruzsina leányom szövegértő szigorát. Személy szerint is meg kell hogy említsem azokat, akik érdemi kritikáikkal és alapos javaslataikkal szóban vagy/és írásban hozzájárultak könyvem szövegének véglegesítéséhez: Antal Attila, Bozóki András, Feitl István, Földes György, Horváth Gábor, Konok Péter, Lengyel András, Standeisky Éva, Tverdota György. Hálás vagyok, hogy már doktori védése és publikálása előtt olvashattam, sőt hasznosíthattam Dévényi Anna monográfiáját a „nemzetnevelés" két világháború közötti értelmezéseiről. Köszönöm a Politikatörténeti Alapítványnak és Intézetnek, mindenekelőtt Földes György főigazgatónak, hogy tizenkét hónapon át ösztöndíjjal támogatták kutatásomat és e könyv megírását. Ugyancsak köszönöm a „Budapest Bank Budapestért" Alapítványnak, valamint közel negyedszázadon át munkahelyemnek, a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Karának, hogy hozzájárultak a könyv finanszírozásához.

Agárdi Péter

FOGALMAK ÉS ÉRTELMEZÉSEK

Nem terhelem az olvasót hosszadalmas módszertani bevezetővel. Munkám nem hagyományos és széles spektrumú művelődéstörténet, de nem is ideológia- vagy kultúrapolitika-történet. Érintkezik ugyan ezekkel a megközelítésekkel, de sajátos *köztes szférát* céloz meg a – természetesen tágan értelmezett – kultúra és a gyakorlati művelődéspolitika között. Mindenekelőtt értelmezni szeretnék néhány bevett és „új", általam használandó kategóriát.

A „KULTÚRA"

A filozófia, a kommunikáció- és információtudományok, a művelődéselmélet, a művelődésszociológia és -történet, a kulturális antropológia, az egyes kulturális ágazatokkal foglalkozó szaktudományok, az elmúlt évtizedek nemzetközi és hazai kutatásaiból kibontakozó *cultural studies* (a művelődéstudományok) mind korszerűbb s egyúttal átfogóbb meghatározásokat adnak a kultúra és/vagy a civilizáció, az információ és a művelődés történelmileg változó jelenségeire. Természetesen sok vitával egybekötve. A *kultúra* igen *tágan* értendő: a tárgyi, szellemi, erkölcsi értékek és képességek, a magatartásformák, a szokások, a hagyományok, az attitűdök és kánonok együttese. Az információk őrzése, rögzítése és továbbadása, de egyúttal folyamatos újrateremtése, akár radikális megújítása is. Tagolhatjuk *rétegei* szerint is elit- vagy magaskultúrára, tömeg- vagy populáris kultúrára, alternatív vagy szubkultúrára, hogy az ennél speciálisabbakat már ne is említsem – ugyanakkor ezt a strukturálást újabban mind több szakember vitatja. Viszont nemcsak a művészet, a tudomány, az iskolai és a hétköznapi tudás, a média közvetítette reális, virtuális és szimbolikus világ tartozik a kultúra fogalomkörébe, hanem az emberi, a társadalmi létezés szinte minden szegmense. Az egyének, a családok, a települések, a régiók, az egész nemzet számára is egyre fontosabbá válik a környezeti és a higiéniai kultúra, az infrastruktúra állapota, az emberek közötti mindennapi kapcsolatok és a munka kultúrája, mindaz, amit – nem pontosan definiált tartalommal – *közkultúrá*nak nevezünk. Beletartozik a kultúra tartományába a társadalom belső működésének, a demokrácia tényleges állapotának, a közerkölcsöknek a fokmérője, a *politikai kultúra* is.

Mindezek olyan övezetei életünknek, amelyek természetesen elválaszthatatlanok a *kultúra szűkebb* jelentése szerinti „hagyományosabb" területektől: a tudomány, az iskola, a vallásos hitélet, a média, a művészet és a közművelődés világától. Akár szűkebben, akár tágabban használjuk a *kultúra* fogalmát, alapvető funkciói közé tar-

tozik, hogy *az egyént és a kisebb-nagyobb közösségeket* valóság- és önismerettel, eligazodási, alkalmazkodási és változási-változtatási képességekkel ruházza fel. A kultúra műfajai, értékei, magatartásmintái egyszerre biztosítják, hitelesítik a múltat őrző, áthagyományozó szokásrendet, az identitást és ugyanakkor a kreatív autonómiát, az innovációt – a szó erkölcsi, szellemi, biológiai, érzelmi, gazdasági, sőt antropológiai értelmében.[1]

A hazai művelődésszociológia, illetve kultúrakutatás egyik újabb elemzése abból indul ki, hogy alapvetően kétféle értelmezési lehetőség van: „Az egyik szerint a kultúra *szimbólumrendszer,* ennek segítségével az emberek az őket körülvevő világot értelmezik és egymással kapcsolatba lépnek: értékek, normák, hiedelmek, társadalmi szabályok, a nyelv, a beszédmód, a viselkedési normák, de még a szimbolikus jelentéssel bíró tárgyak is idetartoznak. A megközelítési módok másik típusa a kultúra fogalmát konkrét *tevékenységek*hez köti: olyanokhoz, amelyek során művészi, esztétikai érték, produktum jön létre. E definíciók többsége szerint az alkotó- és előadó-művészet jelenti a kultúrát. Fogyasztási oldalról közelítve azon tevékenységek tekinthetők tehát kulturálisnak, amelyek során művészi produktum befogadása, »fogyasztása« történik."[2] Nem szükséges itt és most állást foglalni az elméleti, illetve a definíciós vitákban. Mindazonáltal a *kultúra* – mint az *ember* és a *társadalom* létkategóriáinak társfogalma – soha meg nem szakadó folyamata önmagunk, a környezet, a hagyományok, a világ megértésének és formálásának, az életminőség és az esélyek javításának. Egyúttal az individuális és az együttes élmény, az öröm, a játék, a szellemi kikapcsolódás, a rekreáció és a szabadság forrása is. Biztosítja, hitelesíti a nemzeti azonosságtudatot, az ebből is fakadó értékek egyetemességét és a más civilizációs minőségek elsajátítását, segíti a társadalmi kohéziót és a demokratikus nyilvánosság működését. A kultúra erőtlensége, hiánya viszont mindezek gyengeségére, sebzettségére, veszélyeztetettségére utal – persze nem statikus és történelmietlenül normatív értelemben.

Tömören s talán némileg patetikusan fogalmazva tehát a kultúra: *embervoltunk* védjegye. Filozófiai megközelítésben a kultúra az objektivációkhoz való viszony, egy végtelen elsajátítási, teremtési és közvetítési folyamat; a felvilágosodás találó metaforája szerint *„az ember második megszületése".* A természet nem pragmatikus, nem ha-

[1] A sok nemzetközi és hazai kultúraelméleti publikáció közül e helyütt csak a szakma hazai doyenjének, Vitányi Ivánnak a tanulmányait idézem; összefoglaló gyűjteményük: *Kultúraelméleti és művelődésszociológiai írások,* szerk. Agárdi Péter, Pécs, PTE FEEK, 2005. Egy másik mértékadó szerző két munkája: Maróti Andor, *Sok szemszögből a kultúráról. Irányzatok a kultúra elméletében és filozófiájában,* Budapest, Trefort, 2005; Uő, *A nélkülözhetetlen kultúra,* Budapest, United p. c., 2013. A kortárs kultúra és művelődéspolitika szemszögéből megfogalmazott friss értelmezés: Bozóki András és mások, *A kulturális szféra helyzete Magyarországon,* 2013. 07. 03. http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-kulturalis-szfera-helyzete-magyarorszagon a *De mi a kultúra?* című, 3. fejezet. (A letöltés ideje: 2015. 08. 11.)

[2] Hunyadi Zsuzsa, *A kulturális fogyasztás és a szabad idő eltöltésének néhány jellemzője,* in Enyedi György–Keresztély Krisztina (szerk.), *A magyar városok kulturális gazdasága,* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2005, 91–120.

szonelvű elsajátítási módja, mintegy emberiesítése, illetve társadalmasítása – eltérően a munkától, a másik, de célracionális, teleologikus elsajátítási módtól (de nem szembeállíthatóan vele). A kultúra „tétje" ugyanis az ember mint történelmi-társadalmi lény folyamatos megjelenítése, „intézményesítése" és átörökítése.

Ez a némileg talán absztrakt és tág értelmezés természetesen nem szándékozik felvizezni, illetve minden más fölé helyezni a kultúra fogalmát. Ugyanakkor racionális megfontolásból mégis el kell, hogy különítsük *a szűkebben vett magyar kultúra* területeit. Így az anyanyelv, a művészeti ágak, a tudományos kutatás és hagyományőrzés, az oktatás, a vallásos tevékenység, a népművészeti örökség mellett ideértjük a mai magyar, illetve magyarországi társadalom általános kulturális állapotát, művelődési szerkezetét, továbbá az iskolán kívüli művelődés és rekreáció helyzetét, intézményrendszerét, a média, a sajtó, a rádiózás és televíziózás kulturális szerepét is. Együtt, bár nem összemosva kell látni és láttatni az úgynevezett magas-, a mindennapi és a szubkultúrákat; az individuális és a társasági, a tradicionális és a modern, a spontán és az intézményes kulturális tevékenységet; az értékminőségek pluralizmusát, a formák és tartalmak sokszínűségét, méghozzá anélkül, hogy fölényes ítéletekkel minősítenénk a különböző kultúrafajtákat, jelenlétüket, használatukat.

Bár a kultúra „termelésében", „közvetítésében" és „fogyasztásában", a művelődési intézményrendszer működésében meghatározók a gazdasági feltételek és motivációk, *a gazdaság és a kultúra viszonya* nem egyoldalú, nem az utóbbi számára alárendelt és függő viszony. Sőt, még csak nem is mechanikusan kétirányú kölcsönkapcsolat ez. A kultúra funkcionálása nagymértékben függ a társadalmilag és az egyének számára közvetlenül is rendelkezésre álló anyagi javak mértékétől. Tapasztalható ugyanakkor, hogy az iparosítás utáni társadalmakban szinte megfordul a gazdaság és a kultúra közötti addigi hagyományos viszony: a gazdaság és az emberi életminőség egyre inkább „kultúrafüggővé" válik. A tágan értett *kulturális tőke,* a tudás- és az információs ipar ma már gyorsan és hatékonyan megtérülő gazdasági ágazat, illetve beruházás, közvetlenül is a leghatékonyabb tényezője a gazdasági innovációnak – ezzel függ össze a kultúra multiplikációs hatása is. Országok és nemzetek fejlődésének, kiugrásának motorja vagy lemaradásának okozója lehet.

Olyan, anyagi tőkében, nyersanyagban és energiában szegény (de gazdag kulturális tradíciójú) ország esetében, mint Magyarország, és olyan, alapvetően kulturális-nyelvi kohéziójú nemzet esetében, mint a magyar – a globalizáció és az európai integráció kihívásai közepette –, *a kulturális,* illetve *a tudástőke* felhalmozása szinte a legfontosabb fejlődési esély. Esély mind az ország, az állam, a közösségek emelkedése, identitásuk megőrzése és erősítése szempontjából, mind pedig az egyének, a családok életmódja, mobilitási és demokratikus esélyei távlatából.[3] Ez is indokolja, hogy a magyar kultúrát és vele kapcsolatos koncepciókat tág értelmezésében kísérelem meg bemutatni.

[3] Az ezeket a tételeket elméletileg igazoló nemzetközi és hazai szakirodalomból egy amerikai klasszikust említek: Theodore W. Schultz, *Beruházás az emberi tőkébe,* Budapest, Közgazdasági és

A „KULTÚRAVÁLTÁS"

Hagyományos művelődéstörténeti áttekintés, az „objektív" kultúrtörténet tárgyalása nem tárgya munkámnak. Mivel azonban a másfél évszázad alább bemutatandó *kultúrafelfogásai* kapcsán folyamatosan szóba kerülnek a ***kultúraváltások***, elengedhetetlen, hogy kitérjek hazai változataira. Újabban divatos ez a fogalom – mindinkább közhelyesedve – a gazdasági, a technológiai, a vállalati élettel vagy akár a társadalmi viselkedésformákkal, a politikai magatartásokkal kapcsolatos nyelvezetben is, de én átfogóbb jelentésében használom. Az egyetemes információ- és művelődéstörténetek, a művelődésszociológia és a kulturális antropológia által használt terminus technicus azokat a „pillanatokat", azokat a szakaszokat nevezi meg, amelyekben a tágan értett kultúra funkcióját, a társadalom és a művelődés viszonyát, a kultúra szerkezetét, értéknormáit, intézményeit illetően *gyökeres fordulat* következik be. Ezek az időszakok rövidebbek és „nemzetiek" a globális információtörténelem *kommunikációs forradalmai*hoz köthető nagy korszakokhoz képest, de átfogóbbak a társadalom- és *politikatörténeti periodizáció* szakaszhatárainál.

A magyar nemzeti kultúra históriájában az ez idáig legradikálisabb kultúraváltás *a kereszténység fölvétele, az államalapítás* volt. Ennek során a félnomád törzsi társadalomról és gazdálkodásról, az animista-mágikus hitvilágból, életformából és szokásrendből – a fejlődési fokokat szinte átugorva, s a hatalmi erőszak eszközeit is igénybe véve – át kellett térni a hierarchikus hűbéri társadalmi szerkezet, a birodalmi zártságú nyugati királyság keresztény univerzalizmusába, a katolikus egyistenhit megszabta teljesen új vallási, kulturális, morális, szokásjogi és vizuális értékrendbe. A múlttal való gyökeres szakítás, a soktényezős *diszkontinuitás* volt az ára annak, hogy mégiscsak megmaradt, sőt megerősödött a magyarság és a magyar nyelv *kontinuitása*. Az új hagyományok kreálása és egyes régi hagyományok újraalkotása révén így a közép- és újkor világába is átmentődtek a finnugor kor és a népvándorlás korának etnikai, szellemi, sőt – szublimálva, folklorizálva és keresztényiesítve – még egyes mágikus tradíciói is. Mindez Szent István *befogadó államfelfogásá*ban, egy későbbi integráló nemzetfelfogás előképében kapott ideológiai formát.

Ha nem is ilyen hevességű és mélységű, de szintén jelentős kultúraváltást hozott a részlegesen világiasodó hazai *humanizmus és reneszánsz*, majd az erazmista humanizmusból és a német földön tanuló peregrinusok közvetítése nyomán meghonosodó *reformáció*. A természetesen belső küzdelmekben intézményesülő magyar *protestantizmus* mindenekelőtt a bibliafordítások, az anyanyelvű írásbeliség, a nyelvi tudatosság és az iskoláztatás elterjedése – valamint az ezektől elválaszthatatlan könyvnyomtatási boom – révén hozott kulturális fordulatot. Az „úr" mellett ekkor már feltűnt a „polgár", még ha nem egyenrangúként is. Megfogalmazódott a „nemzeti jelleg" – mégoly feudális jellegű – függetlenségi konnotációnak és az ezzel kapcsolatos értelmiségi küldetéstudatnak a narratívája is. Olyannyira, hogy az *ellenreformáció* (amelyet újabb történelemhamisításként nem illendő így, hanem „katolikus újjászületésként" kell nevezni) és a *barokk* már nem tudta, s érett szakaszában nem is akarta visszavenni ezeket az anyanyelvi művelődési vívmányokat, és számos új kulturális értéket is hozott.

Harmadik kultúraváltásként *a felvilágosodástól a reformkoron* át húzódó évtizedeket nevezem meg, amelyek a par excellence nemzet és nemzeti tudat „megképződésének" periódusát alkotják. A korszakra a vallási dominanciájú kultúrának és a késő feudális rendi értékkánonnak a polgáriasodó, szabadságközpontú, laicizált és racionális patrióta világképpel való fölváltása a jellemző. A *nemzeti polgárosodás* e programja kulturális és politikai küzdelmek látványos egymásrautaltságában öltött testet. Egyszerre szimbolikus és reális eseménye volt e korszaknak a magyar államnyelvként való törvényesítése (1844), valamint megannyi nemzeti kulturális alapintézmény létrejötte (Magyar Tudományos Akadémia, Nemzeti Múzeum és Könyvtár, állandó magyar színházak, gazdag lap- és folyóirat-kultúra stb.). A reformkor és az alaptörekvéseit 1848-ban végre törvényekbe foglaló jogalkotás – ha teljesen nem számolta is föl a késő feudalizmust, de – a werbőczyánus rendi-nemesi nemzetfelfogást végre hatályon kívül helyezte, és a parasztságot, valamint a városi polgárságot is beemelte a nemzet tagjai közé. Azaz jogilag s így elvileg mindenki tulajdonos és polgár lehetett. Egyidejűleg viszont új kockázati tényezőként, sőt konfliktusként tűnt fel a Magyarországon élő más etnikumok, nemzetiségek, vallások saját identitásának, egyenjogúsításának, önkormányzatának igénye, ami részben keresztezte a magyar nemzeti-állami-kulturális önállóságért folytatott küzdelmet. Mindez összekeveredett a felemás modernizálódás sűrűsödő problémáival, és ez a komplexum a XIX. század utolsó harmadától egyre nagyobb kihívást jelentett a romantikus antikapitalizmus, a sovinizmus és a nacionalizmus eszkalációja, valamint az antiszemitizmus megerősödése formájában. A kor uralkodó elitje többnyire hibás, sőt torz válaszokat adott erre; a nemzetközi körülmények közepette végül is az első világháború, a forradalmak és Trianon lett a „megoldás". Ami azután újabb tragikus konfliktusok magvát hintette el. Ahogy Bibó István fogalmazott: az „eltorzult magyar alkat és zsákutcás magyar történelem" újratermelte rossz válaszait és torz, manipulatív, bűnbakképző konfliktuskezelését. De nagyon előreugrottam. A *reformkor* kultúraváltásának sikerét az is magyarázza, hogy a polgárosodással egyidejűleg erősödött az asszimilációt megkönnyítő *befogadó-integráló nemzetfelfogás* is. Ennek kivételesen paradox és jellegzetes

Jogi Könyvkiadó, 1984. A hazai elemzésekből – szándékosan még az „ántivilágból" – két tudóst, akik saját – nemzetközi rangot is kivívott – gazdaságtörténeti és jogszociológiai monográfiáikkal hitelesítik „publicisztikusabb" műfajaikat is: Berend T. Iván, *Öt előadás a gazdaságról és az oktatásról*, Budapest, Magvető, 1978; Uő, *Napjaink – a történelemben*, Budapest, Magvető, 1980; Kulcsár Kálmán, *A modernizáció és a magyar társadalom*, Budapest, Magvető, 1986. Ami pedig e szemlélet gyakorlati érvényesülésének súlyos problémáit illeti, egy friss összehasonlító elemzésre utalok: Tárki, *A gazdasági fejlődés társadalmi/kulturális feltételei*, 2009 és 2013. Témavezető: Tóth István György. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/2013/2013_zarotanulmany_gazd_kultura.pdf (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

példája, hogy a modern nemzeti zene, dallamkincs és előadó-művészet a XIX. század középső harmadában többnyire idegen ajkú, más etnikumú, sőt esetenként zsidó vallású alkotók magyar asszimilációja révén intézményesült – klasszikus örökségként (Bihari János, Csermák Antal, Erkel Ferenc, Goldmark Károly, Liszt Ferenc, Lavotta János, Rózsavölgyi Márk).

A negyedik kultúraváltás *a XX. század eleji modernizációs fordulat,* Adyék nemzedékéé, amelyről majd részletesebben is írni fogok a liberális kultúrafelfogást megelőzően.

Az ötödik, közvetlenül politikai eredetű kultúraváltás a trianoni békeszerződés nyomán realizálódott: az ország egykori területe és lakossága kétharmadának az utódállamokhoz kerülése, illetve a magyar nyelvűek egyharmadának elvesztése drámaian új helyzetet teremtett. Ekkortól vált a magyar nemzet – az államnemzeti illúziók összeomlása után – *kulturális nemzetté*. A magyar kultúrafelfogások 1920 után – látni fogjuk – igen eltérő módon reagáltak e fordulatra és traumára, mind a diagnózis, mind a „kórokozók" megnevezése, mind a terapikus javallat vonatkozásában.

Természetesen azóta is voltak olyan nagyságrendű társadalmi, életmódbeii, politikai és művelődéspolitikai fordulatok, rendszerváltozások, amelyek a kultúrára is elementárisan hatottak, de ezek nem feltétlenül tekinthetők történelmi léptékű (a fentiek értelmében vett) kultúraváltásnak. Hadd utaljak csak 1945-re és 1956-ra. Vagy éppen az 1960–1970-es évekre, amikor végbement egy viszonylag dinamikus és a társadalmi mobilitást is ösztönző, *általános kulturális* szintemelkedés (tömegoktatás, olvasási boom, mozi, közművelődés, televízió, beat, magnó, videó stb.), ami – az államszocializmus megannyi súlyos korlátja mellett s ellenére is – egy felemás polgárosodás és felemás demokratizálódás jegyében zajlott.

A XX. század végétől köszöntött be hazánkban – egyelőre bizonytalan terminológiával – a hatodik, a *globalizációs-digitális-mobilkommunikációs kultúraváltás* (internet, okostelefonok, web 2.0, Big Data stb.; a kép és a rockzene hatalmának dominánssá válása), amit viszont valóban radikális fordulatként élünk meg. Lesz róla szó tanulmányom utolsó fejezeteiben.

Erre a rapid áttekintésre azért volt szükség, mert a múlt évszázadok és a közelmúlt kultúrafelfogásait és művelődéspolitikáit nagymértékben az specifikálja, hogy miként reagáltak a történelmi léptékű kultúraváltásokra, milyen válaszokat adtak amazok kihívásaira, kérdéseire. De mik is ezek az úgynevezett kultúrafelfogások?

A „KULTÚRAFELFOGÁS"

A kultúrák történetének tanulmányozásában sajátos megközelítést jelent a *kultúrafelfogás.* Aligha én használom először ezt a fogalmat, de a különböző hazai művelődéstörténeti áttekintésekben nem domináns terminus technicus. Rokon, illetve kapcsolódó fogalmai: a *világkép,*[4] a *világértelmezési* vagy szűkebben *kulturális paradigma;*[5] ezek tágabb fogalmi kört sejtetnek. A kultúrafelfogásnál viszont szűkebb érvényűnek tetszik a *kánon,*[6] a művelődésszociológiában használatos *kulturális regiszter,* valamint a *műveltségkép;*[7] ezt a fogalmat a nevelés- és oktatástörténetek, illetve a pedagógiai elméletek is előszeretettel használják. A *kultúrafelfogás:* a kultúra funkciójáról, belső értékrendjéről, normáiról, a művelődés szerepéről, fejlesztésének lehetőségeiről, feladatairól vallott teóriák és gyakorlati elképzelések sajátos rendszere; „köztes sík" az elmélet és a praxis között. Még nem *művelődéspolitika* (bár igyekszik hatni rá), de már nem *kultúrfilozófia* (jóllehet merít belőle). Mint „köztes" gondolkodási-világnézeti alakzat, az érdekekbe ágyazott ideológiák sajátos típusa.

A *politikai ideológiák*nak – melyekről a legalaposabban Gyurgyák János,[8] Bayer József[9] és Bozóki András[10] írt a magyarországi rendszerváltás óta – többnyire maguknak is megvan a saját kultúrafelfogásuk: történetileg és lokálisan kötött, társadalmi érdekektől meghatározott értékek mintázataként. Egyes ideológiák lejáratódása, bűnbeesése, „az ideológia" kompromittálódása, szitokszóként való gyakori alkalmazása, illetve az „ideológiamentesség" hirdetése korántsem indokolja, hogy e kategória eleve valamiféle „hamis", „torzult", „rossz" konnotációval említtessék – pedig ez olykor még tudományos igényű munkákban is előfordul. Bár a kultúrával kapcsolatos ideológiákra is állhat Daniel Bell lexikonszócikkekbe is leszivárgott tömör definíciója, hogy „az ideológia: szekularizált vallás",[11] más szempontból érvényesnek tetszik Lukács György megfogalmazása az *Ontológiá*ból: „Az, hogy valami ideológia-e, korántsem szellemi képződmények rögzített társadalmi tulajdonsága, nem létmód,

[4] Lásd erről Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor, *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón és utána,* Budapest, Typotex, 2013.

[5] Vö. Pethő Bertalan, *A paradigma-fogalom vázlatos története,* Magyar Művészet, 1. sz. 2013. december. 39–44.

[6] Vö. Rohonyi Zoltán, *Kánon, kánonképzés, kanonizáció. Előszó,* in Uő (szerk.), *Irodalmi kánon és kanonizáció,* Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 7–15. Lásd továbbá: Dobos István–Szegedy-Maszák Mihály (szerk.), *Kánon és kanonizáció. Tanulmányok az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus kánonszimpóziumának az anyagából,* Debrecen, Csokonai, 2003.

[7] Vö. Rét Rózsa (szerk.), *Műveltségkép az ezredfordulón. Tanulmányok az Akadémia távlati műveltségkoncepciója alapján,* Budapest, Kossuth, 1980; Horánszky Nándor–Kontra György–Mann Miklós–Vecsey Beatrix, *Műveltségfelfogások Magyarországon,* Szabolcsi Miklós előszavával, Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 1991.

[8] Gyurgyák János, *Politikai ideológiák,* in Uő (szerk.), *Mi a politika?,* Budapest, Századvég, 1994, 262–321. (Azóta több új kiadásban is.)

[9] Bayer József, *A politikai gondolkodás története,* Budapest, Osiris, 1998.

[10] Bozóki András, *Politikai ideológiák,* in Gallai Sándor–Török Gábor (szerk.), *Politika és politikatudomány,* Budapest, Aula, 2005², 97–145.

[11] Vö. Daniel Bell, *Az ideológia vége,* Világosság, 1991. 4. sz. 241–248.

hanem ontológiai lényegét tekintve társadalmi funkció".[12] Bozóki András megfogalmazásában „az ideológiák demokratikus körülmények között a közjóról alkotott – igaz, olykor féloldalas – felfogások", komplex jelenségek, inkább áramlatok, mintsem zárt rendszerek, többnyire koherensek, de számos belső irányzati konfliktussal.[13] Az eszmék, ideológiák, politikák és gyakorlati politikusok viszonyát – általában és a XX. századra koncentrálva – figyelemreméltóan értelmezi Kalmár Melinda.[14]

A kultúra, illetve a kultúráról alkotott nézetek rendszere nem mindig s mindenütt ideológia, de gyakran „funkcionál" ideológiaként is, amitől persze nem „jobb" vagy „rosszabb". Akárhogy is, a világnézeteknek (amelyek olykor ideológiákká intézményesülnek) közvetve vagy közvetlenül jelentős szerepük van a kultúrafelfogások belső értékrendje és szerkezete alakulásában, működtetésében, még ha olykor „illik" is ezt tagadni vagy elleplezni. Hadd idézzem csupán Fülep Lajost, a XX. század nagy művészetfilozófusát és műkritikusát: „Köntörfalazás nélkül megvallom, hogy történeti vizsgálataimat és értékeléseimet [...] művészettörténet-filozófiai gondolatok irányítják, sőt ott áll mögöttük az, ami nélkül a gondolatok ötletekké forgácsolódnak, amivel viszont ideává általánosulnak: a kialakult világnézet."[15] S hogy a kultúrafelfogásokkal szoros, ihlető kapcsolatban élő, de autonóm műfaj, az *irodalom- és művészetkritika* mennyire nem ideológiafüggetlen, azt Dávidházi Péter kritikatörténeti munkája bizonyítja.[16]

Az ideológiaként is funkcionáló kultúra – legyen szó (a történész Szabó Miklós terminológiája szerint) programideológiai vagy állapotideológiai szerepről[17] – ugyan-

[12] LUKÁCS György, *A társadalmi lét ontológiájáról,* Szisztematikus fejezetek. III. *Eszmei mozzanat és ideológia,* Budapest, Magvető, 1976, II, 551.; lásd még különösen: 189–490.

[13] BOZÓKI András, *Politikai ideológiák,* in GALLAI Sándor–TÖRÖK Gábor (szerk.), *Politika és politikatudomány,* Budapest, Aula, 2005², 100–103.

[14] KALMÁR Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990,* Budapest, Osiris, 2014, 17.

[15] FÜLEP Lajos, *Európai művészet* [1918], in KENYERES Zoltán (szerk.), *Esszépanoráma 1900–1944,* Budapest, Szépirodalmi, 1978, II, 388.

[16] „A kritikatörténész elsőrendű feladata nem a kritikusi ítéletek ellenőrzése (velük szemben agnosztikus álláspontra helyezkedhet), hanem a bennük rejlő normák feltárása. [...] Mivel a kritika lényegadó kettős feladata a normatív értékelés és értékelő normaképzés, a kritikatörténeti kutatás alapfeladata a normafeltárás. A kritikatörténet-írás lényegében a normafeltárás tudománya. [...] A kritika kettős természetéből adódik, hogy a kritikatörténésznek a normahasználat műre utaló és azon túlmutató eredményeit egyaránt számba kell vennie. Egyrészt nem mulaszthatja el a művekről ránk maradt kritikai leírás, értelmezés és értékelés bemutatását, tehát a tárgyalt korszak irodalomképének elemzését, másrészt számot kell adnia az értékelést végző normakészlet létértelmező elkötelezettségéről: az egykori normaválasztás és normaalkalmazás kölcsönhatásában megnyilvánuló kritikusi világnézetről. Mindehhez föl kell tárnia a normák egykori hátterét, a folyóiratok, kritikuscsoportok, tudományos és irodalmi társaságok világát, amely életközege volt az irodalmi kultúra állandóan zajló, mindenhová elérő, mégis nehezen megfogható autorizációs folyamatainak." DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk. Arany János kritikusi öröksége,* Budapest, Argumentum, 1992, 10., 45–46.

[17] SZABÓ Miklós, *Programideológiák és állapotideológiák* [1977], in Uő, *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986,* Budapest, Atlantis program–Medvetánc könyvek, 1989, 93–108.

úgy lehet értékteremtő, értékgazdagító, mint az ilyen közvetlen funkcióval nem rendelkező kulturális mező. Az előbbi azonban kétségtelenül szélesebb körben hat, s ugyanakkor jobban ki is van téve a történelmi-politikai hullámzásnak. A kelet-közép-európai régió lehetőségei és korlátai, az itteni (az államnemzetihez képest inkább) *kultúrnemzeti fejlődésmodell* specifikumai eleve „megemelték" a kultúrafelfogások, a kulturális ideológiák szerepét, hiszen a nemzeti és/vagy állami létért folytatott küzdelem jórészt a nyelvi-kulturális identitás kiharcolásából merített erőt, sőt legitimitást is. Ezzel függ össze *a magyar nemzeti kultúra* és az ezt megteremtő, hordozó, szolgáló *értelmiség „küldetésének"* erős narratívája. Ennek sokféle, olykor alternatív, polarizált alfajai váltak ismertté a reformációtól kezdve: például a sérelmi/reformer, a kuruc/labanc, a védekező/modernizációs előjelű, a nemzeti/kozmopolita, a trianoni revíziós/demokratizáló stb. szerepértelmezések.

A nemzeti kultúra, az irodalom, a művészet és a humán alkotó értelmiség XVI–XIX. századi, politikailag „túlsúlyos" szerepe tovább élt, illetve deformálódott a XX. század különböző rendszereiben – elkötelezett kormánypárti és kritikai-ellenzéki változatban egyaránt. Meghatározta a közbeszédet is, s ez az „epikus, irodalmias indoktrináció" – néhány egyéni kivételt leszámítva – csak az 1960-as évek derekától kezd módosulni, s átalakulni egy tudományosabb, analitikusabb irányba.[18] A *politikailag „túlsúlyos" kulturális-értelmiségi küldetéstudat,* illetve párja, *a politikai ideológiák militáns nemzeti-kulturális átitatottsága* a posztkommunista átmenet, a rendszerváltozás, a pártállamból a többpártrendszerbe való áttérés során mintegy „újratöltődött": a „politizáló kultúra" magyar, illetve kelet-közép-európai tradícióit föltámasztó jelentést kapott. A nemzeti értelmiségi küldetéstudat eme rehabilitációja hol érett felelősséggel, hol viszont hipertrofikus, az erőszakig menő radikalizmussal valósult meg, hogy azután a kilencvenes évek közepére-végére újfent kérdésessé váljon e küldetés rangja és „megemelt" kulturális értékteremtő képessége. Az Európai Unióba való belépés, a globalizáció ellentmondásos tapasztalatai, valamint a Kárpát-medencei magyarság helyzetének új etnikai konfliktusai továbbra is ébren tartják ezeket az erős politikai töltésű felfogásokat, attitűdöket, kulturális forgatókönyveket. E kérdés tematizációi, *a nemzetről és az értelmiségi szerepekről folyó szenvedélyes diskurzusok* maguk is a rendszerváltás, illetve az azóta eltelt évtizedek fontos szellemi-kulturális kísérőjelenségei. Meghatározó szerepet játszanak a *szimbolikus politikák* intenzitásában: az egyik oldalról a kultúrafelfogások átideologizálásában, a másik oldalról pedig a politikai ideológiák kulturális és historizáló „megzenésítésében".

Amikor tehát a *kultúrafelfogás* terminus technicust használom, elsősorban világnézetileg többé-kevésbé koherens és nyílt *kulturális értékrendekről, normákról és ideológiákról* van szó, amelyekbe értelemszerűen integrálódik a nyilvánosságról, az információgazdálkodásról, a populáris kultúráról, a *médiáról,* a tömegkommuniká-

[18] Lásd erről: KALMÁR Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990,* Budapest, Osiris, 2014, 63., 131–132., 252–253. stb.

cióról vallott felfogás is. Ez utóbbiakkal erősödő intenzitással foglalkozik az információtörténelem viszonylag új kutatási ágazata.[19] Ugyanakkor a kultúrafelfogás nem azonos sem a művészeti-irodalmi stílus, irányzat vagy izmus fogalmával, sem egy-egy tudományos vagy filozófiai kategóriáéval (például pozitivizmus, szellemtörténet), ha lehet is érintkezés közöttük. A XX. század derekától a kulturális kérdések és ellentmondások nemzetközi és hazai vonatkozásban egyre nagyobb mértékben médiafüggők, továbbá elválaszthatatlanok a *nemzeti identitások* és a *globalizáció* dinamikájától, konfliktusaitól. A régebbi korokban s a XX–XXI. században a kultúrafelfogások választ igyekeznek adni arra a kérdésre is: hol van a helyünk a világban, mi a viszony a magyar, az európai és az egyetemes kultúra között (született is erről meglehetősen sok világirodalom-történet és esszé). Közvetlenül vagy közvetve állást foglalnak a „felzárkózás vagy önelvű fejlődés", a „Kelet versus Nyugat", a „modernizáció" és az „eredetiség" értelmezésében s minősítésében is.

„NEMZETNEVELÉS" ÉS MŰVELŐDÉSPOLITIKA

Az eddig érintett szakmai fogalmak természetesen eltérő jelentéstartalommal bírnak az egyes korokban és a különböző szellemi-politikai irányzatok szóhasználatában. Mindez nemcsak a *kultúrára* és a *nemzetre* igaz, hanem az igen gyakran szóba kerülő *nemzetnevelésre* is. Ez a fogalom átvezet a *kultúrafelfogás* koncepcionális kategóriájából a *művelődés-*, illetve *kultúrpolitika* ideológiai és gyakorlati terminus technicusába. Ugyanakkor nagyon eltérő tartalmakat és konnotációkat hordoz, miként a *népművelés*, a *közművelődés*, a *kultúraközvetítés* is. Legújabban Dévényi Anna monográfiája foglalkozik a „nemzetnevelés" fogalomváltozásaival Széchenyi Istvántól a XX. század derekáig. Bőségesen dokumentál, és meggyőzően szembesíti Imre Sándor és Márai Sándor – az én „besorolásom" szerint alapvetően liberális – értelmezését Hóman Bálint, illetve a fajvédő Gömbös Gyula, Béldi Béla, Marton Béla radikális szélsőjobboldali nemzetnevelés-stratégiájával és gyakorlatával. Az sem pusztán nyelvhasználati különbség, hogy a húszas évek kormányzati szlogenje a *kultúrfölény* és a *neonacionalizmus*, míg a harmincas években a *nemzetnevelés* volt. Mindazonáltal e fogalomhasználati specifikumok már nem a kultúrafelfogás, hanem a művelődéspolitika szférájába tartoznak.

A *kultúrafelfogás* – a fogalmak logikai épületében „lefelé" – természetesen érintkezik a *művelődéspolitikák*kal, s nem csak úgy, mint „elmélet és gyakorlat viszonya".[20]

[19] Z. Karvalics László, *Bevezetés az információtörténelembe*, Budapest, Gondolat-Infonia, 2004; Uő, *Desztillált évtizedek. Az információs kultúra mintázatai a világban és Magyarországon (1910–1945)*, in Feitl István (szerk.), *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*, Budapest, Napvilág, 2013, 130–150.

[20] Nem térek ki arra a részben szőrszálhasogató vitára, hogy vajon a „kultúrpolitika", a „kulturális politika", avagy a „művelődéspolitika"-e a helyes, a releváns fogalom. Az erről folyt s folyó diskurzusok maguk is a politikai-ideológiai szféra tünetei.

Van kapcsolat az ideológiai-világnézeti kötődésű kulturális értékrendek és a pártpolitikák között is, de az ideológia és a pártpolitika mezője, tagoltsága korántsem fedik le egymást. Kulturális vonatkozásban talán lazább is ez a kapcsolat, mint a „húsba és pénztárcába vágóbb" témákban, illetve politikai reszortokban (külpolitika, gazdaság, privatizáció, szociális kérdés stb.), sőt a különböző kultúrafelfogások között gyakoriak az „átjárások", vannak találkozások is. Ahogy Ormos Mária fogalmaz: „a politikának mindennapi szükségletévé vált, hogy tevékenységét elméletileg megalapozza, és a kívánatos gondolati tőkét beszerezze. [...] A gondolati alapokból, az eszmékből merített gyakorlati programok jelentik ugyanis a modern politizálás legitimációs lehetőségét".[21] A tágan vett kultúrafelfogásoknak leginkább a médiával kapcsolatos övezetei, valamint az állami reprezentációra és intézményekre vonatkozó gyakorlati dedukciói rendelkeznek szenvedélyes politikai átitatottsággal.

Meglehetősen magas ugyanakkor a kultúrafelfogásoknak a politikává válás során tetten érhető *torzulási együtthatója*. Az akár csak egy rövidebb időszakra politikusi pályára térő tudós, írástudó, teoretikus gyakran az öncsalás, sőt az önárulás bűnébe esik – többnyire anélkül, hogy lelkiismeretesen bevallaná önmagának. A gyakorlat, a kényszerpálya, a hatalmi érdek és esetenként a politikai cinizmus szinte felismerhetetlenné teheti-teszi azt az értékelvű kultúrafelfogást, amelyet a politikus korábban, értelmiségiként vallott, illetve amelyet a művelődéspolitikai praxis cégtáblaként hirdet. Ez a torzulás *mindegyik kultúrafelfogás* – a konzervatív, a liberális, a népi-nemzeti és a szocialista – esetében egyaránt tetten érhető, főleg államhatalmi helyzetben. A jellegzetes művelődés- és médiafelfogásoknak, kulturális paradigmáknak, kánonoknak és ideológiáknak természetesen vannak pártoktól független markáns, nagy formátumú képviselői. Egyszersmind a különböző pártokban működnek olyan prakticista reszort-kultúrpolitikusok is, akikről viszont nem nagyon derül ki, hogy egyáltalán van-e értékrendszerük, koncepciójuk, világképük a művelődés tekintetében.

A pártokká szerveződő társadalmi-politikai erők az oktatási, a tudományos, a közművelődési és a művészeti, valamint a médiához kapcsolódó értékelvek képviseletét, az ideológiai, finanszírozási, mecénálási, fogyasztói érdekeket és akaratokat is intézményesítik. Az egyik vagy másik párt (esetleg több) ezáltal „félhivatalos" megtestesítője, képviselője, megfogalmazója, kisajátítója az egyes kultúrafelfogásoknak, kulturális értékrendeknek, hogy azután a gyakorlati, taktikai szintű politizálás hétköznapjaiban számos esetben – ellenzékiként vagy kormányzati erőként – szembekerüljön saját korábbi vallott, hirdetett kultúrafelfogásával, netalán politikai stratégiájával. A *kultúrafelfogások* és a *művelődéspolitikák* közötti – jelzett – *eltérések* magyarázzák, hogy a könyvemben mégis csupán érintőlegesen tárgyalom a különböző periódusok politikatörténetének kulturális vonulatát, az egyes pártok kulturális és médiapolitikáját. A különböző ideológiai irányzatok gyakorló művelődéspolitikusai

[21] Ormos Mária, *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*, Budapest, Napvilág, 2009, 9–10.

és mecénásai, alapítványi támogatói közül csupán azokat tárgyalom, akik kultúrafelfogásának van saját, többé-kevésbé elméleti igényességű és írásos dokumentuma. Ezzel (illetve számos személyiség említetlenül hagyásával) azonban semmiképpen nem minősítem politikusi, adott esetben államférfiúi működésüket, hivatásbeli és erkölcsi rangjukat.

Szinte minden kulturális orientáció, értékrend, művelődéspolitika, illetve szuverén szellemi tekintély és civil szerveződés, kulturális alapítvány azt vallja és hirdeti, hogy a kultúra nemzeti és egyetemes érték, tehát hogy társadalmi ösztönzését, feltételei alakítását stratégiai ügyként kezelve ki kell vonni a napi és a középtávú politikák küzdelmeiből. Hogy ez gyakran nem sikerült, aligha a kultúra valamiféle eredendő bűnbeesésére vall, sokkal inkább a magyar társadalom, a nemzet, a kultúra és az értelmiség konfliktusos viszonyának a következménye. Miközben a XX. század végére és a XXI. elejére a magaskultúra és a humán elitértelmiség elveszítette korábbi meghatározó közpolitikai szerepét és presztízsét (ez utóbbit részben az úgynevezett médiaértelmiség vette át), a polgárosodás, a globalizáció, a digitalizáció kedvező fejleményeinek fonákján megjelenő társadalmi konfliktusokat, az egyenlőtlenségek növekedésében is realizálódó feszültségeket nem kis mértékben éppen a ***kultúra beszédmódjában vívja meg és hordja ki*** a magyar nyilvánosság. Mutatis mutandis így volt ez a korábbi évszázadokban is. Ez a szerepcserés demokráciapótló „áttétel" pedig nem kedvező sem a kultúra, sem a társadalom számára, különösen akkor, ha ***„kultúrharc"*** formáját ölti, jóllehet nem tagadhatjuk erjesztő, sőt termékenyítő szerepét egyes művészeti ágakban.

A politológusok és eszmetörténészek különbözőképpen határozzák meg és különítik el a jellegzetes világnézeteket, *politikai ideológiákat, értékorientációkat* és tudatszerkezeteket; többféle releváns felosztás lehetséges.[22] Meg-megújuló viták folynak arról, hogy érvényes-e még a bal- és a jobboldal megkülönböztetése; geometrikus

[22] Csak néhányra utalok: Gyurgyák János (szerk.), *Mi a politika?*, Budapest, Századvég, 1994 (majd Osiris, sok kiadásban 1994 óta); Berend T. Iván, *Szélsőségek százada. A 20. század eszméinek születése*, in *Akik nyomot hagytak a 20. században. Eszmetörténeti előadások 1.*, Budapest, Napvilág, 1996, 1998^2, 17–42.; Bayer József, *A politikai gondolkodás története*, Budapest, Osiris, 1998; Uő, *A politikatudomány alapjai*, Budapest, Napvilág, 1999; Vitányi Iván, *A kulturális fejlődés stratégiája*, in Uő, *Kultúraelméleti és művelődésszociológiai írások*, Pécs, PTE FEEK, 2005, 287–306.; Bozóki András, *Politikai ideológiák*, in Gallai Sándor–Török Gábor (szerk.), *Politika és politikatudomány*, Budapest, Aula, 2005^2, 97–145.; Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007; Daniel C. Hallin–Paolo Mancini, *Médiarendszerek. A média- és politikai rendszerek három modellje*, Budapest, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet–Gondolat, 2008; Ormos Mária, *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*, Budapest, Napvilág, 2009; Ormos Mária, *Mozgástér és kényszerpálya a modern kori magyar történelemben. 1. rész, 1867–1945.* Előadás a Politikatörténeti Intézetben 2012. december 6-án. www.polhist.hu (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.); Romsics Ignác, *Modern magyar politikai rendszerek.* Előadás a Politikatörténeti Intézetben 2013. április 11-én. www.polhist.hu (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.); Földes György, *A XX. század uralkodó eszméi és a magyar történelem. Vázlat,* Tekintet, 2014. 2. sz. március–április. 91–105. stb.

ábrákon, koordináta-rendszeren törekszenek közérthető és logikus összefüggést találni a különböző ideológiák és uralmi rendszerek között. A modernizációhoz való viszony (persze külön kérdés, hogy mit is értünk ezen, s tekinthető-e normatív mértéknek a nyugat-európai modernizáció), a centrum és a periféria pólusai közötti elhelyezkedés, illetve ennek tudati reflektálása, a szabadság versus autoritarianizmus, az egyenlőség versus egyenlőtlenség pólusaihoz való közelség és távolság, az egyén és közösség viszonya stb. mind-mind specifikáló szempontok lehetnek. A használt politológiai fogalmak természetesen csak relatív érvényességgel s régiónként, kultúránként, nemzetenként jelentősen eltérő konnotációval rendelkeznek. Ahogy Szabó Márton Reinhart Kosellecket interpretálja: maguk e kategóriák, „a szavak használata része a társadalmi küzdelmeknek, és jelentésük elválaszthatatlan az adott kor történelmi-politikai valóságától: azaz a fogalmak nem semleges médiumok, hanem beágyazódnak koruk gazdasági, hatalmi és társadalmi viszonyaiba: »egyszerre hordoznak gondolkodási módot, megismerési szituációt, cselekvési lehetőséget és történelmi-társadalmi mozgásokat«".[23]

A megannyi értelmezés közül Bozóki Andrásét idézem: „a baloldalt a társadalmi egyenlőség eszméje, a haladásba vetett hit és a társadalmi viszonyokba való beavatkozás igénye jellemzi, míg a jobboldal a lassú, szerves változás, a hagyományok és a tekintély tiszteletéből indul ki. A baloldal mögött többnyire természetjogi-racionalista, a jobboldal mögött általában történeti vagy vallási alapon nyugvó társadalomfelfogás áll. Demokráciákban a baloldalt inkább az állam gazdasági beavatkozásának fenntartása vagy növelése, a jobboldalt pedig az állam gazdasági szerepvállalásának csökkentése jellemzi. Demokratikus rendszerekben a baloldal programja hagyományosan a jóléti államra épít, mely biztosítja a versenyben lemaradottak emberhez méltó életfeltételeit. A jobboldal programja viszont a szabadpiacra, a szabadabb versenyre összpontosít, s elfogadja a nagyobb társadalmi különbségeket".[24] Hadd tegyem azonban hozzá: mindez nem áll a 2010 utáni Magyarországra: a hatalmat birtokló kormányzat növekvő gazdasági-ideológiai szerepvállalása nagyon is szűk osztály- és csoportérdekeket szolgál, a jobboldalra itt éppen hogy az állam növekvő és egyre voluntaristább funkciója a jellemző.

[23] Szabó Márton, *Politikai fogalmak történeti metszetben,* in Reinhart Koselleck, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történelmi-politikai szemantikája,* Budapest, Jószöveg, 1997, 89. Az értelmezésre egy, a „baloldaliság" értelmezésével foglalkozó tanulmány hívta fel a figyelmemet: Balázs Eszter–Konok Péter, *A baloldaliság jelentései: mentalitás, kultúra, politika. Módszertani és historiográfiai vázlat,* Múltunk, 2013. 2. sz. 4–82.

[24] Bozóki András, *Politikai ideológiák,* in Gallai Sándor–Török Gábor (szerk.), *Politika és politikatudomány,* Budapest, Aula, 2005^2, 112.

A NÉGY HAZAI KULTÚRAFELFOGÁS

A fogalomhasználati tradíciók, a különböző viták, értelmezések alapján, s mindenekelőtt a politikai ideológiák tipológiájának a kulturális értékrendszerekre lehetséges alkalmazásával *négy* legújabb kori (XX–XXI. századi) *magyar*, illetve *hazai*[25] *kultúrafelfogás, négy kulturális ideológia* megkülönböztetésére teszek ajánlatot:

a) konzervatív, keresztény-nemzeti
b) modern liberális, polgári demokratikus
c) radikális népi-nemzeti, populista
d) baloldali, szocialista

Szóba fog kerülni még a posztmodern, de számomra is erős vitathatósága miatt a többihez képest keveset foglalkozom majd vele. Nem merném ugyanis ötödik kultúrafelfogásként elhelyezni a fentiek mellé és után, még akkor sem, ha az utóbbi évtizedekben mintha fellazulni látszanának a karakteres politikai ideológiák, s velük együtt a hozzájuk kötődő kultúrafelfogások.

A tagolás és az elnevezés szempontjait jelentős mértékben az öndefiníciókból, önideológiákból vettem. Az egyes kultúrafelfogásoknak megvan a *politikai ideológiákhoz* köthető nemzetközi erőtere és bázisa, de a magyar történelmi-kulturális fejlődésből adódóan számos hazai specifikuma is. Az alábbiakban tömören bemutatandó magyarországi, illetve magyar kultúrafelfogások tehát nem azonosíthatók mechanikusan külföldi ihletőikkel, hivatkozási alapjukkal, azaz az egyetemes politológiai kategóriákkal. Elegendő példaként utalni a XX. század első fele hazai konzervativizmusa domináns irányzatának antiliberális, keresztény-nemzeti, sőt gyakran antiszemita jellegére, illetve tőkeellenes retorikájára (amely a XXI. század elején is tetten érhető ezen az eszmekörön belül). A mainstream eszmetörténeti kézikönyvek és friss összefoglalások általában három egyetemes politikai ideológiát különböztetnek meg magyar vonatkozásban is: a konzervatívat, a liberálist és a szocialistát, de ezt véleményem szerint feltétlenül ki kell egészíteni – éppen a hazai történelmi és szociológiai sajátosságokra tekintettel – a *radikális népi-nemzeti, populista* felfogás önállósításával.

[25] A magyar kultúrában tipikusnak tekinthető kultúrafelfogások természetesen a trianoni határokon túl és a diaszpórában is működnek, példáim között szerepelnek is. Ugyanakkor arra nem lesz terem, hogy sajátosságaikat külön is elemezzem, elegendő csak a transzszilvanizmus vagy a nyugati magyar emigráció kulturális alakzataira utalni. Az ezzel foglalkozó gazdag szakirodalomból lásd Pomogáts Béla, *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*, Budapest, Akadémiai, 1983, továbbá Pomogáts számos egyéb könyve, tanulmánya; K. Lengyel Zsolt, *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*, Csíkszereda, 2007; Borbándi Gyula, *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*, Bern, Magyar Protestáns Szabadegyetem, 1985. Külön portrét érdemelne a jugoszláviai, újvidéki Sinkó Ervin és Bori Imre kultúrafelfogása.

Jelentős mértékben specifikálja a négy kultúrafelfogást a tömegekhez, az alsóbb néposztályokhoz, illetve a művelődési esélyeikhez való viszony, valamint a nemzeti kérdés. Ami az utóbbit illeti: *mind a négy kultúrafelfogást nemzeti*nek tekintem, valamennyien szerves alkotótényezői a nemzeti gondolkodásnak (miközben eltérően értelmezik a „nemzet" és a „nemzeti kultúra" fogalmát, értékkészletét). Egyik sem tekinthető nemzetietlennek, még ha az ellenségképek polarizáló dinamikája gyakran él is ilyen kirekesztő megfogalmazással. Az a) és a c) kultúrafelfogás *nemzeti* jelzőjét lényegében az önelnevezésekből konstruáltam; egyébként is szembetűnő a magyar sajátosságok specifikáló, a külföldi „minták" jelentős részétől eltérítő ereje a konzervativizmus és a népi-nemzeti populizmus esetében. Mind a négy kultúrafelfogás (fogjuk látni) erősen tagolt, nemcsak színárnyalatai, hanem markáns belső konfliktusai is vannak, esetenként áthajolnak egymásba, tehát nem tekinthetők zárt struktúráknak, doktrinális skatulyáknak. Ahogy Berend T. Iván kimutatja: a radikális, szélsőséges ideológiák (főleg a konzervatív, a populista és a kommunista) a periféria országaiban, a feudális maradványokkal terhelt felemás polgárosodás, illetve a nagyhatalmak közé szorult kis nemzetek, továbbá a nagy nemzeti-állami sérelmek esetében tudtak tömegmozgósító erővé, sőt állami politikákká intézményesülni.[26] Jól látható ez a XX. századi magyar keresztény-nemzeti, a radikális népi és a baloldali kultúrafelfogások erőszakos gyakorlattá torzult alakzatainál, altípusainál – elég csak a diktatórikus, a kirekesztő vagy/és az antiszemita tartalmak hatékony jelenlétére utalni esetükben. A liberalizmus egyes változatai viszont életidegenségük és doktrinerségük, azaz a társadalmi konfliktusok és az egyenlőtlenségek, a paraszti felemelkedés drámái és a kisebbségi kérdések iránti érzéketlenségük miatt bírálhatók.

Az ateista versus vallásos világképeket nem tekintem külön kultúrafelfogásoknak, még kevésbé a különböző felekezetekét. Már csak azért sem, mivel a különböző *vallásos művelődésfelfogások* – a transzcendens világnézeti alapokkal és keretekkel együtt is – összekapcsolódnak a fent említett modellekkel. Egy egyházon belül is eltérő módon reagálnak a nagy társadalmi és kulturális, esetenként a politikai kihívásokra, s a szekularizációhoz és a modernizációhoz való viszonyuk is differenciált. Külön kutatási és értelmezési terület lenne a *nevelés- és oktatásfilozófiák*, illetve a rájuk hivatkozó *oktatásügyi gyakorlatok* hazai történeti dinamikája, amellyel számos (a bibliográfiámban is említett) szakmunka foglalkozik. Meggyőződésem, hogy bár esetükben autonóm művelődési ágazatról van szó, alapértékeik és konfliktusaik szerves kapcsolatban állnak a tágabb érvényű kultúrafelfogásokkal, kulturális ideológiákkal, elegendő csak a tankötelezettség hazai történetére, a változtatások tényleges funkciójára utalni Eötvös-

[26] Berend T. Iván, *Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja*, Budapest, Magvető, 1987³; Uő, *Szélsőségek százada. A 20. század eszméinek születése*, in *Akik nyomot hagytak a 20. században. Eszmetörténeti előadások 1.*, Budapest, Napvilág, 1996, 1998², 17–42.

től máig.[27] A különböző kultúrafelfogásoknak (valamint a rájuk is hivatkozó művelődéspolitikáknak) rendszerint van álláspontjuk a kultúra szintjeit, „rétegeit", modelljeit illetően: az elit, a populáris, a kommerciális, a „hivatalos" és az alternatív értékrendekről, ideértve az e szintek közötti – olykor izgalmas – váltásokat is.

Művelődési-ideológiai értékrendeket, kulturális kánonokat – nem pedig pártpolitikákat – kísérelek meg tehát rekonstruálni és bemutatni. A politikai pártok és vezető politikusaik kulturális programjait alig érintem, jóllehet izgalmas szempont lenne a három övezet: 1. a teoretikus kultúrafelfogások, 2. a rá hivatkozó pártdokumentumok, politikusi nyilatkozatok és 3. a gyakorlati művelődéspolitikai döntések összevetése – mindegyik politikai ideológia esetében. A kultúrafelfogások – szükségképpen leegyszerűsítő és a nemzetközi háttér alapos bemutatására sem vállalkozó – jellemzésekor elsődlegesen arra figyelek, hogy az egyes áramlatok miként kapcsolják össze a kultúra és a művelődés ügyét a társadalomszerkezet, a világkép és a hirdetett értékek kérdéseivel. Továbbá: hogy miként vélekednek a modernizációról, a racionalizmusról, a haladásról; az egyén, az állam, a nemzet, a szabadság és a tőkelogika viszonyáról; a múlt és a jelen értékelveiről, „intézményeiről"; a magyar társadalomfejlődés és kultúra „keleti", avagy „nyugati" orientációjáról.

A *kultúrafelfogások* annak révén hatják át az *„objektív" művelődési, a szellemi folyamatokat, az intézmények működését,* s azáltal kapnak ideológiai funkciót (is), hogy artikulálják s alakítják a társadalmi érdekviszonyokat. Eközben természetesen e kölcsönviszony „fordítva" is igaz. A kultúrafelfogások tehát korántsem steril ideologémák, még kevésbé egy belterjes értelmiségi diskurzus szempontjai: az oktatás, a közművelődés, a média, a művészeti nyilvánosság révén *„részt vesznek" a társadalmi konfliktusok végigharcolásában, kihordásában.* Sőt a gazdasági-modernizációs folyamatok, a nemzetek szociálpszichológiai és a kollektív mentálhigiéniai változásainak pozitív erőforrásai lehetnek, vagy ellenkezőleg, pályázhatnak eltérítőinek, lassítóinak szégyenletes „kitüntető címére" is. Nemzetközi vonatkozásban, illetve a hazai tanulságokra figyelmeztetve elegendő a pozitív skandináv, japán és dél-koreai, vagy éppen az izraeli tapasztalatokra utalni.[28]

[27] ANDOR Mihály, *A cselédmentalitás visszaépítése. Avagy az orbáni oktatáspolitika,* Mozgó Világ, 2014. 4. sz. 3–24; Uő, *Előre a fejlett közrabszolgatartó társadalom felé,* Élet és Irodalom, 2014. június 27. 5.

[28] Lásd erről például a Tárki *A gazdasági felemelkedés társadalmi/kulturális feltételei* című, 2008–2009-es kutatási anyagait, elsősorban Tóth István György záró tanulmányát és Keller Tamás írását: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.); *„A társadalom rendkívül bizalomhiányos". Tóth István György szociológussal, a Tárki vezérigazgatójával Rádai Eszter készített interjút,* Élet és Irodalom, 2009. december 4. 7–8.; MAROSÁN György, *Quo vadis Európa, avagy az „amorális nemzetközpontúság" veszélyei,* Élet és Irodalom, 2012. április 6. 5–6.

VISSZAPILLANTÁS A FELVILÁGOSODÁS KORÁRA ÉS A XIX. SZÁZADRA

Bár könyvemben a legújabb kortól, illetve Eötvös Józseftől törekszem bemutatni a jellegzetes magyar kultúrafelfogásokat, érdemes visszapillantani az előzményekre, mindenekelőtt a felvilágosodásra és a reformkorra. Ott és akkor artikulálódtak meg a polgárosodás kultúrafelfogásának lényegi tételei, s intézményesültek a nemzeti liberális kultúraváltás keretei.

A *kultúra,* a *civilizáció,* a *művelődés,* illetve a *die Kultur* és a *die Bildung* kategóriáinak társadalomfilozófiai értelmezése – összekapcsolva a szabadság és a haladás, az emberi és polgári jogok értékelveivel – a francia, német és brit felvilágosodás keretében fogalmazódtak meg. A hozzájuk képest korlátozott dinamikájú s alapvetően nyelvi-kulturális profilú magyar felvilágosodás is ebben az irányban kereste a nemzetté válás döntő tényezőjének tekintett kultúra mintázatait. De részlegesen ott van már a Mária Terézia rendeleteként megjelent *Ratio Educationis*ban (1777), amelynek – figyelmeztető aktualitását máig őrző – nyitó gondolata így szól: „Az ifjúság helyes nevelését és az egész közoktatásügynek intézését a józan erkölcsű népek mindenkoron oly nagy fontosságúnak tekintették, hogy benne látták országaik legfőbb sarokkövét és az általános jólét alapját".[29] A *Ratio Educationis* persze nem a szabadság, egyenlőség, testvériség alapeszméinek ihletésében fogant, hiszen az abszolút uralkodónak a feudalizmus és a birodalom modernizálását célul kitűző politikai-hatalmi érdekeit realizálta. Mégis számos tételt átvett a felvilágosodás kulturális projektjeiből: az oktatás kiemelkedő szociális funkciójának felismerését, az iskolarendszer iránti állami (királyi) felelősség deklarálását s végül is ama szándéka is előremutató, hogy az osztrák tartományok mellett Magyarországon is bevezesse a tankötelezettséget (amit a hazai nemesi konzervativizmus sajnos megakadályozott). Nem véletlen, hogy a *felvilágosult abszolutista* Mária Terézia hívei, illetve többnyire a jozefinisták közül kerültek ki azok a magyar személyiségek, akik – korrigálva-kiegészítve, azután autonóm nemzeti arculatúvá átprogramozva e szemléletet – úttörői lettek a hazai korszerű polgári gondolkodásnak. Ők fogalmazták meg a *nemesi-nemzeti felvilágosodás* célkitűzéseit, és fektették le első intézményeinek alapjait; írták meg, deklarálták programadó szövegeit hazánkban (hogy azután némelyikük a republikánus és az antifeudális szervezkedésben is áldozatot vállaljon).

[29] In SINKOVICS István (szerk.), *Magyar történeti szöveggyűjtemény II/2. 1526–1790,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1968, 1030–1044. Frissebb, de nyelvileg kevésbé találó fordítás: *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása,* fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta MÉSZÁROS István, Budapest, Akadémiai, 1981, 17.

A modern nemzeti liberális kultúrafelfogás első jelentős dokumentuma az 1847 nyarán közreadott *Ellenzéki Nyilatkozat.* A többéves belső viták és egyeztetések nyomán egységesülő, Kossuth Lajos vezette ellenzékben Deák Ferenc szövegezte és Eötvös József olvasta fel ezt a kiemelkedő értékű állásfoglalást, amely végre szerves egységbe kapcsolja az antifeudális polgárosodás és a nemzeti önállósodás-felemelkedés programját. A nyilatkozat számba vette az alapvető politikai és jogi reformteendőket, amelyek azután az 1848. március 15-i forradalmi *12 pont*nak s később az áprilisi törvényeknek is az alapját képezték. A legfontosabb követelések ezek voltak: a közteherviselés, a nem nemesek törvényhozási és képviseleti joga, a törvény előtti egyenlőség, az úrbéri viszonyok eltörlése, azaz a jobbágyfelszabadítás, a hitel- és birtokszerzés biztosítása az ősiség törvényének eltörlésével stb. S ebbe a kontextusba illeszkedett *a kultúra ügye mint nemzeti sorskérdés:* „s minden egyebet is, mi az ország szellemi és anyagi kifejlődésére vezet, létesíteni törekedünk, nemzetünk kifejlődésének egyik leghatályosabb emeltyűjét, a köznevelést igyekezendvén oly irányban vezettetni, hogy hazánkfiai munkás polgárokká képeztessenek, s ezáltal személyes függetlenségökre is támaszt nyerjenek".[30]

Aligha szükséges túlinterpretálni ezt a szöveget, de mégis fontos kiemelni a jelentőségét, már csak azért is, mert ritkán idézik. Tudomásom szerint az *Ellenzéki Nyilatkozat* az első magyar politikai dokumentum, amelyben megfogalmazódik az emberi és polgári szabadságjogok, a gazdasági-társadalmi modernizáció és a nemzeti felemelkedés kulturális feltételrendszere, illetve kimondatik *szerves összefüggésük.* Fogalom- és nyelvtörténetileg is kivételes a pillanat: ha nem is a XX. századi konnotációval, de egymás mellé került három – korábban és később egymástól eltávolodó, sőt egymással szembekerülő – fogalom: a *hazafi,* a *polgár* és a *munkás.* Annak a reformkornak a progresszív szellemiségére vall ez az egység, amelyet az irodalomtörténész Pándi Pál „első aranykorunknak" nevezett.[31]

A XIX. század második felének kultúrafelfogásai, művelődéstörténeti tapasztalatai közül csak Eötvös Józsefet mutathatom be: fordulatértékű művelődésszemlélete és gyakorlati kultúrpolitikája megalapozza a XX. századi trendeket is.

EÖTVÖS JÓZSEF

A XIX. század legjelentősebb magyar kulturális teoretikusa s egyúttal legeredményesebb gyakorlati művelődéspolitikusa volt. Ritka a magyar művelődés történetében ez a kettősség: az *értelmiségi ethosz* és a *politikusi hivatás* innovatív, hatékony egysége. Eötvössel sokat foglalkozott s foglalkozik a hazai oktatás-, eszme- és művelődéstörténet, a legutóbbi kutatások és értelmezések itteni áttekintésére és vitatására nincs szükség, bár születésének 200. és a népoktatási törvény elfogadásának 145. évfordulójáról – tisztelet a kivételeknek[32] – 2013-ban méltatlanul emlékezett meg a hazai hivatalosság, s különösen az oktatásügy. (Az ok – úgy sejtem – nem véletlen: hiszen a kormányzat éppen Eötvös korszakos jelentőségű kezdeményezésével *ellentétes* irányba politizál.) Eötvös kultúra-, nemzetiség-, vallás-, egyház- és művelődésfelfogása (amely lényegi tételeiben már a reformkor során publikált írásaiban összeállt) a felvilágosodás alapelveire, valamint Széchenyi István nemzet- és kultúraértelmezésére épített. A tankötelezettséget Eötvös az emberi és társadalmi szabadság, illetve felemelkedés döntő tényezőjének tekintette az egyének és a nemzet szempontjából is, ehhez a meggyőződéséhez igazította törvényjavaslatait (1848 és 1868), a vitájukban való harcias aktivitást, illetve miniszteri praxisát.

A filozófiai alapokat *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra (1851–1854)* című magisztrális könyvében[33] fektette le, de miniszterként is vissza-visszatért ehhez a teoretikus érvrendszerhez, például *A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben*[34] című dokumentum keretei között, különösen a *IV., Következtetések* alcímmel ellátott részben. Ebben mondja ki: a cél az, hogy az egyes osztályok között létezett válaszfalak ledőljenek, s „az út, amely az ország legmagasabb állásaihoz vezet, a nép legalsóbb rétegeiben született polgár előtt is nyitva" álljon. „Társadalmi és állami viszonyaink egy lépcsőt képeznek, melyen az állások különbözők, és *az egyenlőség abban áll, hogy az emelkedés mindenkinek lehetővé tétetett.*" (Kiemelés tőlem – *A. P.*)

Amikor beterjesztette históriai jelentőségű oktatási törvényét,[35] s szenvedélyesen küzdött a parlamenti vitában, bölcsen és csípősen vitatkozott – egyebek mellett – azokkal az opponenseivel, köztük főpapokkal, akik a *szabadságelv* és a *tankötelezett-*

[30] Tőkéczki László (szerk.), *Magyar liberalizmus* [dokumentumok és a szerkesztő záró tanulmánya], Budapest, Századvég, 1993, 103–106.

[31] Pándi Pál, *Első aranykorunk. Cikkek, tanulmányok a magyar felvilágosodás és reformkor irodalmáról,* Budapest, Szépirodalmi, 1976.

[32] A legfrissebb igényes „akadémiai" publikációk (például Tamás Gáspár Miklós, *Eötvös: a nyugat-keleti liberális,* in Uő, *Törzsi fogalmak,* Budapest, Atlantisz, 1999, II, 9–143.; Veliky János, *Eötvös József,* Budapest, Új Mandátum, 1996; Bényei Miklós, *Eötvös József könyvei és eszméi,* Debrecen, Csokonai, 1996; Gángó Gábor, *Eötvös József uralkodó eszméi,* Budapest, Argumentum, 2006; Devescovi Balázs, *Eötvös József,* Pozsony, Kalligram, 2007. stb.) mellett felhívom a figyelmet egy pécsi egyetemi hallgató, Horváth Gábor 2013-ban díjnyertes esszéjére (*„Az ember nem szabad, de szabaddá válhatik". Eötvös József nevelési és oktatáspolitikai nézeteiről.* http://kultszemle.nmi.hu/2-szam/junior-kutatoi-muhely/horvath-gabor-barnabas-az-ember-nem-szabad-de-szabadda-valhatik-eotvos-jozsef-nevelesi-es-oktataspolitikai-nezeteirol [a letöltés ideje: 2015. 08. 11.]). A húszas évei elején álló szerző munkája azt bizonyítja, hogy – a kétségtelenül kedvezőtlen trend ellenére – a fiatalok között van érdeklődés és érzékenység a demokratikus, emancipációs, liberális világnézetek és képviselőik iránt, méghozzá kutatási ambíciókkal is.

[33] Szerk. Oltványi Ambrus, előszó Sőtér István, Budapest, Magyar Helikon, 1981, I–II.

[34] In Eötvös József, *Kultúra és nevelés,* szerk. Mezei Márta, Budapest, Magyar Helikon, 1976, 427–494.

[35] *Az 1868. XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában,* in Eötvös József, *Kultúra és nevelés,* szerk. Mezei Márta, Budapest, Magyar Helikon, 1976, 361–388.

ség között látszólagos ellentmondást véltek konstruálni, és a miniszter fejére olvasni. Azzal, hogy mélyen vallásos főnemes létére megteremtette és törvénybe iktatta *az egyházaktól emancipálódó közoktatási jogrendet* és a felekezetektől független, világi szellemű községi iskolák típusát, a polgári emancipáció egyik döntő lépését tette meg, Európában is az elsők között. Ugyanakkor azt is deklarálta, hogy a gazdaság és az oktatásügy viszonya költségvetési értelemben is kölcsönös: „e hazának emelkedése anyagi tekintetben is sokkal inkább függ a népneveléstől, mint bármi mástól".[36] Eötvös nemzeti liberális ihletettségű oktatáspolitikája a felfelé mobilitás támogatásának és ösztönzésének igényével fogalmazódott és realizálódott: „Minden, mit az 1848-i törvényeink a népnek adtak, minden, mit adhatunk, minden iparkodásaink és törekvéseink, [...] hogy a hazában a szabadságot, az egyenlőséget biztosítsuk, haszontalanok, ha azon egyenlőséget nem tudjuk előállítani, mely a műveltség egyenlősége. Az egyenlőség nem jog, hanem tény; *az egyenlőség pedig tény ott, ahol az a műveltség egyenlősége.*"[37] (Kiemelés tőlem – *A. P.*)

Ez a progresszivitás, az esélyegyenlőség szempontjának „korai" képviselete (amelyet Eötvös néhány utóda, mindenekelőtt Trefort Ágoston tovább is vitt) a századforduló táján lefékeződött, sőt kezdett visszájára fordulni – a megmerevedő, újrendies, kasztos iskolarendszer és a nacionalista átpolitizálás jegyében. Hiába hivatkozott a nemzeti liberális Eötvösre a XX. század első felének számos konzervatív szemléletű művelődéspolitikusa, a lényeget tekintve (ha természetesen voltak nekik is érdemeik) *nem* Eötvös demokratizáló kultúrafelfogása szellemében dolgoztak. Eötvös igazi szellemi örökösei azok a polgári radikális és baloldali, szociáldemokrata gondolkodók voltak, akik az *emancipációs értékelv* jegyében küzdöttek a XX. század elején a közoktatás, a könyvtár- és múzeumügy, a művelődés megújításáért: mindenekelőtt Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond és Szabó Ervin.

Történelmi távlatból természetesen Eötvös – s általában a liberális kultúrafelfogás – is kritikusan ítélhető meg az eszme- és a társadalomtörténet mérlegén, „szóvá tehető" például Eötvös kulturális világképének bizonyos fokú aufklérizmusa, naivitása, sőt utópizmusa. Mintha a nemzet felemelkedésének feltételeiként rendben lévőnek tekintette volna a kiegyezés utáni jogállami viszonyok szociális és alkotmányos szabadságintézményeinek működését, s „csak ezek után" tekintette a kultúra, a művelődés ügyét a legfontosabb teendőnek. A már idézett költségvetési vita egyik felszólalásában így érvel: „Én részemről egyszer-mindenkorra kimondom, hogy – amint már százszor kimondottam életemben – a magyar nemzet jövőjét tisztán kultúra-kérdésnek tartom, ennélfogva a nevelési ügyet, a közoktatási ügyet a nemzet

[36] Idézi MANN Miklós, in HORÁNSZKY Nándor–KONTRA György–MANN Miklós–VECSEY Beatrix, *Műveltségfelfogások Magyarországon,* SZABOLCSI Miklós előszavával, Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 1991, 8–11.

[37] *Eötvös József felszólalása a kultusztárca költségvetési vitájában* 1870. február 24-én, in EÖTVÖS József, *Kultúra és nevelés,* szerk. MEZEI Márta, Budapest, Magyar Helikon, 1976, 238–239.

legfontosabb ügyének tekintem".[38] Kései naplójegyzeteiben is döntően a kulturális elmaradottságunkban, „kultúrai viszonyaink"-ban, a művelődés állapotában látta „hátramaradásunk", nemzeti hibáink, „fényűzési hajlamaink, a tunyaság, rendetlenség" okait. S ezért hangsúlyozta – részben persze joggal s előremutatóan –, hogy „fontosabb ügyünk nincs, mint hogy művelődésünkön dolgozzunk, s hogy ez kizárólag nemzeti ügyünk, mert a nemzet jövője ettől függ".[39]

[38] In EÖTVÖS József, *Kultúra és nevelés,* szerk. MEZEI Márta, Budapest, Magyar Helikon, 1976, 236.

[39] EÖTVÖS József, *Naplójegyzetek,* 1870. augusztus [6]-tól kezdve 1870. november 30-ig, közzéteszi s jegyzetekkel ellátta CZEGLE Imre, Történelmi Szemle, 1978. 2. szám. (365–410.) 389. (a bejegyzés kelte: Vasuton, [Szeptember] 17.). Köszönöm Bényei Miklósnak, hogy megadta az idézet forrását.

A XX–XXI. SZÁZAD TÁRSADALMI-POLITIKAI RENDSZERVÁLTOZÁSAI

Társadalom- és politikatörténeti bevezetőre nincs szükség a XX. századi kultúrafelfogások bemutatása, illetve funkcionálása előtt, bár természetesen e másfél évszázadról is komoly szakmai viták folytak s folynak az elmúlt években, nem beszélve az otromba, politikai érdekű történelemhamisításokról. Mindenesetre – némileg didaktikusan – bemutatom, hogy miként látom e másfél évszázad rendszerváltásait, anélkül hogy részletesebben minősíteném őket. Tíz rendszerváltozást regisztrálhatunk a modern Magyarország históriájában; nem szakaszokat jelölök, bár ez is indokolt lehet, hanem fordulatokat, amelyek élessége később tompulhatott:

1867	– a kiegyezés, majd a három kiemelkedően fontos Eötvös-törvény; a dualizmus
1918 ősze	– a polgári demokratikus forradalom, az első köztársaság
1919. március	– a Tanácsköztársaság
1919 ősze	– a Horthy-korszak, Trianon az összes közvetlen s közvetett következményeivel a magyar holokausztig és Szálasi rémuralmáig
1945 tavasza	– a felszabadulás és a demokratikus pluralizmus kísérlete
1948	– „a fordulat éve", a Rákosi-korszak totalitarizmusa
1956 ősze	– a demokratikus, pluralista szocializmus és a függetlenség megteremtésének kísérlete
1957	– a Kádár-korszak, megtorlás, majd hullámzó, „puhuló" diktatúra és gazdasági, kulturális, szociális reformok
1989–1990	– a rendszerváltozás, a rekapitalizáció és a polgári demokratikus jogállam létrehozása
2010	– az Orbán Viktor nevéhez köthető autoriter rendszer „parlamentáris" megteremtése, amelyet ő maga illiberális demokráciaként nevesített

A *politikai rendszerváltozások* és szakaszok nem feltétlenül esnek egybe a nagyobb fesztávot átívelő *kultúraváltásokkal,* hadd utaljak csak például 1918–1919-re vagy 1945-re, de természetesen hatottak, hatnak rájuk. Sokkal erőteljesebben alakítják a kultúra, illetve a kultúraváltások folyamatait *a társadalom mélyében ható, szociológiailag leírható átalakulások,* osztályátrendeződések, mobilitási mechanizmusok, foglalkoztatási és életmódváltozások, amelyek azután – eltérő válaszokat generálva – maguk is polarizálják az értékrendeket, politikai és kulturális ideológiákat. (Ezeknek a gazdaság-, társadalom- és mentalitástörténeti, strukturális művelődésszociológiai összefüggéseknek az alapos bemutatásával azonban jórészt adós marad munkám.) Az

egyes *kultúrafelfogások* gyakran egyidejűleg vannak jelen a szellemi-ideológiai térben, ha természetesen nem is azonos súlycsoportot képviselnek. Amit pedig – negyedik terminus technicusként – *művelődéspolitikának* nevezek, kormányzati, illetve ellenzéki ideológiaként és gyakorlatként egy-egy politikai rendszeren és kultúrafelfogáson belül módosulhat és változhat is. A művelődéspolitikák főbb minősítési szempontjai a következők: az elvek, az állami szerepvállalás jellege és mértéke, az intézmények, az alapvető módszerek, a finanszírozási gyakorlat, a szimbolikus politizálás, a homlokzati propaganda, a meghatározó személyiségek, a művészeti-irodalmi paradigmák, közoktatási kánonok, a médiarendszer, a mecénálási vagy menedzseri módszerek szerepe stb.). A *kultúraváltások* nem direkten politikafüggők, a *kultúrafelfogások* viszont részben igen, mivel többnyire át vannak itatva a politikai ideológiákkal. Ugyanakkor a nemzetközi, illetve a hazai nagypolitika a *„mozgástér és kényszerpálya"* – a legutóbb Ormos Mária által kifejtett[40] – értelmében erős determinálója a *művelődéspolitikáknak.* Az utóbbi – szerencsés konstellációk esetén – rendelkezhet bizonyos autonómiával, erősebben személyiségfüggő, s ez jelenthet némi korrekciót is a mindenkori hivatalos uralkodó hatalmi ideológiához és gyakorlathoz képest, miközben annak legitimációját is erősíti. Jó példa erre – persze gyökeresen más történelmi helyzetekben és eredményekkel – Eötvös József, Klebelsberg Kuno és Aczél György kulturális politikája.

Érintkező, de nem egymást átfedő fogalmakról, nem szinonimákról van tehát szó. A *művelődéstörténet* komplex szempontrendszerébe mind „beleférnek" ezek a megközelítések, de kell tudnunk differenciálni is közöttük. Például a tankötelezettség felső határának 1945-ös felemelése, a kötelező és egységes nyolcosztályos általános iskola létrehozása (sok más, progresszív döntéssel, egy egész *rendszerváltással* együtt) nagy jelentőségű *politikai* döntés volt, ami a demokratikus, ezen belül a baloldali *kultúrafelfogás* gyakorlati realizálásának – mégoly ellentmondásokkal terhelt – következménye. Önmagában azonban nem *kultúraváltás,* mindazonáltal a magyar *művelődéstörténet* jelentős fordulatának számít, hiszen alapvetően pozitív, művelődésszociológiailag is tetten érhető folyamatokat indított el.

Az alábbiakban bemutatandó négy kultúrafelfogást nem tekintem sem vitathatatlan elnevezésű keretnek, sem monolit tömbnek; belsőleg erősen differenciáltak, sőt polarizáltak, ugyanakkor gyakran érintkeznek egymással. *Legmarkánsabb képviselőik* (például Klebelsberg Kuno, Babits Mihály, Németh László, Lukács György, Bibó István) pedig olyan szuverén és nagy formátumú egyéniségek, akiknek a teljesítményét *nem* a kultúrafelfogások szerinti *besorolással* akarom minősíteni, ha azok kapcsán tárgyalom is. Sokoldalú, összetett személyiségek, állásfoglalásaikat persze

[40] ORMOS Mária, *Mozgástér és kényszerpálya a modern kori magyar történelemben. 1. rész, 1867–1945; 2. rész, 1945 után.* Előadások a Politikatörténeti Intézetben 2012. december 6-án és 2013. február 14-én. http://www.polhist.hu/index.php?option=com_jevents&task=icalrepeat.detail&evid=194&Itemid=4&year=2012&month=12&day=06&uid=306067031b0b2e6068d1c4d5bc377990 (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

olykor változtató értelmiségiek; többnyire – és „szerencsére" – ki is lógnak abból az ideológiai narratívából, amelynek markáns kidolgozói és képviselői. Az alábbiakban mégsem eszmetörténeti portrékat fűzök föl egy históriai szálra (erre kitűnő munkák vállalkoztak az elmúlt években), hanem a kultúrafelfogások modelljeit igyekszem rekonstruálni. Ez talán azért sem haszontalan, mert ezek a – személyiségek hitelesítette – kultúrafelfogások az eszmék termelése és a velük való gazdálkodás mechanizmusa révén többé-kevésbé mind intézményesültek, *gesunkenes Kulturgut*ként popularizálódtak, iskolai és tömegkommunikációs kánonná rögzültek, esetenként politikai demagógiákká züllöttek. Olyannyira, hogy e kultúrafelfogások magas intelligenciájú kreátorai már-már rájuk sem ismernének (ha látnák), elháríthatják/elhárítanák a felelősségvállalást értük, s esetenként a közelmúltban és a jelen időben valóban el is borzadtak következményeiktől. Legyen elegendő példaként Lukács György tragikus fordulatokban sem szűkölködő politikai és gondolkodói pályáját említeni.

A négy kultúrafelfogás (persze nem egyforma súllyal) évtizedek óta jellemzi a magyar művelődést; sőt a konzervatív, a liberális és a baloldali több mint százéves történettel rendelkezik. Kettő, a *konzervativizmus* és a *baloldali* kánon a XX. században több évtizeden át hatalmi helyzetben, hegemón pozícióban volt, s ez – enyhén szólva – nem tett jót eredeti értékrendjüknek, szellemiségüknek. Közben mindkettő tartósan volt ellenzéki szerepű is, az előbbi 1948 után, az utóbbi 1945 előtt. A *liberális* és a *populista* kultúrafelfogás ugyan jelen volt a második világháborúig (többnyire megtűrtként vagy ellenzékben), gazdagon átszőtte a magyar szellemi életet, de kormányzati művelődéspolitikává sosem intézményesedett. Lényegében mind a négyet a föld alá kényszerítette az 1948 utáni egypártrendszer diktatúrája – tudniillik a hiteles baloldal jelentős hányadát szintén, még ha a hivatalos ideológia szocialistának vallotta is magát. A Kádár-korszak ellentmondásos, „húzd meg, ereszd meg" ideológiai arculata és kultúrpolitikai gyakorlata idején már fel-felújultak ezek a felfogások, és hol elnyomva, lappangva, cenzúrázva, hol óvatos pluralizmus által tolerálva, hol viszont felerősödve lélegzethez jutottak. Sőt esetenként „MSZMP-sedve" új életre is keltek, hogy azután 1988-tól az újraéledő többpártrendszerben korlátlanul és manifeszt módon kibontakozzon a jellegzetes kultúrafelfogások teljes színskálája.

A KONZERVATÍV, KERESZTÉNY-NEMZETI KULTÚRAFELFOGÁS

A világban, illetve az elmúlt évszázadokban sok mindent deklarálnak konzervatívnak, de viszonyfogalomként, avagy hétköznapi jelzőként is használatban van. A terjedelmes szakirodalom (amely természetesen nem mentes a különböző előjelű világnézeti elköteleződésektől) az eszmék, politikai ideológiák és kultúrafelfogások széles spektrumát gyűjti e fogalom alá. Kezdve a francia forradalomra adott szkeptikus vagy/és romantikus reakciókkal a XX–XXI. századig, az iszlám fundamentalizmustól a mai brit (liberális) konzervativizmusig. Ebben a kínálatban nagyon sajátos a XX. századi (persze nem előzmények nélküli) magyar *konzervatív jobboldali felfogás,* az úgynevezett *keresztény-nemzeti ideológia,* amely természetesen a száz év során megannyi áramlatra és periódusra tagolható, számos változást élt s él meg, több formátumos személyiségnek is hitvallása volt.

HAGYOMÁNYŐRZÉS VAGY IDEOLÓGIA?

A konzervativizmusra általában s a hazai keresztény-nemzeti kultúrafelfogásra az emberi haladással kapcsolatos pesszimizmus, a felvilágosodással és a forradalmakkal szembeni elutasítás a jellemző, az általa interpretált liberalizmus éles kritikája, az elitszemlélet és a tömegellenesség, amit esetenként populizmussal kompenzál. A kultúrában mindenekelőtt az őrzés, a szerves (organikus) fejlődés biztosítékát és a stabilitás értékét látja. Azt hirdeti, hogy a kultúra a közösségi intézmények, a keresztény vallás és normarend, az úri osztályok hatalma, a nemzet, az állam, az egyházak, a hagyományos erkölcsök, a család megőrzésének eszköze, illetve helyreállításukat, tekintélyük visszaszerzését, megerősítését tekinti küldetésének. Abból indul ki, hogy az emberek, a társadalmi csoportok között, történelmi okokból következően, „a dolgok természetes rendje szerint" szükségszerűek az egyenlőtlenségek, ezért a kultúra, a múltbeli örökség őrző és értékteremtő szerepét elsősorban az államra, illetve azokra a rétegekre kell bízni, amelyek történelmi okokból mintegy erre vannak *predesztinálva,* amelyek eleve *vezetésre* termettek, s ekként a legilletékesebbek hazánkban. Vagyis: a keresztény-nemzeti középosztályra, amelynek önelnevezése tudatosan, hol kimondva, hol kódolva azt is jelentette: „nem zsidó", „nem idegen eredetű". Ha ez az osztály gyenge vagy hiányzik – hangoztatták –, az államnak meg kell teremtenie, létre kell hoznia egy ilyen szellemiségű nemzeti középpolgárságot és kulturális elitet.

A hatalmi erőszak megannyi eszközével is élő, elnevezéseit időnként átkeresztelő (Egységes Párt, Nemzeti Egység Pártja) és vezető csoportjainak összetételében is vál-

tozó, de ideológiájában a keresztény-nemzeti konzervativizmust képviselő jobboldali kormánypárt a két világháború közötti Horthy-korszakban folyamatosan uralkodó helyzetben volt. Kvázi parlamentarizmussal, a tekintélyelvűség intézményesítésével negyedszázadon át biztosította az osztályelit hatalmát, ahogy erről Bethlen István, Teleki Pál s mások megannyi beszéde is tanúságot tesz. Ami pedig a „jogállamiság" minőségét illeti, legyen elegendő a Kúria elnökének, Töreky Gézának a székfoglalóját idézni: „A törvényeket akként kell alkalmazni, hogy a vezetésre predesztinált rétegek védve legyenek a feltörekvő osztályokkal szemben."[41]

„A szabadság alapja a rend" – hangoztatja a konzervatív *etatizmus;* ebből fakadóan tekintik továbbra is meghatározónak az állam (és az egyházak) szerepét, a tekintély és fegyelem erejét a kultúra, a művelődés minden szegmensében. S erre hivatkozva mérik fel a magyar művelődés tradícióit, illetve ítélik meg a világkultúrát, valamint a globalizáció jelenét és távlatait. Elutasítják mindazt, ami – a konzervatív felfogás szerint – a hagyományos nemzeti kultúrától idegen, mivel fellazítja, sérti, rombolja az úgynevezett organikus fejlődést, az örök értékeket, a normákat, a „nemzeti önelvűséget", a fegyelmet, a tekintélyt, az erkölcsöt, a rendet, a hagyományt, a vallást. Vagyis támadják a liberális, a baloldali vagy annak tekintett, illetve a „túlzottan modern" vagy „idegenszerű", netalán egyenesen „nemzetellenes" kultúrát. Az euroatlanti konzervativizmus modern változataival szemben a XX–XXI. századi magyar konzervativizmus az antikapitalista demagógia és a nacionalizmus érveit is gyakran meglebegteti. Persze kérdés: ez valóban konzervativizmus-e még.

A „keresztény-nemzeti kurzus" és a „keresztény-nemzeti ellenforradalom" *önelnevezés*ének genezise egyértelműen tartalmaz antiszemita konnotációt is, ami kirekesztő módon fogalmazódott meg az első világháború második szakaszában, majd a trianoni sokk árnyékában, szembeállítva a századelő második reformnemzedékével és szellemi-politikai forradalmaival. A szociáldemokraták, a radikálisok, a baloldaliak, a „zsidók", a modernista művészek bűnbakképző kollektív megrágalmazása Teleki Pál, Prohászka Ottokár, Szekfű Gyula, Horthy Miklós, Kornis Gyula, Hóman Bálint s mások nyilatkozataiban bőségesen tetten érhető, még ha természetesen mértéktévesztés lenne a keresztény-nemzeti kultúrafelfogás valamennyi korai, későbbi s mai képviselőjét eleve antiszemitának minősíteni. Ahogy erre Szabó Miklós[42] s mások kutatásai rámutatnak: a zsidóellenes mentalitás, politika és kultúrafelfogás „antikapitalista" és „nemzeti" érvrendszere – nemzetközi szellemi fedezettel – már a XIX. század végének agrárius, radikális jobboldali mozgalmaiban, illetve azok szellemi holdudvarában megszületett (markáns egyéniség például Bartha Miklós). Ugyanakkor kétségtelen, hogy a dualizmus korának alapvetően mégiscsak liberális (bár ezer sebből vérző, nem demokratikus) parlamentarizmusa, maga Tisza István sem enge-

[41] Idézi Teplán Attila, *„Elhanyatlani s éledni mégis aztán". A Sallai–Fürst-per utóélete,* Tekintet, 2008. 2. sz. 90–104.

[42] Szabó Miklós, *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918),* Budapest, Új Mandátum, 2003.

dett teret az állami antiszemitizmusnak, miközben kulturális tekintetben agresszíven konzervatív volt, és a dzsentri-nacionalista érdekeket védte.

Jelen voltak-vannak a szellemi életben tekintélyes *reformkonzervatív* írók, tudósok, politikusok, illetve általuk reprezentált áramlatok is, akik/amelyek emberjogi, rasszizmusellenes, sőt antifasiszta és demokratikus felismeréseik, áthangolódásuk révén az évek során gyakorlatilag kiléptek az eredeti keresztény-nemzeti ideológia keretei közül. Némelyek önkorrekcióra is vállalkoztak (például Bethlen István, Szekfű Gyula). Olyanok szintén vannak e táborban, akik konzervatív önminősítésük ellenére valójában polgári liberálisnak bizonyultak, sőt élesen bírálták-bírálják is a „hivatalos", illetve „hangadó" konzervativizmust, főleg annak a nemzeti kultúra értéktartományát szűkítő, kirekesztő, historizáló önigazolásait, tekintélyelvűségét és etatista hatalmi törekvéseit, kódolt vagy nyílt irredentizmusát. A domináns hazai konzervatív kultúrafelfogás azonban elsődlegesen mégiscsak antiliberális, etatista módon nemzeti-értékvédő és jórészt keresztény vallásos homlokzatú paradigma. A felfogás újabb változatai, képviselői hol burkoltan, hol nyíltan erőteljes folytonosságot vállalnak az 1920–1930-as évek keresztény-nemzeti szellemű úri konzervativizmusával (például Tőkéczki László, Lánczi András, Szakály Sándor), esetenként szembetűnő fordulatként saját korábbi világképükhöz, művészízlésükhöz képest (például Nemeskürty István, Schmidt Mária, L. Simon László). Legszívesebben „nemzeti oldal"-ként definiálják önmagukat, mintha más irányzatok eleve nem lehetnének nemzetiek.

A két világháború közötti egész magyar politikai, szellemi és kulturális életet *„Trianon" tükrében* lehet reálisan jellemezni s megítélni, hiszen mindegyik politikai irányzat és kultúrafelfogás választ igyekszik adni arra, hogy mi vezetett idáig, ki és mi a felelős érte, s mi a megoldás. A liberális, a népi-nemzeti és a baloldali áramlatok számára is traumatikus volt az ország területének és lakosságának egyharmadra zsugorodása, de az okokat és a következményeket eltérően ítélték meg. A keresztény-nemzeti konzervativizmus döntően a túl gyors polgárosodást, liberalizálódást, demokratizálódást, a zsidóság látványos asszimilációját s a forradalmakat nevezte meg fő okként. A megoldást pedig az egységes nemzeti szellem feltámasztásában, megerősítésében és a területi revízióban látta (ha persze ez utóbbi elképzeléseknek sokféle variációja volt is), s minden társadalom- és belpolitikai törekvést, majd külpolitikai elköteleződést ennek rendelt alá. Nem szükséges részletezni, milyen végzetes következményekhez vezetett ez a Trianonra adott torz válasz a harmincas évektől kezdve 1944-ig, a náci Németországnak való alárendelődésig. A „Szent István-i Magyarország" iránti középhatalmi nosztalgiát ápoló, kirekesztő, majd revansista nemzetfelfogásnak, amely azután hazánkat a végzetes külpolitikai elköteleződésbe és a második világháborúba sodorta, évtizedek óta megvolt a belső társadalmi-ideológiai-tömeglélektani bázisa az 1920-as numerus clausustól kezdve az Eichmann-kommandó készséges kiszolgálásán át a Szálasi-hatalomátvétel Horthy-féle, mégoly kényszerű legitimálásáig. Mindezzel együtt magához a konzervatív, a keresztény-nemzeti kultúrafelfogáshoz számos értéket és kiemelkedő egyéniséget is köthetünk.

BEÖTHY ZSOLT ÉS TISZA ISTVÁN

A keresztény-nemzeti kultúrafelfogás valamennyi jelentős egyéniségének részletes bemutatására aligha vállalkozhatok. Azt azonban érdemes jelezni, hogy e kultúrafelfogáson belül éppen az irodalom- és művészetszemléletet jellemezte a legfeltűnőbb avíttasság, egyúttal kánonépítő „szigor" – Beöthy Zsolttól kezdve. Ez a saját korában népszerű, szakmai tekintélynek is örvendő irodalomtörténész a millenniumra, 1896-ban megjelentetett olvasmányos – szinte bestsellerré vált – könyvecskéjében *a magyar nemesi-nemzeti öntudat elirodalmiasított változatát* emelte kánonná. A „volgai lovas" szimbolikus alakjába sűrítette magyarságképét.[43] A reformkor nagyjainak progresszív, a nemzet és a haladás polgáriasuló egységéért küzdő társadalomcentrikus kultúrafelfogása itt már egy önünneplő és a dzsentrit vezető osztályként deklaráló, irodalomcentrikus társadalomfelfogássá alakult. Beöthy valódi értékként méltatta a klasszikus magyar kultúra vonulatát, korabeli ünnepélyes retorikája is tolerálható, de Kölcsey Ferenc kereső-tépelődő, ugyanakkor építő-programadó filozofikus esszéjével[44] szemben a magyar irodalmi folytonosságot egy stabilizáló-megmerevítő nemzetkarakterológiához használta igazolásul. Igaz: az általa használt „faj"-fogalom még nem rasszista és kirekesztő, mint a XX. században lesz, lényegében az etnikai-nyelvi nemzettudat kategóriája volt (Taine, sőt Jászi Oszkár is élt vele). Radikálisan konzervatív és népies utódaihoz képest Beöthy termékenyítőnek tartja az ezeréves asszimilációs folyamatot, de a más etnikumokat is integráló nemzetet, a magyar lelkiséget valamiféle *kollektív szubjektumként és teleologikus fejlődésfolyamatba* homogenizálta. Kimondva-kimondatlanul azzal a szándékkal is, hogy a Feszty-körképhez hasonlóan a magyarság Kárpát-medencei szupremáciáját és kultúrfölényét igazolja.

„*A mai nemzet történetileg alakult; de a magyar faj alakította s maga képére alakította.* A történetet ő vezette, céljait ő tűzte ki, sőt ő csinálta s önmagát igyekezett érvényesíteni benne. Akiket az intézmények és a történelem által magához kapcsolt: azokat lelkével is áthatotta, annak részeseivé tette. Így a magyar föld természete, a magyar faj uralma s közintézményei, a magyar történet jelleme, a folytonos és erős keveredés ellenére is, legalább fővonásaiban, mind máig fenntartották az eredeti magyar lelket. [...] Azzal a csodálatra méltó jelenséggel állunk szemben, hogy alig van Európában nemzet, mely a legkülönfélébb népelemeknek oly erős és szinte szakadatlan vegyülését mutatná: alig van egyszersmind olyan is, mely mindennek ellenére az alapító faj lelki típusát oly híven és félreismerhetetlenül megőrizte volna. Ennek a tételnek legklasszikusabb tanúja: irodalmunk." (Kiemelés az eredetiben.) Vagyis Beöthy szerint a nemzeti lelkületnek és a politikai változásoknak a fő kifejezője az *irodalom,* de a magyar irodalom nemcsak kifejezi, hanem konstituálja is ezt a faji ka-

[43] BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis tükre,* Budapest, Athenaeum, 1899².

[44] KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok* [1826], in Uő, *Nemzet és sokaság. Válogatott tanulmányok,* szerk. KULIN Ferenc, Budapest, Múzsák, 1988.

raktert és politikai kontinuitást, sőt szinte ő a fő fenntartója. „A nemzeti lélek, melyet irodalmunk fenntartott és gyarapított: nemzeti erő. Ha már ez a magyar nemzeti erő tett szolgálatot az európai műveltségnek a határvédelem százados harcaiban: ez a védelmezett európai műveltség köszönettel és megbecsüléssel tartozik a mi szerény irodalmunknak, mely az őt védelmező magyarság erejét fenntartotta."[45] Egy lelkesítő, irodalom-népszerűsítő ünnepi könyvecskében talán el is menne ez a tautológia, a „probléma" nem is ez. Annál inkább az, amit Beöthy a hagyományok védelmében – már ebben a könyvében is, de későbbi tudományos és publicisztikai tevékenységében még inkább – következtetésként leszűrt: minden, ami ízlése és világképe szerint eltér ettől az általa kijelölt *fővonulattól,* nemcsak idegen, nemcsak hagyománytörő, hanem sérti, sőt gyengíti a nemzetet és az organikus kultúrát. Osztogatta is rendesen a „dekadens", az „idegenszerű", a „nemzetietlen" és a „haladásellenes" bélyegeket.

A századelő új, modern, az Ady-nemzedékhez és a *Nyugat*hoz köthető irányzatait Beöthy már elfajzásként értékelte könyve későbbi kiadásaiban s egyéb írásaiban, illetve a tankönyvekben. Az *irodalomnak tulajdonított hipertrofikus nemzeti szerep* normája alapján az „elnemzetietlenedő modernek" – szerinte – magát a nemzetet sodorják veszélybe. Minderre az 1920-as, hatodik kiadásban Trianont hozza fel példának: „A magyar szellem folytonosságának megszakadása az irodalomban: a magyar politikai fejlődés, talán az élet megszakadása". A Beöthy-féle koncepció széles körű ideológiai kisugárzó erővé vált. A politikusoknak már „csak" élniük kellett a tekintélyes kánonépítő irodalmár e „szakmailag" kifejtett kultúrafelfogásával, miközben persze a kánonépítő irodalmár – nemcsak Beöthy, hanem más és később is – gyakran nagyon is a politikusok ideológiai „megbízásait" teljesíti.

A magát a politikai liberalizmus hívének valló Tisza István történelmi szerepéről (például felelősségéről az első világháborús magyar szerepvállalásban) szakmai és aktuálpolitikai viták egyaránt folytak s folynak.[46] Tisza történelmileg jól, Beöthynél távlatosabban látja a magyar és az európai kultúra viszonyát: „a magyar nemzet sorsát az biztosította egy viszontagságos évezreden át, hogy szerves kapcsolatban tudott maradni a Nyugattal, hogy elsajátította a nyugati kultúra összes vívmányait, de annak csak egészséges hajtásait ültette át a nemzeti élet talajába és reá tudta azokra nyomni nemzeti egyéniségének, speciális viszonyainak, érdekeinek és felfogásának bélyegét". Ám amikor a jelenhez érkezik érvelése, az államférfi már egy kőbe vésett, a priori nemzeti normarendszerhez viszonyít, kultúrafelfogása egyértelműen konzervatívba vált át. Az akkori globalizációt eleve veszélyesnek látja a nemzetre s főleg a nemzeti kultúrára nézve: „Nagy kérdőjel előtt áll az egész emberiség, de e kérdőjel senkire

[45] BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis tükre,* Budapest, Athenaeum, 1899², 3–4., 13–19., 204–207.

[46] Tisza István – a műkritikusok által már 1934-es felavatásakor élesen bírált, majd 1945-ben ledöntött – szobrát újra felállította az Országház mellett 2014-ben a jobboldali kormány. Vö. TÍMÁR Árpád, *Kis magyar emlékműtörténet. A Tisza-szobor fogadtatása a korabeli sajtóban (1927–1934),* Jelenkor, 2014. 7–8. sz. 856–866.

nézve sem lehet félelmetesebb, mint reánk, a mi kultúránkra, a mi nemzeti létünkre nézve. Töredelmesen bevalljuk: mi nemzeti alapon állunk. A hipermodernek szerint nacionalisták vagyunk. Hiszen ők ma már nem beszélnek nemzeti szempontokról, csak nacionalista előítéletekről. Ezek az előítéletek szaturálnak bennünket. Édes keveset bánjuk az egész emberiség boldogulását, ha az a magyar nemzet haladásával, virágzásával, boldogulásával nincs egybekötve. [...] Éppen olyan életkérdés ez miránk nézve most, mint volt a múlt hosszú küzdelmei alatt, de talán sohasem volt nehezebb a feladat. *Nő a kultúra terhe.* Súlyosbodik a penzum, amelyet a nemzeti léleknek el kell végeznie és minden attól függ: sikerül-e megrostálnunk azt, amit a Nyugat nyújt nekünk, szélnek ereszteni a pelyvát, szemétre dobni a konkolyt és nemes magvat ültetni a magyar lélek talajába? És sikerül-e nemzeti irányban végezni a feldolgozás, az asszimiláció munkáját?" (Kiemelés tőlem – *A. P.*)

Tisza István válasza aggályos, szembeállítja a *természetüktől fogva* magyarokat és az *akart* magyarokat, mondván: „a kultúra nemzeties jellege az illetők akaratától merőben független, spontán, természetes produktum. Azzal, hogy magyarok akarunk lenni, csak torzképet alkothatunk. Kultúránk jövő fejlődésének nemzeti irányát csak azáltal fejleszthetjük, ha a gondjainkra bízott új nemzedék lelkébe beültetjük nemzeti életünk és irodalmunk nagyjainak kultuszát, a magyar nép lelkivilágának s a magyar kultúra örökbecsű alkotásainak ismeretét és szeretetét." S ezért száll szembe a politikus-cikkíró „a *modern* felvilágosodás jelszavainak terrorizmusá"-val. Élesen kikel a modern „izmusok", a *Nyugat,* a *Huszadik Század,* mindenekelőtt Ady, az újító társadalomtudósok vakmerő valóságábrázolása és a művészi szabadság – úgymond – eltúlzása, a „dekadens áramlatok elhatalmasodása" ellen. „Bölcsészeink, szociológusaink, költőink és piktoraink őrjöngő dervistáncban reprodukálják előttünk a súlyosan beteg francia lélek minden kórtünetét" – írja, csakhogy a franciának volt honnét lesüllyedni, ezzel szemben „a mi szegény dekadenseink egyszerűen a rothadáson kezdik az életet s a feloszlás szecessziós tüneteit mutatják nekünk".[47] Tegyük mindehhez hozzá: e szigorúan konzervatív kultúrafelfogás ellenére is Tisza nem szitokszóként használta a „liberalizmus" irányzatát; miniszterelnökként és (amúgy erőszakos) házelnökként sem vezetett be irányított művészetpolitikát, mint egy évszázaddal később rá hivatkozó utódai.[48] Térjünk azonban vissza a kultúrafelfogásokhoz.

[47] Tisza István, *Szabadgondolkodás,* Magyar Figyelő, 1911. In Tőkéczki László (szerk.), *Magyar liberalizmus* [dokumentumok és a szerkesztő záró tanulmánya], Budapest, Századvég, 1993, 325–328. Az idézeteken belüli kiemelések – egy, külön megjelölt kivételével – Tisza Istvánéi.

[48] Sokat idézett – eredetileg agrárgazdaság-tani összefüggésben kifejtett – tétele persze tartalmaz önáltatásokat és konzervatív elemeket, de még őrzi a XIX. századi nemzeti liberalizmus néhány ott és akkor pozitív tételét is: „A magyar liberalizmust a kontinentális liberalizmustól mélyreható különbség választja el. Nem egyes osztályokban, az egész nemzet politikai egyéniségében bírja az alapját, egész nemzeti fejlődésünkkel, egész nemzeti valónkkal van összeforrva. Erősebb benne a nemzeti, az állami felfogás, éberebb érzékkel bír azon igények iránt, melyeket a nemzeti, az állami élet nagy céljai támasztanak a társadalommal szemben; tetterősebb, áldozat készebb hazafiság hatja át. Az osztályok érdekharcainak pedig messze fölöttük áll s a gazdasági egyoldalúság rövidlátó politikáját mindeddig elutasította magától." *Magyar agrárpolitika,* Budapest, Athenaeum, 1897, in *Tisza István összes munkái,* Budapest, Franklin Társulat–Magyar Tudományos Akadémia, 1923, I, 300–301.

A történész Szekfű Gyula és a „nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlésének" kánonját kidolgozó Horváth János, a XX. század első felének két legjelentősebb konzervatív társadalomtudósa „szakmaibb" érvekkel s finomabban, de lényegében kanonizálták azt az értékítéletet, amelyet a politikus Tisza és a nagybirtokos hatalmi elit megfogalmazott. A *Nyugat,* a polgári demokratikus közírás és a baloldali fórumok természetesen már a század első két évtizedében szembeszálltak e szemlélettel és a belőle következő ítéletekkel, s a polémia a – később tárgyalandó – *Kettészakadt irodalom*-vitában folytatódott az 1930-as években. Gerevich Tibor a képzőművészet-politikában a *római iskola* támogatásával érvényesítette ezt a kultúrafelfogást.[49] Herczeg Ferenc nemcsak ünnepelt szépíróként és Nobel-díjra javasolt kedvencként, hanem szerkesztőként és harcias publicistaként szintén ezt a kultúrafelfogást képviselte a húszas–harmincas években.[50]

SZEKFŰ GYULA

A XX. század első felének legnagyobb formátumú történészéről könyvtárnyi recepciós és tudományos-értelmező irodalom született, mennyisége sokszorosa a tudós eredeti írásos munkásságának. Ez persze érthető: a recepció többnyire legalább annyira szól a vitapartnerekről és az utókorról, mint magáról a recepció tárgyáról. Szekfű egyszerre volt történész és ideológus, ami abból fakadt (mint egyébként másoknál is), hogy kutatásainak interpretációja, illetve az általa fölvázolt történelemkép akarva-akaratlanul szerepet kapott a kor társadalmi, politikai, kulturális küzdelmeiben. Az ő esetében ez 1920-tól vált nyilvánvalóvá, amikor a *Három nemzedék* megjelent,

[49] P. Szűcs Julianna, *A római iskola,* Budapest, Corvina, 1987; valamint Uő, *A művészettörténész mint kultúrpolitikus,* Kritika, 1997. 2. sz. 27–29.

[50] A történelmi igazság érdekében és a személyes meggyőződés változtathatósága iránti tisztelet jegyében hozzá kell tenni: az embermentést is vállaló Herczeg 1945 utáni diszkrét, publikálatlan naplójegyzetében a következő rendszerönkritikus megfogalmazást tette: „Az egész revíziós munka, mely egy kémiai folyamat következetességével haladt előre, arra volt alapítva, hogy újra felébressze az ősi rokonszenvet, melyet a nyugati művelt népek a magyarság iránt éreztek. A magyarsággal pedig azért rokonszenveztek, mert annak már az apák korában az volt a híre, hogy [a magyar] szabadságszerető, lovagias nép. Nos nem habozom kimondani, hogy ezt a hírünket megsemmisítették azok a szerencsétlenek, akik az újvidéki vérfürdőt és később a zsidómészárlásokat rendezték. Egy nép, amely eltűri, hogy kormánya ezerszámra fosztogasson ki, vetkőztessen meztelenre és koncoltasson fel védtelen embereket, akik a törvény előtt végre is magyar állampolgárok, nem tarthat többé igényt a lovagias és szabadságszerető jelzőre. Ez elkeserítő igazság, amellyel számolnunk kell éppen úgy, mint azzal a ténnyel, hogy a budai Duna-parton a Gellérthegy áll." Idézi: Miskolczy Ambrus, *A múlt megszelídítése. Eszmetörténet és historiográfia határán,* Budapest, Gondolat, 2014, 147.

s hamarosan a Horthy-kurzus félhivatalos történetpolitikai alapművévé lépett elő.[51] A kornak, a trianoni sokk által megrázott magyarságnak és főleg a berendezkedő földesúri-nagytőkés-dzsentri uralomnak „szüksége volt" valamiféle históriai igazolásra, a történtek megmagyarázására, s maga Szekfű ott és akkor ezt úgy is hitte, vallotta, ahogy könyvében megírta. Fokozatos romlásként érzékelte és minősítette a keresztény-nemzeti középosztály 1848 utáni gazdasági, politikai, erkölcsi és kulturális szerepét, elhibázottnak tartotta a Habsburg-ház állandó „közjogi" provokálását és a nemzetiségekkel folytatott küzdelmet 1867 után. Ez alapozta meg, hogy a kialakuló vákuumot – úgymond – a túl gyors és felszínes liberalizálódás, kapitalizálódás és asszimiláció sodrásában a radikális polgári, a baloldali, a zsidó és a modernista szellemi erők töltötték be, ami szükségképpen vezetett el – szerinte – az úri osztályok további gyengüléséhez és ezáltal Trianonhoz.

A nagy ívű, objektív hangvételével együtt is esszéisztikus Szekfű-koncepciónak volt egy jellegzetes kulturális vonulata is: a század első két évtizede új irodalmi és társadalomtudományi mozgalmainak éles kritikája. A következő fejezetben teszek majd kísérletet e mozgalom, a „második reformnemzedék" s kultúrafelfogásuk bemutatására, e helyütt most Szekfű opponenciáját idézem. A korábbi konzervatív tételekre építve, azokat meghosszabbítva és ideológiailag kiszélesítve, illetve aktualizálva egy származásközpontú és kulturális antiszemitizmussal átszőtt magyarságfelfogást dolgozott ki. Felelősöket keresve az első világháborús vereségért, a forradalmakért és Trianonért, az Ady–Jászi-nemzedék átfogó „nemzeti" bírálatát fogalmazta meg, személyükben is rájuk hegyezve ki az éles kritikát. Ugyanakkor szigora a „fajmagyar" úri osztályt s főleg felszínes kultúráját is célba veszi, de azzal a – historikus létére történetietlen – szemlélettel, amelyik mintha visszafelé akarta volna fordítani vagy legalábbis lelassítani s átprogramozni a nemzeti polgárosodás és modernizáció folyamatát.

Szekfű Tisza Istvánra hivatkozva mutatja be Adyt, pontosabban egymás mellé s egymással szembe állítja őket, a „két magyar sors[ot] a hanyatló korban", ahogy a *Negyedik könyv* VII. fejezetének címe is szól. Még szabadkozik is, hogy „mint kerülhet együvé Tisza István neve Ady Endréével, az erkölcsi rend képviselője az anarchia és beteg dekadencia lantosával". A válasza: „mindkettő magyar vér, melynek tehát, bármit követ is el, joga van egy kis elnézésre, egy meleg zugra a magyar szívekben, hol a nagy hajszában kilihegje magát. A különbség köztük nem egyéb, mint hogy a testileg-lelkileg gyönge konstrukciójú költő már rég alámerült, menthetetlenül, az ingoványban, mikor a másik, az ércalak, még titáni erőfeszítések közt harcol a géniuszától elhagyott nemzettel s bukása nem lápvirág hervadása leend [mint Adyé], hanem égi tetőn villámtól ütött tölgynek völgybeomlása. Erkölcsi értékben két, ég és földként eltérő élet, de mindkettő *magyar* élet, meddő magyar sors egy tévelygő korszakban.

[51] Szekfű Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik. 1920 és 1934*, I–V. könyv, reprint kiadás, Glatz Ferenc bevezető tanulmányával, Budapest, ÁKV–Maecenas, 1989.

Tisza István egyszer, egyéb nemzeti bűnök közt, szemére veté Adynak, hogy lelki anarchiát terjeszt. Jellemző és találó megállapítás kritikusra s kritikája tárgyára egyaránt. Ady költészetének, míg élt, kétségtelenül romboló, anarchiaterjesztő hatása volt. Azon pártok érdekkörébe tolatott, melyek a fennálló viszonyokat szétzülleszteni törekedtek, de asszimilálatlan voltuk miatt nem lévén egyenes útjuk a magyar lélekhez, Adyt, a »fajmagyart« használták szócső gyanánt felforgató ideáik terjesztésére. Ami kevés a marxizmus és a Jászi-csoport elveiből a magyar értelmiségbe eljutott, azt Ady közvetíté lendület nélkül írt, keservesen átkozódó »forradalmi« verseivel.

De nemcsak a politikában volt ő a készülő anarchia harsonása: a polgári rend erkölcsi felfogásával is tüntetőleg szegzé szembe a Párizsban eltanult szabadosságot, a beteges csak-azért-is erotikát s lőn alapítója egy párisimádó iskolának, mely már benne is, még inkább követőiben, veszedelmes hasonlóságot mutatott fel a Bukarest–Belgrádból Párizsba járó »kultúréhes« balkáni ifjúsággal. [...] Ady a 48 óta száradozó magyar nemességnek egyik utolsó öntudatos tagja volt. [...] Míg Ady elleneinek magyarságát a [...] nemzeti és állami illúziók határozzák meg, addig ő ez illúziókban nem hisz többé, a liberális korszak nemzeti formalizmusa az ő gondolkodására hatástalan s attól mentesen – ez a döntő momentum – képes felismerni a kor magyarságán a hanyatlás szomorú jeleit. [...] Berzsenyi és Kölcsey óta Ady az első magyar költő, kinek egész költészetét az határozza meg, hogy kora arculatján »gyászos magyar hibákat«, foltokat lát és mélységes szomorúsággal nézi, ami körülötte végbemegy."

Szekfű nemcsak a zseniális tehetséget látja meg Adyban, de nemzetkritikájának viszonylagos jogosságát is elismeri, s lenézi „rózsailluziókból élő" kicsinyes támadóit, akik „reáborították a magyartalanság égető Nesszus-ingét s kiközösítvén rothasztó elemként a nemzeti testből, átutalták a nemzetellenes destruktív irányokhoz. [...] A közösségből kizárt költő pedig ment és eladá testét-lelkét az új Budapestnek. Új-magyar, itt-ott még ugyancsak tökéletlenül asszimilált kenyéradóit sohasem szerette ugyan, de tűrte, nagyúri leereszkedéssel, hódolatukat és pénzüket. Politikai verseivel a polgári radikálisok forradalmát készíté elő, mi annál könnyebben ment neki, mert politikailag teljesen analfabéta lévén, örök hősével, Gyürkőzz Jánossal együtt ő is hitt a forradalom önkéntelen bohócainak. [...] A hanyatló kor sötét erői, belső ellenmondásai így paralizálták, sőt tették pillanatnyira magyarságunkra is veszedelmessé Ady Endrében nem a magyar akaratot vagy erkölcsöt – ezek belőle, a dekadencia kendőzetlen arcú gyermekéből, sajnosan hiányoztak – de a leghatalmasabb és legtisztább faji ösztönt, mely közöttünk, az utóbbi nemzedékben, kinyilatkoztatá magát."[52]

Hatásos, a radikális társadalomkritikát elutasító és modernségellenes koncepció fogalmazódik itt meg az ideológusi szerepet is vállaló történész-esszéista szövegeként, amely mögött talán ott van még a „bűnös Budapestre" fehér paripán bevonuló Horthy képe s képzete is. Az Ady-portré, a kor- és kórkép alakzatai és színei a húszas évek nyil-

[52] *Uo.*, 362–369.

vánosságában archetípusokká merevednek, majd közhelyekké züllenek, de majdnem száz év után is fel-felújulva találkozunk velük.[53] Erre a történelem- és kultúraszemléletre „innovatívan" épített a Horthy-kurzus hivatalos konzervatív történelem- és művészetszemlélete. Szekfű 1920-as könyve persze tele van briliáns elemzésekkel és portrékkal, elgondolkodtató általánosításokkal, közéjük értve a művelődés, a kultúra magasra értékelését is, s már nem csak, nem elsősorban olyan politikai felhanggal, ahogy ezt Beöthynél láttuk. Széchenyiről írva a *közértelmesség*-fogalmát is interpretálja, s ez ugyancsak kritikus figyelmeztetés az uralkodó elit számára, ha közben mindenáron konzervatív keresztény-nemzeti előképet akar is Széchenyiből rekonstruálni. Előbb idézi, majd interpretálja s aktualizálja őt: „»Ha valami felemelheti még e hazát önboldogságára, Ura örök dicsőségére s hozzá illő magasságra, az semmi egyéb nem lehet, mint *Nemzetiség* s *Közértelmesség*.« A nemzetiség itt *magyar* nemzetiség, tehát magyar talajból való. Nem kevésbé az a közértelmesség is, mely Széchenyi szójárásában nem a tizennyolcadik század racionalizmusának, sem a francia forradalom és liberalizmus észtiszteletének folyománya, nem is tisztán értelem és ész funkcióira vonatkozik, hanem sokkal bővebb és mélyebb értelmű: az ember egész erkölcsi lényének kiművelését jelenti."

Ahogy Széchenyi, ebbe Szekfű is beleérti a „könyvtudományt" s általában az ész kiművelését. De ennél sokkal többről van szó: a „kiművelt emberfő" nemcsak az ész székhelye, „hanem az egész emberi lélekből és annak az ő maga származásához, halhatatlan voltához méltó, tehát erkölcsi működéséből" származik. Széchenyi és Szekfű számára a legélesebben a *közértelmesség hiánya* mutatja meg ennek a kollektív karakterjegynek a természetét, a legnagyobb magyar elsősorban ezzel indokolja „nemzeti bűneinket", a „századokon át buján burjánzókat": a hiúságot, az önhittséget, az önáltatást, az öncsalást, a túlhevült lelkesedést és szalmalángot, a közrestséget s végül az irigységet és szülötteit, a pártviszályt és az uralomvágyat. Így áll össze Széchenyinél s nyomában Szekfűnél az a – bár konzervatív premisszájú, de – *önkritikus nemzetkarakterológia* és *dinamikus művelődéseszmény,* amely cselekvésre, mindenekelőtt szisztematikus kulturális építkezésre kell(ene) hogy késztesse a magyarság nagyjait. S amit – hadd tegyem hozzá – már Eötvösnél is láttunk, s ami (számos ellentétük dacára) virtuálisan „egy asztal mellé ülteti" a négy kultúrafelfogás reprezentatív egyéniségeit, Szekfű mellett például Szabó Ervint, Németh Lászlót és Bibó Istvánt. S amit könyvem címében *találkozások*ként metaforizálok.

Bár a politikai ideológia „kísértése" is megihlette Szekfűt, államhivatali pozíciót (történésztársával, Hóman Bálinttal ellentétben) nem vállalt. A szakmai alázat és a valóság tisztelete erősebb volt benne, ezt tükrözi a *Három nemzedék* ötödik könyve, az 1934-re megírt *Trianon óta.* Miközben megőrizte alapvetően konzervatív szemléletét, s tételesen nem cáfolta az első négy könyv – mai szemmel különösen bántó – minősítéseit, a folytatásból egyértelműen ki lehet olvasni annak a politikai kurzusnak és kultúrafelfogásnak a bírálatát, amelyet egy ideig ő maga is legitimált. Az első rész

[53] Például: http://www.youtube.com/watch?v=O2tgl1Itvlo (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

megjelenése óta eltelt tizennégy évről egy, a korábbinál sokkal mélyebb, lényegre törő társadalomképet vázolt föl, amelyben *a kor fő kérdései („antinómiái")* között a földkérdés megoldatlansága, a nagybirtokrendszer megmerevedése volt az első súlyos tétel. Természetesen továbbra is vannak ideológiai „félrenézései", konzervatív, jobboldali előítéletei. Ám erősödő önkorrekciós valóságlátása immár méltatóan regisztrálja a falukutató népi írók munkáját (az általa főszerkesztett *Magyar Szemle* teret is ad például Szabó Zoltánnak), és elismeri Németh László *Debreceni kátéj*át (aki egyébként több polemikus esszét, sőt könyvet is szentel majd neki „viszonzásul"). Feltűnő érdeklődéssel és jóindulattal követi Szekfű az *új értelmiségi és művésznemzedék* kezdeményezéseit, köztük Bartókét és Kodályét (bár elsősorban Kodály modelljét méltatja), sőt némileg Adyt is rehabilitálja, legalábbis termékenyítőnek érzett hatása okán.

A „népies gondolat ápolását", „a magyar paraszttal és munkássággal való szolidaritást", az úrias-pöffeszkedő „osztályöntudat és tekintélytisztelet", de egyúttal a „parasztromantika elutasítását" is érzékeli és – bár visszafogottan, de – becsüli a népiekben.[54] Csípős, bár posztumusz kritikát fogalmaz meg az általa is tisztelt Klebelsberg Kuno vezényelte neobarokk szellemiség, a humortalanság, a gerontarchia (azaz az idősek uralma) és a hamisan archaizáló monumentalizmus fölött,[55] amely Széchenyi reformkonzervativizmusából – úgymond – kilúgozta a reformot. A magyarság előtt álló alternatívában Szekfű a *művelődésközpontú „nagymagyar utat"* népszerűsíti, szemben a kirekesztő, fajelméletes, demagóg, turanista, koppánykodó „kismagyar úttal". Politikai utalásai is egyértelműek: a szélsőjobb felé radikalizálódó, a náci Németország felé közeledő hatalmi elitet a háttérbe szorult Bethlen István ethoszával szembesíti, hogy azután pár év múlva – a humanizmus, a demokrácia, a szabadság és a (mégoly konzervatív) reform elveit képviselve – az antifasiszta szellemi népfronthoz csatlakozzon. Volt bátorsága vállalni a szociáldemokrata *Népszava* 1941-es karácsonyi népfrontos számában[56] való megjelenést is. 1943–1944-ben pedig megrendülten vallja meg a *Magyar Nemzet* hasábjain, s éppen Adyt parafrazeálva (*Fáradtan biztatjuk egymást,* 1913. november), hogy „valahol utat vesztettünk".[57]

Nem követhetem végig Szekfű pályáját, még valamennyi művének kultúrafelfogását sem, csupán fő művét akartam bemutatni, mint amely megalapozta a két

[54] SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik. 1920 és 1934,* I–V. könyv, reprint kiadás, GLATZ Ferenc bevezető tanulmányával, Budapest, ÁKV–Maecenas, 1989, 444–455.

[55] *Uo.,* 402–415.

[56] Lásd erről FEITL István–GELLÉRT KIS Gábor (szerk.), *Nemzet, demokrácia, szociális haladás. A demokratikus magyar progresszió tegnap és ma (a Népszava 1941 karácsonyán),* [konferenciakötet], Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1992; NYERS Rezső, *Szellemi egységfront a háború ellen,* Népszava, 1996. december 24. 8; E. FEHÉR Pál, *„Ez a föld a mi életünk..." Hatvan éve jelent meg a Népszava karácsonyi száma,* Népszabadság, 2001. december 22. 13.; SZÁSZ István, *A sajtó szabadsága ellen,* Népszava, 2010. december 4. Szép Szó melléklet, 1.

[57] Kötetben először: in SZEKFŰ Gyula, *Forradalom után,* Budapest, Cserépfalvi, 1947; reprint kiadás GLATZ Ferenc bevezetőjével: Budapest, Gondolat, 1983, 11–46.

világháború közötti állami kultúrpolitika teorémáit. Mindehhez hozzá kell tenni: ellenkező irányú pályát járt be, mint egykori tudós partnere, az 1928 és 1933 között hét kötetben megjelent *Magyar Történet*[58] társszerzője, Hóman Bálint. Már a *Három nemzedék és ami utána következik* 1934-es kiadásában olvasható egy fontos, társadalmilag progresszív, szociálisan érzékeny tétel, amelyik „előkészítette" saját nézetei korrekcióját is. S amelyik önmegtagadás nélkül is áthangolta az ideologikusan, tekintélyelvűen konzervatív nemzetnevelés-felfogást: „*előbb* emberi élethez kell anyagi rendszabályokkal segíteni a magyar tömegeket s csak *utána* várhatjuk el tőlük, hogy a nemzeti érzés és kultúra támaszai legyenek. Ez egyúttal állandó népművelési törekvéseink mind ez ideig csekély sikerének is a magyarázata".[59] (Kiemelés tőlem – *A. P.*)

KLEBELSBERG KUNO

A Horthy-korszak ideológusai és művelődéspolitikusai közül a legeredményesebben Klebelsberg Kuno érvényesítette a Trianon-szindrómára adható kulturális választ. Munkásságát, életművét sokoldalúan – vitáktól kísérve – elemezték és értékelték a rendszerváltozás óta eltelt negyedszázadban, e tekintetben az elsődleges érdem Glatz Ferencé.[60] Nem sorolom fel az azóta róla megjelent komolyabb szakmunkákat, s méltatlannak tartom kitérni a hamis és aktualizáló Klebelsberg-kultuszra, amelynek álcája mögött a 2010 utáni oktatáspolitika a legtöbb ponton éppen hogy az ellenkezőjét csinálja, mint a példaként hivatkozott kultuszminiszter. A gróf arra törekedett, hogy a hátrányból előnyt kovácsoljon: a vesztes Magyarországra kirótt hadsereg-fejlesztési tilalomra reagálva az elvileg a katonai büdzsére szánt *pénzek jelentős részét az oktatási és kulturális költségvetésbe csoportosíttatta át,* mondván: Trianon után a művelődéspolitika a nemzet felemelkedésének elsődleges terepe. Találó formulát is fűzött ehhez: „a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca",[61] mivel „a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg, s teheti ismét naggyá".[62]

Átgondolt gyakorlati lépéseket tett a felső- és a közoktatás, a tudománypolitika, a nemzeti közgyűjtemények és a népművelés terén. Szívós intézményteremtő szervezőmunkája és rendszeres előadói-közírói tevékenysége tiszteletet ébreszt iránta azokban is, akik más ideológiai alapon állnak. Nem volt rest vitatkozni saját elvbarátai

[58] Az úgynevezett „Hóman–Szekfű" elérhetősége: http://mek.oszk.hu/00900/00940/html/ (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

[59] Szekfű Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik. 1920 és 1934,* I–V. könyv, reprint kiadás, Glatz Ferenc bevezető tanulmányával, Budapest, ÁKV–Maecenas, 1989, 487.

[60] *Klebelsberg Kuno gróf válogatott beszédei és írásai (1917–1932),* szerk. és bev. Glatz Ferenc, Budapest, Európa, 1990.

[61] Klebelsberg költségvetési beszéde 1925. február 20-án: *Klebelsberg Kuno gróf válogatott beszédei és írásai (1917–1932),* szerk. és bev. Glatz Ferenc, Budapest, Európa, 1990, 332.

[62] Önidézet a minisztertől 1922-es székfoglaló beszédéből 1929-es írásában: *uo.,* 542.

kultúraellenességével sem: „Jól tudom, a Koppányok azzal az ellenvetéssel állanak majd elő, hogy pénzügyi helyzetünk ezt engedi meg. De a Koppányok nem igen ismerik a világtörténelmet."[63] A cél ugyanis az, hangoztatta, hogy „Magyarországot Európa e részében kimagaslóan a legműveltebb állammá tegyük". De rögtön, a revíziós politikai távlat kedvéért, hozzátette: „új nagy célkitűzések előtt állunk és e célok között talán a legfontosabb, hogy a magyar műveltség toronymagasan emelkedjék Kelet-Európa népei fölé".[64] Itt jön be a képbe az a két kulcsfogalom, amely e konzervatív, keresztény-nemzeti kultúrafelfogás társadalompolitikai és ideológiai arculatát jelszószerűvé sűríti: a *kultúrfölény* és a *neonacionalizmus.* (A *Szent Korona-tan* szintén kapcsolódik ennek az államideológiának a történetpolitikai és jogelméleti övezetéhez.[65]) A konzervatív, keresztény-nemzeti kultúrafelfogás képviselői nem teljesen azonos módon használták ezt a két kategóriát: voltak, akik soviniszta-kirekesztő módon forgatták, és voltak majdnem liberális konnotációval élők is, de éppen Klebelsberg nézetei révén rekonstruálható a lényeget kiemelő „közép-értelmezés".

A *kultúrfölény* paradigmáját először – állítólag – a XIX. század végi kultuszminiszter, Wlassics Gyula jóval Trianon előtt fogalmazta meg;[66] majd érvelt vele a századelőn két évig miniszterkedő Berzeviczy Albert is.[67] Apponyi Albert – sokfelől vitatott és védett – oktatási törvénycsomagja, az 1907–1908-as *Lex Apponyi* szintén ebben a szellemben született,[68] ám a politikai közbeszédbe igazából 1920 után került

[63] Klebelsberg Kuno, *Új célok felé,* Pesti Napló, 1926. december 19. In *Klebelsberg Kuno gróf beszédei, cikkei, törvényjavaslatai, 1916–1927,* Budapest, 1927, 673–675.

[64] *Uo.*

[65] Lásd erről Kardos József, *A Szent Korona-tan története (1919–1944),* Budapest, Akadémiai, 1985; Uő, *A Szent Korona-tan és a legitimizmus,* Budapest, Gondolat, 2012; valamint Radnóti Sándor, *Az üvegalmárium. A magyar korona helye,* Budapest, Noran Libro, 2011.

[66] Drabancz M. Róbert–Fónai Mihály, *A magyar kultúrpolitika története,* Debrecen, Csokonai, 2005, 19.

[67] Berzeviczy Albert 1905. január 21-én egy választói gyűlésen mondta: „köznevelésünk és közoktatásügyünk rendszerét a kisdedóvástól a legfelsőbb oktatásig kiépítve, nemzeti nyelvünk ismeretét a haza minden polgárára kiterjesztve [...] alkossunk olyan magyar kultúrát, amely [...] saját fölénye által akar s fog uralkodni a magyar földön". Idézi Horánszky Nándor–Kontra György–Mann Miklós–Vecsey Beatrix, *Műveltségfelfogások Magyarországon,* Szabolcsi Miklós előszavával, Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 1991, 39. Berzeviczy pályája s tudomány- és kultúrafelfogása önálló és alapos elemzést érdemelne, annál is inkább, mivel nemrég előkerült emlékirata új rálátást is kínál gondolkodásmódjára. Lásd erről Podhorányi Zsolt, *Ha én ezt a klubban elmesélem... Arisztokrata emlékiratokról,* Népszava, 2015. január 21. 12.

[68] Önálló elemzést érdemelne Apponyi Albert munkássága is, akit újabban szinte csak Trianon ellen érvelő hazafi államférfiúként magasztalnak, holott ennél sokoldalúbb s egyúttal izgalmasabb a pályája. Elitizmusa és nosztalgikus konzervativizmusa mellett feltűnő a saját politikai térfélen is gyakorolt szigorú, a liberalizmus egyes jogállami alapértékeit tisztelő kritikussága. Nyerges András bányászta elő a *Magyarság* című lap 1922. május 24-i számából a következő mondatát: „A kormányzati tevékenység saját jogrendjén is csorbát ejt [a] törvénytelen választási rendelet kibocsátása, a polgári szabadságjogoknak a választásokkal kapcsolatosan rendszeres lábbal tiprása, valóságos önkényuralom

bele ez a fogalom, Szekfű Gyula *Három nemzedék*ének történelemszemléletétől is ihletve. Trianonra reagálva a kultúrfölény programja a „külpolitikába" is átlépett, miközben az egész *bel-, társadalom-, művelődés- és nemzetpolitika centrális „projektjévé", eszmei szlogenjévé* vált. A célkitűzés lényege, hogy helyre akarja állítani az egykorvolt magyar kulturális hegemóniát a Kárpát-medencében, de ez a program az utódállamok és a szomszéd nemzetek kulturális teljesítményének lekezelésével, olykor egyenesen soviniszta megbélyegzésével járt együtt. Ennek a kifelé irányuló fölénynek van egy bel- és társadalompolitikai előfeltétele: a keresztény-nemzeti középosztály, vagyis a nem zsidó származású úri, dzsentri és polgári rétegek gazdasági, politikai hatalmának visszaszerzése – a műveltségük modernizálása révén (is).

A rájuk vonatkozó „nevelési" célkitűzés jogos volt, ezt főleg a középiskolai rendszer minőségi fejlesztésében és a külföldre irányuló ösztöndíj-politikában, a Collegium Hungaricumok alapításában realizálta Klebelsberg. Súlyos ellentmondása viszont a társadalmi diszkrimináció, a korai, tízéves kori iskolai szelekció (trifurkáció) teremtette *zsákutcás és kasztos oktatási rendszer* fenntartása, sőt megmerevítése,[69] valamint a nyílt-burkolt antiszemitizmus. Igaz, Klebelsberg Kuno nem ment be a Parlamentbe szavazni, amikor 1920-ban a numerus claususról törvényt hoztak, de nyilvánosan nem ellenezte. S amikor 1928-ban Bethlen és Klebelsberg enyhítették e törvény rendelkezéseit, és mérsékelték a nyílt antiszemitizmust (aminek csak egyik terepe volt az oktatásügy és a kultúra), nem a diszkrimináció fölszámolása volt a cél, hanem a Horthy-rendszer nemzetközi reputációjának javítása, amit meglehetősen dupla fenekű érveléssel, kettős beszéddel indokoltak. S teljesen ezután sem szűnt meg az állami zsidóellenesség, hogy azután 1938-ban a zsidótörvények eszkalációja fölvegye az 1928-ban fölfüggesztett fonalat. Maga Bethlen István híres, Horthy Miklósnak szánt 1944-es titkos emlékiratában már igen önkritikusan írt erről a tendenciáról.[70] Klebelsbergre nem volt jellemző a politikustársai többségének gondolkodását és praxisát átszövő militáns antiszemitizmus, inkább valamiféle konzervatív európaiság, felemás modernség vezette őt. S idejekorán (1932-ben) meghalt ahhoz, hogy megtudjuk, merre folytatta volna a pályáját.

A *kultúrfölény* tehát – szelídebb megfogalmazással is – a keresztény-nemzeti ideológia úrias társadalompolitikai és nacionalista ideológiai programját szlogenesítette, igaz: számos pozitív és maradandó intézkedéssel. De azért a frazeológia nem

meghonosítása által." *Heti textus*. Celebrálta Nyerges András, Élet és Irodalom, 2014. október 10. 11. De már 1920-ban figyelmeztette a kormányt és a parlamentet a fehérterror és a demokráciát veszélyeztető egyéb atrocitások bel- és külpolitikai kockázataira – levelét ott és akkor visszhangtalanság, illetve paranoid, zsidózó rágalmazás fogadta. Vö. Nyerges András, *Az attraktív erő*, Élet és Irodalom, 2012. március 2. 2.

[69] Ezt a radikális népiek, a liberálisok és a baloldaliak egyaránt bírálták (például Földes Ferenc, Karácsony Sándor).

[70] Lásd erről legújabban: Kovács M. Mária, *A numerus clausus és a zsidótörvények*, Mozgó Világ, 2014. 5. sz. 22–28.

díszlet, hanem a lényegről vall (nemzetközi példaként Klebelsberg a húszas években Mussolini fasizmusára is hivatkozik), amit jól tükröz egyes konkrét intézkedéseinek látványosan *elitista* jellege, szemben Eötvös Józsefével, aki a *demokratizálás és a mobilitásnövelés* perspektívájában törekedett felépíteni a modern magyar iskolarendszert. A megnövelt és évről évre 1-2%-kal emelkedő kulturális költségvetést (ami Klebelsberg vitathatatlan érdeme) azzal is indokolták, hogy az oktatási tárca mindhárom iskolai szinten létrehozta a leventemozgalmat, amelynek egyik, eleinte csak sejtetett célja volt a fiatalság félkatonai fölkészítése a remélt revízióra. Később (immár nem a gróf felelősségeként) ez az árukapcsolás maga lett a tragikus csapda: érv a háborúba lépés mellett. A kultúrfölény-fogalom ekkori jelentését jól illusztrálja, hogy 1942-ben, a lillafüredi írók–kormányzat-találkozón Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök, a nem a leghéjábbnak számító magyar főtiszt is ezzel a fogalommal érvelt: „minden kultúrának apja a háború. [...] Gyarlóságban és bűnben születtünk, de éppen ezért lehetünk hősök. [...] A Duna-medencében a vezető szerepre, mióta őseink bejöttek, a magyar hivatott. Itt nekünk elsőszülöttségi jogunk van."[71]

Magyarok (a nemzetből kirekesztett zsidók) százezrei, köztük gyerekek, kamasz fiatalok tömege, továbbá többezernyi roma pusztult el 1941-től kezdve a „kultúrfölény" és a „nemzetvédelem" címén, még ha e nemzeti tragédiáért nem lehet is közvetlenül felelőssé tenni ezt az ideológiát. A kétarcú ideologéma pozitív oldalát, Klebelsberg *reformkonzervativizmusát* minősíti az a szándéka, sőt szcenáriója, hogy – államtitkárával, a nála radikálisabban konzervatív-jobboldali Kornis Gyulával szemben – ő fölvetette a tankötelezettség felső határa felemelésének szükségességét a 12. évről a 14.-re. A szocialista és internacionalista mozgalmak visszaszorítása érdekében érzékeny szociálpolitikát is követelt, az önkéntes kötelezettségvállalás elutasítása esetén kilátásba helyezte a nagy vagyonok megadóztatását, a demagógiák ellen pedig a kultúrát ajánlotta szérumként, hiszen „a kultúrpolitika hosszúlejáratú váltó".[72]

A Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint által hivatalos állami ideológiaként képviselt keresztény-nemzeti kultúrafelfogás a propagandában, a klerikális és a radikális jobboldali sajtóban a vulgáris demagógia, a nyílt antiszemita uszítás, az antihumánus szélsőségesség felé torzult, hogy csak Bangha Béla[73] és Tóth Tihamér[74] irományait

[71] Idézi és interpretálja: Standeisky Éva, *Nemzetféltők. Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden*, in Uő, *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom* [1949–1988], Budapest, 1956-os Intézet-Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005, 34–35.

[72] *Klebelsberg Kuno gróf válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*, szerk. és bev. Glatz Ferenc, Budapest, Európa, 1990, 206–215.

[73] Bangha Béla (1880–1940): hithirdető, teológus, szerkesztő, író, Magyarország „sajtóapostola". A Horthy-korszak roppant termékeny és harcias közírója. A katolikus sajtó megszervezése és terjesztése, Magyarország és főként Budapest rekatolizációja, a Mária Kongregáció nemzetközi irányítása fűződik többek között a nevéhez.

[74] Tóth Tihamér (1889–1939): római katolikus püspök, egyházi és közíró, egyetemi tanár. A serdülő- és ifjúkor pedagógiai, benne szexuáletikai kérdéseivel foglalkozó könyvei a kor tiltó, illetve

említsem. A rendszer hatalmi elitje mindenesetre felismerte a tömegkommunikáció hatékonyságát, erre vall a *rádiózás és a filmipar* gyors fejlesztése, amiben vitathatatlan az érdeme a Horthy Miklós kormányzóhoz s főleg Gömbös Gyulához közel álló katonatisztnek és üzletembernek, a modern médiát megtanuló, használó és kreatívan fejlesztő Kozma Miklósnak.[75] A Klebelsbergtől maximálisan támogatott Kozma 1925-ös rádióavató beszédében teljes nyíltságában kimondatik a *kultúrfölény* mibenléte: „A magyar kultúra fegyvertára egy *erős fegyverrel* gyarapodott. Mindenki tudja, mit jelent, különösen Magyarország mai helyzetében az, hogy a hullámokon keresztül minden határon túl eljut a magyar szó. A broadcastingnak nemcsak az a hivatása, hogy a tanyai világra elvigye a magyar kultúrát, jelentősége az, hogy egyrészt az egyetlen összeköttetési lehetőség elszakított véreinkkel, másrészt demonstrálja a *magyar kultúrfölényt* olyan nemzetekkel szemben, amelyek hatalmasabbnak hiszik magukat, mint mi, de amelyek kultúrája a mienknek nyomába sem léphet. [...] Fogadalmat teszek arra, hogy minden üzleti szempontot háttérbe szorítva, tisztán csak a magyar kultúra szempontjait szem előtt tartva fogjuk ezt a *fegyvert* kezelni."[76] (Kiemelések tőlem – *A. P.*) Hogy a rádiózás Trianon utáni kötelezettségeiből más kulturális következtetéseket is le lehetett vonni, azt jól példázza Németh László két rádiós írása, amelyek a népi-nemzeti kultúrafelfogás pozitív oldalát, demokratikus ambícióit tükrözik.[77]

A rádióelnök és MTI-vezér, a későbbi filmipari főnök nem csupán freudi elszólásként nevezte *fegyver*nek a rádiózást. Bár ez már nem az eszme- és művelődéstörténet lapjaira való: 1938-tól Kozma – máig nem pontosan tisztázott – szerepet vállalt a revízió fegyveres katonai előkészítésében, lebonyolításában. Vélhetően van felelőssége abban, hogy Kamenyec-Podolszkijnál a „visszatért" országrészből közel húszezernyi hontalannak minősített zsidót toloncoltak ki, s taszították a német géppuskák elé, miközben zsidó származású tehetséges beosztottjait, munkatársait állítólag igyekezett megvédeni.

elfojtó szellemű valláserkölcsi nevelésének jellegzetes művei. „Leghírhedtebb" könyve: *A tiszta férfiúság* (Budapest, 1923).

[75] Lásd róla Ormos Mária, *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*, I–II, Budapest, PolgArt, 2000. Újabban: Dévényi Anna, *Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda? A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján*, doktori disszertáció, kézirat, Pécs, 2015, 197–198.

[76] Kozma Miklós beszéde a Magyar Rádió új stúdiójának felavatásakor, 1925. december 1-jén. Idézi: Gergely András, *A Magyar Rádió megalakulása és első évei*, in Frank Tibor (szerk.), *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1975, 21–22.

[77] Németh László, *A magyar rádió feladatai; Rádió és népművelés* [1934], in Uő, *Sorskérdések*, szerk. Grezsa Ferenc, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, 126–167.

KORNIS GYULA

A konzervatív, keresztény-nemzeti kultúrafelfogás legalaposabb, a koncepciót történetileg és elméletileg kidolgozó személyisége Kornis Gyula piarista tudós, filozófus, történész, pszichológus, egyetemi tanár, különböző magas egyetemi és akadémiai tisztségek betöltője, és időszakonként gyakorló politikus (államtitkár és házelnök). Nézetrendszere és művelődéspolitikusi gyakorlata megérdemelne egy korszerű monográfiát, mert a dogmatikus szocialista megítélés szitokszavai és az újabb keletű jobboldali apológia végletei helyett méltó és alapos elemzésre vár sokoldalú munkássága. Az ő tanulmányaiból látszik egyértelműen, hogy mit is jelent a társadalmi különbségek és az iskolai szelekció „természetes", sőt általa is generált összefüggése. Az egyoldalúnak minősített individuális és liberális nevelési felfogás, az úgynevezett neohumanizmus, azaz a szerinte eltúlzott demokrácia és a kozmopolitizmus helyetti tekintélyelvű, militáns, sőt militáris pedagógiai programot, az „akaratszervezet" és a „kollektív hatalomkifejtés" állami paradigmáját hirdeti.[78] A „politikai kollektivisztikus nemzeti eszmény" jegyében Kornis dolgozta ki a Horthy-korszak normatív, szűkítő nemzetfelfogásra valló, zsidóellenes tételekkel is átszőtt etatista művelődés- és oktatáspolitikai gyakorlatának alapelveit és módszertanát.

Mindazonáltal szellemtörténeti ihletésű, a kultúra általános, antropológiai és világtörténelmi szerepéről kifejtett, kvázikantiánus koncepciója – idealisztikus és utópikus aufklérizmusa ellenére s mellett – tartalmaz maradandó tételeket; maradandóbbakat, mint a konkrét korabeli magyar társadalom, politika és kultúra ügyéről megfogalmazott stratégiája és neveléselmélete. A kultúrát Kornis „objektív, egyének fölötti értékek rendszereként" definiálja, miközben látens önkritikával fogalmaz: a kultúra „szubjektív szálai" okán sajátos természetét nem könnyű harmonizálnia a vágyott erős nemzetállam művelődéspolitikájával. Megkísérel tudományos hitelű választ adni arra a kérdésre is, hogy miként viszonyítható egymáshoz „az individualizmust képviselő liberalizmus" és „az univerzalizmust képviselő konzervativizmus és szocializmus" – természetesen a konzervativizmustól ihletett saját művelődéspolitika jegyében. „Ha keressük azt az átfogó célgondolatot, amelyben rejlő értékeszme megvalósítását végső elemzésben az államnak szolgálnia kell, ezt csak a *kultúrában* találhatjuk meg. A kultúra is az abszolút értékeknek a rendszere: *a jónak, igaznak, szépnek és isteninek* értékei, amelyeknek megvalósítási formái: *az erkölcs és a jog, a tudomány, a művészet és a vallás*. Mi az emberiség végső rendeltetése? A kultúra ér-

[78] Lásd például az *Iskolarendszerünk reformja* (1919), a *Kultúrfölényünk kérdése* (1921), a *Kultúrpolitikánk irányelvei* (1921) s más írásait Kornis Gyula *Kultúra és politika* című kötetében (Budapest, Franklin Társulat, 1928). Az alábbi idézetek az 1921-es nagy ívű *Irányelvek* szövegéből valók. További fontos írásai: *Kultúra és nemzet*, Budapest, 1930, valamint *A kultúra mint államcél; Európa és Amerika kultúrpolitikája*, in Kornis Gyula, *A kultúra válsága*, Budapest, 1934. Gyűjteményes köteteiben jelentős mértékben megszelídítette korábbi folyóiratközléseinek egyes kitételeit, például az *Irányelvek* zsidóellenes passzusait.

tékeinek a sok évezredes fejlődés folyamán való objektiválása. Sőt a fejlődésnek is a világtörténet lassan hömpölygő időárjában az a mértéke, vajon az emberiség szellemi erőinek kibontakozásával mennyiben tudja megközelíteni ezeket az értékeket. A kultúra értékrendszere az emberi haladás célja, egyben mértéke. E végre van a földön az *egyén,* a nagyobb lelki közösséget alkotó *nemzet* s végül a nemzeteket átfogó *emberiség,* melynek öntudatos történeti egységet éppen a *humanitás* eszméje, vagyis az a feladat kölcsönöz, hogy mennél teljesebben bontakoztassa ki a legkülönbözőbb fajokban és nemzetekben rejlő emberi szellem a maga erőit, ami viszont azt jelenti, hogy törekedjék a kultúra értékeinek megvalósítására. A kultúra az emberiség mint egész életének – a puszta állati vegetatív életfolyamattal szemben – legbensőbb értelme és legfőbb célja. Az emberi történet – antropocentrikus nagyzással szólva – a »világtörténet« tényének az értékek normatív síkján mint eszmény a világkultúra felel meg."[79]

Kornis küldetése az volt, hogy elméleti, szociológiai, művelődéstörténeti, szociálpszichológiai és pedagógiai vonatkozásban teoretikusan artikulálja a keresztény-nemzeti középosztály művelődéspolitikai érdekeit és normáit. Egyebek mellett egy olyan oktatási koncepciót, amely a „nemzet lelki egységére" hivatkozik, amelyik „az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiája", miközben igazolja az emberek, a társadalmi osztályok közötti eredendő különbségeket. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Kornis számos jogos kritikát fogalmazott meg a kor (az ő kora) oktatási rendszerével kapcsolatban is. Az egyenlőtlenségeket természetesnek hirdeti, és az iskolarendszerben nemhogy nem törekszik e különbségek csökkentésére, a mobilitás elősegítésére (szemben sokszor emlegetett elődjével, Eötvös Józseffel), hanem ellenkezőleg, éppen stabilizálásukra, a *tekintélyelv* és a *fegyelem* képviseletére hívja fel a pedagógusokat és az egész oktatásügyet. Alapelve: „A demokratizmus igazi szelleme a pedagógiában nem a magasabb fokú értelmi ismeretek minél nagyobb tömegének minél szélesebb rétegekkel való elsajátíttatásában, hanem az akarat és a jellem minél hatékonyabb fejlesztésében áll. [...] Mindaz, amit a modern államban a legnagyobbra szokás becsülni, amilyen a kutatás-, szólás-, sajtó-, szabad egyesülési és gyülekezési szabadság, általános választói jog, teljesen szabadjára ereszti az egyént, az egyes néprétegek egoizmusának és osztályuralmi törekvésének szabad utat nyit, a köztekintélyeket lerombolja, nem államfenntartó, hanem államromboló, centrifugális tényező. Ezekkel az erőkkel szemben a legjobb eszköz, a leghatékonyabb centripetális erő: a nép kellő nevelése. Csakis neveléssel, műveltséggel lehet a demokráciának az egyén számára jogokat biztosító elvét összhangba hozni a kollektív munka, fegyelem és felelősség elvével, a szabadságot a tekintéllyel, mely nélkül nincsen szabadság sem."

Kommentálni aligha szükséges, de a Horthy-korszakban nem is biztosították az általános, titkos és egyenlő választójogot. Ami pedig az „osztályuralmi törekvést" illeti: nos, az igenis érvényesült, de nem a rettegett „alsóbb néposztályok" részéről,

[79] Kornis Gyula, *A kultúra mint államcél,* in Uő, *A kultúra válsága,* Budapest, 1934, 118–143. Kiemelések az eredetiben.

ellenkezőleg, éppen a féken tartásuknak akart egyik hatékony eszköze lenni a konzervatív jobboldali etatista művelődés- és oktatáspolitika.[80]

A 2010 utáni magyar kormányzat hiába hivatkozik (önmagát fölértékelendő) állandóan Klebelsberg Kunóra, valójában sokkal inkább Kornis Gyula (valamint Hóman Bálint) doktrinerebb és militánsabb felfogását követi. Szoros szövegelemzéssel, az idézőjel nélküli citátumok forrásainak dokumentálásával ez ki is mutatható, de olykor a hivatkozások révén teljesen nyílt ez a folytonosság. Erre példa L. Simon László 2014. augusztusi felszólalása a tokaji írótáborban: egy kevéssé releváns s nem is igazán rá jellemző mondatát idézte azzal a sejtetéssel, hogy ő ma a kultúrpolitikai „haladó hagyomány", hogy őt illik olvasni.[81] Az persze hasznos, hogy olvassák s újraolvassák Kornist, s nem tartom ördögtől valónak, ha termékeny, nagy formátumra valló munkásságában találunk érvényes tételeket; monumentális művelődéstörténeti monográfiája értékes munka,[82] filozófiai és lélektani írásai között is vannak maradandók.

Ha már manapság „Kornis a példa", a fideszes művelődéspolitikussal szemben az andragógus Maróti Andor olyan mondatokat idéz tőle, amelyek máig hatóak, még a baloldali kultúrafelfogás számára is: „»Nemzeti tragikumunk egyik fő forrása, hogy államférfiaink túlnyomó része nem vette észre a kultúrpolitikának minden fölött álló centrális jelentőségét. Vagy amennyiben folytonos meddő közjogi küzdelmek közepette észrevette, a jelszavaknál s a legszükségesebb intézkedéseknél alig haladt tovább. Országgyűléseink költségvetési vitái közül a legsiralmasabbak s leginkább színvonal nélküliek éppen a kultusztárcára vonatkozók voltak. [...] A szellemi kultúra igazi jelentősége különösen két tény világítása mellett szembeszökő. Az első az, hogy az anyagi kultúrát is a szellem teremti, mozgatja és lendíti. A fejlettebb értelem, az élénkebb képzelet, a kitartó akarat javítja meg s teszi gazdaságosabbá a munkát, a fejlettebb, műveltebb szellem teremti meg a technikát, s veti meg az élet mind előnyösebb gazdasági alapjait. Másodszor: csakis a fejlett szellemi kultúra biztosítja az állami hatalom s a jog helyes gyakorlását. Hiába demokratizálódik a nemzet jogrendszere, az új jogoknak csak úgy van értelmük, ha a nemzet tagjait megfelelő műveltség képesíti a jogok helyes gyakorlására.«

Kornis érvelésében – fűzi hozzá Maróti – két lényeges dolgot találunk: az egyik, hogy a kultúra a közélet alakulásának és a társadalom fejlődésének alapja, a másik, hogy ez csak akkor válhat világossá, ha a kultúrát a közműveltség színvonalával azonosítjuk. Csak így tárulhat fel részeinek egysége, ami lehetővé teszi, hogy a jelentő-

[80] Friss, tömör és kritikus minősítése: Feitl István, *Globalizáció és bezárkózás a XX. század első felében: a nagyvilág és a magyar folyamatok. Bevezető,* in Uő (szerk.), *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949,* Budapest, Napvilág, 2013, 16.

[81] L. Simon László szerint a kultúrharc árt az irodalomnak. MTI-kommüniké, 2014. 08. 15. http://nol.hu/kultura/l-simon-szerint-a-kulturharc-art-az-irodalomnak-1480407 (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

[82] Kornis Gyula, *A magyar művelődés eszményei,* I–II, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1927.

ségének megfelelően teremtsük meg a fejlődéséhez szükséges feltételeket."[83] A Kornis militáns, nacionalista, antiliberális tételeit szajkózó kormányzatnak inkább ezt az érvelést lenne érdemes megfontolnia és továbbvinnie, nem pedig tekintélyelvű, fegyelemközpontú és valláserkölcsi koncepcióját. Még kevésbé a jövő generációjának szánt rigid programját „a nemzet egyénfölötti akaratszervezetébe" való kötelező beilleszkedésre.[84]

HÓMAN BÁLINT

Az eredeti hivatását tekintve történész, majd miniszterré kinevezett Hóman Bálint e helyütt *kultúrafelfogása,* illetve ez által determinált művelődéspolitikai praxisa révén érdemel kiemelést.[85] Igaz, a historikus és a politikus körül is megélénkültek a szakmai viták és a zsurnaliszta pengeváltások. Ezek elsősorban a „háborús és népellenes bűnösség" vádjával, illetve a rehabilitációs kezdeményezésekkel, majd a 2015. tavaszi felmentő bírósági döntéssel, továbbá szobra felállításának székesfehérvári kezdeményezésével kapcsolatosak, de történelemszemlélete is friss mérlegelés tárgya.[86] Kultúrafelfogása, a *nemzetnevelésről* alkotott stratégiája, oktatás- és művelődéspolitikai

[83] MARÓTI Andor, *A kultúra „haszna",* Népszabadság, 2014. július 11. http://nol.hu/kultura/a-kultura-haszna-1473675 (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.). Kornisról egyébként lásd HELL Judit–LENDVAI L. Ferenc–PERECZ László, *Magyar filozófia a XX. században,* I, Budapest, Áron, 2000, 219–232., 296–298.

[84] KORNIS Gyula, *Kultúra és politika,* Budapest, Franklin Társulat, 1928, 21. Vö. DÉVÉNYI Anna, *Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda? A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján,* doktori disszertáció, kézirat, Pécs, 2015, 152–153.

[85] Legfontosabb publikációi: HÓMAN Bálint, *A közoktatásügyi igazgatás újjászervezése,* Budapest, 1935; Uő, *Művelődéspolitika,* Budapest, 1938; Uő, *Magyar sors – magyar hivatás,* Budapest, Athenaeum, 1942.

[86] SZÁSZ István, *Rehabilitáljuk Hómant?,* Népszava, 2010. december 4. Szép Szó, 3.; KELEMEN Elemér, *Hóman Bálint iskolarendszere,* Népszava, 2010. december 15. 10.; ROMSICS Ignác, *Hóman Bálint (1885–1951),* Népszabadság, 2010. december 29. 6.; UJVÁRY Gábor (szerk.), *Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus,* Budapest, Ráció, 2011. Feltűnő hangsúlykülönbségek érhetők tetten Tőkéczki László két, másfél évtized különbséggel írott (lásd *Felhasznált irodalom:* TŐKÉCZKI 1995 és TŐKÉCZKI 2011) Hóman-portréja között, véleményem szerint a frissebb tanulmány kárára. Újabb tanulmányok, vitacikkek, reflexiók Hómanról: DÉVÉNYI Anna, *Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda? A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján,* doktori disszertáció, kézirat, Pécs, 2015; továbbá 2015-ös törvényszéki rehabilitációja kapcsán UJVÁRY Gábor, *Hóman Bálint rehabilitálása,* Rubicon, 2015. 4. sz. 48–61.; RÉVÉSZ Sándor, *Hóman becsülete,* Népszabadság, 2015. március 7. 9.; NYERGES András, *Színrebontás. Hóman, avagy az ítélet ítélete,* Élet és Irodalom, 2015. április 10. 6.; KELEMEN Elemér, *Nekünk nyolc?,* Élet és Irodalom, 2015. április 30. 12.; KOVÁCS M. Mária, *Hóman rehabilitálásáról,* Népszabadság, 2015. május 16. 10.; Dr. LEBOVICS Imre, *Nyílt levél Hóman Bálintról,* Népszava 2015. augusztus 8. Szép Szó melléklet 2. stb.

gyakorlata szintén eszmecserék és éles polémiák tárgya; e tekintetben számomra leginkább Kelemen Elemér, Nagy Péter Tibor és Dévényi Anna – bibliográfiámban hivatkozott – elemzései a meggyőzőek. A háborús bűnösség vádja alóli bírósági felmentést nem vagyok illetékes elemezni és minősíteni, a jogi minősítéstől azonban el lehet és el kell különíteni a politikusi s főleg az értelmiségi felelősséget. Mint ahogy tárgyszerű és árnyalt történelmi mérlegelést érdemel Hóman – vitathatatlanul nagy formátumú – tudományos teljesítménye, kultúrafelfogása és művelődéspolitikusi szerepe is.

Hóman – a keresztény-nemzeti kultúrafelfogás kontinuitásán belül – más történelmi szituációban vette át a kultuszkormányzást az 1930-as években, mint ami Klebelsberg kora volt. Neki a korporatív, totalitárius államformára törekvő Gömbös Gyula, míg elődjének a konszolidáló, toleránsabb Bethlen István volt a politikai irányítója. Hóman 1940-ben kétségtelenül teljesítette Klebelsberg vágyát a népiskola nyolcosztályossá fejlesztéséről, szigorította a tankötelezettség végrehajtását. Időszaka alatt (főleg elődje népiskola-építési programja jóvoltából) javult a munkás- és parasztgyerekek továbbtanulási aránya. Ugyanakkor Klebelsberg liberálkonzervatív szellemű, pluralista oktatásirányítását szigorúan centralizált és a revíziós politikának közvetlenül alárendelt nacionalista indoktrinációval cserélte fel, szinte megfordítva a kultusztárca és a honvédelmi tárca Klebelsbergnél idézett viszonyát: az előbbi szakmai programjainak egy részét alárendelte az utóbbi revíziós-háborús érdekeinek és jelszavainak. Az alsóbb osztályok tanulási esélyeinek javítását a direkt jobboldali-populista szellemű nevelés intézményesítésével kapcsolta össze.

Hóman művelődésfelfogásának és politikusi tevékenységének központi gondolata „a nemzeti egység, a nemzeti erők fokozása és koncentrációja", a „tagolatlan nemzeti világnézet" lett, ahogy a neveléstörténeti tankönyv idézi.[87] A misztikus kollektív individuumként felfogott nemzetfogalom, a nemzetnevelés és a nemzethűség élesen antiliberális programja a centralizált állami apparátus megerősítésével, az iskolai autonómiák visszavonásával és a tanári szuverenitás erős korlátozásával járt együtt, a korábbinál nagyobb teret engedve a tantervekben a szélsőjobboldali nézeteknek, ideológiáknak, ezek segítségével is mozgósítva a manipulálható plebejus rétegeket. „A Bethlen–Klebelsberg-kormányzat és a Gömbös–Hóman-kormányzat oktatáspolitikai törekvései alapvetően különböznek egymástól. Az előbbi a szűk pénzügyi lehetőségek béklyójából úgy tudott kitörni, hogy nem használta ehhez eszközül vagy ürügyül a totális állami beavatkozást. Klebelsberg ugyanis nemcsak kormányzati, hanem társadalmi erőforrásokat is növekvő mértékben bevont az oktatásba, s ezzel részben liberalizálta a rendszert, részben a kulturális kérdések iránt érdektelen nagybirtokot is tehervállalásra kényszerítette, végül pedig a kormányzati erőforrásokból a Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) funkcióbővítésével (a VKM »maga

[87] MÉSZÁROS István–NÉMETH András–PUKÁNSZKY Béla, *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe,* Budapest, Osiris, 1999, 378.

a honvédelmi tárca« – ahogy az ismert kultuszminiszteri érvelés szólt) úgy tudott nagyobb hányadot megszerezni, hogy beilleszkedett a pragmatikus-alkotmányos – azaz nem túlideologizált – hagyományba. A Hóman-féle politika viszont egyrészt a pénzügyi lehetőségek szűkösségét használta fel érvként a totalitárius átszervezésekre (a csökkenő költségvetésre hivatkozva felszámolta a nemkívánatos szellemiségű tanszékeket, intézményeket), és így a liberalizált rendszerből való kilépést készítette elő; másrészt a kormányzati erőforrásokat egy olyan kompromisszumrendszer keretében szerezte meg 1935 után, mely a VKM-et és az oktatásügyet eltávolította a dualizmus kori hagyománytól: extrém módon ideologikussá tette a tárcát."[88]

Tantárgyi koncepciójában Hóman a szigorú egységesítés kezdeményezője volt, az úgynevezett humanisztikus és természettudományos stúdiumokkal szemben „a valláserkölcsi nevelés, a nemzetismereti nevelés és az értelemfejlesztés" kapott hangsúlyt.[89] Az iskoláknak, illetve a pedagógusoknak kiadott tantervi-didaktikai-nevelési utasításokban az akaratképzés, a tekintélyelv, a szigorú fegyelem, a kötelességteljesítés és önfeláldozás erkölcsi normái voltak a meghatározók; a szellemi túltermelés, a diplomás munkanélküliség elkerülésére irányuló erős szelekció. Ez utóbbi gyakorlati végrehajtásában – a „nemzethűségre" és az „erkölcsi megbízhatóságra" hivatkozva – ideológiai-politikai diszkriminációt, sőt a harmincas évek derekától a numerus clausus burkolt visszacsempészését is tetten lehetett érni. Az iskolán kívüli népművelés terén is közvetlenül érvényesíteni törekedett azokat a mozgalmi szempontokat, amelyeket még Gömbös Gyulával együtt dolgoztak ki. A „kései" idéző nem tudja magába fojtani azt a kísérteties benyomást, hogy a XXI. század második évtizedében mintha hasonló változást élne meg a magyar oktatásügy, sőt az egész szellemi élet.

Ami pedig Hóman kultúrafelfogásának társadalompolitikai oldalát illeti: „az 1940-ben törvénybe iktatott nyolcosztályos népiskolát [...] – mint tették ezt a bíráló kortársak – ma sem mondhatjuk »általános iskolának«. A klasszikus humán műveltséget nyújtó gimnázium alsó négy osztályával, illetve a polgári iskolával párhuzamos népiskolai felső tagozat azonban nem volt [a nyolcosztályossal] egyenrangú iskolatípus, megőrizte és erősítette az iskolarendszer társadalmi szempontokhoz igazodó széttagoltságát. A nyolcosztályos népiskolát a hivatalos oktatáspolitika, ahogyan ezt bírálói egybehangzóan megfogalmazták, az alsó társadalmi osztályok »alsóbb rendű« iskolájának, »osztályiskolának« tekintették". A középiskolai reform pedig „a keresztény-úri középosztály gyerekeinek és a politikai-hatalmi elit utánpótlásának képzését szolgálta. A társadalom túlnyomó többségét kitevő paraszti és munkástömegek gyermekei számára pedig maradt a – [háború miatt is] többnyire papíron – nyolc osztályosra bővített elemi népiskola redukált műveltséganyagával és erősen korlátozott

[88] Nagy Péter Tibor, *„Oktatásállamosítás" a harmincas években,* Világosság, 1993. 6. sz. 26.

[89] Hóman 1938-as törvényének indoklását Dévényi Anna idézi: *Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda? A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján,* doktori disszertáció, kézirat, Pécs, 2015, 247.

tanulási-mobilizációs lehetőségeivel. Ez a közoktatási képlet, az így »megreformált« iskolarendszer jól tükrözi a két világháború közötti magyar társadalom viszonyait: a megrekedt gazdasági fejlődés nyomán »lefékeződő társadalmi mobilitást«, a megmerevedő, rendies társadalom érdek- és értékviszonyait".[90]

Romsics Ignác tömör ideológiatörténeti összefoglalása szerint „Klebelsberg a Bethlen-féle liberális konzervativizmushoz, Hóman a Gömbös-féle fajvédő szélsőjobboldalisághoz és Teleki antiliberális konzervativizmusához kötődött".[91] Hozzáteszem: az 1945-ben, a felszabadulás után a négy demokratikus párt közös kezdeményezésére létrehozott egységes és kötelező *nyolcosztályos általános iskola* éppen ezt a struktúrát, a túl korai szelekciót akarta fölszámolni, megszüntetendő a korábbi uralkodó elit kulturális hatalmát, megnyitva a valódi demokratizálás és társadalmi mobilitás csatornáit. Hogy minden maradandó történelmi pozitívum ellenére nem egészen így sikerült, az nem a liberális, a népi és a baloldali kultúrafelfogások együtt vállalt közös demokratikus céljainak, értékelveinek a felelőssége, hanem az 1948 után bevezetett totalitárius Rákosi-rendszeré.

PROHÁSZKA LAJOS

A konzervatív kultúrafelfogás hazai változatai között különleges hely illeti meg Prohászka Lajost, aki csak névrokona a székesfehérvári püspöknek. Az előbbi konzervativizmusa vele szemben nem kirekesztő és antiliberális, de távol is áll a politikai ideológiáktól: humanista értékőrzés, neohegeliánus szellemtörténeti gondolatrendszer jellemzi. Szellemes, történetelméletileg vitatható (már annak idején például Szekfű Gyula, Németh László s mások által is bírált, de) *nem etnonacionalista,* nem rasszista, ellenben önkritikus *nemzetkarakterológiája*[92] akkor s azóta sem kapott olyan közfigyelmet, mint a keresztény-nemzeti konzervativizmus és radikális népi-nemzeti kultúrafelfogás militáns képviselőié. Annak ellenére történt ez így, hogy a németség „vándorként" s a magyarság „bujdosóként" metaforizálása szellemes és olvasmányos vállalkozás. Ennél lényegesebb s maradandóbb Prohászka életművének elméleti szegmense: a kultúra elkötelezettje volt a filozófia „magas" szférájában, koncepciózusan s

[90] Kelemen Elemér, *Hóman Bálint iskolarendszere,* Népszava, 2010. december 15. 10.

[91] Romsics Ignác, *Bevezetés. Az európai és a magyar jobboldal alaptípusai,* in Uő (szerk.), *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948,* Budapest, Osiris, 2009, 33. Romsics értékelésének pikantériája, hogy kimondatlan, de egyértelmű vitát jelent Ujváry Gábornak a Romsics szerkesztette kötetben publikált kettős portréjával.

[92] Prohászka Lajos, *A vándor és a bujdosó,* Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1936; Szeged, Universum, 1990². Egy friss esszé a könyvről: Csizmadia Ervin, *A harc, a bőszültség és az oligarchia. Mit mond nekünk „A vándor és a bujdosó"?,* Élet és Irodalom, 2015. május 15. 5.

együttal keserűen definiálja a kultúraelmélet és a művelődéstudomány alapfogalmait, és minősíti korabeli állapotát.[93]

Élesen bírálja a tudomány és a filozófia túlzottan aktualizáló tendenciáit s ezáltal „a tudomány önértékűségébe vetett hit megrendülését". Megrendülve regisztrálja a kor válságát, értékvédő aggodalma és igényes kiútkereső koncepciója – de pesszimizmusa is – némileg Babits Mihály filozófiai és kulturális esszéinek gondolati szerkezetére s főleg attitűdjére emlékeztet. A kor divatos fajelméleti és romantikus miszticizmusaival, a „népieskedő" hazafisággal szemben nem a lapos aufklérista racionalizmust sírta vissza, hanem egy korszerű, kultúrfilozófiai alapozású műveltségfogalmat, neoklasszicizmus-igényt, illetve az erre építő neveléselméletet dolgozott ki. A modern művészet jelentős alkotásaira, íróira és zeneszerzőire viszont (bár kitűnően zongorázott) nem volt füle, a hanyatlás termékeinek tartotta őket, a német zenei klasszicizmushoz vonzódott leginkább. A freudizmust erkölcsileg elítélte. Mély katolicizmusával is összefüggő tradicionalizmusa természetesen szembesíthető más korabeli vagy későbbi filozófiai narratívákkal és beszédmódokkal, de történeti látószögből nézve Prohászka tépelődéseiben, pesszimizmusában is távlatosabb és vonzóbb, mint például Kornis kanonizáló, átpolitizált és militáns felfogása. Nem is nagyon volt „használható" a különböző ideologikus művelődéspolitikák számára.

Lackó Miklós rajzolta meg érzékenyen Prohászka eszme- és művelődéstörténeti portréját, kiemelve termékenyítő s mégis szinte visszhangtalan szerepét a század húszas–harmincas éveiben, illetve a negyvenes évek elején: „a romló hazai közélet viszonyai között az ifjabb egyetemi generációt minőségérzékre és humanista magatartásra nevelte, segítette abban, hogy elutasítsák a náci Németország uralkodó ideológiáját. Filozófiai gondolkodása [...] fenntartotta a klasszikus értékek megbecsülésének fontosságát. [...] Prohászka, ez a zárkózott, kontemplatív, önmagát sohasem »adminisztráló«, gondolati érzékenysége mellett is nemesen egyszerű egyéniség több területen megértést és nyitottságot mutatott (a maga korlátai között) a tőle többé-kevésbé eltérő gondolkodók és törekvések iránt".[94] 1949-ig, kirekesztéséig – nagy tekintélynek örvendve – részt vett a demokratizálódó szellemi élet neveléstudományi vitáiban, baloldali és liberális gondolkodókra is termékenyítően hatott.

A XX–XXI. századi magyar konzervatív kultúrafelfogások mainstream vonulata tehát a keresztény-nemzeti politikai ideológiától nyeri ihletét, ám sokszínű, változatos, s egyes egyéniségeinél (mint például Szekfű Gyulánál és Herczeg Ferencnél) önkorrekcióra, másoknál akár liberális szellemű átalakulásra is van példa. Ez idáig nem eléggé figyelemre méltatott kulturális gondolkodó és művelődéspolitikus volt Wlassics Gyula, aki miniszterként még az 1890-es években – Eötvös József legjobb polgárosító és szekularizáló hagyományait folytatva – a középfokú és a felsőoktatásban bevezette a női emancipációt. A századforduló nagy formátumú reformkonzervatív egyénisége ő, aki – Sipos Anna Magdolna tanulmánysorozata bizonyítja ezt[95] – a miniszterségről leköszönve, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa (MKOT), valamint a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetsége élén (1903–1921) igen sokat tett a modern közkönyvtárügy előrelendítéséért és fejlesztéséért. Bizonyos értelemben megelőlegezte Szabó Ervin *public library* koncepcióját, alapos korszerűsítést kezdeményezve a népkönyvtárak tradicionális konzervatív valláserkölcsi és hazafias szűkítésű gyűjtőkörének korrekciójában is. Wlassics miniszterként az erősödő, a nemzetiségekkel szemben is érvényesített expanzív nemzeties kultúrafelfogás képviselője volt. Ő is „a nemzet vezető osztályai"-nak művelődése érdekében, a (talán először általa kimondott) *„kultúrfölény"* jegyében teremtett s fejlesztett intézményeket, kezdeményezett törvényeket és jogszabályokat. Mann Miklós pontos megfogalmazása szerint azonban „kora nacionalista hangulatához képest liberális eszméi voltak".[96]

A művészetek iránti szenvedélyes elkötelezettsége[97] meglehetősen konzervatív ízlésre vallott; miként Tisza István és Szekfű, Wlassics is idegenkedett „a francia dekadencia irányától". Az alsóbb néposztályokra szabott kulturális programját a szociális feszültségek, az erősödő munkás- és agrármozgalmak leszerelésére, a választójog bővítése helyett is működtette. Amikor viszont 1912-ben fölvetődött, hogy a közkönyvtárak megrendeljék-e a *Nyugat* című folyóiratot (illetve hogy az MKOT ezt anyagilag támogassa-e), mivel az több tekintélyes tanácstag szerint „művészi mezbe öltöztetett pornográfia", Wlassics aggályosnak tartotta a tilalmat, mondván: „ha a tanács bizonyos művek beszerzését nem támogatja, akkor az »irányzatosság« gyanújába keveredik".[98]

A konzervatív kultúrafelfogás belső pluralizmusának jelzéseként utalok arra is, hogy a katolicizmus és a konzervativizmus viszonya szintén többoldalú volt, amire pozitív példa a fiatal, 1914 előtti Prohászka Ottokár, a korán meghalt Giesswein Sándor vagy a harmincas évekbeli ifjúkatolikus értelmiségiek mozgalma.[99] A magyar konzervativizmus két világháború közötti hegemón irányzata azonban mégiscsak *„keresztény-nemzeti"*, önmagát gyakran *ellenforradalmiként* is deklaráló ideológia,

[93] Például Prohászka Lajos, *Pedagógia mint kultúrfilozófia*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1929. Különlenyomat a Magyar Paedagógia 1929-es évfolyamából.

[94] Lackó Miklós, *Egy nemes konzervatív. A kultúrfilozófus Prohászka Lajos,* Történelmi Szemle, 1998. 3–4. sz. http://epa.oszk.hu/00600/00617/00002/tsz98_3_4_lacko_miklos.htm (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

[95] Sipos Anna Magdolna, *Wlassics Gyula szerepe a magyar könyvtárügyben a századfordulót követő évtizedekben,* I–II–III. rész, Könyvtári Figyelő, 2013. 1., 2. és 3. sz.

[96] Horánszky Nándor–Kontra György–Mann Miklós–Vecsey Beatrix, *Műveltségfelfogások Magyarországon,* Szabolcsi Miklós előszavával, Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 1991, 36.

[97] Vö. Borbás György, *Wlassics Gyula és a művészetek. Levelek a XIX. századvégről,* Budapest, Kossuth, 2004.

[98] Sipos Anna Magdolna, *Wlassics Gyula szerepe a magyar könyvtárügyben a századfordulót követő évtizedekben,* II. rész, Könyvtári Figyelő, 2013. 2. sz. 303–304.

[99] Lásd róluk újabban: Petrás Éva, *A Vatikán és a magyar katolikus értelmiség. A magyar katolikus értelmiség útja a kereszténydemokrácia felé,* in Feitl István (szerk.), *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949,* Budapest, Napvilág, 2013, 77–92.

amelynek Prohászka Ottokár lett az egyik vezető ideológusa. S igaza van Romsics Ignácnak: „a magyarországi neokonzervatív áramlatoknak integráns része volt az antiszemitizmus"[100] – ha nem is mindegyik képviselőjüknél, s ha nem is ez volt e kultúrafelfogás fő jellemzője.

1990 UTÁN

Nincs terem tovább időzni a magyar konzervatív és/vagy jobboldali kultúrafelfogás más áramlatainál és személyiségeinél, de szóba kell hozni *legújabb kori „reneszánszát"* a posztkommunista átmenet, illetve az újkapitalizmus kibontakozásának időszakában. Ez a periódus még lezáratlan, de meglehetősen sok esszé, vitacikk és elemzés foglalkozott s foglalkozik vele; e konzervatív megújulás alapos jellemzése, népszerűsége és hegemóniára kerülése okainak a feltárása azonban más munkák illetékessége, magam csupán néhány adalékkal járulok hozzá ezekhez.

Különleges egyénisége volt a magyar szellemi életnek Kosáry Domokos. Neveltetése, a történész Szekfű-iskola hatása, a Horthy-kor reformkonzervatív személyiségeihez való személyes kötődése arra predesztinálta, hogy – megszenvedvén az államszocializmus alatti perifériára szorítottságot, sőt 1956 után a börtönbüntetést is – a magyar tudományos életbe való 1968-as visszatérésekor továbbvigye ezt a jobboldali reformkonzervatív örökséget. Egyes történeti szakmunkái (például Görgey Artúrról) persze gerjesztettek – hol demagóg, hol részben jogos – ellenvéleményeket a szocialista szellemi életben, ám lefegyverző alapossága és bölcsessége, markáns, de szolid hangvételű részvétele a mindjobban kiéleződő közéleti diskurzusokban vitapartnereiből, az államszocializmus hivatalosságaiból is tiszteletet, elismerést váltott ki. Ennek betetőződése, hogy a rendszerváltozáskor a szellemi élet legmagasabb tisztségét, a Magyar Tudományos Akadémia elnöki pozícióját is elfoglalhatta.

Ami a *kultúrafelfogások* története szempontjából e helyütt kiemelendő, az Kosáry tudományos szempontrendszere és módszertana. Egyik fő kutatási területe maga a *művelődéstörténet*, ezen a terepen alkotta meg a XVIII. század részletes hossz- és keresztmetszeti kultúrhistóriáját.[101] A monumentális és innovatív monográfia – túl azon, hogy rengeteg új szemponttal és konkrét elemzéssel bővítette ennek a sokáig nemzetietlen évszázadként aposztrofált periódusnak az ismeretét – a *komplex művelődéstörténeti szemlélet* hazai elterjesztésével úttörő szerepet vállalt s iskolát teremtett. A kortárs kultúrával a nyilvánosság előtt, írásban nem vagy alig foglalkozott Kosáry, de a *kultúrát* az életformák, a mindennapok, a vallások és világnézetek, a hagyományos, az írásbeli és az orális, a zenei, a vizuális műveltség komplexitásában értelmezte.

[100] Romsics Ignác, *Bevezetés. Az európai és a magyar jobboldal alaptípusai*, in Uő (szerk.), *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*, Budapest, Osiris, 2009, 18.

[101] Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1980, 1996³.

Ezzel történeti fedezetet épített ki a mindenkori jelen idő kultúrájának megítéléséhez, a kultúraelmélet, a filozófia, a kulturális antropológia és a szociológia progresszív kutatói által ajánlott metodikához.

Kosáry értékszemlélete hagyományőrző volt, de nem merev kánonokhoz mért; a *nemzeti kultúrát* pedig lényegében ugyanolyan nyitottan értelmezte s védte, ahogy a liberális Babits Mihály (a következő fejezetben fogok erről írni). Sőt: némileg a szekfűiánus Habsburg-vonzalomtól is ösztönözve, de alapvetően saját kutatásaitól és tudományos meggyőződésétől vezettetve folyamatosan *vitában állt* a teleologikus vagy/és radikális nacionalista történelemszemlélettel, annak ultrakonzervatív, kurucos, fajelméletes vagy akár szocialista mezbe öltözött változataival. Erkölcsi karaktere, feltűnő toleranciája a más, például marxista nézeteket képviselő, de hiteles teljesítményt felmutatók iránt (főleg akadémiai elnöki pozíciójában) jótékony, értékőrző szerepet játszott a rendszerváltozás körüli és utáni években. Mondhatjuk: a magyar közéletben oly ritka *nemes konzervativizmus ethoszát* mutatta föl.[102]

A politikai többpártrendszer intézményesülésével együtt szükségképpen megélénkültek a két világháború közötti *keresztény-nemzeti kultúrafelfogást* továbbvivő vonulatok is. Az 1990–1994, majd az 1998–2002 között, végül a 2010 óta tartó kormányzati ciklusokban – mutatis mutandis – egyre markánsabban váltak kormányzati tényezővé, sőt hatalmi kulturális ideológiává. Mindez törvényszerűen következett az MDF, majd a Fidesz uralta politikai kormányzásból (még ha e pártok politikai ideológiái nem egyszerűsíthetők is le erre): egy fokozatosan erősödő tekintélyelvű és nacionálpopulista, a „Kelet" felé sandító és a nyugatias modernizáció követését elutasító, romantikus antikapitalista demagógiákkal is egyre gyakrabban élő kormányzati felfogás és gyakorlat vált uralkodóvá. Felismerve a média szerepét, ez a kultúrafelfogás az állítólagos liberális-baloldali médiahegemóniát úgy akarta ellensúlyozni, hogy vele szemben kiépített egy jobboldali magánmédia-hálózatot, megteremtve ezzel a „nemzeti rádiót és televíziót". Ezzel eleve nemzetietlennek bélyegezte meg azt, ami neki nem tetszik.[103] A kultúra- és médiaelméletileg abszurd felfogás valójában gyakorlati politikai akciók fedőszövege, ami – már a nyolcéves szocialista-szabaddemokrata kormányzás alatt – a jobboldali erők saját médiabirodalmának létrehozásához vezetett. 2010-et követően lényegében az egész hazai média (alig két-három intézményt kivéve) a „nemzeti együttműködés rendszerének" keretébe lett beerőltetve, súlyosan korlátozva *a sajtó és a média* – korszerű jogállamban és demokratikus nemzeti politikai kultúrában minimumkövetelményként elvárható

[102] Vö. Ferch Magda–Ormos Mária (szerk.), *Hommage à Kosáry Domokos*, Budapest, Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, 2009.

[103] Egy ezzel kapcsolatos eszmecsere a sok közül, melyet a pár évre ellenzékbe került Fidesz volt minisztere, az MTA-elnök kezdeményezett: Pálinkás József, *A nemzeti televíziózás esélyei*, Népszabadság, 2003. november 19. 16.; Horvát János, *Nemzeti vagy párttévé?*, Népszabadság, 2003. december 11. 18.; Zsolt Péter, *A hibákat ott kell keresni, ahol vannak*, Népszabadság, 2003. december 11. 18.; Pálinkás József, *Állóháború vagy kiegyezés*, Népszabadság, 2004. január 26. 14.

– *szabadságát.* Mindez azonban már nem elsősorban a kultúrafelfogások, hanem a konkrét médiapolitika síkja.

A jobboldali-konzervatív kultúrafelfogás szakmailag legitim képviselői közé sorolható Andorka Rudolf, Mádl Ferenc, Maróth Miklós, Pokol Béla, Tőkéczki László, akik politikusi, tudomány-közéleti szerepet is vállaltak e szemlélet képviseletében, különösen érzékenyen az európaiság, a multikulturalizmus és a modern média problémái iránt. A 2010-es évtizedben a globalizációról, az Európai Unióról, a menekültáradatról és a multikulturalizmusról fellobbanó vitákban ők is, mások is számos reális problémát vetnek föl, ha azok gyakran a kormányzati politikai közbeszédtől eltorzítva kerülnek is be a szélesebb nyilvánosságba. A napi politikától némileg távolabb álló humán-, illetve művészértelmiség soraiban szintén többen fogalmaznak meg *ortodoxabb karakterű,* de igényesen konzervatív kulturális nézeteket. Markáns egyénisége ennek a vonulatnak a rajzfilmrendezésben kiemelkedő teljesítményű, de olykor művelődéspolitikai közfunkciókat (például a Nemzeti Kulturális Alap elnöki posztját több ízben) is elvállaló Jankovics Marcell. Egyik legújabb, kultúrpesszimista esszéje – amelyet eleve provokatívnak szánt[104] – a minőség és a civilizáció, a nemzeti értékek és a globalizáció szembenállásának tételeit fejti ki; olyan szempontokat, amelyek a más világnézetű és kultúrafelfogású értelmiségiek (köztük e sorok írója) számára sem könnyedén lesöpörhető aggodalmak. A *kultúra* és a *civilizáció* kategóriáinak, illetve mai jellemzőiknek a szellemesen ellenpontozó bemutatása Jankovicsnál akkor is elgondolkodtató, ha nem csupán a jelen idő karakterjegyeit értékeljük némileg másként (magam például a *kultúraváltás* és a *kultúravesztés* megkülönböztetésével), hanem a kultúraelméleti szakirodalmat is újraolvassuk Kanttól kezdve napjainkig.

Jankovics kultúrkritikája túldimenzionált, olykor téves állításokban ölt testet, de érzékeny, és több ponton jogos: „A nagy ellentmondás. Az írásbeliség a Civilizáció legnagyobb Kultúra-emelő találmánya, amely a Képből nőtt ki. Most pedig ott tartunk, hogy terjed a diszlexia [?! ez bizony nem terjedhet, mint a ragály, hiszen veleszületett, de korrigálható tanulási részképességzavar – A. P.], az USA legtöbb államában megszűnik a kézírás tanítása, a mai fiatalok többsége már beszélni sem tud, eközben dől ránk az értéktelen képek özöne (film, tévéműsor, bulvársajtó, internet, graffiti, giccs, reklám, óriásplakát). A Civilizáció a saját dugájába dől. [...] A hagyományos Kultúra eredendően a világ megértésére, harmóniára, a dolgok közös nevezőre hozására, azaz szintézisre törekedett. Ez a szándék a világképteremtésben nyilvánult meg. A Civilizáció összetört minden egészet. A mai tudós, filozófus, művész még csoportmunkában sem képes egységes világkép megfogalmazására. Szintézis helyett analizál. [...] Egyre kijjebb jutunk, de jutunk-e beljebb? Mégis van remény, mert Fukuyama téved. Még van mód korrigálni"[105] – írja Jankovics. Érvelése *Az ember*

[104] Jankovics Marcell, *Kultúrából a Civilizációba. Vitairat,* Magyar Művészet, 1. sz. 2013. december. 31–38.

[105] *Uo.,* 35.

*tragédiájá*ra is alludál, hiszen több évtizedes munkával nemrég fejezte be a klasszikus drámai költemény animációs filmváltozatát – ennek a tiszteletre méltó művészi alkotásnak a kritikus szellemű vizuális esztétikai és gondolati elemzése azonban más lapra tartozik. Vitára méltó e tételsor egyik vagy másik eleme, főleg eredendő globalizációellenessége és egyáltalán nemzetfelfogásával, de egy, a mediális és mobilkommunikációs kultúraváltással azonosulni nem tudó konzervatív alkotó világképét végül is tisztelettel érdemes reflektálni.

Hasonló, egyetértve vitatkozó az olvasatom Nyilasy Balázs irodalomelméleti esszéjéről,[106] hiszen ebben azt a posztmodernnek mondott irodalomtudományi kánont, válságkultuszt és módszertant bírálja a szerző, amelyik a művészetből, az esztétikai értékből ki akarja lúgozni a valóságvonatkozást, a referenciát. S amely felfogással más, baloldali ihletettségű iskolák is vitatkoznak, ha nem is elsődlegesen ugyanezekkel az érvekkel.[107] Elsősorban történészként foglalkozik a kultúrával, kultúrafelfogásokkal az igényes és demokrata konzervativizmus eszmeköréből Gyurgyák János. Monográfiáinak[108] szemléletével, egyes állításaival többen vitatkoztak s vitatkoznak (olykor e könyv szerzője is), de teljesítménye nem csupán tiszteletre méltó a más világnézetű és történelemszemléletű kultúrafelfogások képviselői számára, hanem termékenyítően tanulságos is. A kultúraváltást és a globalizációt alapvetően pesszimista módon közelítő, aggodalmaskodó konzervatív értelmiségi diskurzus[109] – ha számos elrajzolással, sérelmi hangulatkeltéssel, de – jogos aggodalmakat is felvet a „másként gondolkodók", azaz a liberális és baloldali szemlélet számára. Egy korszerű, toleráns és demokratikus attitűddel párosuló konzervativizmusra a többi kultúrafelfogásnak s egyáltalán az egész magyar szellemi életnek is „szüksége van", ahogy a *konzervatív politikai gondolkodás jövőjéről* folyó diskurzus is közérdek, szellemi kihívás.[110]

Az már más helyzet, amikor ez a konzervatív előjelű kultúrkritika erőteljes hatalmi ambícióval, sőt szűkítő, már-már kirekesztő politikával párosul. Erre is meglehetősen sok példa van a XXI. század elején. Csak egyet említek. A baráti-világképi-

[106] Nyilasy Balázs, *Mennyi az új a Nap alatt? Töprengések kultúratudományi, irodalomtudományi paradigmák ürügyén,* Magyar Művészet, 1. sz. 2013. december. 71–76.

[107] Lásd például Tverdota György és Veres András tanulmányait, vitacikkeit: in Veres András (szerk.), *Az irodalomtörténet esélye. Irodalomelméleti tanulmányok,* Budapest, Gondolat, 2004; Prágai Tamás (szerk.), *„Mint gondolatjel, vízszintes a tested". Tanulmányok József Attiláról,* Budapest, Kortárs–Mindentudás Egyeteme, 2005.

[108] Gyurgyák János, *A zsidókérdés Magyarországon,* Budapest, Osiris, 2001; Uő, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története,* Budapest, Osiris, 2007. Lásd hozzá Komoróczy Géza tanulmányértékű bírálatát (Élet és Irodalom, 2007. december 14. 27.) és Egry Gáborét (Múltunk, 2008. 2. sz. 272–279.); Gyurgyák János, *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány,* Budapest, Osiris, 2012.

[109] Például ifj. Fasang Árpád (szerk.), *Az (magyar) értelmiség hivatása. Tanulmányok, vallomások, elemzések, levelek. Hetven magyar értelmiségi írásai,* Budapest, Mundus Egyetemi Kiadó, 1997.

[110] Számos publikáció és vita mellett egy színvonalas szakmai tanácskozás is vállalkozott erre 2013. október 4–5-én, Szentpéteri Nagy Richard szervezésében; anyagai egyelőre nem hozzáférhetők.

ízlésbeli csoportosulásból létrehozott, az alaptörvényben közjogi funkcióval felruházott, pénzügyileg feldúsított, megaintézménnyé növelt Magyar Művészeti Akadémia működése ilyen veszélyeket mutat, nem utolsósorban elnökének, Fekete Györgynek a nézetei, kultúrafelfogása révén. Fekete és hívei fantomháborút vívnak „az internacionalizmus és a multikulturalizmus utópistái" ellen, akik „a kultúra dimenzióját a nemzetpolitikától" elhatárolnák, s akik ellen ő és elvbarátai a megerősítendő nemzetállamot akarják fölvonultatni, hogy kiűzzék a túlzott pesszimizmust, a nihilista álművészetet a mai szellemi életből (amelyet természetesen a „nemzetiek" illetékesek rámutatással megnevezni). S hogy csökkentsék a külföldi jelenlétet például a kiállításrendezésben – ami persze már kenyérkérdés, illetve üzletpolitika is. Fekete György a saját intézménye folyóiratának beköszöntő számába adott interjújában így támad s képez bűnbakokat: „a szkepszis egyébként forgatható tőke is lehet azok kezében, akik evvel az eszközzel a társadalmi elégedetlenség nemkívánatos szintjét állandósítani akarják".[111] Mintha éppen a kortárs művészet gerjesztené a társadalmi elégedetlenséget, s az nem a valóságból, például a társadalmi egyenlőtlenségek 2010 utáni – sajnos – látványos növekedéséből fakadna. Fekete György azóta is meg-megújuló harcot hirdet és vív a nemzeti és egyetemes kultúrértékeket – úgymond – tönkretevő „liberális szabadosság" ellen, amelyből „fékezhetetlen, istentagadó nihilizmus" árad.[112]

Hogy ez a keresztény-nemzeti kultúrafelfogás a század második évtizedében ilyen dominánssá válhatott, abban döntő szerepe van az egykor modern liberális demokrata mozgalomból tekintélyelvű nacionálpopulistává átvedlett Fidesznek és személy szerint vezetőjének, aki 2009-es – hatalomra készülő – kötcsei beszédében,[113] majd legutóbbi, az erdélyi Tusnádfürdőn elmondott miniszterelnöki „töprengéseiben"[114] egyértelmű irányt szabott az illiberális, „munkaalapú", centrális nemzeti államberendezkedésnek. Ehhez képest a modern európai *konzervatív kultúrafelfogás* a hagyományőrzésben és az újításban egyaránt a szerves folytonosságot preferálja, szemben a *kultúrharc*cal, amely – agresszív és kirekesztő hangvétele révén is – alapvetően a hatalomért és anyagi érdekekért folyik. Pedig a *Kulturkampf* névadója, a konzervatív szemléletű, de a modern német államot megteremtő Bismarck kancellár egyházpolitikája esetében az „ellenkezője" történt, ott és akkor ő történetesen egy

[111] *Fekete Györggyel, a Magyar Művészeti Akadémia elnökével beszélget Kulin Ferenc, az új folyóirat főszerkesztője,* Magyar Művészet, 1. sz. 2013. december. 3–11.

[112] Vö. Vári György, *Fékezhetetlen, istentagadó nihilizmus,* Népszabadság, 2015. május 12. 11. Fekete György legfrissebb, Bóta Gábornak adott interjúja: *Jó volna megszabadulni a bandaszellemektől,* Népszava, 2015. június 20. 12–13. http://nepszava.hu/cikk/1060950/2 (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

[113] Orbán Viktor, *Megőrizni a létezés magyar minőségét* [beszéd Kötcsén, 2009 szeptemberében], Nagyítás, 2010. február 17. http://hvg.hu/itthon/20100216_orban_viktor_egy_nagy_kormanyzo_part (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

[114] Orbán Viktor, *A munkaalapú állam korszaka következik* [beszéd Tusnádfürdőn, 2014. július 26-án], http://www.miniszterelnok.hu/beszed/a_munkaalapu_allam_korszaka_kovetkezik (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

előremutató, antiklerikális ügyben exponálta magát, még ha természetesen nem is liberális demokrataként.[115] A hazánkban zajló „keresztény-nemzeti" előjelű kultúrharc viszont szűkíti a szellemi szabadságot, elitcserét igyekszik kikényszeríteni, oktatás-, kultúr- és tudománypolitikai voluntarizmusával tűnik ki, tetejébe éppen hogy egyfajta *reszakralizációban* is érdekelt. „Ha a magát konzervatívként számon tartó pártok a valódi konzervatív értékeket mutatnák fel a jelenben és keresnék a múltban, azt a kultúra szerelmesei legitim törekvésnek tudnák felfogni minden oldalon, a jelenlegi zagyvaság azonban kizárólag a nekivadult idegengyűlölő, rasszista szélsőségeseknek kedves" – írta Ormos Mária 2013 őszén. Ennek a kultúrharcot folytató mai „konzervativizmusnak" tehát – érvel a historikus – nem sok köze van a történelmihez.[116]

Egy évvel később, 2014 nyarán-őszén a helyzet még riasztóbb. Több elemző és vitapartner hangoztatja joggal, hogy a hegemón politikai ideológia nem is nevezhető konzervatívnak, annál inkább radikálisan jobboldalinak (álbaloldali konnotációkkal), antiliberálisnak, esetenként cinikusan pragmatikusnak, amely az értékfelfogást alárendeli a primer hatalmi érdekeknek.[117] Az Orbán Viktor által „képviselt eszmék durván antikonzervatívak. Szembemegy egy sor hagyománnyal, értékkel, az állandó kiszámíthatatlanság állapotában tart mindenkit. A tusnádfürdői beszéd legfontosabb mondata: »Itt bármi megtörténhet.« Ez totális antikonzervatív gondolat: ami eddig evidens volt, már nem az! Ahol a jogállam megszűnik, ott tényleg bármi megtörténhet. Ha a szabadságjogok nem számítanak, a hatalom korlátlanná válik."[118] Az ehhez a politikai gyakorlathoz kapcsolódó domináns kultúrafelfogás – mondhatni – egyértelműbben „nemzeti-konzervatív", ha a sűrűn változó kultúrpolitikai vezetők értékrend- és módszer-preferenciái némi látszatpluralizmust, esetenként belső vitákat mutatnak is.

Az 1989 után újraéledt hazai jobboldali-konzervatív ideológiában tehát – tisztelet a kivételeknek – újra ez a radikális *keresztény-nemzeti vonulat* vált tehát he-

[115] Ormos Mária, *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században,* Budapest, Napvilág, 2009, 49–50.; Uő, *Kultúrharc,* Mozgó Világ, 2013. 11. sz. 13–20.

[116] Ormos Mária, *Kultúrharc,* Mozgó Világ, 2013. 11. sz. 20.

[117] Átfogó és sokoldalú elemzések: Szeredi Péter–Szigetvári Viktor (szerk.), *A forradalom fogságában. Tanulmány a második Orbán-kormány első évéről,* Budapest, József Attila Alapítvány, 2011; Szeredi Péter–Szigetvári Viktor (szerk.), *Kisiklott forradalom. Tanulmánykötet a második Orbán-kormány második évéről,* Budapest, József Attila Alapítvány, 2012; Szeredi Péter (szerk.), *Forradalom volt? Tanulmánykötet a második Orbán-kormány harmadik évéről,* Budapest, József Attila Alapítvány, 2013; Magyar Bálint–Vásárhelyi Júlia (szerk.), *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam,* Budapest, Noran Libro, 2013; Magyar Bálint–Vásárhelyi Júlia (szerk.), *Magyar polip 2. A posztkommunista maffiaállam,* Budapest, Noran Libro, 2014; Wiener György, *Orbán Viktor passzív forradalma, I–III.,* Ezredvég, 2014. 6. sz. 105–118.; 2014. 7. sz. 84–98.; 2015. 2. sz. 125–135. Lásd még: Artner Annamária–Szigeti Péter, *Stabilizálódott a „nemzeti"-konzervatív Magyarország dominanciája a parlamenti választásokon,* Ezredvég, 2014. 5. sz. július–augusztus. 99–103.

[118] Knausz Imre, *Hol kezdődik a diktatúra? Sándor Zsuzsanna interjúja,* 168 Óra, 2014. augusztus 21. 12–13.

gemónná (beleértve a Horthy-rendszer rehabilitációjára törekvő emlékezetpolitikát is), s nem a Nyugat-Európában dominánssá lett *kereszténydemokrata* változat. A népi-nemzeti, radikális populista világkép jobboldali szárnya és a konzervatív ideológia „rosszabbik", kirekesztő attitűdű keresztény-nemzeti áramlata egyre harmonikusabb frigyben – tehát már nem csupán politikai érdekházasságban – éli feltámadását. Leginkább a két ideológia összehajló történelemszemléletében érhető ez tetten, amely a kultúrafelfogásokat is erősen átszövi: a nemzeti eredetmítoszban, az aranykor és a dekadencia, az idegeneknek a magyarság elleni összeesküvése vízióiban, egy utópikus és eszkatologikus „nemzeti" jövőképben, s főleg Trianon és a Horthy-korszak historizáló (esetenként durván vulgarizáló és történelemhamisító) ábrázolásában. Legutóbb – a szélsőjobboldal külföldi és hazai politikai ideológiája kapcsán – Szele Áron elemezte ezt a felfogásrendszert, a nemzetközi szakirodalomban terjedő *generikus fasizmus* fogalmát is használva.[119] A magát konzervatív liberálisként minősítő Ungváry Rudolf a baloldali és liberális rendszerkritikusok többségénél is élesebben, *fasisztoid mutációnak* nevezi az Orbán-rendszert;[120] Tamás Gáspár Miklós – az egykori liberális konzervatív, ma radikális baloldali – szintén sok tanulmányban és vitacikkben figyelmeztet a hazánk s kultúránk előtt álló súlyos veszélyekre.[121] Szimbolikus és egyúttal gyakorlatias napi politikai példája ennek a riasztó szemléleti összehajlásnak az a tény, hogy az *Országgyűlés kulturális és oktatási bizottságának* elnöke 2014 tavaszától a *Jobbik* képviselője lett. De ugyanezt a tendenciát erősíti a keresztény egyházak és az állami kulturális politika egyre szorosabb összefonódása, kölcsönös segítségnyújtása és függősége is, melynek az antiliberalizmus és a szekularizáció visszaszorításának közös érdeke, illetve a hatalmi centralizáció nemzeties ideológiáját „megszentelő" legitimáció a fő mozgatója.

Ha már a történelemben s esetenként históriai analógiákkal is élünk (noha ez aligha az elemzés legjobb módszere): a hivatalosan sokat, sőt torzító apológiával méltatott, a kirakatba kitett Klebelsberg Kuno[122] helyett valójában Kornis Gyula és főleg

[119] Szele Áron, *A magyar szélsőjobb történelemszemlélete és világnézete,* Múltunk, 2014. 2. sz. 93–108. A folyóirat egy egész tanulmányciklust szentelt a *„Radikális jobboldal Közép- és Kelet-Európában: tegnap és ma"* témakörének. A kitűnő összeállítás szerkesztői bevezetője (*uo.*, 2–3.) azonban mintha megfeledkezne a témakör korábbi hazai eszmetörténeti kutatásairól, ideértve a *Múltunk* korábbi publikációit is, illetve a Politikatörténeti Intézet több mint húsz évvel ezelőtti, de aktualitását nem vesztett konferenciakötetét: Feitl István (szerk.), *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma,* Budapest, Napvilág, 1993, 1998².

[120] Ungváry Rudolf, *A láthatatlan valóság. A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon,* Pozsony, Kalligram, 2014.

[121] Legutóbb: http://m.hvg.hu/velemeny/20150319_TGM_A_politikai_helyzet_Magyarorszagon (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

[122] A tudományosba csomagolt aktualizáló apologetikára példaként lásd Ujváry Gábor (szerk.), *„A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter", gróf Klebelsberg Kuno,* Budapest, Kairosz, 2014. Vö. ezzel: Révész Sándor, *Érvényes példakép-e a háború előtti politikus? Klebelsberg, a kultúrgróf,* Népszabadság, 2015. január 20. 12.

Hóman Bálint a mintaadó művelődéspolitikus, bár – éppen – az utóbbi tankötelezettség-növelő stratégiája nélkül. Ami pedig a kormányfői „hasonlóságokat" illeti: a tekintélyelvű, de européer módon úri Bethlen István helyett inkább Gömbös Gyula, Darányi Kálmán és Imrédy Béla látszik feltámadni. Újra el-elhangzik (némi mutációval) a többekkel kapcsolatba hozott szállóige: „én majd kifogom a szelet a szélsőjobboldal vitorláiból", és sajnos vannak erre ösztönző szomszédsági és világtendenciák a fundamentalista, tekintélyuralmi berendezkedések részéről. Láttuk, hogy annak idején s manapság is milyen sikerrel járt ez a szélkifogó hadművelet. Eközben a katolikus hierarchia csúcsán, Ferenc pápa jóvoltából éppen hogy ellenkező előjelű, új szelek kezdenek fújni, amelyek korszerű válaszokat törekednek adni a globalitás és az emberiség előtt álló roppant kihívásokra. Meggondolandó szempontokat vetve föl nemcsak a modern konzervativizmus, hanem a liberális és a baloldali kultúrafelfogások számára is.

Az elmúlt egy-másfél évtizedben ugyanakkor már hallatja hangját (ha nem is domináns) egy modernebb, fiatalosabb, toleránsabb, nyitottabb *újkonzervatív szellemi-kulturális csoport* is, amely – egyebek mellett – a *Mandiner.hu* című honlapon és a *Kommentár* című folyóiratban publikál.[123] (Igaz, az előbbi blogrovata teret ad egészen szélsőséges véleményeknek is.) Szakmai teljesítményük és diskurzuskultúrájuk azt a reményt kelti, hogy mégiscsak át lehet hidalni azt a szakadékot, amely a magyar szellemi életet, a kulturális értékrendeket durván megosztja. Annál is inkább, mivel meglehetősen kritikusak a mai jobboldali kormányzattal szemben is, de nem a Jobbik radikális szélsőségei felől.

[123] Rényi Pál Dániel–Vári György, *A magyar „polgári underground" I–II.*, Magyar Narancs, 2011. február 24. és március 3. Szubjektív hangvételű esszé róluk: Szénási Sándor, *Kollégák jobbról,* 168 Óra, 2015. július 16. 28–29.

A MODERNIZÁCIÓS KULTÚRAVÁLTÁS ÉS A „MÁSODIK REFORMNEMZEDÉK"

A dualizmus kora a korlátozott, de mégiscsak kibontakozó liberális jogállam periódusa volt. Gyors gazdasági, infrastrukturális és életmódbeli modernizációt ösztönzött, felgyorsította a kapitalizálódást, esélyt (de nem garanciát) kínált a nyugat-európai fejlődés vívmányaihoz való fölzárkózásra, ami Szent István óta vágya volt hazánk élenjáró elméinek. Korántsem volt ez a fél évszázad a „boldog békeidők" kora, de a polgárosodás és a nemzetközi piacra való kilépés a kultúra pluralizmusát is nagymértékben szélesítette, amit színesen lehetne bizonyítani. Ugyanakkor a félfeudális kapitalizálódás, a *részleges modernizáció* súlyos társadalmi, gazdasági, etnikai stb. ellentmondásai már a nyolcvanas évektől kezdve kiütköztek, sőt megerősödtek (latifundiumok, a kettős monarchián belüli függőség, a tulajdon nélküli szegényparasztság széles köre, a választójogúak alacsony száma, a dzsentriszindróma, a nemzetiségi politika defektusai stb.), s a hagyományos és monarchikus liberalizmus egyre kevésbé tudott velük mit kezdeni. Viszont „csillapításuk" eszköztárában intézményesülni kezdett a korábbi, mondhatni nemesebb konzervativizmus egyik ágából kinőtt, tartalmat és formát váltott *radikális „nemzeti" konzervativizmus* (Szabó Miklós, Hanák Péter, Gerő András, Németh G. Béla számos elemzése mutatja be természetét).

Az 1880–1890-es években karakteressé váló úgynevezett állagvédő, úri nacionalizmus, a konzervatív agrárizmus felszínes antikapitalizmusa az idegenellenesség, az antiszemitizmus fegyverét is bevetette – amelynek egyébként volt mintája, háttere Európa más, nálunk fejlettebb országaiban is. Ugyanakkor a századvégi egyházpolitikai, családjogi törvényalkotás a modern polgári emancipáció győzelmét hozta. S ebben a küzdelemben a kultúra – mindenekelőtt az egyéni szabadság, az individuum „intézményes" megerősödése révén – egyrészt rendkívüli ösztönzést kapott a megújulásra, másrészt érzékeny tükre is volt, harmadrészt újfent átpolitizálódott. Érdemes – egy gyors csoportkép vagy mozaikfotó erejéig – pillantást vetni *a XX. század elejére,* a modernizációs kultúraváltásra s egyúttal a modern liberális kultúrafelfogás születésének pillanatára.

1906–1908 sok vonatkozásban fordulópont volt a magyar kultúra históriájában: Ady Endre berobbanásának *(Új versek)* és a modern magyar irodalom legtekintélyesebbé lett folyóirata, a *Nyugat* megindulásának, Bartók Béla és Kodály Zoltán első népdalgyűjtő expedíciójának, a *Huszadik Század* radikálisan progresszív arculatváltásának – és sok egyéb innovációnak – az évei ezek. Mára világossá vált: nem az 1896-os látványos millenniumi ünnepségek jelentettek igazi művelődéstörténeti korfordulót, hanem a modernizáció, annak ellentmondásos következményeivel, valamint a kultúraváltás. A kiegyezés után – a korabeli (dualisztikus) jogállamiság

létrejöttével összefüggően – felgyorsult gazdasági és infrastrukturális fejlődés, a közlekedés, a városiasodás, a motorizáció, a modern élelmiszer- és textilipar kibontakozása stb. az életmód gyökeres átalakítását hozta magával falun és városon egyaránt. A kapitalizmus intézményesedése polarizáló módon érintette a társadalom szerkezetét, mert az átlagos életszínvonal némi emelkedése, a középosztályok szélesedése, a modern nagyipari munkásság létrejötte és az urbanizálódás Magyarországon időben egybeesett több feudális zárvány megmaradásával, sőt betokosodásával, továbbá az elszegényedés, a nyomor, a marginalizálódás riasztó tüneteivel. Ez utóbbiak különösen a századvégi agrárválság idején telepedtek rá a falvakra, ami a szociális feszültségeket is kiélezte, és több helyütt robbanáshoz, illetve tömeges kivándorláshoz vezetett.

Ennek az ellentmondásos modernizációs folyamatnak okként és okozatként egyaránt velejárója volt az *alfabetizáció* javulása: egy emberöltő alatt, Eötvös József népoktatási törvénye (1868) óta, a század elejére körülbelül 25%-kal csökkent az analfabéták aránya, 65-ről 40%-ra. Még ez is túl magas a nyugat-európai fejlődéshez képest, de mégiscsak jelentős javulás, amely mögött a változó munkafeltételek, illetve -követelmények, az új típusú ipari és szolgáltatási munkahelyek, a tömegek megnövekedett információs igényei, de egyúttal a bulvárkultúra vonzereje is szerepet játszottak. A századelőn jött létre a modern tömegsajtó, amelynek két jellegzetes minőségi kulturális dokumentuma – hogy gyökeresen eltérő ideológiai kötődésűeket említsek – a (mások mellett) Herczeg Ferenc szerkesztette konzervatív *Új Idők* című hetilap és az 1905-től napilapként megjelenő baloldali *Népszava* hétvégi kulturális melléklete, az *Olvasótár.*

A századvég viharos körülmények között, de mégiscsak hatályba léptetett egyházjogi és családjogi törvényei felgyorsították a polgárosodás, a laicizálódás, a vallási emancipáció és a szekularizáció folyamatait, még ha az egyházi latifundiumok zöme védett maradt is, s hasonlóképp megőrződött (sőt 1907-től újraerősödött) a keresztény egyházak közjogi-politikai szerepe is. A polgári anyakönyvezés bevezetése, a nők gimnáziumi és felsőoktatási tanulmányainak engedélyezése, a zsidóság 1867-es emancipációját 1895-ben követő törvényes recepciója mind-mind fontos lépések voltak *a polgári individuum szabadságjogai*nak szélesebb intézményesítése, a sajtó-, a lelkiismereti és a vallásszabadság erősödése, a képmutató prüdéria levetkezése, a társadalmi mikromechanizmusok, az emberek közötti kapcsolati kultúra modernizálódása stb. terén. Még akkor is fordulatértékű ez a változás, ha a választójoggal rendelkezők aránya továbbra is megdöbbentően alacsony maradt (6% – különösen a szegényparasztságot, a proletariátust és a nemzetiségeket sújtva), és ha a konzervatív-agrárius körök meg-megújuló kísérleteket tettek a tőkés rendszerben kibontakozó ellentmondások, konfliktusok romantikus antikapitalista előjelű, sőt olykor egyenesen rasszista, antiszemita jellegű „feloldására", azaz manipulálására. (Tényleges „eredményt" e tekintetben 1920 után érnek el, immár a Trianon-szindróma hazug és hamis terápiájaként.)

A „modern városias életforma és érzület" persze metafora, de mégis plasztikusan fejezte ki azt az *életmódbeli-kulturális-szociálpszichológiai fordulatot,* amelyik a korabeli magyar társadalom jelentős – ha még nem is többségi – része számára komoly változást hozott. S ami döntő szerepet játszott – megint csak egyszerre okként és okozatként – a századelő nagy művészi forradalmában, Ady és az egész *Nyugat*-nemzedék, a *nagybányaiak,* a magyar *szecesszió,* majd hamarosan a *Nyolcak* elindulásában és visszhangjában. Mindez egybeesik – a millenniumi magyarkodás ellenpontjaként is – az *autentikus magyar és kelet-európai paraszti népzene* kutatásának és kiadásának megindulásával Bartók és Kodály jóvoltából. A korszerű magyar szociológia berobbanása, Jászi Oszkár és körének radikálisan rendszerkritikus fellépése, a Lukács György s mások nevéhez fűződő modern filozófia század eleji szárnypróbálgatása, továbbá a Freud szellemiségét vitatkozva átemelő magyar pszichoanalitikus iskola elindulása (Ferenczi Sándor s mások) a társadalomtudományok oldaláról egészítik ki és hitelesítik ezt a váltást. Ezek mögött az „elitkulturális" innovációkkal egyidejűleg bontakozik ki *a tömegkultúra modernizálódása és expanziója* is, a nyomdaipar nagy fordulatától és a hirdetési piactól elválaszthatatlan tömegsajtó konjunktúrája, a telefonhírmondó (a rádió elődje), továbbá a némafilm és a mozi megjelenése. A tömegszórakozás új mintázatai válnak népszerűvé: az operett, a kabaré és a népies műdal, azaz a magyar nóta többnyire cigányzenészek által gyakorolt vendéglői-kocsmai műfaja. De ekkorra esik az angolszász polgári és munkásművelődés korszerű intézményének, a *public library*nek a fokozatos meghonosítása is Magyarországon, ami elsősorban Szabó Ervin egyszerre polgárias és szocialista gondolkodásmódját, egyúttal gyakorlatias erőfeszítéseit dicséri. Ekkor érlelődött Kunfi Zsigmond új iskolaszemlélete, valamint az ipari formatervezés és a szecesszió első nagy hulláma, nem utolsósorban a pécsi Zsolnayak jóvoltából.

A kulturális értékteremtés, a szellemi mozgás szempontjából megdöbbentően sűrű évek ezek: csak a XIX. századi reformkorhoz mérhető az új művek, irányzatok, értékek virágba borulásának ez az 1905 és 1910 közötti pazar évada. Ahogy Horváth Zoltán nevezte őket fél évszázada (1961),[124] s a nyomában Litván György[125] és mások: a *második reformnemzedék* sokoldalú tehetségeinek, a tudományos és művészi kvalitás, valamint a társadalmi érzékenység és felelősségvállalás, „nemzet és haladás" egybeforrásának köszönhető ez a száz év után is példaadó, szinte forradalmi léptékű szellemi fordulat. Ami a műveltségi modelleket is radikálisan átrendezte. Plasztikusan tükröződött mindez a magyar kultúráról, *a nemzeti jellegről, a Kelethez vagy Nyugathoz tartozásunkról,* az európaiságról, a városiasodás kulturális pozitívumairól és kockázatairól folyó éles korabeli eszmecserékben, amelyek eredetileg eleinte még a millenniumi ünnepségsorozatra reflektáltak, de igazából a XX. század eleji művészi

[124] Horváth Zoltán, *Magyar századforduló,* Budapest, Gondolat, 1974².

[125] Litván György, *„Magyar gondolat – szabad gondolat". Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon,* Budapest, Magvető, 1978; in Uő, *Októberek üzenete,* Budapest, Osiris, 1996, 13–107.

és tudományos forradalom – ezen belül az Ady-jelenség – megítélése körül bontakoztak ki.[126]

Ezekbe a vitákba természetesen mindkét oldalról beleszövődtek a kor ideológiai, politikai értékállításai, illetve ellenségképei. Hadd utaljak csak a választójogi küzdelmekről, a tankötelezettségi törvények végrehajtásáról és remélt bővítéséről, a munkaidő szabályozásáról és nyolc órára csökkentéséről, a nemzetiségi kérdésről, a „nyugatos" irodalom, a modern képzőművészet és zene nemzeti és humánusan egyetemes vagy éppen az új kultúra – úgymond – „beteges, nemzetietlen" karakteréről stb. folyó éles eszmecserékre, küzdelmekre. Az egyik legérdekesebb sűrűsödési pontja e vitáknak az *1907-es pécsi Szabad Tanítási Kongresszus* volt. Társadalmi és kulturális, szemléleti és intézményi dilemmák megválaszolását, új „szabadtanítási" (értsd: közművelődési, felnőttképzési és -oktatási) stratégia kidolgozását tűzte ki célul a többnapos rendezvény.[127] Bár az akkori résztvevők többsége széles látókörű, európai, sőt nemzetközi távlatokban gondolkodó szakember volt, „benne élőként", kortársként aligha lehetett teljes rálátásuk a fő folyamatokra. Az utókornak viszont ez immár magától értetődő esélye, sőt egyenesen szakmai kötelezettsége. Jól kiolvasható a jegyzőkönyvből és a korabeli sajtóvisszhangból, hogy a szervezők és a résztvevők zöme érzékelt valamit a kultúraváltás viharos szeléből és kényszeréből, s ezért is keresték közös erővel a népművelés, a felnőttoktatás, a könyvtárügy megújításának hatékony eszközeit, persze ki-ki tudományos meggyőződése, világnézete, kulturális elkötelezettsége jegyében.

A kongresszust a háttérből „vezénylő" Apponyi Albert valamiféle konzervatív előjelű hazafias összefogásban, „nemzeties" félmodernizációban gondolkodott, összhangban oktatási koncepciójával és híres-hírhedt 1907-es törvénycsomagjával, a *Lex Apponyi*val. Az iskolán kívüli művelődésben is meg akarta erősíteni az állami irányítást és azt a fajta nemzetfelfogást, amely – ha nem is durva sovinizmusként, de – a század eleji magyar birtokos uralkodó elit szupremáciáját képviseli mind a nemzetiségek erősödő önállósodási törekvéseivel, mind pedig Adyék és Jásziék „izgága nemzetietlenségével" szemben. Mégis: jóllehet a kongresszus tisztikarában, irányítói fórumain, a szekcióüléseken egyértelműen biztosították ennek a konzervatív kultúrafelfogásnak a hegemón képviseletét, a tanácskozás széles körű, szakmai képviseleti

[126] Friss tanulmány ezekről a vitákról: Szénási Zoltán, *„Az irodalom hajdani bakói és koronaőrei". A* Nyugat *és A* Holnap *fogadtatása, különös tekintettel a konzervatív kritikára,* Literatura, 2013. 1. sz. 3–26. Egy feltűnően innovatív szellemű új monográfia e korszakról: Rockenbauer Zoltán, *Apacs művészet. Adyzmus a festészetben és a kubista Bartók (1900–1919),* Budapest, Noran Libro, 2014.

[127] Vörösváry Ferenc–Pályi Sándor (szerk.), *A Szabad Tanítás Pécsett 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának naplója,* Budapest, Franklin-Társulat nyomdája, 1908; reprint kiadás: Budapest–Pécs, Dialog Campus, 1997; illetve Szirtes Gábor–Újvári Jenő (szerk.), *Az 1997. évi Tanuló Társadalom Konferencia naplója,* Pécs, Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata–Pannónia Könyvek Szerkesztősége, 2000. A konferenciát értékelő szakirodalmi feldolgozások adataival nem terhelem az olvasót.

alapú előkészítése és viszonylag demokratikus lebonyolítása során teret engedtek a hivatalos kultúrpolitikát vitató-bíráló szakembereknek, köztük a fiataloknak, a második reformnemzedék szárnypróbálgató nagyjainak. Beöthy Zsolt, Hegedűs István, Gaál Jenő, Prohászka Ottokár, Marczali Henrik, Beke Manó, Hornyánszky Gyula mellett – s részben velük személy szerint is vitatkozva – a tanácskozáson aktív volt Pikler Gyula, Jászi Oszkár, Fényes Samu, Szabó Ervin, Lyka Károly, Rónai Zoltán. S nem utolsósorban Kunfi Zsigmond, aki már rögtön a konferencia elején szellemi frontot nyitott Hegedűs Istvánnal szemben, számon kérve rajta a kanonizált nemzeti hagyományokból hiányzó, abból kirekesztett plebejus-demokratikus vonulatot, s azután még az egyik szekcióvitában is szót kért. Kunfi feltűnése és álláspontja megelőlegezte a hamarosan szociáldemokrata teoretikusként és művelődéspolitikusként előlépő középiskolai tanár baloldali kultúrafelfogását.

Természetesen nincs értelme két szomszédvárba űzve erőszakoltan polarizálni az egészében színvonalas és tanulságos vitasorozat nézetrendszereit és képviselőit. Ám tény: a modernizációs kultúraváltás szemléleti értelmezése és *két, gyökeresen eltérő művelődésfelfogás* ütközése volt a tét. Ott és akkor végül is nem hirdettek győzteseket, sőt a kultuszminiszter számára a Jancsó Benedek által kidolgozott, óvatosan progresszív szabadtanítási törvényjavaslat is, túl modernnek bizonyulván, lekerült a napirendről. Összességében ez a tanácskozás mégis sokoldalú és gondolatébresztő kultúrtörténeti pillanatként mutatható föl.

A magyar kultúra szerkezetének, modelljeinek, értékkészletének és infrastruktúrájának század eleji radikális átalakulása objektív természetű, társadalmi gyökerű, „materiális" folyamat. Az erre reflektáló, de egyúttal azt ösztönző-gerjesztő *kánonváltás,* illetve a konzervatív és az új értéknormák ütközése, a *modern nemzeti liberális és demokratikus kultúrafelfogás kihordása* viszont inkább tudati, ideológiai, „szellemi" jelenség. Mind az új tudományos és művészi értékek eme néhány év alatti virágba borulása, mind pedig a kultúrafelfogások között felszikrázó *ideológiai és értékvita* egy politikailag rendkívül kiélezett időszakra esik. A köztörténetből ismert *az 1904–1907-es évek históriája:* a dualisztikus rendszer válsága, a Bécs elleni „függetlenségi"-közjogi föllépés ürügyén a konzervatív nacionalista politikai erők kerültek hatalomra, majd az udvar és az eredetileg ellenzékiként föllépő „nemzeti oldal" elvtelen kompromisszumot kötött. A „haza és haladás" látszólagos szembekerülésének éveiben a demokratizálás és a modernizáció küldetéstudatával fellépő Adyék, Jásziék és Kunfi Zsigmondék, az izmosodó polgári demokratikus, radikális és szociáldemokrata körök egyaránt a „darabontkormányt" látták a kisebbik rossznak, s élesen szembeszegültek a soviniszta-konzervatív, nagybirtokos-klerikális „nemzeti" erőkkel. Ezt az elköteleződésüket, olykori önáltatásukat és naivitásukat, pontosabban ennek politikai értelmét, kockázatát és hasznosságát eltérően ítélik meg az utókor történészei. Ám az vitathatatlan, hogy ettől a válságtól is „ihletve" bontakozott ki és intézményesült a polgári demokratikus és a radikális, baloldali gondolkodás, erősödött meg a szociáldemokrácia, s velük együtt a liberális, a modern kultúrafelfogás.

POLGÁRI LIBERÁLIS, MODERN, URBÁNUS KULTÚRAFELFOGÁS

Hajdanán „ez volt a jelszó: liberalizmus, demokrácia, felvilágosodás, emberi méltóság, polgári jogegyenlőség, nemzeti függetlenség, népszabadság, szabad gondolat, szabad sajtó, szabad lelkiismeret, szabad verseny, haladás. Ma: tekintélyi állam, totális állam, korporatív állam, munkaállam, népiség, fajiság, új rendiség, új világnézet, új szellemi front, keresztény nemzeti országlás, nemzeti öncélúság, nemzetpolitika". Az alattvaló lelkületű, a megfelelni akaró, manipulálható kispolgár ma „szent borzadállyal emlegeti a destrukciót, a pacifizmust, a sajtószabadság kinövéseit, az önérdek elhatalmasodását, melyért szerinte a szabadelvűség a felelős; a parlamentarizmus, amely »lejárta magát«, a demokráciát, mely »elfajult«, [...] emlegeti továbbá a sötét nemzetközi hatalmakat, a nemzetközi tőkét, a nemzetközi tőke-ellenességet, sőt, ha nagyon művelt kedvében van, a »liberális kapitalizmus és a marxi szocializmus szimbiózisát«."

A LIBERALIZMUS EGYKOR ÉS MOST

Nem, kedves olvasó, az előbbi idézetet nem mai szerző írta a 2010-es évtized közepén a huszonöt évvel ezelőtti rendszerváltás eszményeire visszautalva. Az 1936 márciusában megjelent *Szép Szó* beköszöntő cikkéből való, amely akkor – Ignotus Pál tollából – a XIX–XX. század fordulójára, az *akkor* „ötven évvel ezelőtt"-re utal.[128] De mintha napjainkban íródott volna, azzal a rezignált következtetéssel együtt, hogy „mióta az új irracionalizmus közhellyé vált, a racionalizmus visszanyerte becsületét". A becsületét talán igen, de az erejét aligha. 2010 után ugyanis a *liberalizmus* már-már hivatalosan is szitokszóvá vált: nem csupán a jobboldali zsurnalizmusban és a szélsőséges politikai propagandában (mint korábban), hanem a magát jobbközépre pozicionáló Fidesz elnök-kormányfője beszédeiben is.[129]

[128] Ignotus Pál, *Vissza az értelemhez,* Szép Szó, 1. sz. 1936. március. I. kötet. 1. füzet. 3–6.; in Bozóki András (szerk.), *A Szép Szó 1936–1939* [fakszimile antológia], Budapest, Kossuth–Magvető, 1987, 7–10. Az Ignotus Pálról szóló szakirodalom legújabb, értékes darabja: Lengyel András, *Az „utóvédharcos" liberalizmus vakfoltja. Ignotus Pál gondolkodásának szerkezetéről,* Holmi, 2013. 11. sz. 1351–1360.

[129] Lásd például Orbán Viktor, *A munkaalapú állam korszaka következik* [beszéd Tusnádfürdőn, 2014. július 26-án], http://www.miniszterelnok.hu/beszed/a_munkaalapu_allam_korszaka_kovetkezik (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

Összetett, sokfelől értelmezhető társadalmi formáció áll e világkép norma- és célrendszere előtt: a *polgári demokrácia;* a szókapcsolat mindkét eleme is megérne egy-egy hosszabb misét. A „liberális" fogalom és értékrend körüli XX. század végi, XXI. század eleji diskurzus a nemzetközi nyilvánosságban is gyakran összekapcsolja, egymásra vetíti a *neokonzervativizmus és a neoliberalizmus* terminus technicusait. Erre különösen az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején bekövetkezett neoliberális-neokonzervatív szellemi és politikai fordulat (Margaret Thatcher és Ronald Reagan kormányzati időszaka) ad magyarázatot: a kíméletlen tőkelogikájú, a jóléti államot leépítő gazdaságszervezési és megszorító jellegű, de a profit megadóztatását csökkentő társadalompolitikai modellt értik rajta.[130] A neók megerősödése az 1980-as évektől kezdve, a pénzügyi szabályok deregulációja s más felelőtlen gazdasági, banki ügyletek, a tőke önmozgásának elszabadulása miatt az egyik oka lett a 2008 végén kirobbant gazdasági válságnak, amelynek kezelésére hol az állami beavatkozás, a protekcionizmus megerősítésével, hol a magántőkés csoportok egy részének oligarchikus preferálásával válaszolt a piacgazdasági rendszer. De – mindezt bírálván – nem csupán a romantikus antikapitalizmus, a tekintélyelvű nacionálpopulizmus, a különböző fundamentalizmusok és jobboldali diktatúrák szótárában szerepel megbélyegzett ideológiaként a liberalizmus: nagyon éles bírálatok fogalmazódnak meg bal felől is. Ez utóbbiak némelyik irányzata – a számos jogos antikapitalista rendszerkritikai tételen túl – olykor odáig is elmegy, hogy a liberalizmust tartja a fő bűnösnek a mai világ globális válságai s ezen belül a magyar rendszerváltás „csődje" miatt, sőt egyenesen „fasiszta liberalizmust" emleget. Mindennek megvannak a történeti okai is, mindenekelőtt a magyar liberalizmus XIX. századi változatának mégiscsak elsősorban nemesi s nem jelentős polgári bázisában, a kései kapitalizálódás szervetlen és felemás voltában. De részleges magyarázat rá az a geopolitikai helyzet is, hogy az első világháború után Közép-Kelet-Európa, a félperiféria távolabb került a liberális világhatalmaktól, míg radikális kihívóik itt voltak mellettünk.[131]

Mint számos esetben az elmúlt két évszázad során, a szélsőjobboldal és a szélsőbal antiliberalizmusa több kérdésben most is egymásra talált, de ebből nem az következik, hogy akkor ez mindenben csak azért is igazolja a liberalizmust. Annál is kevésbé, mivel még a legiskolásabb liberalizmusdefiníciók is legalább négy-öt periódust és modellt (szabadpiaci, szociálliberális, libertárius, neokon liberalizmus stb.) különítenek el a politikai ideológia körülbelül kétszáz éves történetében, még a XX. századiban is. S ha manapság a „liberalizmus" szinte a globális kapitalizmus ideológiai szinonimájává lett, akkor már „csak" az a kérdés, hogy miféle kapitalizmusok, avagy – eufemizálva – milyen piacgazdaságok működnek a mai glóbuszon, illetve

[130] A két neo közötti viszony szakmai megítéléséről és a liberalizmus történeti modelljeiről lásd Bozóki András, *Politikai ideológiák,* in Gallai Sándor–Török Gábor (szerk.), *Politika és politikatudomány,* Budapest, Aula, 2005², 97., 109–110.

[131] Földes György ír erről: *A XX. század uralkodó eszméi és a magyar történelem. Vázlat,* Tekintet, 2014. 2. sz. március–április. 91–105.

milyen reális (azaz nem utópikus) alternatívák állíthatók vele szembe. E tanulmány szerzőjének személyes világképe túlnyúlik a tőkés társadalom horizontján, egy emancipációs értékrendű közösségi társadalom (szocializmus?) távlatában gondolkodik, de úgy véli-reméli: *a demokratikus (tehát nem a konzervatív-romantikus vagy éppen újrendies-autoriter irányú) kapitalizmuskritika* „addig is" elősegítheti a mai rendszer korrekcióját, humanizálását a világban s itthon.[132] (Emlékeztetek rá: a végül is megbukott államszocializmusok egykoron szerepet játszottak a tőkés rendszer egyes durva szociális feszültségeinek enyhítésében. Ahogy ezt az antikommunista II. János Pál pápa nyilatkozta 1993-ban a *La Stampá*ban: „Európa és a világ számos súlyos gondja a kapitalizmus aberrációjában gyökerezett. A kommunizmus a kíméletlen kapitalizmusra adott válasz volt. A kapitalizmus lejátszódott átalakulása nagymértékben éppen a szocializmus eszméjének volt köszönhető."[133]) A liberális és a szocialista szemlélet a tőkés piacgazdaság rendszerkritikai humanizálásában egyébként kitüntetett szerepet tulajdonít a tágan értett kultúrának, illetve a művelődésnek. Ahogyan az *Ellenzéki Nyilatkozat* s Eötvös kulturális koncepciójának sem maga a művelődés, például a tankötelezettség volt a lényegi célja: az „csak" eszköz volt egy „magasabb" társadalom- és nemzetpolitikai, egy humánus projekt instrumentumai sorában.

De hát akkor mit is értünk *liberális kultúrafelfogáson,* különösen magyar, illetve hazai tekintetben? A „liberális" jelző sokkal kevésbé kötődik konkrét politikai ideológiához, mint a konzervativizmus, a népi-nemzeti radikalizmus vagy a szocialista értékrend, illetve ezek bármelyik irányzata. Politikai ideológiaként is – láttuk – roppant tág kategória a liberalizmus, modern kultúrafelfogásként még nehezebben megragadható. Magyar történeti vonatkozásban viszont egyértelmű a szerepe a XIX. század első felének és derekának nemzeti reformmozgalmában, Kölcseytől és Széchenyitől kezdve az *Ellenzéki Nyilatkozat*on át Eötvösig és Trefortig. Annak a kornak épp az adta a művelődéstörténeti szépségét és vonzerejét, hogy *a polgárosodás és nemzetté válás együttes, egymásra utalt projektjében* kiemelt, illetve magától értetődő tétel volt a tankötelezettség, a művelődés, a sajtószabadság, a felekezeti egyenlőség, a nyelv, a kulturális civil szerveződés, a nemzeti tudományos és közgyűjteményi intézményrendszer, a művészi eredetiség. Ebben a nemzeti liberalizmusban a politikai hivatás és a kulturális-értelmiségi elkötelezettség nem (vagy alig) vált el egymástól, ha olykor persze megéltek családon belüli konfliktusokat is. (A politikai és kulturális liberalizmus „konfliktusára" jó példa Tisza István, akit önmeghatározása és számos politikai tétele alapján nem lehet nem a magyar nemesi-nemzeti liberalizmus XX. század eleji nagy formátumú – mégoly ellentmondásos, sőt vétkes felelősséget is jócs-

[132] Az ilyen ethoszú, egyre gazdagabb irodalomból legújabban lásd Thomas Piketty francia közgazdász világhíressé lett könyvét, immár magyarul is: *A tőke a 21. században,* Budapest, Kossuth, 2014. Széles körű nemzetközi és hazai visszhangja is nagyon tanulságos.

[133] Idézi Berend T. Iván, *Szélsőségek százada. A 20. század eszméinek születése,* in *Eszmetörténeti előadások,* Budapest, Napvilág, 1996, 1998², 17–42. Az idézet helye: 37.

kán viselő – képviselőjének tekinteni, szellemi és kulturális vonatkozásban viszont aligha.)

A XX. századi *liberális* jelző fő kérdésiránya: „mit tekintünk korszerűnek, miként értelmezzük a nemzeti kultúrát s mi a viszonya a világkultúrához, a globalizációhoz". A válasza felettébb áttetsző, elasztikus: a nyitottság, a tolerancia, a kulturális szabadság, a pluralizmus, a tehetség és a minőség elsődlegessége. Tehát a *liberális* jelző inkább viszonyfogalomként, mintsem a (melyik?) liberális politikai ideológia egyenes kulturális meghosszabbításaként használatos. De mégis van közöttük kapcsolat, miközben a liberális diskurzus „tételei" tartalmilag jelentős átalakulásokat és konkretizálódásokat éltek meg a XX–XXI. század folyamán. A *liberális szemlélet, a polgári humanista és demokrata, a modern, az urbánus kultúrafelfogás* az egyéni szabadságot tekinti a legalapvetőbb értéknek, ebből kiindulva ítéli meg a művelődés és a tömegkommunikáció, illetve vele kapcsolatban a közösség, a nemzet, az állam, a társadalmi mobilitás és a modernizáció ügyét. Viszonyító mértéke az euroatlanti parlamentáris demokráciáknak a piacgazdaság és a széles körű emberi jogok kettősségére épülő kulturális modellje. Természetesen nem szinonimák a „liberalizmus", a „polgári demokrata szellemiség", a „modernség", az „européerség" és az „urbánusság"; mindegyik fogalom és értékszemlélet önálló értelmezést érdemel – akárcsak szűkebb, magyar kultúr- és eszmetörténeti vonatkozásban is. A liberalizmus ideológiájának volt-van antidemokratikus periódusa, főleg társadalmi vonatkozásban; a demokratikus törekvéseknek (s főleg az ezt lobogóra tűző mozgalmaknak) pedig demagóg antiliberális változata is. Mindazonáltal – főleg XX. századi magyar és kulturális terepen – érintkező, egymást nagymértékben átfedő, egymásba kulcsolódó értékrendi körökként vizualizálhatók, együtt tárgyalásuk talán nem illegitim kísérlet.

A liberálisok – a „Nyugat-majmolás", a „kozmopolitizmus" vádjával szemben – nem kevésbé hazaszeretők, mint a többi kultúrafelfogás képviselői, de a hazát, a nemzetet elsősorban állampolgárai szabadságjogainak teljességén, a vélemények, a lelkiismeret, a vallás, a kisebbségek, illetve a sajtó, a művészetek, a médiumok függetlenségén s mindenekelőtt a belső demokrácia kohéziós erején mérik. Jürgen Habermas fogalmával: az „alkotmányos patriotizmus" érvényesülésén s az ezektől elválaszthatatlan tényleges „nemzeti produktivitáson". Elutasítják a nemzeti, etnikai, faji diszkriminációt, az emberi és kulturális szabadságjogok korlátozását; részben ez magyarázza pozíciójukat a húszas évek végétől kibontakozó népi-urbánus vita keretei között. Az oktatásban a minél hosszabb és felzárkóztatóan, kiegyenlítően működő tankötelezettség, valamint a mobilitásösztönző, szegregációtól mentes iskolarendszer hívei; a felsőoktatásban pedig az intézményi autonómiáé, a versenyé és a pluralizmusé. A nemzetköziségben, a világkultúrában, a globalizációban (bírálják ugyan egyes negatív vonásait) mindenekelőtt esélyt látnak az emberi, társadalmi, nemzeti szabadság kibontakozására, a felemelkedésre – kulturálisan is. Vitatják, hogy bármelyik társadalmi réteget vagy éppen kulturális tradíciót a nemzet „vezető" vagy „legilletékesebb" hordozójának lehetne tekinteni; a *nemzetet társadalmi, etnikai s kulturális értelemben is nyitottnak, integráló-befogadó jellegűnek* tekintik. A modern városi polgárságban, a szuverén – nem előjogoktól, hierarchiától, állami klientúrától függő – egyének közösségében látják megtestesülni a nemzeti fejlődés legtöbb pozitívumát, kiteljesedési esélyét. Ugyanakkor abszolutizálják a piacgazdaság, a magántulajdon és a verseny szempontjait, esetenként érzéketlenek a társadalmi egyenlőtlenségekkel és egyes sajátos nemzeti kérdésekkel szemben.

Mivel a liberalizmus a kultúrában, a művelődésben is az egyéni választás, ízlés, tehetség, fogyasztás elsődlegességét, a hatalomtól, a kormányzattól való függetlenséget hirdeti, az állam szerepét a strukturális, törvényi és financiális feltételek biztosítására, a kultúra ösztönzésére, illetve minimális közvetlen irányítói szerepűre igyekszik korlátozni. Az etnikai elv elsődlegessége helyett *a kultúrában is a szabadság, a pluralizmus és a minőség normáját* (de nem a minőségi és a humánus értékek teljes relativizálását) vallja. Leginkább a közoktatás, a tudomány és a kulturális alapintézmények autonóm működtetésében és a civil öntevékenységben, az egyének és a közösségek önművelődési érdekeltségében bízik, törekszik kizárni az állam politikai-ideológiai beavatkozását. Ez persze sosem tudott teljesen megvalósulni, igaz, a liberális kultúrafelfogásra hivatkozó művelődéspolitika a rendszerváltozásig nem is jutott hatalmi helyzetbe; utána is csak részlegesen, ellentmondásosan, rövid parlamenti ciklusokra.

A magyar liberális kultúrafelfogás *a XX. század negyedik negyedétől* kezdve az erőtlen és szervetlen hazai polgári fejlődés legalább utólagos korrekciójára, felerősítésére, az államszocialista indoktrináció fölszámolására, illetve a nyugat-európai fejlődéshez való felzárkóztatására törekszik. Különösen a gazdasági, pénzügyi, informatikai modernizációban, az egyéni vállalkozói és kulturális fogyasztói kedvben, a polgárok önművelési-felsőoktatási-felnőttképzési érdekeltségében, a tőke mecénáló hajlandóságában, az erre is épülő alapítványi rendszerben, illetve a nonprofit szektor kiépítésében és törvényi biztosításában látott s lát lehetőséget a nemzet kulturális megújulására, illetve az állami szerepvállalás pótlására. Ezért is fordít különösen nagy figyelmet – egyoldalúan, s olykor illúziókat táplálva és újakat is keltve – az „államtalanításra". Ezen elsősorban a vállalkozás szabadságának, az egyén kulturális jogainak, a sajtó és a média függetlenségének a kivívását és megvédését érti (ahol azt veszélyeztetve látja); általában a jogállami normák képviseletét, illetve a nem állami dominanciájú kultúrafinanszírozás jogi és pénzügyi mechanizmusának kidolgozását, működtetését.

Ezzel egyidejűleg élesen bírálja a hagyományos, politikailag túlsúlyos nemzeti kulturális-értelmiségi szereptudatot és viselkedési paradigmát, mások nemzeti illetékességének a megkérdőjelezését, a historizáló emlékezetpolitikát és az új keletű mítoszokat. Olykor azonban most sem képes megérteni a torz nézetek, attitűdök, hiedelmek mögötti objektív társadalmi-kulturális feszültségek és sérelmek mélyebb okait, illetve ezek kulturális mintázatait. Esetenként olyan művészi teljesítményt is leértékel alkotója – mint állampolgár – antiliberális álláspontja miatt, amelyik pedig minőségi produktum. A liberálisok hasonlóképp elutasítják a szocializmus, pontosabban a

megvalósult diktatórikus államszocializmus modelljét és ideológiáját, illetve annak kánonjait, s mindazt, amit nemcsak a totalitárius sztálinizmus, hanem a „kádárizmus" is jelentett egykoron, vagy jelent ma egyfajta nosztalgiaként. Számos érv tűnik viszont jogosulatlannak, doktrinernek és történetietlennek ebben a totális bírálatban.

A liberális kultúrafelfogás hazai képviselőinek, teoretikusainak legkiemelkedőbb egyéniségei a XIX. század nemzeti nagyjai, őket követte a XX. század elején az úgynevezett *második reformnemzedék.* Fő támogatójuk a század első felében, a konzervatív hegemónia idején a polgári középosztály piacképes műveltségigénye, továbbá számos nagytőkés (köztük néhány zsidó származású magyar patrióta) mecénáló tevékenysége, valamint a Baumgarten Alapítvány. A baloldali államhatalmi hegemónia korszakában pedig hallgatólagosan a „puhuló" diktatúra „tűr" modellje, valamint az illegalitás forrásai. Az 1980-as évek derekától jelentős támogatóként lépett föl a pártállammal megegyező Soros Alapítvány, amely azonban korántsem csak liberális világnézetű vagy politikai elkötelezettségű alkotókat preferált. A XX. század második felében, harmadik harmadában a reformmarxista orientációjú, majd fokozatosan a polgári parlamentarizmus alternatíváját vállaló, nemzetközi tekintéllyel és kapcsolatokkal is rendelkező társadalomtudományi, filozófiai, szépírói, újságírói, médiaértelmiségi körből nőttek ki a liberális kultúrafelfogás markáns egyéniségei. Jelentős szerepe van mellettük az avantgárd, a neoavantgárd és a különböző egyéb modern áramlatok alkotóinak, esztétáinak is. Tekintettel a liberális, a polgári demokratikus, avagy modern, urbánus kultúrafelfogás roppant variabilitására, diakrón és szinkrón „dogmátlanságára", a továbbiakban csupán néhány típust mutatok be.

JÁSZI OSZKÁR ÉS ADY ENDRE

A századforduló és századelő – minden fejlődés ellenére szembetűnő – *kulturális feszültségeit* a legtisztábban annak a nálunk új tudományágnak a képviselői látták, akik az egész magyar társadalom, gazdaság, népegészség szakszerű, tudományos analízisébe fogtak: a szociológusok, illetve a *Huszadik Század* című folyóirat és a Társadalomtudományi Társaság. Vezéregyéniségük az egyre radikálisabban társadalomkritikus Jászi Oszkár, aki korszaknyitó művelődésszociológiai esszéjében minden korábbinál szigorúbb s átfogóbb kritikáját adta a félfeudális magyar társadalom kulturálatlanságának (ami nem elsősorban műveltségi kérdés volt).[134] S nemcsak leírta, hanem igyekezett meg is fejteni az okokat: elsődlegesen a nyugat-európai fejlődéstől leszakadó, a továbbra is a feudális nagybirtok dominanciája által meghatározott gazdasági és szociális struktúrában találta meg őket. Kimutatta e „materiális világnak" a kultúrát, a társadalmi mentalitást és morált, az iskolai oktatást és a tankönyvek szövegeit,

[134] Jászi Oszkár, *Kulturális elmaradottságunk okairól,* Huszadik Század, 1905. II. félév. 7. sz. 1–28.

a tudományos közszellemet és a művészi versenyt, s nem utolsósorban az emberi kapcsolatokat is széles körben s finom hajszálcsöveken át determináló természetét, szemben valamiféle faji végzet feltételezésével. Következtetéseit franciaországi s hazai tapasztalatainak szembesítéséből vonta le, olykor talán eltúlzottan, „igazságtalanul". Láthatóan elementáris hatással volt rá Párizs, ahol tanulmányát írta, s ott és akkor még nem volt átfogó képe a hazai kultúra sokszínűségéről. A kritika lényege azonban talált, és termékenyítő volt.

Franciaországban – írja Jászi – „az egész politika, művészet s társadalomtudomány át és át van itatva a legtisztább emberszeretettől; [...] az emberi szolidaritás eszméje ma már a francia nemzet többségének valósággal vérébe átmênt ideálja", míg emitt „az erkölcsöt nálunk avval a bizonyos mizerábilis, kispolgári szoknyamorállal azonosítják". S a magyar kultúrából szerinte hiányzik a művészeti és tudományos élet sokszínűsége, dinamizmusa, pezsgése. Jászi szociológiai esszéje, keserű szemléje más kutatók, társadalomtudósok egzakt analíziseivel folytatódott, s aligha véletlen, hogy mindebből többen gyakorlati politikai teendőket is tudatosítottak, s akár (miként Jászi, Kunfi, Szabó Ervin s mások) közéleti szerepet is vállaltak. Két évtized izgalmas, tanulságos vitáit kezdeményezte ez a bátor, tudományos hitelű szellemi kör.[135] Adtak s kaptak pofonokat, meg kellett élniük (mint az újító íróknak és művészeknek is) a velük szembeni durva támadásokat, esetenként a diszkriminációt, de ha valakik, ők valóban a Széchenyi által oly fontosnak tartott nemzeti *önismeret* XX. század eleji formátumos képviselői voltak.

Ha van széppprózai tanúsítványa ennek az egyszerre társadalompolitikai és kulturális értékkollíziónak, akkor ez mindenekelőtt Ady 1905-ös kétrészes publicisztikai esszéje, az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára.*[136] Ady és Jászi szellemi szövetségesek és egymásra figyelő, egymásról izgalmas szövegeket is író barátok voltak. Hogy menynyire, azt – a visszájáról – láthattuk Szekfű *Három nemzedék*ében s főleg vulgarizáló követőiben: ők voltak a kijelölt bűnbakok, akikre az összeomlásért és Trianonért az elsődleges felelősséget hárították a konzervatívok. Ady varázsos erejű esszéjét a polgári demokratikus, modern liberális kultúrafelfogás szenvedélyes és személyes programjának is tekinthetjük. Élesen szembeszegül a „turulokat röptető", a Kelet és Nyugat között stabil „hidat hazudó" szemlélettel, a „fáraók országának" apológiájával, és a „komp-ország" szomorú kritikai metaforáját emeli be a diskurzusba. A történelmi Erdély kulturális modelljének felmutatásával ugyanakkor megfogalmazza a *nyugatosként és modernként* is mélyen, szervesen *nemzeti és hagyományőrző* liberális kultúrafelfogás értékrendjét, nyitottságát. Éppen akkor, amikor már költészetében is készül az új hang, hogy 1906-ban az *Új versek*kel be is robbanjon a nyilvánosságba.

[135] Lásd Litván György–Szűcs László (szerk.), *A szociológia első magyar műhelye,* I–II, Budapest, Gondolat, 1973.

[136] In *Ady Endre összes prózai művei,* VII, *Újságcikkek, tanulmányok,* s. a. r. Kispéter András, Varga József, Budapest, Akadémiai, 1968, 16–21., 306–313.

Ady a számára kívánatos magyarságtudat és kultúrafelfogás szempontjából méltatja a modellértékű történelmi Erdélyt. A küzdelmes évszázadok, a korlátozott szuverenitás alatt is nyitott, befogadó jellegű, vallásszabadsággal és nyelvi-etnikai sokszínűséggel hitelesített kultúrát mutat fel benne; kiemelve, hogy Erdély „arany-korában" a társadalmi bázisát a paraszttehetségek ösztöndíjaival szélesítő nemzeti művelődés intézményesült. Egyszerre őrződtek itt meg az ősi keleti hagyományok, és lett Erdély egyúttal a legkorábban polgáriasuló és modernizálódó kultúrtáj: „Erdély látott elsőnek mélyen be Európába". Az „újító szellemű és képességű magyar"-nak Ady szerint leginkább Erdély az „őshazája", s „meg kellene próbálni Kazinczy segítségével kiásni és megszaporítani" őket, vagyis ezt a kulturális fogékonyságot és attitűdöt tenni általánossá egész Magyarországon. Nem optimista, tele van szorongással, a kívánt antifeudális, demokratikus változások elmaradása esetére megérzi-fölveti a forradalom lehetőségét is, s brutális nyíltsággal ki is mondja az *„Irodalmi háborgás és szocializmus"* összefüggését (1909).[137] Önmagát is *két meggyőződésű embernek* tartva ugyanakkor tovább lát a tőkés-polgári rendszeren,[138] s nagyon korán megsejti a „szétszóratás" büntető („trianoni") forgatókönyvének elkészültét is, elsődlegesen saját magunkat okolva a várható tragédia miatt.

Ami az 1907 karácsonyán, 1908. január 1-jei dátummal megindult *Nyugat* radikális újításait illeti: e helyütt nincs terem, hogy részletezzem őket; egyébként az elmúlt évekből és a centenárium időszakából is számos tudományos igényű szakkönyv és friss szellemű esszé áll rendelkezésünkre róla. Az értelmiségi kör fordulatszerepe, a művészi szabadság melletti kiállása és progresszív társadalmi funkciója a közoktatásban és a kulturális nyilvánosságban is meglehetősen ismert. A *Nyugat* szerkesztőinek liberális (bár korántsem homogén) kultúrafelfogása egyrészt a minőségi elv primátusát jelentette (a konzervatív szerzők műveinek a jelenlétét is biztosítva), másrészt a folyóirat jellegadó esszéistáinak a kulturális publicisztikájában, eszmecseréiben, belső és külső vitáiban érhető tetten[139] – s nem csupán a folyóirat hasábjain. Ady Endre bőséges – és döbbenetes frissességű – prózája mellett[140] különösen Babits Mihály, Hatvany Lajos, Ignotus, Schöpflin Aladár írásai lennének idézhetők az első világháború előtti időkből, a második periódusban pedig – többek mellett – Babits, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula és továbbra is Schöpflin. Hatvany és Ignotus – főleg Babitstól elhatárolódva – már inkább más orgánumokban publikált, de őrizte s harciasan képviselte a nyugatos értékrendet.

[137] Ady Endre, *Irodalmi háborgás és szocializmus,* Szocializmus, 1909. január 16. In *Ady Endre publicisztikai írásai,* III. *1908–1918,* szerk. Vezér Erzsébet, Budapest, Szépirodalmi, 1977, 155–157.

[138] Ady Endre, *Két meggyőződésű emberek,* Nyugat, 1911. augusztus 1. In *Uo.,* 340–341.

[139] A *Nyugat*-válogatások közül: Kenyeres Zoltán (szerk.), *Nyugat. Válogatás. Viták, programok, kritikák. 1908–1929; 1930–1941,* I–II, Budapest, Szépirodalmi, 1988.

[140] Ady Endre, *A világosság lobogója alatt,* szerk. Ferencz Győző, Budapest, Nap, 2012; Agárdi Péter (szerk.), *„Komp-ország megindult dühösen Kelet felé újra". Ady magyarsága és modernsége. Cikkek, versek, esszék, tanulmányok,* Budapest, Napvilág, 2013.

A *NYUGAT* ÉS IGNOTUS

Ignotus esszéista és publicisztikai munkássága – bár korábban is elég sokat foglalkoztak vele – újabban innovatív kutatások tárgyává kezd válni. Nem csupán mint a *Nyugat* előzményeinek harcos publicistája, mint szuverén „impresszionista" kritikus, avagy a *Nyugat* főszerkesztőjeként kifejtett munkássága izgalmas, hanem életrajzának „irodalomszociológiai dimenziója", a Babits vezette *Nyugat*tal kibontakozott konfliktusa és a József Attilához fűződő viszonya is.[141] Még jórészt feltáratlan viszont az emigrációjában született, német nyelvű publicisztikája. Mindazonáltal ismertek küzdelmei a századforduló és a századelő konzervatív, sőt előítéletes kultúrafelfogásával, a modern, „városi" művészet és a – többnyire félreértett – l'art pour l'art védelmében, a perzekútor-esztétika ellen. A *Nyugat* beköszöntőjeként megjelent *Kelet népe* érzékeny liberális szerkesztői ars poetica. Mindössze két fontos írásából idézek, az egyik *a jobboldali szűkítő-kirekesztő irodalmi nemzetfelfogással* vitatkozik, a másik *balra polemizál,* egy szociáldemokrata kritikus tematikus elvárásaival szemben.

A *Nemzeti-e mai költészetünk?* című esszé[142] az alkotóegyéniség, a művészi autonómia védelmében, a nemzeti karakter és kultúra dogmatikus felfogása ellen építette föl a magyar liberalizmus „kánon nélküli kánonját", kimondatlanul is hozzászólva az Ady körüli irodalmi háborúsághoz. Az igazi művész – írja Ignotus – a hivatalos tilalmakkal, a politikával, a cenzúrával, a jó vagy rossz osztályzatokkal szemben „úgy dolgozik, ahogy a tehetsége, a származása, az érzése, az egyénisége tudni adta. Neki nem kötelessége sem másnak, sem másmilyennek lenni, mint ami – s ha vannak, akik szeretnék, ha a magyar költészet is abban az értelemben volna nemzeti, mint a francia, s ha lehetséges és ha jó az, amit szeretnének, akkor e politikai kívánságokkal ne a költőket zaklassák, hanem a politikát, hogy teremtse meg (ha tudja s ha van hozzá ereje, ötlete, bátorsága, nagylelkűsége és elfogulatlansága) azt a homogén magyar nemzeti társadalmat, mely egyedül teremthet nemzeti irodalmat. Ezek után pontosan felelhetek arra a, még egyszer mondom: nem művészi, hanem politikai természetű kérdésre:

Nemzeti-e a mai magyar irodalom?
Az is, nem is.

[141] Például Angyalosi Gergely, *Ignotus-tanulmányok. Közelítések az „impresszionista" kritika problémájához,* Budapest, Universitas, 2008; Tverdota György *Nyugat*-tanulmányai (lásd a *Felhasznált irodalmat*). Lengyel Andrásnak pedig több új cikke sejteti (Holmi, 2014. 8. sz. és Kalligram, 2014. 9. sz.), hogy alapos könyv készül műhelyében, miközben évtizedek óta foglalkozik a fiú, Ignotus Pál, az apjánál militánsabb liberális írástudó munkásságával is. Ez utóbbiról publikált új tanulmánya: *Az utóvédharcos liberalizmus vakfoltja. Ignotus Pál gondolkodásának szerkezetéről,* Holmi, 2013. 11. sz. 1351–1360.

[142] Ignotus, *Nemzeti-e mai költészetünk?* [1908], in *Ignotus válogatott írásai,* szerk. Komlós Aladár, Budapest, Szépirodalmi, 1969, 628–633.

Az, abban az értelemben, hogy nincs Magyarországon, különösen a nyelvükben is magyarrá lett rétegek, fajok és egyéniségek közt akkora válasz[tóvonal], hogy legtávolabb[i] jelenségeiken is át ne vonulna sok mindenféle olyan egyformaság, melyet mi magunk alig látunk meg, de az idegen éppúgy észrevenne, mint ahogy nagyjában egyformának látja a legkülönféle rangú, rendű és származású magyar embert.

De nem is akkor, ha kirekesztünk a magyar nemzetiességből minden újságot, minden intellektualitást, minden változandóságot, minden elégedetlenséget, minden tudományosságot, minden forradalmiságot, minden nagyvilágiságot, városiasságot és haladottságot, amint minderre rámondták már egyszer vagy másszor éspedig nagytekintetű férfiak, akik maguk is főbe lőhették volna magukat, ha őket *erre* a mérlegre vetik: hogy nem magyar és nem nemzeti. S hogy van ilyen nem magyar és nem nemzeti irodalmunk is, sőt virágzó és értékes, tele erővel, frissességgel és fejlődésképességgel, az nagy szerencséje annak a nemzeti politikának, melynek nevében indexre írták. Mert nagyzási hóbort volna álmai közül a jogos és a lehetséges is, ha csakis olyan embermatéria állana rendelkezésére, melynek költői nem tudnának egyebet, mint utánozni a halottakat s meg nem érteni az élőket."[143]

A másik idézendő esszé, a *Tünetek,*[144] Bresztovszky Ernővel, a jeles baloldali publicistával vitatkozik, aki a *Nyugat*ot – elismerve korábbi érdemeit – bírálja: tudatosan és kollektíven elkötelezettebbnek szeretné látni. „A társadalmi és a művészeti haladás", „a művészi és a politikai szabadságharc" szorosabb egységét s főleg ennek felismerését várja el az irodalmi folyóirattól.[145] Ignotus a maga archaizáló stílusában a szociáldemokrácia értékelveire is hivatkozik, amikor megvédi a művészet tematikai és stiláris szabadságát, autonómiáját, azt, hogy az írónak ne kelljen politizálnia, ha nem akar, s hogy éppen ez a szabadság politikája. Úgy látja, hogy csakis ezzel a liberális szerkesztői felfogással, az irodalmi tökély elvárásával lehet végigharcolni az általa is támogatott társadalmi-politikai szabadságküzdelmeket:

„Ha jó politikai bizonyítványra pályáznánk, rámutathatnék arra is, hogy amely mértékben mind többfelé terjed e szemle érdeklődése, annyival jobban hajlik balfelé. [...] Eszem ágában sincs a magunk ítéletét s művészbarátaink értékét megaláznom azzal, hogy kiállok érte, hogy megmagyarázom, hogy türelmi bárcát könyörgök számára. Bánt, hogy Ady Endrét költői és felforgatói korszakosságának velünk való összeforrottságáért [a] velünk szemben való pártfogoltatás bántása éri. Meglep a kultúraellenesség, mely nem büszke velünk együtt, hogy Babits Mihály az ő nemes

[143] *Uo.*, 631–633.

[144] Ignotus, *Tünetek,* Nyugat, 1911. II. 683–686. In Kenyeres Zoltán (szerk.), *Nyugat. Válogatás. Viták, programok, kritikák. 1908–1929; 1930–1941,* I–II, Budapest, Szépirodalmi, 1988, I, 114–116.

[145] Bresztovszky Ernő több *Népszava*-cikke, valamint *A „Nyugat" és kiadványai,* Szocializmus, 1909–1910. 4. sz. 187–189. In Jemnitz János–Schlett István (szerk.), *Szocializmus 1906–1938. Válogatás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratából,* Budapest, Kossuth, 1984, 436–439.

művészete s mély ítélete remekeit a *Nyugat*ban viszi a nemzet elé. [...] Csak mert a szocializmus nevében is vegyül hang e lármába: azért kell szokásunk ellen mégis megállnom, hogy figyelmeztessem szocialista barátaimat, mennyire csupán tanulniok szabadna ellenfeleiktől, de mily végzetes volna, ha hozzájuk betegednének.

A *Nyugat*[nál] semmiféle politika iránt nem kereskedhetik senki – ha igaz is, hogy a *Nyugat* radikális újságnak indult, sőt az az igazság, hogy ma még radikálisabb, mint elejével volt. Mert ez – most figyeljen az inkvizíció, ebből tán máglyát rakhat alánk –, ez véletlenség volt, azaz hogy éppen nem volt véletlen. Véletlenség volt anynyiban, hogy a *Nyugat* nem főképpen politikai célokkal, nem főképpen politikai szolgálatokra alakult, hanem művésziekre, a művészetnek a politika tolakodásától való szabadsága kiküzdésére és megtartására. De éppen nem volt, nem is lehet véletlenség azért, mert egyfelől a szabadságharcok éppúgy összefüggenek egymással, mint a reakciók, s mert, másfelől, mikor a *Nyugat* a szabad művészet számára követelt és vívott ki jogot, természetes menedéke lett azoknak, kiket a ma mondanivalói izgatnak, saját helyzetük sugalmaz, a feltörekvő gondolatok érdekelnek. A *Nyugat* valóban radikális újság, igen határozott társadalmi irányú – de éppen azért, mert nem szab írói elé egyéb kötelességet, mint hogy tudjanak írni, és ami ezzel egyet jelent, szabadon írjanak hitük szerint. Sohasem engedte, hogy programokkal, hagyományokkal, tekintélyekkel vagy bárminő szent eszmékre való hivatkozással fogják be vagy igazítsák a költő száját – s e törekvése egybeesik a politikai radikalizmuséval, még inkább a szociáldemokráciáéval, melynek jogossága áll vagy bukik a mértékkel, amennyire szabadságot tud biztosítani minden egyéniségnek. Mikor a politika dühe s a beérkezettek féltékenysége a nemzet, az erkölcs s az értelem nevében akarta Ady Endrébe belefojtani a szót, s mikor semmivel nem tudván már útját állani hódításának, darabonthajszával próbálta a hódolatot elterelni tőle: nemcsak a *Nyugat,* de a koalíciós *Magyar Hírlap* is talált volt módot, hogy ne csak művészi, de a politikai meggyőződésnek szabadságát is megvédje a politika tolakodása ellen. Nemcsak a *Nyugat*nak, de a radikalizmusnak s kivált a szociáldemokráciának hivatottsági próbája, tud-e és akar-e ugyanígy és minden körülmények közt s bárkinek kárára vagy hasznára ezért a szabadságért is helytállani. [...]

Jól elkülönböztetem én itt a *Nyugat*tól, mely főképp művészi újság, a *Népszavá*t és, mondjuk, a *Szocializmus*t, melyek politikai, tudományos és társadalmi pártlapok. Ezek, ha s amennyiben művészi munkákat tesznek közzé, helyes és természetes, ha csakis nézeteket, mégpedig szocialista nézeteket vallóknak adják meg a szólás jogát. Ha propagandás könyvtárat indítanának, senki nem vehetné tőlük rossz néven, ha a klaszszikusok sorát nem nyitnák meg Dantéval, aki katolikus, Goethével, aki közömbös és Shelleyvel, aki magának élő. De jaj volna a szocializmusnak, ha az következnék belőle, hogy Dante, Goethe és Shelley nem költő és indexre kell tenni – s jaj volna a magyar szocializmusnak, ha a maga ható területén akarna olyasmit tanítani, ami ellenkezik a szocializmus leglelkével. Távol áll tőlem, hogy én is denunciáskodjam, de mikor a szocializmus nevében ütnek költőkké vagy akarnak elütni a költészettől költőket, meg kell mondanom, hogy ez a gondolatmenet szocialista gondolatmenetnek ijesztő. [...]

Ami a *Nyugat*nak bárminő művész művészetével szemben való álláspontját illeti, az természet szerint adódik a *Nyugat* abbeli rendeltetéséből, hogy szabadságot szerezzen és menedéket adjon a művészetnek. [...] Mi a politikába való belefogultságnak azt a vádját, hogy nem vagyunk elég radikálisak s a sokasággal érzők, épp oly nevetve vesszük, mint egy nem is tehetségtelen fiatal tudományos és esztétacsoportnak abbeli gőgös kifogását, hogy nem vagyunk elég mélyek, nem vagyunk elég tudományosak, hogy léhák, hatásvadászók s a sokasággal kacérkodók vagyunk. Egyfelől exkluzívságot vetnek szemünkre s konzervatívságba való belezárkózást, másfelől mindennel megalkuvó cinikus szkepszist. Sem egyik váddal nem törődünk, sem a másikkal – s mint ahogy eddig is akárhányszor megtörtént, ezentúl sem lesz benne hiányosság, hogy ha valamelyik vádaskodó elégedetlen s lóhátról ítélő vérbíró épkézláb dolgot ír: a *Nyugat* minden személyes elfogultság nélkül segítsen a közönség elé vinni, s megvédje a rosszakarat vagy a barbárság ellen. Nem dicsekszem ezzel, mert ez a mi létjogosultságunk, sőt, amit Bresztovszky oly rossz néven vesz, ebből élünk. Abból élünk, aminek élünk – s nem szocialista, aki ezt nem tiszteli."[146]

Ignotus szellemes érvelése annál figyelemreméltóbb, mivel Bresztovszkyval vitatkozva nem csupán a *Nyugat művészi* profiljának szabadságát védi, hanem egyúttal a barátainak mondott szocialistákat, illetve a *Népszava* és a *Szocializmus* vállalt ***politikai*** profilját is. Együttal személyes hitellel fogalmazza meg a második reformnemzedék közös platformját, ***a társadalmi radikalizmus és a művészi szabadság egymásra utaltságát.*** Érveket szolgáltat ugyanakkor ahhoz az állásponthoz is, amelyet egyébként más helyütt maga Bresztovszky, a *Népszava* és a *Szocializmus* számos publicistája, valamint a kor más baloldali kritikusai, köztük Szabó Ervin is megfogalmaztak Ady és a modern írók védelmében a jobboldali nemzeti konzervativizmussal szemben, s általában a szocialista világkép és a művészi teljesítmény viszonyáról. Az ignotusi érvelésnek van egy fontos művészetbölcseleti rétege is: az összefüggés egyrészről tehetség, ***esztétikai érték,*** formateremtő erő, másrészről ***világkép,*** szemléleti elkötelezettség, ***valóság-ihlet*** között. Az 1930-as évek baloldali vitáiban „tendencia vagy pártosság" alternatívájaként képezte polémiák tárgyát ez a termékeny feszültség.

A téma szinte valamennyi XX. századi nemzetközi és magyar művészetelméleti, irodalom-közéleti vitában, a különböző kultúrafelfogások diskurzusaiban is az egyik fő tematizációvá vált, hogy csupán Kassák Lajos, Lukács György, Veres Péter, Fejtő Ferenc, József Attila, Bálint György két világháború közötti írásaira utaljak. Sőt a téma – mutatis mutandis – a 2000 körül és után kibontakozott, s József Attila ürügyén különösen kiéleződött úgynevezett „referenciavitában" is hangsúlyos lett a két irodalomtörténeti szemlélet és módszer ütközéseként.[147]

[146] Ignotus, *Tünetek,* in Kenyeres Zoltán (szerk.), *Nyugat. Válogatás. Viták, programok, kritikák. 1908–1929; 1930–1941,* I–II, Budapest, Szépirodalmi, 1988, I, 114–116.

[147] Kulcsár Szabó Ernő, *„Szétterült ütem hálója". Hang és szövegpoétikája: a késömodern korszakküszöb József Attila költészetében,* in Kabdebó Lóránt–Kulcsár Szabó Ernő–Kulcsár-Szabó Zoltán–Menyhért Anna (szerk.), *Tanulmányok József Attiláról. Újraolvasó,* Budapest, Anonymus, 2001,

BABITS MIHÁLY ÉS SZERB ANTAL

A *liberális kultúrafelfogás* talán legnagyobb formátumú magyar képviselője a XX. század első felében Babits Mihály. Származása, mély katolikus vallásossága, neveltetése, erős hagyománytisztelete a konzervatív, keresztény-nemzeti oldalhoz kapcsolhatná, csakhogy nem a múlt, hanem az értékrend, a gondolatrendszer, a világkép, a nemzeti és világkultúra viszonyának megítélése s az ellenzéki „kultúrpolitikai praxis" természete minősíti szemléletét. Babits világirodalom-, kultúra- és nemzetértelmezéséről sok igényes elemzés íródott a közelmúltban is, a téma önálló könyvet is megérdemel,[148] magam csak néhány tételt szeretnék rögzíteni. Mindenekelőtt azt, hogy jóllehet Babits elsősorban költő és regényíró (alkotásai a XX. század legjelentősebb és legmaradandóbb életművei közé tartoznak), esszéi, irodalmi és kultúrfilozófiai tanulmányai, vitacikkei a korábbinál több figyelmet érdemelnek. Írásai olykor persze „melléktermékei" azoknak a gyakorlati ütközéseknek, amelyek szerkesztői *(Nyugat)* és a Baumgarten Alapítvány kurátoraként vállalt szerepéből adódtak. Olykor személyes költői érzékenysége, jogos vagy eltúlzott sérelmei ihlették őket – de kinél nem? –, hogy éppen József Attilára, egyik „ellenfelére" utaljak. Természetesen minden teoretikus alkotás vitaövezetben működött s működik, „bírálható" és szembesíthető más nézetekkel; Babits szövegei sem kanonizálhatók örök igazságként. Az európai, illetve a világirodalomról kidolgozott, etikai és szubjektív ihletettségű narratívája sem „sérthetetlen",[149] filozófiai absztrakciói sem kőbe vésendő örök igazságok. Gondolkodói alkatának azonban mégsem eszmetörténeti dokumentumokká fakuló szövegemlékek köszönhetők, hanem egy eleven beszédmód. Amely éppen azáltal olvastatja magát frissként, hogy ***annak idején*** a szellemi élet, a különböző kultúrafelfogások közötti eszmecserék bátor állásfoglalásaiként fogalmazódott.[150]

Babits az 1910-es évektől kezdve küzd esszéiben az ösztönök, a nyers indulatok, a „veszedelmes világnézetek" eszkalációja ellen. Különösen azt érzi aggasztónak,

15–41.; Veres András, *A referencia védelmében,* in Uő (szerk.), *Az irodalomtörténet esélye,* Budapest, Gondolat, 2004, 152–160.; *A József Attila-kutatás dilemmái* (Tverdota György, Lengyel András, Szigeti Lajos Sándor, Valachi Anna, Szőke György, Beney Zsuzsa, N. Horváth Béla és mások tanulmányai, cikkei), Forrás, 2003. 12. sz.; Takáts József, *A Kulcsár Szabó-iskola és a „kulturális fordulat",* Jelenkor, 2004. 11. sz. 1165–1177. In Takáts József, *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok,* Budapest, Kijárat, 2007, 326–351.; Prágai Tamás (szerk.), *„Mint gondolatjel, vízszintes a tested". Tanulmányok József Attiláról,* Budapest, Kortárs–Mindentudás Egyeteme, 2005.

[148] Finta Gábor készül ilyenre. Előtanulmányok: *Babits nyelv-, irodalom- és kultúrafelfogásáról,* Literatura, 2009. 4. sz. 489–499.; Uő, *Babits olvasmányai és a modernség válaszútjai,* Vár, 2015. 1. sz. 79–88.

[149] Lásd erről legutóbb: Visy Beatrix, *Nyitott és zárt világirodalom,* in Feitl István (szerk.), *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949,* Budapest, Napvilág, 2013, 184–195.

[150] A készülő kritikai kiadásig is jól használható két válogatás: Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok,* I–II, szerk. Belia György, Budapest, Szépirodalmi, 1978; Uő, *Tanulmányok, esszék,* szerk. Jankovics József, Budapest, Kortárs, 2005.

ha ezek az elfogult, előítéletes szenvedélyek a kultúrában, a hivatásos értelmiségiek személyiségében és alkotásaiban is testet öltenek. Ez utóbbit nevezi *„az írástudók árulásának"*. Elsősorban a faji, vérségi, nemzeties előítéleteket, valamint a radikális osztályharcosságot érzi veszélyesnek, s ez az aggodalom nemcsak irodalomszemléletét, hanem egész kultúrfilozófiáját és világnézetét is meghatározza. Az örök emberi értékeket, a kultúrát félti a barbarizálódás tendenciáitól, joggal és – sajnos – az utókorában történtek által is igazoltan. Tévedhetett egy-egy jelenség, nézet, alkotás, tehetség megítélésében, voltak talán steril és utópisztikus futamai, de a lényegben meggyőző és egy évszázad elteltével is maradandó ethoszt képviselt. Kultúra- és nemzetfelfogásának liberális karaktere egyszerre minősíti szakmai (irodalomtörténészi és -kritikusi, szerkesztői, tanári) álláspontját, valamint a klasszicitásból és a felvilágosodásból táplálkozó eltökélt humanista világképét.

Korai irodalomtörténeti esszéitől kezdve foglalkoztatta *a magyar irodalom nemzeti és európai jellegének* viszonya, s ennek révén is a nemzeti karakter. Az áltudományos s főleg a fajelméletre alapozó „nemzetkarakterológia" távol állt tőle, de történelmileg fölhalmozódott kulturális tapasztalatként, szociálpszichológiai és etikai jellemzőként, metaforaként állandó izgató téma és kérdés volt számára. Nem akart napi csörtékbe leszállni, de azzal az igénnyel is érvelt, hogy alternatívát állítson a Beöthy Zsolt volgai lovasa óta[151] erősödő és egyre agresszívebbé váló konzervatív-bezárkózó, Kelet-mitizáló és modernségellenes kultúra- és nemzetfelfogással szemben, amely a Babits által is művelt nyugatos irodalom nemzeti legitimitását is kétségbe vonta. 1913-ban írt, de csak jóval később publikált nagy tanulmánya, a *Magyar irodalom* éppen a nemzeti és az európai dialektikáját feszegeti: „Valamely irodalom éppen annál inkább lehet világirodalmi érték, mennél nemzetibb: mennél több új színt, új hangot visz belé a világirodalomba". Ugyanakkor e mögött az a kultúrtörténeti tapasztalat húzódik meg, hogy „a magyar az európai kultúrát kezdettől fogva nemcsak felületesen átveszi, hanem annak eszméit és irányait mindig a saját nemzeti eszméivel, sorsának és lelkének szükségleteivel összeolvasztani törekedett".[152]

A régi, akár „pogányos" műveltség tisztelőjeként is józan szigorral mutat rá Babits a kultúraváltások fájdalmas, de termékeny, nemzetteremtő és megújító radikalizmusára. Idézem Szent István-portréját: pogány országát első királyunk annak a Szűz Máriának ajánlotta fel, „aki ezúttal a Nyugati Kultúra istennőjeként szerepelt, mert a magyar nemigen volt misztikus kedély, s az új vallásban elejétől fogva inkább új kultúrát látott: azaz alkalmazkodást az új környezethez, mely nem tűrte a pogány, nomád erkölcsöket. Késő jövevénye egy nagy népvándorlásnak, egy művelődni kezdő keresztény Európa közepén: ha nem tud alkalmazkodni, elpusztul. A magyar teljes józansággal látta helyzetét. Valamelyes kultúrája neki is volt; legalább istenei; s dalai,

[151] Beöthy Zsolt, *A magyar irodalom kis tükre*, Budapest, Athenaeum, 1896.

[152] In Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok*, szerk. Belia György, Budapest, Szépirodalmi, 1978, I, 377–379.

mondái, sőt betűi, ez istenek dicséretére. Ezeket most mind el kellett felejteni; egész a betűkig, melyeket hajdan fára vésett: a pergamenre más betűk kellettek. Evvel a felejtéssel kezdődött az európai magyarság kultúrája: keserű kezdet, s nem könnyű feladat: századokba tellett. A régi istenek makacsok voltak; de végre is meg kellett hátrálniok a politikai belátás, egy élni akaró s élni tudó nép józansága előtt. [...] Ez a folyamat tipikus folyamata a magyar szellem európai történetének. Ez a történet Nyugat és Kelet küzdelme."[153] Ugyanekkor, 1927-ben vívja meg taktikus, de erélyes szellemi párbaját az Akadémia elnökével, Berzeviczy Alberttel *A kettészakadt irodalom*ról, egyebek mellett Ady s a nemzeti kultúra nyitottsága védelmében. Tételesen cáfolja a moralizáló, politizáló és esztétizáló „érvekbe" csomagolt vádakat és rágalmakat, egyúttal közvetlenül is támadja a „divatos fajelméletet".[154] Nincs rá terem, hogy ismertessem s interpretáljam ezt a sokágú, több literátort megszólító, majd 1933-ban a *Van-e jobboldali és baloldali irodalom?* vitájába átnövő eszmecserét. Természetesen ez a magisztrális írás sem kőbe véshető dogma, neki is megvan a maga recepciótörténete és historiográfiája, legutóbb például Poszler György, Kenyeres Zoltán és Veres András elemezte eszme- és kritikatörténeti szempontból.[155]

Amikor Berzeviczy viszontválaszol, egy körkérdés alkalmából Babits sem késlekedik az udvarias, de következetes reagálással: „Mi az a »nemzeti karakter«? El tudok képzelni oly értelmezést, amely szerint minden igaz költő, ha akarja, ha nem, kifejezője a nemzeti karakternek; s olyat is, mely legdédelgetettebb klasszikusainkat »nemzetietlenekké« bélyegzi. Nem kiáltották-e ki Kazinczyt vagy Széchenyit a maguk korában nemzetrombolóknak s idegenség importálóinak, éppoly szenvedéllyel, mint akár ma Adyt? S nem volt-e nemzetgyalázó Kölcsey, mikor azt írta elkeseredésében, hogy »szebb arcot fog ölteni« e föld, ha a korcs magyar kivész, s más nyelvű és »más keblű« nép áll a négy folyó partjára? Ehhez képest az egyes kérdésekben így jelezhetném röviden álláspontomat:

1. A »nemzeti karakter« lehet a költői realizmus kérdése – mennyiben tükrözi a költő műveiben az *emberi* mellett a *nemzetit* is? Így értve e fogalom mindenesetre esztétikai szempontok alá esik. De ha politikai érzületet értünk rajta, nem szabad feledni, hogy a »leggutgesinntebb« [a felsőbb hatóságok részéről megbízhatónak tartott személy, szó szerint: 'jóérzésű', 'jóindulatú'] nemzeti érzésű ember lehet ijesztően

[153] Babits Mihály, *Tanulmány a magyar irodalomról. Francia közönség számára* [1927], in Uő, *Esszék, tanulmányok*, szerk. Belia György, Budapest, Szépirodalmi, 1978, II, 186.

[154] Babits Mihály, *A kettészakadt irodalom. Válasz Berzeviczy Albertnek* [1927], in *uo.*, II, 170–184.

[155] Poszler György, *Eszmék, eszmények, nosztalgiák*, Budapest, Magvető, 1989, 221–322.; Kenyeres Zoltán, *„A kettészakadt irodalom" és „Az írástudók árulása". Babits és a Nyugat irodalomszemlélete*, Irodalomismeret, 1993. 3. sz. 16–20., in Kenyeres Zoltán, *Etika és esztétizmus. Tanulmányok a Nyugat koráról*, Budapest, Anonymus, 2001, 63–71.; Veres András, *Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény*, Budapest, Balassi, 2012, 117–125., 259., 277.

rossz költő, s épp a legnagyobb poéták – mert ők nemzetük oktatói, s az oktató nem lehet csupán visszhang – könnyen esnek az eretnekség és nemzettagadás látszatába.

Mindebből nyilvánvaló már, hogy egy költő nemzeti karakteréről éppúgy, mint esztétikai értékéről sok esetben csak a jövő mondhat igazi és elfogulatlan ítéletet.

A nemzeti karakter eleven valami, s mint minden élet, állandóság a változásban.

Az új magyar költészet, mely Adyt vallja reprezentánsának, sem idegenül nem áll szemben a nemzeti karakterrel, sem nem ért rajta teljesen mást, mint a hagyomány. Nem mást – csak többet, csak mélyebben, gazdagabban a régit! Csak friss szorítással ragadja meg a régi zászló nyelét, mely langy kezekben megereszkedett.

Hogy az Ady magyarsága maga is hagyománnyá váljon, éppoly kívánatos, mint hogy legnagyobb kincsünket ne az ablakon dobjuk ki, hanem kincsesládánkba helyezzük. Egyébiránt akár kívánatos, akár nem, ez a folyamat máris megkezdődött; a legfiatalabb generáció számára az Ady kincse máris hagyomány, s egyre mélyebben az lesz, ahogy ő maga mondja, »ifjú szívekben, s mindig tovább!«"[156]

A liberális, polgári demokratikus, modern urbánus kultúrafelfogás egyik legszebb manifesztuma Babits öt pontja. S hamarosan megfogalmazza a *magyar nemzeti kultúra* később szállóigévé emelkedett karakterisztikumát: „De melyik kultúra volt valaha autochton? Minden igazi szellemi termékenység kölcsönhatások eredménye. A szellem, ha csak önmagából táplálkozik, elsorvad, mint a test is. [...] Életerős fajok kívülről házasodnak, s *a magyar kultúra története egész folyamán kiváltképpen és szükségszerűen exogám* természetű."[157] (Kiemelés tőlem – *A. P.*)

Két évvel később pedig, Kelet és Nyugat metaforizált birkózásában – amely a XXI. század elején is újra élénk, sőt éleződő diskurzus tárgya lett – megismétli e mondatokat, de beékel egy friss mondatot is: „Mit érne egy kis Ázsia Európa közepén, valami nemzeti arisztokratizmusba zárkózva: egy önmagába csenevészedő egyiptomi dinasztia?" Majd így folytatja: „Keletről jöttünk, de szerelmünk, megmentőnk, éhünk és ételünk, magunkra eszméltetőnk és feltámasztónk mindig a Nyugat volt. A magyar lélek olyan, mint egy fordított Anteusz, ki mindig akkor kap új erőre, ha el tud szakadni a szülőföldjétől, s a magyar kultúra minden újabb szárnyra kapása, mint a föl-földobott kő minden új lendülete, egy-egy ilyen elszakadás, ha százszor visszahull is. [...] Így lett Ady magyarsága is csak mélyebb és tudatosabb az után a felszárnyalás után, amire Párizs csillogása vitte. Igaz, hogy a kő visszahullása ütést is jelent, fájdalmat, rázkódást; így volt ez az Ady esetében, de így volt Széchenyi, így volt már a Szent István korában is, aki [...] a legelső nyugatos volt Magyarországon."[158]

[156] *A kettészakadt irodalom* című írását az 1929-ben megjelent *Élet és irodalom* című kötetében újraközölte Babits, s ott fűzte hozzá jegyzetként a körkérdésre adott válaszát. In BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok,* szerk. BELIA György, Budapest, Szépirodalmi, 1978, II, 717–718.

[157] BABITS Mihály, *Baloldal és nyugatosság* [1930], in Uő, *Esszék, tanulmányok,* szerk. BELIA György, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 281.

[158] BABITS Mihály, *Ady és Párizs* [1932. április 1.], in *uo.*, 337.

Babits utolsó évtizedében is tartott ennek az írástudói ethosznak a lendülete. Sőt a szélsőjobboldali mozgalmak aktivizálódása külföldön és itthon, illetve a magyar szellemi életben is fölerősödő barbár vonulat Babitsot harciasabb és csípősebb érvelésre késztette, párhuzamosan betegségének súlyosbodásával. Ennek megrendítő dokumentuma *A legnagyobb magyar* (1936. május), *A tömeg és a nemzet* (1938. március), a *Kölcsey* (1938. augusztus), *A gondolatok az ólomgömb alatt,* illetve az egész *Keresztül-kasul az életemen* című kötet (1939).[159] A nemzeti kultúra múltja és „szellemiesítése" áll szemben ezeken a hasábokon a feltörő vadság, a nácizmus és a fasizmus nemzeti jelszavakkal visszaélő őrült harsogásával, s persze a hazáért és a jövőéért való aggódással, miközben megrendülten hangot ad a trianoni utófájdalomnak is. Szintetizáló módon két 1939-es írásában fogalmazta meg kulturális, szellemi és irodalmi végrendeletét: a Szekfű Gyula szerkesztette *Mi a magyar?* című kötetbe[160] szánt *A magyar jellemről* című esszében és a Németh László 1939-es *Kisebbségben*je[161] ellen – először a *Nyugat*ban közreadott – fájdalmas és briliáns vitairatában *(Pajzzsal és dárdával).*[162] Ez utóbbiban igen veszélyesnek mondja Németh már-már pamfletbe hajló esszéjét, amely szembeállítja kultúránk *mélymagyar*ra és *hígmagyar*ra szeletelt oldalait, s amely annál veszedelmesebb, mivel együtt van benne „a tehetség és a felelőtlenség".

Babits expressis verbis nem tért ki arra a plusz etikai, írástudói vétségre, hogy az első zsidótörvény hatálybalépése után s a második parlamenti beterjesztése idején Németh László részéről több mint bűn, vagyis hiba volt ezt a koncepciót kifejteni. Még ha „szabadon lebegő értelmiségiként", a politikai realitások figyelembevétele és üldözési szándék nélkül tette is ezt Németh, akarva-akaratlanul felmondta az elemi szolidaritást nemzet- és írótársakkal, amit azután Németh László például Zelk Zoltán bújtatásával vélt kompenzálni. Babits vitacikkében nem ment el a gyorsuló és sűrűsödő hétköznapi borzalmak fölemlegetéséig, de éles hangvételű írása kultúraelméleti, irodalmi és nemzettörténeti szempontból egyaránt ízekre szedte Németh felfogását: „egy őrült kertész látomása"-ként minősítve azt. „Az egész magyar műveltség rangjáról és hiteléről van szó", amikor „a szellemi fajkutatást" bírálja. Babits polémiája a XX. század közepi nemzeti kulturális eszmélkedés egyik legmegrendítőbb, életműösszegző gondolatiságú, ugyanakkor bensőségesen vallomásos alkotásaként olvasható: „A magyar kultúra legbensőbb lényegében sokszínű, tág és tárt; hatásokat és benyomásokat magába olvasztó; különböző fajok lelki hozadékát egységesítő; messze horizontokat átölelő. Hosszan beszéltem már erről máshelyen, s nem is egy-

[159] TÖRÖK Sophie esszéjével és BODNÁR György utószavával. Budapest, Pesti Szalon, 1993².

[160] Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939, 1992².

[161] Kecskemét, Tanú, 1939; Budapest, 1942². A szerző által javított szöveg in NÉMETH László, *Sorskérdések,* szerk. GREZSA Ferenc, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, 408–482., 806–809.

[162] BABITS Mihály, *Pajzzsal és dárdával,* Nyugat, 1939. II. 65–72., 173–179. In Uő, *Esszék, tanulmányok,* szerk. BELIA György, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 602–621.

szer. A magyar kultúrát nem lehet kicsinnyé, egyoldalúvá, fajivá apasztani: mert az akkor nem is lenne magyar" – foglalja össze felfogását.

Kitér az asszimilációk termékenyítő erejére, de arra is: ő – bár vélhetően „ad hominem" készülnek már ellene a vérségi és osztályelfogultsági vádak, hogy tudniillik ő is „jött magyar" lenne és „nem népi ivadék" – történetesen bizony nem „asszimilált". „Ha az volnék, akkor sem érezném kevésbé magyarnak magamat, de hát nem vagyok az. Magyar nemesek voltak már dédapáim is, úgy apai, mint anyai ágon. Tolna vármegyei magyarok. Annyi azonban igaz, hogy parasztok nem voltak. Ezért nem fogom szégyenleni őket. Így is közelebb voltak a magyar néphez, mint nagyon sokan azok közül, akiknek unokái ma a népiséget prédikálják. Abból a művelt, literátus, gazdálkodó, de vármegyei tisztségeket is viselő magyar középnemességből eredtek, mely a magyar kultúrát, s benne a magyar irodalmat valamikor megteremtette. Mert a magyar kultúra eredetében és ősi alkatában nem paraszti, hanem nemesi kultúra. S azoknak, akik ezt a kultúrát eredeti jellegében, ősi magyarságában szeretnék viszszacsinálni, ezt is talán tudniok kellene" – zárja keserű írását Babits.

A liberális kultúrafelfogásnak természetesen sokféle modellje volt s van a XX. század első felében is, nem beszélve az azóta eltelt évtizedekről. Ha Babits a szerves egységet látta meg s mutatta föl *az európai és a magyar jelleg viszonyában,* a következő liberális nemzedékből Szerb Antal „modernebb nyugatos" felfogást képviselt. Ő stílusában is egy rezignáltabb, kritikusabb, „neofrivol" – de nem cinikus és hazafiatlan – hangvétellel interpretálta a nemzeti karaktert, az ő szavával a „magyar eidost". Szerb Antal szerint „az aránylag kisterjedelmű magyar irodalomban az európai szellem valamennyi fázisa, valamennyi megmozdulása meglelhető; semmi sem múlt el nyomtalanul: a magyar irodalom az európai irodalom miniatűr mása. A magyar értékek európai értékek: az europeer-magyarnak nemcsak hogy nem kell magyar voltától elfordulnia, hanem ellenkezőleg: az irodalomtörténet megtanítja arra a legnagyobb magyar hagyományra, hogy ***nálunk mindig a leginkább európaiak voltak a leginkább magyarok.*** A külföldieskedés éppúgy, mint a magyarkodás, nálunk mindig a félműveltek és tudatlanok attitűdje volt".[163] Ezért is fogalmazza ő meg a „bajusztalan magyarság" kánonját, amit elsősorban a húszas–harmincas években továbbra is domináns keresztény-nemzeti normarendszer szűkítő, kirekesztő kultúrafelfogásával szegez szembe. Egyúttal Babitsék hagyományőrző liberalizmusán is túllép, az egyéni alkotói és stílusszabadság új dimenzióit nyitva meg.

Ugyanakkor Szerb Antal az egyike volt azon literátoroknak, akik – a harsány s önáltató irredentizmus vagy a felelősségelhárító sérelmi demagógia helyett „cselekvően" is *kultúrnemzetben* gondolkodtak: igényesen foglalkozott a sokágúvá szakadt magyar kultúra fájdalmas sorskérdéseivel s egyúttal értékpluralizmusával. Szervesen beépítette kritikai látókörébe a határon túlra, az utódállamokhoz került magyarság kultúráját, s egyetemes minőségi szempontok, de egyúttal a sajátosság tisztelete jegyében elemezte azt. Ezért is lett eminens szempontja már a bevezetőben a *„kulturális lojalitás".* Talán ez is magyarázza, hogy a könyv elnyerte az *Erdélyi Helikon,* illetve az *Erdélyi Szépmíves Céh* írói közösségének pályadíját. (Annál tragikusabb, hogy a magyar állam Szerb Antalt zsidó származása miatt a negyvenes években kitagadta a nemzetből, s háborús munkaszolgálatban kellett elpusztulnia – sokakkal együtt.) A helikonosok közössége, illetve markáns egyéniségei, valamint számos más romániai magyar értelmiségi, például Kemény János, Kós Károly, Kuncz Aladár, Makkai Sándor esszéírói és „mozgalmi" tevékenysége (s folytathatnám a sort az 1945 vagy éppen az 1956 utáni nemzedékek kiválóságaival) a *polgári liberális kultúrafelfogás* sajátos, *transzszilvanista* színezetű változatát[164] képviselte. Ezt a jelentős áramlatot erős nemzeti és erdélyi hangsúlyai, a veszélyeztetett magyar kisebbség fájdalmainak artikulálása „ellenére" sem indokolt a népi-nemzeti, a radikális nemzeti s még kevésbé a kultúrfölényes keresztény-nemzeti kultúrafelfogás keretei közé illeszteni. Történelmi távlatból is értékes kulturális tapasztalatnak bizonyult Szerb Antal nyolcvan évvel ezelőtti minősítése: „Az *Erdélyi Helikon* mozgalma a magyar nyelvterületek közül csak Erdélyben jöhetett létre és a legnagyobb erdélyi hagyományok méltó folytatása. Marosvécs kapuin belül[165] megszűnik jobboldal és baloldal, mely az anyaországban összehangolhatatlanul kétfelé vágja a lelkeket, világnézetek és hitek abban a harmóniában állnak egymás mellett, mint ahogy hajdan a tordai országgyűlés kívánta és ahogy álltak az erdélyi fejedelemség nagy napjaiban. Az Erdélyi Helikon megtalálta a kontaktust Erdély nem magyar népeivel, a rokon kisebbségi sorsba került szászokkal és románokkal is. Kiadványaival az Erdélyben élő népek egymás közti megértését is igyekszik elősegíteni."[166]

A liberális kultúrafelfogás magyarországi változatainak nyíltabban politizáló, „harciasabb" típusát képviselik a *Szép Szó* körének teoretikus hajlandóságú, némelyikük esetében – rövidebb-hosszabb ideig – szocialista nézeteket is valló publicistái: Ignotus Pál, Fejtő Ferenc, Gáspár Zoltán, K. Havas Géza. Tágabb értelemben idetartoznak a népiekkel folytatott vitában az úgynevezett *urbánus irányzatot,* illetve szekértábort képviselő egyéniségek, akik demokrata, antifasiszta, a fajelméleti fertőzést élesen bíráló – olykor azonban a népiség pozitív tartalmaival szemben doktriner és intoleráns – írástudók, például Faragó László és Zsolt Béla. Különleges egyénisége a

[163] Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet,* I–II, Kolozsvár–Budapest, Erdélyi Szépmíves Céh–Révai, 1934. Több kiadásban is. 1945 után Sőtér István előszavával, de csonkítva adták ki, *A kilencszáztízes évek,* a *Háború és forradalom* című fejezetek, valamint *A mai irodalom* című rész, benne *Az utódállamok magyar irodalma* című fejezet nélkül: Budapest, Magvető, 1959. Azóta persze újra és többször megjelent a teljes kiadás is. Az idézet a könyv módszertani előszavából való; az 1959-es kiadásban: 29–43.

[164] Vö. Pomogáts Béla, *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája,* Budapest, Akadémiai, 1983. Pomogáts számos későbbi könyve is foglalkozik ezzel az irányzattal.

[165] Itt, Kemény János báró kastélyában gyűltek össze 1926-tól rendszeresen ennek a szellemi mozgalomnak a képviselői (A. P.).

[166] Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet,* I–II, Kolozsvár–Budapest, Erdélyi Szépmíves Céh–Révai, 1934, II, 519–520.

magyar irodalomnak és a liberális kultúrafelfogásnak Németh Andor, akinek pályájáról és szellemi karakteréről nagyon értékes új munkák születtek a közelmúltban.[167]

FÜLEP LAJOS, IMRE SÁNDOR ÉS BARTÓK BÉLA

Első pillanatra szokatlan Fülep Lajos, Imre Sándor és Bartók Béla kultúrafelfogásának idesorolása. Gazdag alkotói pályájuk s teljesítményük aligha szorítható be valamiféle *liberális* skatulyába, teoretikus és kulturális publicisztikai értékrendjük mégis leginkább ezzel a jelzővel illethető.

A század legjelentősebb magyar művészetfilozófusa, Fülep Lajos esszéivel, vitacikkeivel, egyetemi és informális professzorságával a legmodernebb művészeti áramlatoknak és alkotóknak (Cézanne, Csontváry, Ady, Gulácsy, Derkovits) lett úttörő interpretátora. Mindemellett – habár töredékesen – *átfogó művészetfilozófiát* is kidolgozott, amely egy progresszív szellemű objektív idealizmusra[168] épül, s progresszív kánonként egy új, teljes, közösségi és modern művészi világképet, stílust keres, illetve előlegez meg. Fülep – miközben évtizedekre „elvonult", hogy Zengővárkonyban, egy kis községben tegyen eleget református lelkészi hivatásának – bele-beleszólt a „nemzeti kultúra" értelmezése körüli vitákba is. Az elsők között döbbentette rá az országot s benne az úgynevezett népi értelmiséget az egyke és a németesítés sorskérdésére. Hiperérzékeny volt a parasztság helyzete iránt, ugyanakkor lenyűgöző szigorral szedte ízekre Szabó Dezső parasztmítosszal és antiszemitizmussal átszőtt „szómámoros" tézisregényét, *Az elsodort falut*.[169]

A népi irodalom orgánumának szánt *Válasz* első számában terjedelmes esszét publikált *Nemzeti öncélúság* címmel,[170] amelyben nemcsak a konzervatív, keresztény-nemzeti kultúrafelfogást, a neonacionalizmus doktrínáját, valamint a táborrá szerveződött népi írói csoport radikális nemzeti-populista ideológiájának számos tételét analizálta. A „célszemély" megnevezése nélkül, de ízekre szedte Gömbös Gyula ez idő tájt meghirdetett diktatórikus nemzetnevelési programját is, amelynek centrális tétele lett a „nemzeti öncélúság".[171] Igazából éppen azok a nemzetietlenek, a nemzetellenesek – írja –, akik miközben másokat kizárnak a nemzetből, semmibe veszik „az időszerű nemzeti feladatokat". A nemzeti nem lehet mérték és „irányelv egy nemzet belső életében és kultúrájában", eleve lemondva a jó és a rossz megkülönböztetéséről. Miközben itt s más írásaiban Fülep szinte szociológusi érzékenységgel mutatott rá számos társadalmi ellentmondásra, komoly traumára (egyenlőtlenségek, földtulajdon, elnyomás, egyke stb.), megnevezetlen vitapartnereire utalva kimondta: „ha az igazi problémák iránt nincs érzék, mert hiányzik a kritérium, akkor éppen azért nincs érzék minden igazi nemzeti probléma iránt se, mert az értékek alól kivont s ezzel merőben külsőségessé tett »nemzeti« kritérium az igazán nemzeti és álnemzeti közt sem tud különbséget tenni". Képző- és építőművészeti példákat idézve pedig arra az ironikus következtetésre jut, hogy „a nemzeti jellegnek a kárhozatos nyugati mételytől való megvédése azt jelentette, hogy [...] az élő európai művészet módján a kor lelkét magyar és európai formanyelven kifejezni tilos. Az [ilyen Nyugat-ellenes] irány szerint a »nemzeti« egy szóval azt jelentette: giccs, ami nem giccs, az nemzetietlen; s akinek a giccs nem kell, az nemzetellenes, hazaáruló."[172] Fülep idejekorán figyelmeztet, hogy ebbe a keletieskedő mítoszba bódultan a nyakunkba kapjuk a nagyon is Nyugatról fenyegető német importárut, a fajelméletet, a nácizmust – és sajnos igaza lett.

Imre Sándor a legjelentősebb hazai neveléstudományi szakemberek és oktatáspolitikusok közé tartozik, de nevét jóformán csak a pedagógiaelmélet és -történet tartja számon. Pedig – ahogy ezt Dévényi Anna könyve[173] bizonyítja – a legalaposabban és legszakszerűbben ő dolgozta ki a *nemzetnevelés* fogalmi rendszerét és stratégiáját. Nem köteleződött el nyíltan egyik politikai ideológiának sem, bár időnként vállalt szerepet az oktatási kormányzatokban. Egész felfogása azonban – véleményem szerint – egyértelműen a XIX. századi gyökerű nemzeti liberális világkép alapértékeit realizálta és fejlesztette tovább, burkolt-nyílt vitában a jobboldali konzervatív, a populista-nacionalista, a klerikális és a hatalomra törő szocialista stratégiákkal. Imre nemzetfogalma nyitott és tagolt, tehát nem etatista, nem totalitárius és nem kirekesz-

[167] MIHÁLYI Gábor–TVERDOTA György (szerk.), *A kétpúpú teve hátán. Németh Andor idézése*, Európai Füzetek, 14–15. sz. Budapest, Új Világ, 2004; LENGYEL András, *A törvény és az üdv metszéspontjában. Tanulmányok Németh Andorról*, Budapest, Nap, 2007; TVERDOTA György, *Németh Andor I. Egy közép-európai értelmiségi a XX. század első felében*, Budapest, Balassi, 2009; Uő, *Németh Andor II. Változatok az otthontalanságra*, Budapest, Balassi, 2010.

[168] TŐKEI Ferenc, *Fülep Lajos különös élete* [1974], in TÍMÁR Árpád (szerk.), *Fülep Lajos emlékkönyv*, Budapest, Magvető, 1985, 152–159.

[169] FÜLEP Lajos, *Szabó Dezső regénye. Az elsodort falu*, Nyugat, 1919. december. In Uő, *A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Cikkek, tanulmányok*, szerk. TÍMÁR Árpád, Budapest, Magvető, 1974, II, 176–196.

[170] In FÜLEP Lajos, *Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok*, szerk. TÍMÁR Árpád, Budapest, Magvető, 1976, 153–184.; KENYERES Zoltán (szerk.), *Esszépanoráma 1900–1944*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, II, 407–444. Fülep munkássága filozófiai és kultúraelméleti övezetének friss átvilágítása: PERECZ László, *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia"*, Budapest, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2008, 185–204.

[171] Lásd erről legújabban: DÉVÉNYI Anna, *Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda? A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján*, doktori disszertáció, kézirat, Pécs, 2015, 158–228.

[172] FÜLEP Lajos, *Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok*, szerk. TÍMÁR Árpád, Budapest, Magvető, 1976. In KENYERES Zoltán (szerk.), *Esszépanoráma 1900–1944*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 421–422., 433.

[173] DÉVÉNYI Anna, *Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda? A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján*, doktori disszertáció, kézirat, Pécs, 2015, 86–154.

tő; a nevelés személyiség- és nem államközpontú, humanista és nem tekintélyelvű, világiasan toleráns és felelősen állampolgár-orientált.[174]

Erős népzenei ihletettsége és a paraszti folklórra irányuló kutatómunkája „ellenére" liberális kultúrafelfogás jellemző Bartók Béla tanulmányaira, közéleti fölléпéseire. Pályáját akár csak erről az oldalról is áttekinteni: lehetetlenség e helyütt, s nem is az én illetékességem.[175] A német és a hazai fasizmus elől – nem zsidó létére is – az amerikai emigrációt választó zeneszerző írásban is reagál a „faji tisztaságról és tisztátalanságról" szóló, „politikai okokból" divatba jött hisztériákra és az otthoni rasszista törvényalkotási, törvénykezési folyamatra. Ez a folyamat 1942-ben, amikor Bartók megírja híres cikkét, a *Faji tisztaság a zenében* címűt, már az úgynevezett negyedik zsidótörvénynél tart. Az ekkorra már nem csupán zeneszerzőként, hanem zenetudósként is nemzetközi tekintélyt szerzett Bartók közérthetően és tömören tárja a szakmai nyilvánosság elé saját és Kodály Zoltán népzenekutatásainak azt a tanulságát, hogy Kelet-Európára a különböző paraszti társadalmak zenéjének bámulatos kölcsönhatása, kereszteződése, például szlovakizálódása és visszamagyarosodása jellemző. Ennek elsősorban a népek, nemzetek közötti folyamatos érintkezés és a paraszti munkakultúra rokonsága az oka. Az egyéniesedés és az idegen hatások szerves befogadása egyidejű jelenség: „az egyes népek zenéi között való szakadatlan kölcsönhatás eredményeképpen a dallamoknak és dallamtípusoknak óriási méretű gazdagsága támadt. A végeredményeképpen kialakult »faji tisztátalanság« tehát határozottan jótékony hatású. [...] Idegen befolyás elől való teljes elzárkózás stagnálást jelent; jól asszimilált idegen hatások lehetőséget adnak a gazdagodásra".[176] Bartók persze nem először s nem Amerikában fogalmazta meg ezt a tételét, évtizedek óta meglehetősen sok támadást, „nemzetgyalázás"-vádat kellett elviselnie ezért a szakmailag bizonyított meggyőződéséért, de 1942-ben, már ha akarta volna sem hagyhatta válasz nélkül ezt az otthon is pusztító szélsőjobboldali „kulturális rasszizmust". Amiből azután vezetett út a jogfosztó és tömeggyilkos rasszizmusba is.

A liberális kultúrafelfogás fentiekben bemutatott dokumentumai, példái zömükben az irodalmi és művészeti világhoz kapcsolódnak. Voltak természetesen a társadalomelméleti, közgazdasági, politikafilozófiai liberalizmusnak is képviselői, de ők – tisztelet a kivételeknek – nem vagy alig foglalkoztak a kultúrával. Mivel e gondolatrendszer a XX. század legnagyobb részében ellenzéki vagy legalábbis megtűrt volt, nem nagyon dolgozott ki az állami kulturális intézmény- és eszközrendszerre

[174] Legfontosabb munkái: Imre Sándor, *Széchenyi és a nemzetnevelés,* Kolozsvár, 1910; *Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődési politikához,* Budapest, [Ajtai Nyomda], 1912; *A nemzetnevelés fogalma* [Budapest, Stephanum Nyomda, 1943].

[175] Friss és igényes könyv róla: Szirányi János, *Bartók Béla,* Budapest, Kossuth, 2011.

[176] Bartók Béla, *Faji tisztaság a zenében* [1942], a *Modern Music* című amerikai folyóirat szövegét fordította Barna István, in *Bartók Béla összegyűjtött írásai,* szerk. Szöllősy András, Budapest, Zeneműkiadó, 1966, I, 601–603.; Kenyeres Zoltán (szerk.), *Esszépanoráma 1900–1944,* Budapest, Szépirodalmi, 1978, I, 935–941.

vonatkozó elveket sem. Az *irodalomcentrikus kultúrafelfogásnak* (amely természetesen nem csupán a liberálisra jellemző) ugyan voltak-vannak klasszikus értékei, de fejlődéstörténetileg megkésettnek, bizonyos fokig premodern modellnek számít. Leegyszerűsítve: hazánkban erősebbnek bizonyult a liberális kultúrafelfogás, mint a liberális politikai teória és praxis. Mondhatjuk: következménye ez a hagyományos városi polgárság, a hazai tőkésosztály, a citoyen-állampolgári magatartás és kultúra gyengeségének, a közkultúra, a tipikus életmódváltozatok dzsentris vagy sterilen értelmiségi, esetenként parvenü vagy frissen asszimilált változatai dominanciájának. A szélesebb társadalom művelődési egyenlőtlenségeinek csökkentésében, a nemzeti kultúra tágabb kontextusában való hiányos érdekeltség, az ezek megoldása iránti liberális figyelem korlátozottabb volta is összefügg ezzel. A népi és a baloldali kultúrafelfogás szociálisan érzékenyebb és plebejusabb volt, igaz, más kockázatokkal, esetenként más, súlyos defektusokkal megterhelve.

Természetesen a polgári demokratikus orientációjú liberális kultúrafelfogásnak voltak speciális oktatási, közművelődési, tömegkulturális és médiakoncepciói is, hogy *a reformpedagógiák, a modern pszichológia, az oktatásügy, a tömegkommunikáció, a népművelés és könyvtárügy* több hazai progresszív irányzatára utaljak. Csak példaként hivatkozom Imre Sándoron túl a cserkészet Sík Sándor megfogalmazta ideáljaira, a Nagy László vezette gyermektanulmányi mozgalom alapelveire,[177] vagy a hazai pszichoanalitikus törekvésekre[178] stb. A hivatkozott pedagógiai, népművelési, pszichológiai reformtörekvések a szuverén egyén, az autonóm individuum, a belőlük önszerveződő közösségek, a szabad választás, a gyermeki személyiség tisztelete az intimitás értékelveiből építkeztek, de sosem váltak dominánssá az alapvetően konzervatív és tekintélyelvű állami (tehát nem közösségi), illetve az irányított tömegkultúra hegemóniája mellett, ideértve az államszocializmus konzervatív és tekintélyelvű periódusát is. A Jászi Oszkár és társai által a század elején elindított, tudományos egzaktságra törekvő és társadalom-, sőt rendszerkritikai konklúziókra jutó művelődésszociológiai projekt pedig 1919 után – egy-két kivétellel (például Csécsy Imre) – valóságosan és szimbolikusan is emigrációba kényszerült, s csak az 1960–1970-es években nyert újra teret a szellemi életben. A falukutató népi szociográfusok a harmincas években ugyan okultak a *Huszadik Század* nemzedékének munkáiból, ők is vállalták a radikális szemléletet, de – számos, részben ideológiai okból – nem hivat-

[177] Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla, *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe,* Budapest, Osiris, 1999, 381–382, 398–399.

[178] Vö. Buda Béla (szerk.), *A pszichoanalízis és modern irányzatai,* Budapest, Gondolat, 1971; Harmat Pál, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993,* Budapest, Bethlen Gábor, 1994[2]; Erős Ferenc, *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi-monográfia vázlata,* Budapest, Jószöveg, 2004; Uő, *Pszichoanalízis és kulturális emlékezet,* Budapest, Jószöveg, 2010; Erős Ferenc–Lénárd Kata–Bókay Antal (szerk.), *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról,* Budapest, Thalassa, 2008.

koztak rájuk. Egyébként is (néhány kivétellel, idesorolom Erdei Ferencet) inkább az irodalmias és szubjektív szociográfiát művelték.

A felszabadulás utáni sorsdöntő oktatáspolitikai döntések, amelyek négy demokratikus párt közös akaratából születtek, s amelyek leghitelesebb végrehajtója Keresztury Dezső vallás- és közoktatási miniszter volt, szintén alapvetően a liberális alapértékeket vállaló demokrácia szellemiségében fogantak. Bár magát Kereszturyt a népi írói mozgalom pártja, a *Nemzeti Parasztpárt* delegálta a koalíciós kormányba, ekkori művelődéspolitikusi tevékenysége és mélyen humanista esszéírói, tudósi munkássága egyértelműen a hagyományőrző liberális demokrata kultúrafelfogás minőségi példája (később még visszatérek rá).[179]

MÁRAI SÁNDOR ÉS RÖPIRATA

Ha van „igazi" polgár – a fogalom szociológiai, kulturális és mentalitástörténeti jelentése szerint – a XX. századi magyar szellemi életben, akkor ez Márai Sándor. Az esszéírásából, több kötetre rúgó publicisztikájából és naplóiból rekonstruálható kultúrafelfogása kiemelkedő értékű, de jóval kevésbé tárgya a közbeszédnek, sőt a divatnak, mint számos regénye és *Füves könyve*. A második világháború előtt polgári értékszemléletének itthon nem volt széles körű ideológiai hatása, 1948-as második emigrációjától kezdve pedig az államszocializmus tabusította, miként általában mindent, ami a „polgári" jelzővel megbélyegezhető, reakcióssá, ellenségessé volt nyilvánítható. 1990 utáni ízléskultusza sem elsősorban polgárias gondolatiságának szól. Márainál szerves egységet alkot az *Eigentumsbürger* és a *Bildungsbürger*, a magántulajdonos és a művelt polgár attitűdje. Az egymást egyenrangúként tisztelő polgárok magatartási normái, az individuális (de nem individualista) önérzet, a kulturális autonómia és műveltségtisztelet, a tömeg és a közösség, a nemzet megkülönböztetése, az igényes életforma értékrendjei „intézményesültek" munkásságában.

Márai nem vett részt közvetlenül a harmincas évek népi-urbánus vitáiban, jóllehet egész élet- és kultúraszemléletében urbánus volt, „sokkal inkább", mint az ezzel a jelzővel megtisztelt/megbélyegzett Ignotus, Hatvany Lajos, Szerb Antal, Ignotus Pál, Fejtő Ferenc, Zsolt Béla vagy mások. Bár a népi-urbánus vitaláncolatot erősen átszőtte a korabeli politika és az úgynevezett zsidókérdés, illetve a „demokrácia vagy nemzetvédelem" torz alternatívája, igaza van Tverdota Györgynek,[180] hogy szűkebb, kulturális értelemben valóban *két műveltségi modell és forgatókönyv* ütközött össze: a paraszti-vidéki és a városi-polgári. Márai nem volt zsidó származású, s így nem is volt

[179] Keresztury sokoldalú egyéniségéről és tudósi, írói, tanári rangjáról lásd Király István, *Egy tanár portréja. A nyolcvanéves Keresztury Dezső* [1984], in Uő, *Útkeresések*, Budapest, Szépirodalmi, 1989, 186–211.

[180] Tverdota György, *Márai Sándor és a népi irodalom*, in Sallai Éva (szerk.), *De mi a népiesség?* [konferenciakötet], Budapest, Kölcsey Intézet, 2005, 121–132.

„célszemély" még a kódolt antiszemita vádakban sem, az ő urbánusságában döntően *az életvitel, a műveltség polgári szintje s karaktere* dominált. Ez együtt járt azzal, hogy publicisztikáiban – nem a hagyományos ideológiai érvekkel, de – élesen bírálta, sőt támadta a paraszti ösztönösséget, kivételességtudatot, származáskultuszt. Elítélte azt a magatartást, amely „többet, kegyetlenebbet és jogtalanabbat követel", méghozzá „*csak* a származás és osztályhelyzet alapján, s a műveltség akaratának erőfeszítése nélkül". A „kabátos embert" tartotta „kultúraalkotónak és kultúrahordozónak", s úgy érezte, hogy a műveltekkel, a polgárokkal szemben „néhány sunyi paraszt, aki a polgárság segítségével jól kikupálta magát, alattomosan fűt" egy nagy pert, sőt parasztlázadást. „Miért vagyok »urbánus«? Mert hiszek abban: mindig mindent a városi emberek adtak az emberiségnek, [...] a többletet, az arányt, a mértéket, a gondolatot és a szépet. Nem a pásztorok, nem, s nem is a gulyások. Az emberiség történetének nagy mondatait nem a legelőkön gondolták és mondották el, hanem a fórumon."[181] Igaz, ezeket a durva kitételeket (vannak még ennél is durvábbak) Márai főleg kései naplóiban írta le, a második világháború, a nácik és a hazai fasiszták tébolya, majd a kommunista előretörés hatására, de nem bánik tapintatosan saját, pusztulásra ítélt polgári osztályával sem.

Márai egyes kifakadásaiban tetten érhető *a polgári urbánusság ingerült tömeg- és népiességellenessége,* arisztokratikus gőgje. Torz állításait, előítéleteit nem mentik részigazságai, jogos indulatai, vagyis a népiek egy részének írásaiban elszabadult álplebejus, faji rögeszméktől való elborzadása sem. Márait egy időben jobban terhelték ezek az antiplebejus ellenérzések, mint például a *Szép Szó* urbánusait vagy a doktriner baloldaliakat. Ha Révai József és Lukács György a közösségtől, a néptől való idegenkedésben marasztalta el a *Szép Szó* gárdáját, főleg Ignotus Pált és Fejtőt (igazságtalanul),[182] akkor ezt találóbb lett volna Márainak fölróniuk, de naplóit akkor még nem nagyon ismerték. Később, 1945 után az urbánus és „tömegellenes" Márai (miként Babits) szintén „megkapta a magáét" Lukácstól, de már sok torzítással, megbélyegzéssel terhelve az akár részben indokolt szellemi vitát. A lényeget tekintve viszont maradandónak bizonyult az Ignotus Pál levelére válaszoló Lukácsnak az urbánusokat – valójában a steril liberalizmust – bíráló tétele, hogy tudniillik a „jobb kontra bal" ellentétét a baloldalnak mindig is össze kell tudnia kapcsolni „a fenn és a lent" konfrontációjával. Hetven év múltán is érvényes Lukács György ama tapasztalata és forgatókönyve, hogy ha ez nem történik meg, akkor „a magukra hagyott, eltaszított tömegek visszamaradott része [...] áldozatul esik a reakciós demagógiának".

[181] Ezeket az idézeteket Tverdotától vettem át (lásd *uo.*).

[182] Lásd Lukács György, *Harc vagy kapituláció? Jegyzetek a Szép Szó néhány számáról* [1940], in Uő, *Magyar irodalom – magyar kultúra*, szerk. Fehér Ferenc, Kenyeres Zoltán, Budapest, Gondolat, 1970, 196–218.; *Ignotus Pál és Lukács György levélváltása 1945–1946-ból*, Ambrus János bevezetésével, in Hegyi Béla–Tarján Magda (szerk.), *József Attila és a Szép Szó*, bev. Szabolcsi Miklós, Budapest, Lapkiadó Vállalat, 1987, 99–134.

Visszatérve Márai kultúrafelfogására: a népiek megérezték s bírálták is Máraiban ezt a polgári fensőbbségtudatot, elitizmust, majd 1945 után csatlakoztak hozzájuk a polgárellenes kommunista publicisták is, megteremtve ezzel azt a közeget, amely – egyéb okok mellett – Márait emigrációba kényszerítette. Tverdota így zárja az újabb kori, esetenként lila Márai-kultuszt talán sértő, de igaz elemzését: „A kései utókornak nem az a feladata, hogy Márait pellengérre állítsa elfogultságai miatt, sem pedig, hogy vele egyetértve lerántsa a leplet a népiek üzelmeiről, hanem hogy tisztán lássunk a népi-urbánus viszály kérdésében. Két olyan vízió áll itt egymással szemben a magyar társadalom és kultúra múltjáról, jelenéről és jövőjéről, amelyek úgy viszonyultak egymáshoz, mint tűz és víz, azaz összeegyeztethetetlenek voltak. Egy, az autochton múlttal folytonosságot kereső, a magaskultúra alatti, archaikus rétegekből táplálkozó, azokra hivatkozó program, s egy másik, amely a közös európai magaskultúra áramkörébe bekapcsolva látta csak működőképesnek a külön magyar világot. Az egyik progresszista, legtágabb értelemben szocializációs modell volt, helyeselte a civilizáció alakulásának irányát, az individuum bekapcsolódását a kor művelődési folyamataiba, a másik – negatív értékindex nélkül értve a szót – tradicionalista modell volt, értékőrzésre rendezkedett be, illetve a népi kultúra hanyatlása miatti értékvesztést mély rezignációval élte át."[183]

Ez a fasizmustól megrettenő, tömegellenes, kultúraféltő urbanizmus már 1943 előtt is jellemezte Márait, ha nem is olyan éles megfogalmazásokban, mint amilyeneket idéztem. Ugyanakkor nyilvánosságra szánt műveiben nem ez dominál, hanem inkább az alul lévők műveltségét, kulturáltságát gazdagítani szándékozó *pedagógiai utópizmus és aufklérizmus.* Ennek a demokratikus humanista világképű, modernizációs távlatú, az európai integrációban „érdekelt", de szenvedélyesen patrióta szellemű polgári kultúrafelfogásnak különlegesen értékes dokumentuma az 1942-es *Röpirat a nemzetnevelés ügyében.*[184]

1942 nyarán, még a sztálingrádi fordulat, a magyar hadsereg doni katasztrófája és az auschwitzi vonatok megindulása előtt, a háborúból való esetleges kiszállás vagy legalábbis a várható borzalmakból való kimaradás politikai illúzióinak pillanatában írta s jelentette meg Márai ezt a könyvecskét. Megrendül és visszariad a háború addigi szörnyűségeitől, de a háborús cenzúrát kényszerűen figyelembe véve nem ír a nácizmusról s a magyar katonai szerepvállalásról, viszont annál utópisztikusabban vázolja fel a háború utánra remélt helyzetet. Ennek kerete valamiféle európai egyensúly és a megnövekedett közép-európai magyar szerepvállalás *lenne,* egyfajta francia–magyar kulturális tengely (s nem a német világuralom) utópiája. Az utópia (bár ő nem nevezi

[183] Tverdota György, *Márai Sándor és a népi irodalom,* in Sallai Éva (szerk.), *De mi a népiesség?* [konferenciakötet], Budapest, Kölcsey Intézet, 2005, 129–130.

[184] Budapest, Révai, 1942. Modern kiadása: Pozsony, Kalligram, 1993. A *Röpirat*nak érdekes korabeli recepciója s utókorbeli elemző szakirodalma van, de erre nincs mód kitérnem, csak három rövidített hivatkozást teszek: Kodolányi János (Magyar Csillag, 1942. 437–449.), Joó Tibor (Magyar Szemle, 1943. 103–111.) és Marosi Péter (Hitel, 1943. 3. sz.).

annak) szellemiségét a – nem földrajzi értelemben vett – *európaiság* jelenti, de nem „a Kelet nagy szellemi, vallási és társadalmi eszményeinek sugárkörében [...], akkor is, ha földrajzilag Európához tartoznak. Az európai kultúrát nem a hatemeletes betonházak, nem a repülőterek jelentik, nem is a vízlefolyós klozet. Az európai kultúrát egy lelkiállapot jelenti, mely a keresztény műveltség hagyományaiból szívja erőit. Aki ennek az élményszerű lelkiállapotnak részese, európai".

Ezt a remélt, megelőlegezett Európát gazdasági, politikai és kulturális integrációként vizionálja (de nem német uralomként, jóllehet erről nem ejthet szót), s ezt az európaiságot, illetve benne Magyarország jövőjét döntően erkölcsi és kulturális ügynek tekinti. Egy erős szociálpolitikával átszőtt, a bolsevizmus keleties kulturálatlanságára pozitív választ adó, megreformált „okcidentális kapitalizmust" képzel el jövőképként. A nép, a munkás- és földművestömegek tudatos minőségi nevelését helyezi „az elkövetkező idő problémakörének gyújtópontjába", szemben a korabeli ponyvával, a silány, giccses kispolgári mákonnyal, a militarizált vagy másképp uniformizált és manipulatív tömegkultúrával, a „rikoltozó, tehát mindig gyanúsan konjunktúra jellegű, hazafiaskodó iparszerűség"-gel. S amikor részletezi, hogy mit is ért ezen, Márai is kapcsolódik a harmincas évek második felének „nemzetkarakterológiai" diskurzusához, de élesen elutasítja a rasszista válaszokat. Maga is bizakodik hazánk helyreállítható *kultúrfölény*ében és a *nemzetnevelés*ben, de ezeken mást ért, mint a konzervatív kultúrafelfogás nacionálpopulista, soviniszta propagandistái. *„A műveltség: bátorság"* – hirdeti, s konkrét javaslatokat is megfogalmaz ennek realizálására, amelyek között – az elitista látszatokkal szemben – föltűnően nagy teret szentel a kétkezi munkások tömegeinek. Nem úgy, mint az ekkor már elvadulóan irredenta és kirekesztő keresztény-nemzeti művelődéspolitika; nem úgy, mint az ott és akkor gyakran rasszizmussal átszőtt „népiesség", s nem úgy, mint a kultúrát osztályharcosan átpolitizáló baloldaliság.

„A mostanában oly divatos népi és urbánus ellenhatásokat kiegyenlíteni csak úgy lehet, ha a népnek az elemi iskolában olyan nevelést adunk, amely *kíváncsisággal tölti meg a munkás- és földmívestömegek gyermekeinek lelkét az ábécé és az egyszeregy ismeretein túl a mélykultúra iránt.*" Ezért szán kiemelt figyelmet a *néptanítókra,* hiszen az ő kezükben van Márai szerint az ország felemelésének esélye. Felelősségük „csaknem nagyobb, mint az egyetemi tanároké. [...] A magyar tömegek szellemi minősége oly magas, hogy a népnevelés a leggazdagabb, legnemesebb emberi anyagot munkálhatja meg Magyarországon, ha megfelelő irányítással és előképzéssel hivatása igazi szintjére emeljük ezt a nevelő testületet. A középosztály érdekek által sugalmazott hajlamossága az illúziók iránt teljességgel hiányzik a magyar földmíves- és munkástömegekből. [...] A minőségi nevelést a mélyben kell elkezdeni, a magyar valóságérzékét, történelmi helyzetének igazságát, a környező népekhez való viszonyát, az európai erők között számára kirótt feladatok tudatosítását a népiskola elemi osztályaiban kell megalapozni." A sajtó, a mozi, a színház területén szükségesnek tartott minőségi teendők között kiemelt figyelmet kap Márainál az iskola. „A népiskolák termeiben [...]

– a mindennapos, nagyon üdvös és helyes testedzéssel és ismeretoktatással egyidejűen – *nem ártana az emberi együttélés legfontosabb minőségi feltételének, a tapintatnak is szentelni minden héten néhány órát;* a tömegek vertikális betörése a műveltségbe feljogosítja a nevelőt arra, hogy a tapintat kérdését, mint az emberi együttélés egyik legfontosabb feltételét legalább olyan népoktatási tananyagnak és feladatnak tekintse, mint a földrajzot vagy a tornát."[185] Kiemelések az eredetiben.

Vannak Márai könyvében már-már gyermeteg elképzelések, politikai színvakságra valló tévedések, értelmiségi illúziók, de az egész érvelés egy, *a korabeli domináns nacionalista, klerikális és militarista nevelés- és kultúrafelfogással gyökeresen ellentétes* projekt: a mindennapi szokásrend demokratikus érzületére szocializálás, a nevelés humanista és közösségi programja, méghozzá – döbbenetes paradoxonként – a háború kellős közepén. Mintegy korrigálva, akár ellenpontozva is a népiekkel szembeni indulatait. 1942 őszén Márai, nem elhallgatva a háború tényét, de – sok korabeli írótársához hasonlóan, amit a lillafüredi író- és kormánytalálkozó[186] legtöbb felszólalása is tükrözött – a magyarság megmaradását tartotta az elsődleges célnak, s az ehhez való hozzájárulást (nem pedig a háborús mozgósítás propagandisztikus kiszolgálását) nevezte meg az író elsődleges feladataként. Vagyis a kultúrát: „Ha meg akarunk maradni, a magyar népnevelést meg kell tölteni hősies valóságérzékkel és kulturális igénnyel" – írta tanévköszöntőjében.[187]

Hogy miképp látta azután egy-két év múlva a világ, a magyarság sorsát, a hazai uralkodó elit súlyos felelősségét és a kultúra állapotát, azt – nem a nyilvánosságnak szánt – *1943–1944-es naplói* megrendült, szókimondó, tragikus hangvételű lapjairól követhetjük tovább. Csak két bekezdést idézek: „Kereszténység – mondták –, és szakszerű képzettség nélkül igényelt iparigazolványokat értettek alatta. Kereszténység – mondták –, és zsidó bútorok rablását értették alatta. Kereszténység – mondták –, és minden szabad gondolat, egyéni vélemény megfélemlítését értették alatta. Keresztény ember vagyok – mondták gőgösen –, és a markukat tartották."[188] S a másik, keserűen inverz hitvallás az európaiságról: „Az európai ember hosszú időn át, nyugodt bizalommal ezt mondta: »Az én Istenem«. Aztán, váratlan felhördüléssel, komoran és fenyegető hangon ezt: »az én vallásom«. Majd hadaró izgalomban szajkózni kezdte: »Az én hazám, az én nemzetem«. Most, vérben forgó szemekkel, eszelős dadogással ezt gajdolja: »Az én fajtám«. Ebben a pillanatban szűnt meg európai ember lenni."[189]

[185] Márai Sándor, *Röpirat a nemzetnevelés ügyében,* Pozsony, Kalligram, 1993, 134.

[186] Lásd Standeisky Éva, *Nemzetféltők. Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden,* in Uő, *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom* [1949–1988], Budapest, 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005, 15–54.

[187] Márai Sándor, *Előszó egy tanévhez,* Országépítés, 1942. szeptember 15. Idézi: Standeisky Éva, *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom* [1949–1988], Budapest, 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005, 24.

[188] Márai Sándor, *Napló 1943–1944,* Budapest, Révai, 1945, 387–388.

[189] *Uo.,* 451–452.

Nemcsak Márai szöveges életműve, de recepciója, utóélete és kultusza is alapos elemzésre méltó a művelődés-, a mentalitás- és a közízléstörténet, valamint magának a tágabban értett liberális kultúrafelfogásnak a szempontjából.[190]

BIBÓ ISTVÁN ÉS UTÓÉLETE

A liberális és demokratikus kultúrafelfogás változatai között különleges hely illeti meg Bibó Istvánt. „Végre" egy nem elirodalmiasított világkép és nézetrendszer. Írásos munkássága mára jóformán teljesen hozzáférhető az interneten is,[191] de a tőle vett töredékes idézetek szajkózása helyett az egykoron vagy/és napjainkban is rá hivatkozóknak nem ártana alkalmazniuk a „close reading", a „szoros olvasás" és a mélyebb értelmezés követelményét. A legnagyobb formátumú – jogtudósként induló – XX. századi magyar politológus[192] igen jelentős mértékben korszerűsítette és tágította a társadalmi, tömeglélektani és történelemelméleti gondolkodást, ő honosította meg nálunk a *politikai kultúra* fogalmát. A „politikai ösztön" és a „politikai rögeszme" szembeállításával, az „eltorzult magyar alkat", a „történelmi zsákutcák", a „zsidókérdés" és a „hisztéria", illetve a reális társadalmi konfliktuskezelés, a civil társadalom és „a szabadság kis körei" szempontjainak igényes és szigorú érvényesítésével a nemzeti önismeret új dimenzióját nyitotta meg magisztrális esszéiben. Van felfogásában, történelmi véleményalkotásában olyan érvelés, amelyet híveinek egy része is vitat, például a kiegyezés negatív megítélését, ezt leginkább Németh László hatásának, illetve a Németh kontra Szekfű-vitának tulajdoníthatják. Ennél fontosabbak azonban meghatározó általánosításai, például a *„nem félni"* demokratikus ethoszának szállóigévé lett tézise,[193] amely mintegy közérthető, sőt populáris (nem populista!) sűrítése differenciált értékrendszerének. „Bibó kiindulópontja ugyanis nem egy nemzeti szubsztancia volt, hanem a kanti értelemben vett autonóm önrendelkező egyén, illetve az ezeknek az egyéneknek a közösségeként megjelenő nemzet, amelynek a politikai cselekvés során kirajzolódik valamiféle karaktere, ez azonban már nem egy individuumok feletti szuperindividuumként megjelenő entitás."[194]

[190] Egy friss publicisztikai reflexió: Hegyi Gyula, *Márai Strasbourgban,* Népszava, 2015. május 26. 7.

[191] Bibó István, *Válogatott tanulmányok.* http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/index.html (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.). Egy hasznos és friss szemelvénygyűjtemény írásaiból: Debreczeni József (szerk.), *Bibó-breviárium,* Budapest, Alexandra–Bibó István Közéleti Társaság, 2011.

[192] Hogy – antedatálva – a hivatás modern elnevezését használjam.

[193] Bibó István, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* [1946], 4. rész: *Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformálódása. A demokrácia meghamisítása* című fejezet: in http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/218.html#226 (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

[194] Kovács Gábor, *Mi volt a magyar 1939-ben, és mi 2005-ben? A nemzetkarakterológia problémája tegnap és ma* (Romsics Ignác–Szegedy-Maszák Mihály [szerk.], *Mi a magyar?,* Budapest,

Bibó tisztelte (s talán szerette is) Németh Lászlót, ihletet is merített műveiből, s a vele folytatott mérsékelt vitája mellett inkább védte őt a *Kisebbségben* miatti jogos-jogtalan támadásokkal szemben; napi politikai téren pedig a népi írói csoport 1945 utáni gárdájához, a *Nemzeti Parasztpárt*hoz tartozott. Mégis: a demokratikus szellemű, nyitott, integráló-befogadó liberális kultúrafelfogást tartom dominánsnak életművében, amelyben markánsan jelen vannak baloldali, sőt szocialista alapértékek is.[195] A népi-nemzeti hagyományokat feltétlenül tisztelte, de elutasította a paraszti kultúra kivételes és egyedül autentikus-illetékes nemzeti kultúraként való fölmagasztosítását, amit már Szabó Dezső, majd a népi írói mozgalom több jeles képviselője hirdetett. Érdemes hosszabban idézni őt: „Elképzelhetetlen tehát, hogy a magyar kultúra megújulását a magyar paraszti népkultúra további fennmaradására és műveire lehessen alapozni, egy olyan kultúrára, mely egyrészt egy szoros és szűk társadalmi állapot jegyeit viseli magán, másrészt visszavonhatatlanul megszűnt tovább alkotó és termő kultúra lenni. De általában a magyar magas kultúra területén sem áll az, hogy a magyar alkat, a magyar jellegzetesség megállapítása és [az] annak alapján való továbbhaladás a kultúra regenerálódásának alapja. A kultúra szüntelenül fejlődő, alakuló, új meg új problémákkal viaskodó s azokat megoldó folyamat: belső egyensúlya, összhangja, újjászületése nem bizonyos meghatározó jelleg »szabályai«-hoz való alkalmazkodásból, hanem problémáknak a megoldásából származik, s minél sikeresebben oldja meg ezeket a problémákat, annál inkább válik – anélkül, hogy ezt akarná – jellegzetesen, »tipikusan« magyarrá." A tudományos folklórkutatások és „a magyar kultúra megújítására irányuló közösségi erőfeszítések között" nincs közvetlen összefüggés, és nem is szabad direkt kapcsolatot erőltetni – írja. „Minden eddigi magyarságtudományi kutatásnak az volt a tehertétele, hogy ezt a két szempontot nem választotta mindig széjjel. Ez egyrészt korrumpálta, hátsó gondolatokkal terhelte meg a tudományos kutatást, másrészt meghamisította a közösségi kulturális

Habsburg Történeti Intézet–Rubicon, 2005), Magyar Tudomány, 2007. 3. sz. http://www.matud.iif.hu/07mar/11.html (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.). Egy pécsi egyetemi hallgató rokonszenves és szakszerű összefoglalása: Facsády Orsolya, *Bibó István kultúrafelfogása,* Tudásmenedzsment, [Pécs], 2009. április. 1. sz. 75–80.

[195] Ennyiben vitatkozom az erről „megfeledkező" Papp István értelmezésével: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990,* Budapest, Jaffa, 2012, 204–210. Persze nemcsak „népi", hanem polgári liberális, neoliberális oldalról is hajlamosak erre az amnéziára, mint ahogy évtizedeken át a pártállami szocializmus doktrína képviselői is. Eszme- és kultúrtörténetileg is meggyőző a baloldali liberális Fejtő Ferenc személyes visszaemlékezése: „a népi-urbánus vita idején, a harmincas évekbeli »csoportosulásokban« a barátságnak volt elsődleges szerepe. Ahogy Bibó István úgy került a »népiesek« közé, hogy jóban volt Erdei Ferenccel, de ideológiailag köztünk is lehetett volna a helye". *A zsidóság és a népi-urbánus vita. Hamburger Mihály és Várdy Péter beszélgetése Fejtő Ferenccel,* in *Népiek és urbánusok – egy mítosz vége?* [tematikus összeállítás], Századvég, 1990. 2. sz. 130.

kérdések helyes látását, s igen kártékony érdekeket engedett érvényesülni »a parasztság ősi, romlatlan állapotában való megtartása« jegyében."[196]

Bibó is a progresszív és demokratikus társadalmi ideálok szintézisében, *valamiféle harmadik útban* gondolkodott, némileg hasonlóképp, mint Németh László és mások. Némethnél viszont – társadalomtudós lévén – sokkal tisztábban látta az eszmény és a valóság összefüggését a *szocializmus* sorsában is. Nem a népi-nemzeti radikalizmus és valamiféle elvont minőségszocializmus puszta ötvözetében bízott: a liberalizmust is meghatározó alapnak, integrálandó örökségnek tekintette. Egy 1945 tavaszi előadásvázlatában megkísérli definiálni és minősíteni a szocializmust, illetve „öt-hat vezérlő gondolatát". Ezek: „az osztály nélküli társadalom gondolata, a tervgazdaság gondolata, az egyenlő társadalmi indulási chance-ok gondolata, a kizsákmányolás és a profit megszüntetésének gondolata. Mindezeket közönségesen az egyenlőség gondolatának a jegyében szokták összefoglalni, holott a szocializmusban a szabadság programja legalább olyan lényeges, mint az egyenlőségé. Abban, hogy a szocializmus, amely a múlt század végétől a világháborúig vitán kívül a fejlődés döntő vonalának mutatkozott, *a közbenső időben megtorpant, s ez az idő* azonban a kapitalizmus szívós fennmaradásának és a fasizmus utcájának a jegyében telt el, véleményem szerint nagyon nagy része volt annak, hogy a szocializmus uralkodó értelmezése a benne rejlő szabadságprogramot nem hangsúlyozta ki eléggé élesen."[197] Bibó a liberális demokráciát remélte összeházasíthatni egy demokratikussá formált magyar szocializmussal – 1956-os írásaiban, majd utolsó éveiben, Kádár János börtönéből kiszabadulván is. A szocializmus alapértékeinek eltorzításával, a kultúra eszközszerepre züllesztésével és diktatórikus irányításával „a szocializmus érvényes tartalmait" állítja szembe megőrzendőként, s e megőrzésben a művelődésnek kitüntetett jelentőséget tulajdonít.[198]

Szűkebben művelődésügyi témájú írása kevés van, de például *Az értelmiség és szakszerűség* című 1947-es cikkében – Eötvös szabadságfelfogására emlékeztető módon – a társadalmi dinamika és az oktatásügy legfontosabb kérdéseire világított rá, s élesen bírálta a Horthy-rendszer kasztos és kontraszelektív iskolapolitikáját.[199] Kultúrafogalmára még visszatérek könyvem záró fejezetében. Bibó ideálja egy, a korlátlan szabadpiaci kapitalizmust keretek közé szorító, a népi írói mozgalom legjobb üzeneteit is valló s integráló, demokratikus, emancipatorikus, sőt szocialisztikus értéke-

[196] Bibó István, *A magyarságtudomány problémája* [1948], in Uő, *Válogatott tanulmányok,* II, *1945–1949,* szerk. Huszár Tibor, Vida István, Budapest, Magvető, 1986, 551–568. Az idézet helye: 564–565.

[197] Bibó István, *Mit értünk szocializmus alatt?,* in Huszár Tibor, *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Magyar Krónika,* Budapest, Kolonel Lap- és Könyvkiadó Kft., 1989, 265–267.

[198] Bibó István, *A magyarságtudomány problémája* [1948], in Uő, *Válogatott tanulmányok,* II, *1945–1949,* szerk. Huszár Tibor, Vida István, Budapest, Magvető, 1986, 551–568.

[199] *Uo.,* 507–522., 886.

ket képviselő, liberális jogállammal rendelkező nemzet volt, egy *kulturált politikai rendszer*. Az ő gondolatrendszere, értékfelfogása is bizonyíték arra, hogy a különböző világképek progresszív értéktételezései képesek a *találkozásra*. Nem mellékesen a kultúra tág értelmezése, illetve szenvedélyes szeretete jegyében.

Az 1970-es évek derekától kezdve az MSZMP-n belüli vagy a holdudvarához tartozó reformer csoportokban, valamint az úgynevezett „demokratikus" és a „népi" ellenzék műhelyeiben, féllegális és illegális orgánumaiban, illetve ezzel párhuzamosan a nyugati magyar emigráció progresszív köreiben fokozatosan kialakult egy „Bibó-olvasás", majd -kultusz. Megindult műveinek nyugati kiadása (amely elsősorban Kemény István, Sárközi Mátyás és Szabó Zoltán érdeme), itthon a reformkommunista Huszár Tibornak nyílt lehetősége a Bibó-életmű kutatására és egy alapos interjú készítésére vele. Bibó 1979-es halála után fölgyorsult munkásságának feldolgozása, de fokozatosan pluralizálódott is örökségének ápolása. Az ELTE jogászhallgatói elitjéből megalakult a Bibó István Szakkollégium, s az ott szellemileg felnőtté válók egy ideig komolyan elemezték Bibó életművét, és képviselték liberális-demokratikus szellemiségét. Ám a csoportból a Fidesz vezérkarává emelkedett politikusok az 1990-es évek közepétől már eltávolodtak Bibó alapvetően baloldali, szociálliberális világképétől, jogállami alapelveitől és ethoszától – kulturálisan is.[200] Áll ez azokra a népi-nemzeti radikálisokra is, akik ugyan szintén tisztelték Bibót, s a Kádár-rendszer elleni küzdelmükben bőségesen (bár nagyon szelektíven) hivatkoztak is rá, de – a kormányzatba vagy a hatalom érdek- és vonzáskörébe kerülve – Bibó alapvető szellemi, nemzeti, erkölcsi, politikai és kulturális értékállításait illetően már szembementek vele (például Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula). Persze nem az volt (lett volna) a probléma, hogy egy-két vagy akár több, lényegi kérdésben nem értettek (volna) egyet Bibóval, hogy meg akarták (volna) haladni; ezt mások meg is tették. Az elszakadás, sőt szembekerülés (függetlenül a szubjektív szándékoktól) azért következett be, mert Bibó alapvető értékrendjét és történelemszemléletét tagadták meg, amely például a legélesebben elítélte a valóság- és önismeret helyetti hisztériakeltő manipulációt, az akár csak kódolt fajelméletet és antiszemitizmust, a sérelmi magatartást és a nacionalizmust, illetve a tekintélyelvűséget, az etatizmust.

Bibó innovatív szellemi utódai az emigrációbeli liberális, demokratikus konzervatív gondolkodók lettek, továbbá azok a hazaiak, akiknek egy része bátran vállalt ellenzéki szerepet, és közreműködött az SZDSZ elindulásában, avagy azok a baloldaliak, szocialisták, reformkommunisták, akiknek a küzdelmei hozzájárultak a rendszerváltáshoz, az MSZMP MSZP-vé átalakulásához. De itt most nem a pártpolitikákat elemzem: a szellemi folytonosság, a kreatív kulturális emlékezet a lényeges, azaz a *Bibó-narratíva* és a *Bibó-diskurzus*. Nem véletlen, hogy a bibói életmű tudományos feldolgozásában és népszerűsítésében a modern liberális és a baloldali ihletésű kultúrafelfogás, illetve a szakszerű társadalomtudományok egyéniségei vállaltak kulcsszerepet: Göncz Árpád, Donáth Ferenc, Szűcs Jenő, Huszár Tibor, Vitányi Iván, Kis János, Litván György, Kende Péter, Kenedi János, Lengyel László, Gombár Csaba, Szilágyi Sándor, Dénes Iván Zoltán, Eörsi István, Szalai Pál, Erős Ferenc, Lengyel András, Szabó Miklós és mások. A *Bibó-recepció* egyébként maga is egy fontos metszet a modern hazai eszme-, politika- és művelődéstörténetből, benne a kulturális értékrendek és habitusok alakulásáról.[201]

Visszatérve a szűkebben értett liberális kultúrafelfogás *rendszerváltozás körüli és utáni* sorsára, e koncepció megújítása és erélyes képviselete összefüggött azzal is, hogy ennek az áramlatnak a személyi körében meglehetősen sok elméleti szakember, köztük több filozófus, szociológus, művész és esztéta vett részt. Érdemük, hogy átfogó – bár több felől, balról is vitatott – elképzelések születtek *a magyar művelődéspolitika liberális megújítására* s egy *modern nyilvánosságfelfogás és médiaszerkezet*[202] teoretikus megalapozására. E tekintetben feltétlenül meg kell említeni Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Konrád György, Kis János, Vajda Mihály, Szabó Miklós, Haraszti Miklós, Lengyel László, Glatz Ferenc, Magyar Bálint, Kőszeg Ferenc, Pető Iván, Gálik Mihály, Fodor Tamás, Lányi András, Magyar Bálint, Bozóki András, Radnóti Sándor, Bacsó Béla, Vásárhelyi Mária, Horn Gábor, Szekfű András, Csepeli György, Görgey Gábor, újabban Bajomi-Lázár Péter és mások írásos munkásságát.

[200] Lásd erről legújabban: Várkonyi Tibor írását a Népszava 2015. június 20-i számának Szép Szó mellékletében: http://nepszava.hu/cikk/1060802-kisertetjaras-a-21-szazad-elejen (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

[201] Nem adhatok e helyütt még csak tömör bibliográfiai áttekintést sem a Bibó-kiadásokról és a tudományos recepcióról, csak néhány utalásra van módom. Szamizdatként születésnapi hommage kötetnek szánták, majd 1979-ben posztumusz – még mindig szamizdatként – állt össze, de csak 1991-ben jelent meg a *Bibó-emlékkönyv*, Réz Pál előszavával (I–II, Budapest–Bern, Századvég–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991). Egy gazdag emlékezés- és tanulmánykötet: Márton László–Volosin Hédi (szerk.), *Kortársunk, Bibó István*, Göncz Árpád előszavával, Budapest, Pallas Páholy, 2008. Igényesen vállalja a Bibó-örökség tudományos földolgozását és továbbgondolását a Bibó István Szellemi Műhely és az Argumentum Kiadó közös, *Eszmetörténeti Könyvtár* című sorozata. Az egyik friss kötet magának a befogadástörténetnek és az utóéletnek a tudományos távlatú földolgozását is elkezdte: Balog Iván, *Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések*, Budapest, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2010. Érdekes új kismonográfia Bibó és a könyvek kapcsolatáról: Keresztúri József, *Bibó István, a könyvtáros*, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2010. (Nem akarom elhallgatni, mivel a könyvből kimaradt az erre való utalás, hogy a munka diplomadolgozatként és konzulensi közreműködésemmel készült a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Karán.)

[202] Jóllehet *a* hagyományos kultúra és *a* média teoretikus, illetve gyakorlati kérdései – éppen az infokommunikációs és digitális kultúraváltás „jóvoltából" – egyre kevésbé különíthetők el, könyvemben mégsem kellő súlyú és terjedelmű a *mediális megközelítés*. Talán rádiós, médiaügyi és -oktatói elkötelezettségem okán, mintegy ennek kompenzációjaként. Továbbá azért is, mivel ez a szempont a hazai kulturális közgondolkodásban nem töltött s még mindig nem tölt be a jelentőségéhez méltó szerepet. Még éppen a liberális politikai ideológiában és kultúrafelfogásban a legerősebb; a másik háromban főleg – tisztelet a kivételeknek – pragmatista „médiaelméletek" s még pragmatikusabb, primeren és rövidtávúan hatalomcentrikus médiapolitikák születtek.

A baloldali Vitányi Iván – lesz róla szó később – velük együttműködve-vitatkozva, hídszerepet is vállalva koordinálta az MSZP demokratikus szocialista értékrendű művelődésfelfogásának kidolgozására irányuló diskurzust. Koncepcióik, teoretikus alapvetésük nem felmondták a liberalizmus nemzetközi leckéit, hanem a történelmi és kulturális realitásokra figyeltek, nagyon is érzékenyek voltak a hazai és a határon túli magyarság kulturális ellentmondásaira. Belső irányzataik között különösen erős volt a szociálliberális, sőt baloldali vonulat. Jórészt ők készítették el a rendszerváltozás utáni *kulturális projektek* talán legmélyebb, legalaposabb, legeredetibb változatait.[203] A bennük kifejtett alapelvek egy ideig – még az SZDSZ ellenzéki időszakában is – jelentős mértékben befolyásolták a hazai értelmiség kulturális és tömegkommunikációs értékrendjét, stratégiai gondolkodásmódját; a baloldalét is.[204]

Az említettek közül többen tekintélyes véleményformálóként vagy akár – esetenként egymással vitában – miniszterként markáns alakítói voltak s maradtak a hazai kultúrának; gondolatrendszerük és praxisuk részletes elemzése azonban a jelen monográfia helyett inkább a *művelődéspolitika-történet* lapjaira való. Ez utóbbiban izgalmas és szintén megválaszolandó kérdés, hogy *a polgári liberális kultúrafelfogás politikus képviselői* mennyit, mit és hogyan érvényesítettek a gyakorlatban elveikből, hogy mikor és mennyiben tévedtek. Van kritikus olvasata működésüknek, illetve a rendszerváltozás negyedszázadának s a harmadik köztársaság 2010 utáni bukásának – s nem csupán jobboldali-nacionalista-populista oldalról. E demokratikus előjelű kritikus olvasat szerint olykor aufklérista reformszigor, a „szabadság" nemritkán tőkelogikájú értelmezése, a gyorsuló társadalmi-kulturális polarizálódás veszélyességének fel nem ismerése és az állami szerepvállalás hazánkban talán illuzórikus leépítése, esetenként belterjes személyzeti politika terhelte működésüket. Baloldali bírálóik szerint a liberális művelődéspolitikusok – szerepük Horn Gyula, Medgyessy Péter, majd Gyurcsány Ferenc miniszterelnöksége alatt (1994–1998, 2002–2004, 2004–2009) is erőteljes volt – elméleti teljesítményük, sok gyakorlati érdemük mellett s ellenére közvetve maguk is hozzájárultak a jobboldali populista tekintélyelvűség és etatizmus hatalomátvételének megágyazásához a kultúrában.

[203] Például Magyar Bálint–Pető Iván (szerk.), *A rendszerváltozás programja, Az SZDSZ dokumentuma,* Budapest, SZDSZ, 1989; Barna Imre–Szeredás András (szerk.), *Elefánt a porcelánboltban. Az állam szerepe a kultúrában. Háttéranyagok az SZDSZ kulturális koncepciójához,* Budapest, SZDSZ, 1991; *Múltunk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról,* Budapest, T-Twins, 1993; Vásárhelyi Mária–Halmai Gábor (szerk.), *A nyilvánosság rendszerváltása,* Budapest, Új Mandátum, 1998; Bozóki András és mások, *A szabadság kultúrája. Magyar Kulturális Stratégia 2006–2020,* KÉK Kultúra és Közösség, 2006. 2. sz. március. 5–29. [ez a koncepció a szocialista kormányzat alatt született, és számos hitelesen baloldali programelemet is tartalmazott]; Bozóki András és mások, *A kulturális szféra helyzete Magyarországon.* 2013. 07. 03. http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-kulturalis-szfera-helyzete-magyarorszagon (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

[204] Lásd például Bajomi-Lázár Péter (szerk.), *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig,* Budapest, Akadémiai, 2005; Sipos Balázs, *Média és demokrácia Magyarországon,* Budapest, Napvilág, 2010.

S talán még inkább a *tömegkommunikációs gondolkodásmódban és médiapolitikában.* Ennek az olvasatnak és narratívának a tudományos mérlegelésére azonban csak azt követően nyílhat majd távlat, ha hazánk és kultúránk túljut az illiberális, a tekintélyelvű és az unortodox perióduson.

A RADIKÁLIS NÉPI-NEMZETI VAGY POPULISTA KULTÚRAFELFOGÁS

„A magyar kultúra eredetében és ősi alkatában nem paraszti, hanem nemesi kultúra. S azoknak, akik ezt a kultúrát eredeti jellegében, ősi magyarságában szeretnék visszacsinálni, ezt is talán tudniok kellene" – zárta Németh Lászlóval viaskodó írását Babits Mihály.[205] Kultúrantropológiai, művelődéstörténeti szempontból mindkét álláspont megkérdőjelezhető, illetve a vita így nem dönthető el. A tudományos kutatások jelenlegi állása szerint a magyar kultúra feltételezhető legősibb mintázatai a finnugor gyökerű, majd türk s más hatásokkal gazdagodott sámánisztikus orális kultúráig vezethetők vissza, amelynek fontos rétegei 1000 körül s után tilalmasan folklorizálódva váltak a nemzeti kultúra részeivé. Más övezeteire pedig ráépült a latin írásbeliséget képviselő keresztény vallásos és jogi műveltség, ami azután fokozatosan megmagyarosodott. Még Janus Pannonius diákkori erotikus lírája és patrióta humanizmusa is latinul íródott. De nem is igazán lényeges, hogy kinek van igaza. Az előd-kereső narratíva és a kánonépítő diskurzus itt a döntő mind Babits, mind Németh László esetében, s ennyiben valóban elválnak az utak. Az úgynevezett „népi írók",[206] illetve e kultúrafelfogás képviselői *a parasztságot tekintik a nemzet legősibb, legautentikusabb,* a magyar kultúra gerincét alkotó osztályának, vagyis *a nép lényegében azonos a parasztsággal.* Forgatókönyvük pedig: e széles és erősen rétegezett társadalmi tömb gazdasági, politikai és kulturális felemelése, az ő nemzeti hegemóniájuk kivívása – mindenekelőtt egy radikális földreform révén.

Láttuk: a *konzervatívok* és néhány liberális (Babits Mihály és Szerb Antal) a nemességet tekintik a nemzet originális kultúrateremtőjének; Klebelsbergék ennek az úri osztálynak a kultúrfölényét akarják visszaszerezni, ők a referencia- és célcsoport. A *liberálisok* a polgárság hosszú előtörténetével aligha érvelhetnének Magyarországon, de társadalom- és kultúrafelfogásuk osztálybázisa, illetve mértéke a modern városi polgárság; az a réteg, amelyiknek az alanya „önmaga ura", aki nem kiváltságosa az ősiségnek, s nem alattvalója senkinek. (Márai Sándorban láthattuk ennek egyik legtermékenyebb s legtehetségesebb megtestesülését.) A *szocialisták* azt hirdetik, hogy az elnyomott, kizsákmányolt, alul lévő osztályok érdekeit képviselik, az ő nevükben küzdenek a hatalom megszerzéséért, vagy legalább a belőle való részesedésért; jövőképük pedig az, hogy a munkásság és a parasztság szövetségére épülő szocializmus a

[205] Babits Mihály, *Pajzzsal és dárdával,* Nyugat, 1939. II. 65–72., 173–179. In Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok,* I–II, szerk. Belia György, Budapest, Szépirodalmi, 1978, II, 602–621.

[206] A mozgalmi önelnevezés jogosságát, hitelét egyes baloldali vagy liberális politikusok, politikai dokumentumok, irodalomtörténészek és publicisták (egy ideig magam is) az idézőjelbe tétellel akarták megkérdőjelezni (például 1958-ban, lásd alább); mindenesetre a továbbiakban elhagyom az idézőjelet.

nemzet vezető osztályává emeli az öntudatos proletariátust, amely így majd egyetemes, már nem osztályérdekeket realizáló közösséggé válik. Ebben az erőtérben lehet elhelyezni a *magyar népiek* paraszti, földműves, vidéki, plebejus orientációját.

„NÉP", „NÉPISÉG", POPULIZMUS, „NÉPI" ÉS „NÉPIES"

Már a bevezető fejezetben leszögeztem: a magyar művelődés történetében ez egy olyan jelentős – társadalomtörténetileg, értelmiségszociológiailag megalapozott – irányzat (különösen az irodalomban, a zenében, a közgondolkodásban, a politikában és az ideológiák között is), hogy megérdemli az önálló *népi-nemzeti kultúrafelfogás* jogcímét. Ami a *populizmus* formuláját illeti: többjelentésű fogalom. Bozóki András szerint a társadalomtudományokban nagy értelmezési különbségek vannak a tekintetben, hogy osztályelemzéssel *társadalmi bázishoz* köthető eszmerendszernek tekintjük-e; vagy önálló, de eklektikus *ideológiának;* avagy *politikai stílusnak,* amely jobb- vagy baloldali, demokratikus vagy autoriter előjelű egyaránt lehet; végül akár egy sajátos, dualisztikus társadalomképből fakadó, illetve arra rájátszó politikai *beszédmód*nak.[207]

A hazai közbeszédben legalább három, alapvetően eltérő – bár azért egymással összefüggő – jelentése van, amelyek összekeverése meglehetősen sok zavart okoz a politikai és közéleti diskurzusban. Használják *történeti-szociológiai* értelemben, amennyiben a paraszti-népi-plebejus érdekképviselet, világkép és kultúra megnevezése a cél. Emlegetik *pozitív erkölcsi* konnotációval, tudniillik a mindenkori elnyomottak, a kisemmizettek iránti hűség jelentésében. A politikai közírásban, a médianyilvánosságban ma inkább egy harmadik, *pejoratív konnotáció* a meghatározó: e szerint a hatalomra törekvő vagy a hatalmát védő politikai elit a „nép" érdekeire hivatkozó, de valójában gazdasági, társadalmi és kulturális értelemben egyaránt „ésszerűtlen", történelmileg regresszív, modernizációellenes eszméket képvisel – manipulatív és demagóg propagandától kísérve.[208]

Papp István friss könyve – amelyik egyébként olykor igen „elnézően" foglalkozik a népi írói mozgalom problematikus oldalaival – fesztelenül, semleges megnevezésként használja rájuk a populizmus fogalmát.[209] A liberális szellemű közírásnál inkább pejoratív a fogalom, a modern tekintélyelvű, fél- vagy egészen diktatórikus hatalmak, illetve politikai erők marketing- és propaganda-eszköztárát értik rajta. Király István

[207] Bozóki András, *Politikai ideológiák,* in Gallai Sándor–Török Gábor (szerk.), *Politika és politikatudomány,* Budapest, Aula, 2005², 135–139.

[208] Például Csepeli György, *A populizmus mint közösségi hisztéria,* Kritika, 2015. 1–2. sz. 2–4.; Bokros Lajos, *Varázsló vagy bohóc? Modernizáció és populizmus a huszonegyedik századi Európában,* Élet és Irodalom, 2015. február 20. 3–4.; Uő, *Képzelt varázsló és törpe bohóc. Modernizáció és populizmus a huszonegyedik századi Magyarországon,* Élet és Irodalom, 2015. március 6. 3–4.

[209] Papp István, *A magyar népi mozgalom története 1920–1990,* Budapest, Jaffa, 2012.

viszont – Németh László kapcsán – negyedszázaddal ezelőtt (de ma sem eleve illegitim módon) a fogalom, illetve a mögötte működő politikai ideológia és kommunikáció kétarcúságára teszi a hangsúlyt. Szerinte egy dolog az elnyomott rétegek, népek, kisnemzetek tiltakozó indulata, antiindividualizmusa, kapitalizmuskritikája, antiimperialista patriotizmusa, s egészen más az agresszív nagyhatalmak hódító szándékú, álplebejus, gyakran rasszista megszállottsága, vagy a hatalomban lévő elitek manipulatív demagógiája, figyelemelterelő módon népvédő, néppárti „kommunikációja". Németh László s a népiek populizmusát az előbbi modellbe sorolja.[210]

Egészen más megközelítésből, a népi írók szemléletére nagyon is érvényesként használta a fogalmat Radnóti Sándor egy huszonhárom évvel ezelőtti, tanulmányértékű interjújában: „a populizmus több mint kétszáz éves, Herdertől és a német romantikából eredő művelődésbölcseleti és kulturális irányzat, amely egységes karaktert tulajdonít a népnek. Individuumnak tekinti, kutatható kifejezési formákkal, amelyekből visszakövetkeztethető jelleme. A népet fölfedezik, mint Amerikát. A népnek nevezett individuum, ez a metafora testet ölt, pontosabban keresi testet öltésének lehetőségeit, azokat, akik *megszemélyesítik*".[211]

A „népi" elnevezés genezise is izgalmas történeti-szemantikai vitakérdés, főleg ha a *nép,* a *népi* s természetesen a *népi kultúra,* a *népzene* és *népdal* tudományosan operacionalizálható terminus technicusai mellé a *népiesség* és a *népiség* fogalmait is odaiktatjuk. Már a felvilágosodás és a reformkor idején elkülönült a *populus* nemesi-rendi és paraszti konnotációja (Werbőczynél még az előbbit jelentette), s az előbbi a *natio,* az utóbbi a későbbiekben a *plebs,* a földműves szegénység szinonimájaként rögzült. Társadalompolitikai kategóriává a *nép* a jobbágyrendszer fölszámolása körüli reformkori vitákban vált, esztétikaivá pedig a klasszicista, illetve a szentimentális-romantikus nemesi-polgári irodalom tartalmi és formai megújításáért folytatott küzdelmekben (Kölcsey, Petőfi, Arany, Táncsics). A kiegyezés körüli évtizedekben a Petőfi–Arany-modell kanonizálása *népnemzeti*ként definiálta a mintaadó stílusmintát, de ez addigra már modorossá vált, sőt kiüresedett. A XIX–XX. századforduló

[210] Király István, *Németh László gondolatvilága,* Tiszatáj, 1988. 7. és 8. sz. In Németh László, *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások,* szerk. Grezsa Ferenc, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, I, 5–61. (10–11.). Lásd még Lackó Miklós, *Népiek tegnap és ma* [1993], in Uő, *Sziget és külvilág,* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996; Szabó A. Ferenc, *Napirenden: a populizmus* [vita Lackó Miklóssal], Valóság, 1995. 2. sz. 47–58.; Perecz László, *A nép és az ő barátai. Vázlatok a jobboldali populizmusról,* Kritika, 1992. 1. sz. 13–16.; Hoffmann Tamás, *A népi kultúra fogalomváltozásai,* Valóság, 1994. 2. sz. 1–11.; Sallai Éva (szerk.), *De mi a népiesség?* [konferenciakötet], Budapest, Kölcsey Intézet, 2005; Ripp Zoltán, *A populizmus árnyéka,* Mozgó Világ, 2006. 1. sz. http://www.mozgovilag.hu/?p=2430 (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.); David Van Reybrouck, *A populizmus védelmében,* Budapest, Gondolat, 2010; Szilágyi Ákos, *A populista. A politikai varázsmese morfológiája,* Budapest, Irodalom Kft., 2010; Uő, *Politikai eksztázis. A radikális populizmusról. Szénási Sándor interjúja,* 168 Óra, 2012. február 2. 12–14.

[211] Radnóti Sándor, *„Most hirtelen téli mesék rémei kielevenednek". Széchenyi Ágnes beszélgetése a populizmusról,* Kritika, 1992. 6. sz. 6–10. Az idézet helye: 6.

és a századelő munkás-, illetve parasztmozgalmai új, radikális – és egyre inkább nemzetközi – jelentést tulajdonítottak a *nép*nek, ami a kultúrába is leszivárgott, esetenként Adynál is tetten érhető volt. A legitimitásáért, majd legalitásáért, társadalmi, politikai és kulturális céljaiért küzdő munkásmozgalmi és agrárszocialista baloldal a század folyamán többnyelvű osztályharcos szótárába értelemszerűen iktatta be a *nép,* a *népiség* politikai kategóriáját.

Az 1920-as évek végén induló *népi írói mozgalomnak* talán Németh László lehetett a névadó keresztapja,[212] de önelnevezésként magukra vették, s – jogos önérzettel – éltek is vele, hogy azután az egyébként igen széles spektrumú írócsoport vitapartnerei szintén ezt használják, bírálólag, támadólag. Nem utolsósorban ama kínos áthallás miatt, ami a magyar népiek *egy részének* ideológiáját, torz nézeteit a régebbi, sőt az újabb, modernebb *völkisch*-beszédmóddal, azaz a fajelmélettel rokonította, még ha akár németellenes szándékkal is. Tudós igényességgel dolgozta föl viszont a népiesség témáját a XX. század első felének legnagyobb formátumú konzervatív irodalomtörténésze, Horváth János,[213] aki Petőfi és Arany népiességét a nemzeti klasszicizmus – több szempontból releváns – kánonjaként igyekezett depolitizálni, leszűkíteni az esztétikum szférájára. S természetesen szakmai hitellel kezdett el foglalkozni a népi előtagú műfajokkal és fogalmakkal a felnövekedő néprajztudomány, a folklór- és zenetudomány, az élén Bartókkal és Kodállyal. A század második felében Sőtér István tudományos monográfiája külön is foglalkozik e kérdéssel, majd mások is követik.[214]

Az államszocializmus hivatalos diskurzusaiban a *nép* kötelező és vulgarizált *politikai és zsurnaliszta panel* lett, amire a „népi demokrácia" eredetileg progresszív fogalmának devalválódása a legjobb példa. A Kádár-korszakban fokozatosan enyhült a fogalom osztályharcos és demagóg üzenete, de ki is üresedett, s egyre inkább átkerült a kultúrába. 1958-ban a népi írókkal, az úgynevezett harmadik utas és nacionalista nézetekkel, az „ellenforradalom kulturális előkészítőivel" folytatott szellemi-politikai vita jegyében *pártállásfoglalásként* nyilvánosságra került egy – szakmailag tekintélyes

[212] Németh Lászlónak a névadás kapcsán igen sok írása kerülhet szóba. Ezek közül három: *Népiesség és népiség,* Napkelet, 1928. 2. sz.; *Nép és író,* Napkelet, 1929. 3. sz.; *Népi író,* Magyar Csillag, 1943. 1. sz. Az első kettő eredeti szövege Németh László *Készülődés* című kötetében olvasható (I–II, Budapest, Magyar Élet, 1941); a harmadik írás modern kiadása: Németh László, *Két nemzedék,* Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1970, 681–705. és Kenyeres Zoltán (szerk.), *Esszépanoráma 1900–1944,* Budapest, Szépirodalmi, 1978, III, 469–503.

[213] Horváth János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig,* Budapest, MTA, 1927; Budapest, Akadémiai, 1978[2].

[214] Sőtér István, *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után,* Budapest, Akadémiai, 1963. További monografikus földolgozások, elsősorban az irodalomtudomány műhelyeiben: Németh G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad. A romantika után,* Budapest, Szépirodalmi, 1971; Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet,* Budapest, Akadémiai–Universitas, 2004; S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban,* Budapest, Balassi, 2005; Szajbély Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után,* Budapest, Universitas, 2005.

kommunista tudósok által előkészített, de – erősen átpolitizált dokumentum.[215] Az idők változását jelzi, hogy erről egyes kérdésekben azért már lehetett valóságos (de Nagy Imre és társai kivégzésének árnyékában persze csak korlátozott, öncenzúrás) disputa. Ugyanakkor a politikai bírálat élessége mintegy megalapozta, hogy a Kádár–Aczél-féle vezetés az írócsoport legtekintélyesebb alkotóival fokozatosan megbékéljen, s ez a – kölcsönös tabuvállalásokkal alátámasztott – kiegyezés az 1960-as évek elejére meg is köttetett.[216] Mindez végül is – kompromisszumaival és esetenként drámai feszültségeivel, cenzurális tilalmaival együtt is – a szellemi élet konszolidálódását, az irodalmi nyilvánosság kiszélesedését s néhány óvatos reform elkezdését segítette az egypártrendszer keretei között. Egyúttal a nemzeti kultúra gazdagodását is.

Az 1970-es évektől a *népiség* már inkább „csak" ajánlott ideológiai kifejezés volt, amely egyrészt az írócsoport s benne Németh László pozitív fogalomhasználatát vitte tovább, de a szovjet mintától is ösztönözve – Lukács György és Révai József korábbi szóhasználatát átvéve – bekerült a hivatalos marxista kulturális fogalomkészletbe. Sőt az esztétikai normák, a lexikonszócikkek és definíciók közé, együtt *a realizmus és a pártosság* fogalmaival.[217] A kommunista elkötelezettségű s művelődéspolitikai szerepet is vállaló marxista akadémikus, Király István[218] és a népi írói szellemiséget – konfliktusokat is vállalva – képviselő népszerű kritikus és egyetemi tanár, Czine Mihály[219] voltak e népiségfelfogás legismertebb s nagy hatású képviselői. Mindemellett fokozatosan megszerveződött a népi írói örökséget a kultúrafelfogás és a folklóralapú művészi orientáció jegyében rehabilitáló-megújító zenész, irodalmár, tánc- és képzőművészeti, filmes és népművelői értelmiség (köztük voltak a rendszer iránt elkötelezett alkotók is), de összeállt egy mind nyíltabban és kritikusabban politizáló félellenzéki, majd ellenzéki csoportosulás is. Ez utóbbi számára a *népiség* immár nem marxista esztétikai kategória, a *nép* pedig nem a „munkás-paraszt szövetség" alanya volt, hanem az úgynevezett *nemzeti sorskérdések* megoldásának célcsoportja. Lényegében az igazi nemzeti érdekek illetékes képviselőjeként határozták meg identitásukat, szemben a nemzeti problematikát, mindenekelőtt a népesedési helyzetet és a határon túli magyarság sorsát – úgymond – tabusító (vagy legalábbis a varsói szerződésbeli katonai és politikai szövetségesekre tekintettel túl óvatosan kezelő) internacionalista-kommunista szemlélettel.

A rendszerváltozás körüli és utáni években ebből a mozgalomból több ellenzéki párt és kormánytényező (MDF, kisgazdapártok stb.) nőtt ki, a baloldali kultúrafelfogásban (az MSZP úgynevezett népi baloldalát leszámítva) viszont meggyengültek a „népiség" ideologikus pozíciói, hiszen többnyire kompromittáltnak érezték a fogalmat. Komoly szakmai diskurzusok és kutatások annál inkább folytak róla, nem utolsósorban a baloldali szellemiségű Politikatörténeti Intézet konferenciáin s kiadványaiban. A megerősödő polgári liberális politikai és kulturális ideológia, az SZDSZ már egyenesen anakronisztikusnak tartotta a fogalmat; az a fiatal szellemi-politikai csoportosulás pedig, amelyből a Fidesz kinőtt, s amely a *Századvég* című folyóirat, majd a Századvég Politikai Iskola és Intézet körül csoportosult, a nyolcvanas–kilencvenes években már egyenesen el is parentálta a népi-urbánus vitát[220] (később azután egy csoportjuk, éppen ellenkezőleg, markáns szerepelt vállalt a konfliktus újjáélesztésében, gerjesztésében is). A liberálisok számára a fő riválisok a népi írókra hivatkozó, magukat az ő örököseiknek valló civil, kulturális mozgalmak, majd pártszerveződések lettek. Ez utóbbiak szellemi körében, egyes szervezeteiben pedig egyre több szélsőséges és rasszista „nemzeti" hangsúllyal lehetett találkozni, köztük kódolt, sőt nyílt antiszemitizmussal is. Mintha újjáéledt volna az úgynevezett népi-urbánus vita, legalább olyan erős, helyenként durva politikai konnotációval, mint a harmincas években. A magát „nemzeti oldal"-ként deklaráló táborban egyre jobban összeolvadt – tisztelet a kivételeknek – az úri konzervatív, keresztény-nemzeti, horthysta irányzat és a magát az egykori plebejus és kurzusellenes radikális ellenzék örökösének tekintő népi csoportosulás. Körülbelül itt tartunk ma, a 2010-es évek derekán.

A *népi-nemzeti*, a *radikális nemzeti* vagy *populista kultúrafelfogás* természetesen jóval tágabb nézetkört jellemez, mint a népi írók húszas–negyvenes évekbeli tábora, s közvetlen, illetve rájuk hivatkozó utódaik, követőik. Mint ahogy – szó volt már róla

[215] *A „népi" írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása,* Társadalmi Szemle és Kortárs, 1958. 7. sz. Az utóbbi folyóiratban: 3–26. Hozzáférhető az MSZMP dokumentumainak különböző gyűjteményeiben is.

[216] Igen bőséges szakirodalom foglalkozik ezzel, a hivatkozott s alább említendő művek mellett lásd Standeisky Éva két könyvét is: *Az írók és a hatalom 1956–1963,* Budapest, 1956-os Intézet, 1996 és *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom* [1949–1988], Budapest, 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005.

[217] Lásd például *Pártosság, népiség, realizmus – a hazai marxista esztétika tükrében,* az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kutatásra javasolt társadalomtudományi téma kidolgozása, a dokumentum szerkesztői Zoltai Dénes, Szerdahelyi István, Budapest, 1982. In Agárdi Péter (szerk.), *Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok 1977–1983,* Budapest, Kossuth, 1984, 74–142.; a „népiesség" és a „népiség": szócikkek az *Esztétikai kislexikon*ban, szerk. Szerdahelyi István, Zoltai Dénes, Budapest, Kossuth, 1979³, 507–511.; a „népiség" szócikk Szerdahelyi István tollából: *Világirodalmi lexikon,* főszerk. Király István, Budapest, Akadémiai, 1984, IX, 222–225.; Szerdahelyi István (szerk.), *Realizmus, pártosság, népiség a mai magyar irodalomban,* Budapest, Kossuth, 1979; Szerdahelyi István (szerk.), *Realizmus, pártosság, népiség a mai magyar vizuális kultúrában,* Budapest, Kossuth, 1979.

[218] Király István, *Hazafiság és forradalmiság,* Budapest, Kossuth, 1974; Uő, *Irodalom és társadalom,* Budapest, Szépirodalmi, 1976; Uő, *Kultúra és politika,* Budapest, Kossuth, 1987; Uő, *Útkeresések,* Budapest, Szépirodalmi, 1989.

[219] Czine Mihály, *Nép és irodalom,* I–II, Budapest, Szépirodalmi, 1981.

[220] *Népiek és urbánusok – egy mítosz vége?* A Századvég című folyóirat 1990. 2. számában közreadott igen gazdag tematikus összeállítása. Főszerkesztője Gyurgyák János, szerkesztők Fellegi Tamás László, Gyekiczki András, Kövér László, Kövér Szilárd, Máté János, Orbán Viktor, Sasfi Csaba, Stumpf István, Varga Tamás, Wéber Attila. Ehhez az azóta sokfelé elágazott irányhoz kapcsolódott egykor Fricz Tamás könyve is: *A népi-urbánus vita tegnap és ma,* Budapest, Napvilág, 1997. Vö. két vitacikkel: Perecz László, *Népből nemzeti,* Népszabadság, 1997. május 9.; Sükösd Mihály, *Népi? Urbánus? Mai vita?,* Népszava, 1997. június 3.

– természetesen visszafelé is ki lehet tágítani a történelmi időhatárokat. Nem azonosítható mechanikusan ez a kultúrafelfogás a *népi-urbánus vita* népi pólusának nézetrendszerével sem, hiszen e vitaláncolat fő tematizációja korántsem kulturális jellegű volt. Gondolkodásuk, vitáik tengelyében a földbirtokrendszer jövője, a parasztság szociális és kulturális helyzete, a „magyar faj és jelleg", a nemzeti szabadságjogok, a világpolitikai értelemben vett „harmadik út" állt: sem nyugati polgári demokrácia, sem szovjet típusú államszocializmus. Később ez a jövőkép harmadikból „negyedik úttá" változott (bár e kategória korabeli használata nélkül): tudniillik hogy sem Hitler, sem az euroatlanti kapitalizmus, sem Sztálin. Kiemelt tematizációik: a „minőségszocializmus", az agrárdemokrácia, az úgynevezett „zsidókérdés", a népesedés és a határon túli magyarokhoz való viszony, a népiség és fasizmus megítélése, illetve a humanizmus modern értelme stb. Ez a tág témakör nem gyengesége, nem deficitje, ellenkezőleg: inkább erénye volt e mozgalomnak s vitáinak – méghozzá többnyire szépírók tollán, szenvedélyes és (a szélsőségeket, az antiszemita rohamokat kivéve) tiszteletet érdemlő társadalmi elkötelezettségtől hevítve. Volt ugyanakkor a vitáknak egy primer irodalmi, nemzedéki és csoportszerveződési síkja is, amelyet szükségképpen átszőttek személyes indulatok, előítéletek, írói féltékenységek és stíluselfogultságok. Ezzel a tág témakörrel több polcfolyóméternyi könyv- és folyóirat-publikáció, eszmecsere foglalkozik, köztük természetesen a nemzetközi analógiákkal és a populizmus hol pejoratív, hol pozitív kicsengésű jelentéstulajdonításával együtt.[221]

Szokás volt megkülönböztetni a *népit* és a *népiességet.* A népin többen a paraszti vagy általában az alsóbb osztályokból *származást* értették, s ezt tekintették döntőnek az alkotások és az álláspontok szempontjából. (Analóg ezzel a proletárszármazás fetisizálása és eleve értéktételezése egyes baloldali irányzatok által a Szovjetunióban [„proletkult"] és esetenként nálunk is.) Mások inkább a *világnézet,* a *mondanivaló,* az *elköteleződés* ideológiai, társadalmi, politikai tartalmát, a plebejus művészi ihletet, azaz radikális paraszti-vidéki voltát hangsúlyozták, szemben az úri, a városi, a dzsentri és a zsidó és német polgári rétegek konzervatív vagy liberális értékrendjével. Többeknél ez akár küldetéstudattal, sőt profetikus attitűddel párosult, hol valódi népművelői és szociálpolitikai szenvedély, hol narcisztikus és szélkakas populizmus jegyében. Az államszocializmus időszakának vezető osztálya az úgynevezett *dolgozó nép* volt, a korabeli ideológia (olykor az egykori népi írói mozgalom lojális tagjai és utódaik beszédmódjában is) népen a *dolgozó osztályokat* értette, s igyekezett az eredeti népi ideológiát a szocialista frazeológiával legitimálni – őszinte szándékkal vagy taktikából.

A *népiesség* – a népitől eltérően – elsősorban stílust, archaizáló, folklorisztikus *műformát,* hiteles vagy keresett egyszerűséget, nyelvi eredetiséget és tájhoz kötöttséget jelentett, s főleg a paraszti élet *tematiká*jának elvárását, a népi sors közvetlen, nyers megjelenítési kötelezettségét sugallta. Programszerűen s legsikeresebben ez mégsem a tézis- vagy tendenciairodalomban valósult meg, hanem az igazi szépírói tehetségek tollán Móricz Zsigmondtól Tamási Áronig, valamint a kollektív szervezéssel megalkotott falukutató szociográfiák sorozatában Kovács Imrétől és Féja Gézától kezdve Illyésen, Erdei Ferencen át Veres Péterig és Szabó Zoltánig. Ezek a gyakran elementáris hatású, olykor tudományos relevanciájú szociografikus művek a népi írói mozgalom s egyáltalán, a magyar nemzeti művelődés és a demokratikus eszmélkedés fontos értékei. A népi(es) és a baloldali kultúrafelfogás találkozásának terepe volt a *népművelés* szó és program hivatalos használata az ötvenes–hatvanas években, a *közérthetőség* igénye szintén, aminek vulgáris értelmezésében, illetve a *népiesség* kánonjában lényegében közös nevezőre került Kodály Zoltán, Veres Péter, Révai József és Horváth Márton. (Az utóbbiak a Rákosi-korszak vezető kultúrpolitikusai voltak; sőt még a korai Kádár-korszakra is jellemző volt ez a közös nevező.)

SZABÓ DEZSŐ, A NÉPI ÍRÓK ÉS KÖVETŐIK TÁRSADALOMKÉPE

„A parasztba építem be magam, mint egy bevehetetlen várba. Mert a parasztban van a magyarság egyetlen menedéke, az egyetlen jövő" – mondja Böjthe János, Szabó Dezső alteregója, leghíresebb s leghírhedtebb regényében, *Az elsodort falu*ban.[222] Ellenpontja a szintén kisnemesi származású, „fajmagyar" gyerekkori pajtása, a fokozatosan elzüllő, s tehetségét az idegenek, a Város, a zsidók lelkének kiárusító Farkas Miklós. Ő ugyan a regényben prózaíró, de alakja félreérthetetlenül Adyra hajaz, méghozzá abban a dekadencia- és erkölcskritikai szellemben, amit Szekfű Gyulánál is láttunk, csakhogy ott Tisza Istvánnal szembeállítva. A parasztmítosszal együtt járó kulturális antiszemitizmust Szabó Dezsőnél – szemben Tiszával és Szekfűvel – egy radikális németellenesség egészíti ki, szenvedélyes antikapitalizmussal, antiindividualizmussal

[221] A még sűrítve sem számba vehető primer és szekunder irodalomnak utoljára több mint negyven évvel ezelőtt jelent meg egy már akkor is vaskos könyvnyi bibliográfiája: Varga Rózsa–Patyi Sándor, *A népi írók bibliográfiája,* Budapest, Akadémiai, 1972. A legújabb feldolgozások közül e helyütt – talán önkényesen – csak néhányra van módom felhívni a figyelmet: Radnóti Sándor, *„Most hirtelen téli mesék rémei kielevenednek". Széchenyi Ágnes beszélgetése a populizmusról,* Kritika, 1992. 6. sz. 6–10.; Fricz Tamás, *A népi-urbánus vita tegnap és ma,* Budapest, Napvilág, 1997; Sipos Levente–Tóth Pál Péter (szerk.), *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából,* Budapest, Napvilág, 1997; Borbándi Gyula, *Népiség és népiek,* Budapest, Püski, 2000; Sallai Éva (szerk.), *De mi a népiesség?* [konferenciakötet], Budapest, Kölcsey Intézet, 2005; Margócsy István, *Nép és irodalom. Tézismondatok és alapkérdések,* Élet és Irodalom, 2005. január 14. In Uő, *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről,* Pozsony, Kalligram, 2011, 415–431.; Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története,* Budapest, Osiris, 2007. Lásd hozzá Komoróczy Géza tanulmányértékű bírálatát: Élet és Irodalom, 2007. december 14. 27. és Egry Gáborét: Múltunk, 2008. 2. sz. 272–279.; David Van Reybrouck, *A populizmus védelmében,* Budapest, Gondolat, 2010; Papp István, *A magyar népi mozgalom története 1920–1990,* Budapest, Jaffa, 2012; Csepeli György, *A magyar faj abszurditása,* Mozgó Világ, 2013. 1. sz. 74–82.

[222] Szabó Dezső, *Az elsodort falu,* Budapest, Táltos, 1919. Azóta számos új kiadásban.

s persze faji magyarságtudattal, plebejus nemzetszemlélettel fűszerezve. Ennyiből is jól látható, hogy bár volt érintkezés a keresztény-nemzeti konzervativizmus és a radikális népi-nemzeti ideológia között, az utak a húszas évek legelején elváltak (hogy azután nyolcvan-kilencven év múlva, e könyv születésének periódusában újra összetalálkozzanak).

A legfrissebb szélsőjobboldali Szabó Dezső-kultusszal is vitatkozó Veres András (a magyar származású tudásszociológus és filozófus, Mannheim Károly konzervativizmusjellemzését felhasználva) így definiálja a különbséget: „míg a konzervatív ideológiát a hajdani tradicionális értékek problematikussá válása hívta életre, addig a nemzeti radikalizmust épp a konzervativizmus tehetetlensége, hitelvesztése. Amikor már nem elegendő a hagyományos értékrend fenntartásának előnyeire hivatkozni, hanem újra kell teremteni (akár erőszakkal) azt a világot, amelyben ez az értékrend érvényesül. A konzervatív csupán terelni igyekszik az ő népét a »bevált«, »természetes«, »magától értetődő«, de sajnálatos módon némelyek által kétségbe vont úton, a radikális viszont téríteni akar, az egyetlen, célba vezető irányt kijelölve, minden eszközt felhasználva – ha kell, nemzetvezetőként[223] vagy akár idegenvezetőként[224] is. Tulajdonképpen logikus fejlemény, hogy az Európa hanyatlását vizionáló és a magyar történelemben sokadik alkalommal »saját utat« meghirdető mai politika vonzódik a nemzeti radikalizmus kipróbált alakjaihoz. Azon sem akadhatunk fenn, hogy álcázni próbálja őket a »konzervativizmus« mégiscsak megengedőbbnek, nemesebbnek tetsző formulájával. [...] Más kérdés, hogy a két nézőpont valójában egy gyökerű, hiszen mindkettő zárt, szabályozott, hierarchikus társadalomban gondolkozik."[225]

Az 1910-es évektől Szabó Dezső fogalmazta meg a nyilvánosság számára a legdrámaibban – de gyakran plakátszerű harsánysággal és ideologikus tételek formájában – a magyar parasztság helyzetét. Móricz Zsigmond már korábban, mélyebben s esztétikailag maradandóbban vállalkozott a parasztábrázolásra, de az ideológus – a maga polarizáló retorikájával – Szabó Dezső lett. Kultúrafelfogása azért érdemel

[223] Ez a nyilas rémuralom vezérének, Szálasi Ferencnek volt a titulusa.

[224] Ez a fogalom rokon a „muszkavezető" bélyegével: a magyarságot elárulókat jelenti. Eredetileg ezzel a névvel illették azokat a cs. kir. kormánybiztosokat, akiket 1849-ben az osztrák császár a magyarok közül azért nevezett ki, hogy a hazánkba betörő orosz hadaknak tanáccsal, útbaigazítással és a magyar viszonyokat illető felvilágosításokkal szolgáljanak.

[225] Veres András, *Szabó Dezső újraértékelése,* Jelenkor, 2013. 1. sz. 61–68. A Nagy Péter monográfiája (Budapest, Akadémiai, 1979²) utáni szakirodalomból lásd még: Gombos Gyula régebbi monográfiájának javított kiadása (Budapest, Püski, 1989); Király István, *Az ellentmondások írója* [1987], in Uő, *Útkeresések,* Budapest, Szépirodalmi, 1989, 228–342.; Gróh Gáspár (szerk.), *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső,* Budapest, Nap, 2002; Lackó Miklós, *Válságkorszak – válságelméletek. Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből,* Múltunk, 2007. 3. sz. 3–39.; Csókás Máté, *Magányossága zordon vánkosán. Kétségek és kérdőjelek Szabó Dezső körül,* Egyenlítő, 2012. 7–8. sz. 60–65.; Földes Györgyi, *Őrült beszéd, de van benne rendszer. Szabó Dezső ellentmondásai,* Jelenkor, 2013. 2. sz. http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2659/orult-beszed-de-van-benne-rendszer (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

alapos figyelmet, mert ő volt *az eszmei ősforrása a húszas évek végén induló népi írói mozgalomnak,* benne Németh László világképe számos tételének is („mélymagyar", „tejtestvérek" stb.). Ennek nem mond ellent az, hogy a népiek, köztük maga Németh László is – többnyire jogosan – bírálták modorosan stílromantikus hangvételét, narcisztikusan bombasztikus vitastílusát, magányos prófétáskodását, olykor hordószónoki allűrjeit. Viszont a harmincas évektől maga Szabó Dezső száll szembe követői egy részének giccses irodalmi parasztmítoszával vagy „mélymagyarkodó" antiszemitizmusával. Ha eleinte pajzsra emelte is őt a „faji és nemzeti ellenforradalmat" hirdető kurzus, gyorsan eldobta, hiszen plebejus-népi hangvételű zsidó- és németellenességét hamarosan a Horthy-korszak uralkodó elitje és elitizmusa ellen fordította, méghozzá kihasználva a pamflet műfajának gyilkosan ironikus lehetőségeit.[226] Az évek során azután írásainak enyhült a fajelméleti s erősödött a szociális és demokratikus karaktere.

Különösen érzékeny volt a Klebelsberg-korszak arisztokratikus döntéseire, a gróf kultúrfölény-ideológiájára, amelyet elsősorban a német (bár még nem a náci) szellemiség magyar- és népiségellenes akciójaként minősített: a miniszter és néhány kinevezettjének származására célozva német kultúrfölényt látott benne. Itt – láthatóan – az osztályharcosba szőtt idegenellenes, kurucos-nacionalista indulat is működött Szabó Dezsőben. Nyílt, számon kérő sajtóbeli interpellációja viszont jogos, sőt előremutató: „Milyen intézményes, az egész országot beszervező gondoskodás történt, hogy a magyar falu, a magyar munkásság tehetséges gyerekei, a magyarság folytatói, a különböző nagyképességű parasztgyermekek el ne kallódjanak, hanem megkapják helyüket és érvényesülésüket a magyar kultúra műhelyében?"[227] A századelő polgári radikális és baloldali szociológusai, közírói után Szabó Dezső vette először górcső alá a zsákutcás iskolarendszer és a neobarokk kultúra strukturális ellentmondásait, s leplezte le dühös szigorral antidemokratikus, rendies-tekintélyelvű, polarizáló társadalmi funkciójukat. S ugyan Klebelsberget bíráló pamfletjeinek etnicista előjele, valamint zavaros Kelet-mítosza demagóg és tévesztett volt, igaza lett a germánosítás rizikójának, forgatókönyvének felismerésében. A népi írók többségénél bátrabban állt ki Szabó a nácizmus és fertőzete ellen. Azt is megrendülten s némileg önkritikusan regisztrálta, hogy az antijudaizmus és az irredentizmus segít a fasizmusnak átjátszani hazánkat és nemzeti kultúránkat. Radikális társadalomkritikája roppant erős hatással volt a legfiatalabb nemzedékekre, voltak, akiket a szélsőjobb felé, másokat viszont balra vitt; József Attila és Fejtő Ferenc az utóbbiak közé tartozott.

[226] Kitűnő példája ennek egy válogatás: Szabó Dezső, *A magyar Káosz. Pamfletek,* szerk. és előszó Nagy Péter, Budapest, Szépirodalmi, 1990.

[227] Szabó Dezső, *Kultúrfölény és kultúrpolitika* [1927], in Uő, *A magyar Káosz. Pamfletek,* szerk. és előszó Nagy Péter, Budapest, Szépirodalmi, 1990, 126–136.

Szűkebben értett kultúrafelfogása szempontjából különösen értékes *A parasztprobléma és az irodalom* című tanulmánya,[228] amelyik addig is markáns plebejus fogékonyságát szociológiai, etnográfiai és szociálpszichológiai irányba tágította. A paraszti kultúra átfogó elemzésébe az egészségügy, a higiénia, az étkezés, a mindennapi szokásrend, a közlekedési lehetőségek, a falu esztétika, a népi iparművészet szempontjait is beemeli a földkérdés és a társadalmi mobilitás primátusán túl. Sőt író, irodalmár létére azt hangsúlyozza: „végzetes őrültség volna a magyar kenyér népét túlságosan elirodalmiasítani". A legfontosabb a korszerű gazdálkodás kultúrája, ezt kell megtanítani nekik, ez ad esélyt egy korszerűbb életformára, ahelyett, hogy az őstehetségek kultuszával csábítanának embereket a városi nyilvánosságba, hamis illúziókat keltve bennük. A falusi könyvtárak állományát bírálva elmarasztalja a kultuszminisztériumot azért, hogy „tömör borzasztóságokat követett el ezen a téren. Egyik legbuzgóbb ajánalma pl. a boldogult Cili néni *Bujdosó könyve* volt, mely nélkül bizony még kopoltyú nélkül is vígan lélegezhetik a magyar paraszt".[229] Szabó Dezső itt Tormay Cécile-t, illetve hírhedten forradalomellenes és antiszemita kurzuskönyvét bírálja, amelyet szintén beemelni szándékozik az irodalmi panteonba és a Nemzeti alaptantervbe a 2010 utáni oktatási kormányzat. Pedig Szabó Dezső írása végén egy ma sem tanulság nélkül való „alternatívát" is fölvázol: „a közéleti színpadon vagy nagyon magyarkodunk és nemzetieskedünk, hogy a szociális igazságtétel feladataitól elvonjuk a figyelmet. Vagy bővérű szociális ígéretektől csordulunk, hogy a magyarság nemzetalkotó munkáját gyökereiben elmérgezzük, szétlazítsuk az ősi tűzhely jóságától a nemzetiségeket, s a magyarságot készre készítsük idegen étvágyak lakomájának".[230]

Szabó Dezső gyakran szóba kerül a rendszerváltozás óta, persze különböző előjelekkel. Hol kultikus figurává emelik, hol kiiktatnák az irodalomból – mindkét véglet elsősorban kódolt vagy nyílt rasszizmusa felől minősíti őt. Pedig életműve ennél sokkal összetettebb, gazdagabb, még ha valóságos tehertétele is *a súlyos társadalmi ellentétek,* illetve *a kapitalizmuskritika elrasszizálása,* az a fajta mitizáló populizmus, amelyről az előző fejezetben írtam.

A népi-nemzeti vagy radikális nemzeti kultúrafelfogás – ismétlem – szélesebb, mint hogy csupán a népi írók kulturális nézetei összegeződjenek benne. Mindazonáltal tény: a legérettebb, leginkább átütő erejű értéktételezései, narratívái a kultúráról, a művelődésről mégiscsak ennek a mozgalomnak, s különösen nagy formátumú egyéniségeinek voltak-vannak. Ha a mozgalom ideológiai bölcsőjét a paraszti-népi-fajelméletes radikalizmus formátumos alakja, Szabó Dezső ringatta is, kibontakozásához a fő lökést az 1918–1919-es forradalmak földreform- és parasztpolitikájával szembeni szigorú elégedetlenség, valamint az ellenforradalmi kurzus eleinte hirdetett nemzeti-

[228] Szabó Dezső, *A parasztprobléma és az irodalom* [1941], in Uő, *A magyar Káosz. Pamfletek,* szerk. és előszó Nagy Péter, Budapest, Szépirodalmi, 1990, 484–509.

[229] *Uo.,* 501.

[230] *Uo.,* 507.

radikális-népi ideológiájában és a földreform-ígéretekben való bizakodás, majd a bennük való gyors csalódás motiválta. A mozgalmat elsődlegesen tehát a „hárommillió koldus országának"[231] valósága ihlette. Volt, hogy Gömbös Gyula jobboldali reformjaiban bíztak (de hamar ki is ábrándultak), ezt demonstrálta az Új Szellemi Front (1934–1935). Volt, hogy inkább balra orientálódtak, a munkásmozgalommal, főleg a vidéki illegális kommunistákkal kerestek kapcsolatot (Márciusi Front – 1937–1938), de ezt a reményt szétverte a bel- és külpolitika s a népiek politikai polarizálódása. Leginkább s elsődlegesen a közösségellenes kapitalizmus és a szovjet állami szocializmus helyetti saját, „harmadik útjukat" keresték: egy népi-paraszti dominanciájú polgárosodó társadalom és modern agrárország felépítését. Az érte való küzdelemben s majdani működtetésében pedig döntő szerepet tulajdonítottak a kultúrának és a művelődésnek.

A kultúrafelfogás megnevezésének összetettsége (itt sem szinonimákról van szó!) maga is sejteti a közös jellemzés nehézségét. Azért nevezem *„népi-nemzeti"*-nek, mert képviselői gyakran éltek ezzel a szókapcsolattal, de mindenekelőtt azt igyekszem kifejezni vele, hogy azt vallották – árnyaltabb vagy kategorikusabb megfogalmazással –: a nép (elsősorban a *parasztságot* értve rajta) *az igazi, az organikus és autentikus nemzet.* A nép lévén a nemzet legősibb és kulturálisan leginkább termékeny, illetve termékenyítő és jövőképes „testrésze", az ő kultúrája, mondanivalója, értékszemlélete kell, hogy a nemzeti kultúra gerincét alkossa. Elsősorban ezt a népet kell fölemelni az oktatás, az iskolán kívüli művelődés, a tömegkommunikáció eszközeivel, tudva persze, hogy mindez nem sterilen kulturális kérdés, hanem együtt jár a földbirtokrendszer reformjáért, a földosztásért, a parasztság politikai hegemóniájáért, valamiféle népi demokráciáért folytatandó küzdelemmel.

Az, hogy milyen gazdasági, szociálpolitikai, törvényalkotási, állampolitikai feltételei vannak e célok megvalósításának, vita tárgya volt a népiek között is. Mindanynyian szembesültek a *modernizáció* okozta nagy társadalmi átrendeződéssel, a paraszti munka átalakulásával, a mezőgazdaság és a magyar agrárpiac gondjaival, a falvak s főleg a hagyományos faluközösségek szétesésével, olykor tudatos rombolásával. Van, aki negatív folyamatként, szorongva élte ezt meg; van, aki rezignáltan; van, aki éppen hogy felemelkedési esélyt, reményt látott benne, s van, aki – nosztalgiával – menteni akarta a menthetőt, hiszen valóban emberi és kulturális értékek pusztultak.

Az 1920–1930-as évekbeli népi írók használták mind a *népit*, mind a *népiességet*, olykor egymással is vitatkozva. (Németh László például találóan bírálta Szabó Dezső, sőt eleinte még Tamási Áron népies modorosságait s főleg az őstehetségkultuszt.) Leginkább származási, világnézeti, tematikai, politikai és etikai konnotációkat kapcsoltak hozzájuk; néhányukat kivéve nem feltétlenül bonyolódtak terminológiai diskurzusokba (ami korántsem hiba), de a *népit* egybehangzóan a *nemzeti*vel vagy/

[231] Oláh György, a később radikális szélsőjobboldali, sőt nyilassá lett publicista és író 1928-as *Hárommillió koldus* című felrázó könyvének (Miskolc, Magyar Jövő Nyomda) címe vált szállóigévé.

és az *igazi érték*kel, a *hiteles*sel hozták szinte szinonim viszonyba. Álljon itt csupán három jellegzetes idézet. Németh László: „Nem élt nagy magyar író, aki tanítványa ne lett volna a népnek, [...] aki itt mint író számít, művészete gyökereiben mindig népi volt".[232] Illyés Gyula: „Népiesség annyi mint magyarság";[233] s végül Veres Péter: „Én nem is vagyok »népies«, még csak »népfi« sem vagyok, én egyszerűen csak »nép« vagyok".[234]

A népi-nemzeti kultúrafelfogás mögötti világ- és nemzetkép tehát döntően *etnikai* természetű; van, akinél ez vérségi, faji, genetikai és szociális; van, akinél inkább etikai, szellemi, „vállalási" identitást jelent. Annyiban rokon a konzervatívval, hogy a kultúrának elsősorban szintén múltőrző és nemzetteremtő – a nemzeti sorskérdéseket katalizáló, megoldó – szerepét hangsúlyozza. Élesen bíráló, elutasító az ezt a küldetést állítólag gyengítő „modern", „idegen" (vagy ilyennek minősített) nézetekkel, kulturális törekvésekkel szemben, főleg a médiumokban és a városi tömegkultúrában. A modernizációban, a globalizációban és a XXI. század elején az európai integrációban a népi műveltségi norma elsősorban nemzeti és kulturális veszélyt lát, s éppen ezek elhárítását tekinti egyik fő mozgósító feladatának. Olykor a xenofóbia és/vagy a rasszizmus, a szűkítő, sőt kirekesztő nemzet- és kultúrafelfogás sem idegen ennek az írócsoportnak az egyik-másik radikális képviselőjétől. *A társadalom szerkezetét* – a konzervativizmussal szemben – a népi-nemzeti ideológia viszont *alapvetően és gyökeresen meg akarja változtatni:* a mögötte álló társadalmi bázis javára. Fellép a hagyományos úri-földbirtokos-dzsentri elittel, továbbá a városi, jórészt betelepült és idegen eredetű, bár asszimilálódott ipari, kereskedelmi, pénzügyi, értelmiségi polgársággal szemben, mivel azok – úgymond – elnyomták s elnyomják a népet, az autentikus nemzetet, elsősorban a szegényparasztságot. S felszínes, *hígmagyar* kultúrájuk – Németh László elhíresült és sokat vitatott metaforáját idézve[235] – kisebbségbe szorította a *mélymagyarságot.* A munkásságot, a proletariátust is többnyire idegen szellemet képviselő osztálynak tartják, olykor azonban szövetségesnek radikális társadalmi-politikai küzdelmeikben.

A népi-nemzeti felfogás a falusi, tanyasi, kisvárosi lakosság, a mindig elnyomottak, a szegény néptömegek, a jórészt paraszti származású alsó és középosztályok, a feltörekvő vidéki értelmiségiek „plebejus" vagy „radikális nemzeti forradalmát",

[232] Németh László, *Nép és író,* in Uő, *Készülődés,* Budapest, Magyar Élet, 1941, I, 15–16.

[233] Illyés Gyula, *Magyarok,* Budapest, Nyugat kiadása, 1943, 153.

[234] Veres Péter, *„Urbánusok" és „népiesek"* [1940], in *A népi-urbánus vita dokumentumai, 1932–1947,* szerk. Nagy Sz. Péter, Budapest, Rakéta, 1990, 434. A három népi ars poeticát Margócsy István idézi és összehasonlítva értelmezi: *Nép és irodalom. Tézismondatok és alapkérdések,* Élet és Irodalom, 2005. január 14. és in Uő, *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről,* Pozsony, Kalligram, 2011, 420, 431.

[235] Németh László, *Kisebbségben,* Kecskemét, Tanú, 1939; Budapest, 1942². A szerző által javított szöveg in Németh László, *Sorskérdések,* szerk. Grezsa Ferenc, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, 408–482., 806–809.

fordulatszerű, majd folyamatos mobilitását hirdeti meg; „nemzeti elitcserét" követel – amit jelentős mértékben kulturális ügynek tart. Magukat tekintik a határon túli magyar nemzetiségek legodaadóbb, legilletékesebb itthoni védelmezőinek – valóban sok és bátor kezdeményezést tettek az 1960–1980-as években, a kádári kormányzattal is ütközve. Egyúttal azonban a nemzeti érdekek és értékek hiteles, másokat e szerepből akár ki is rekesztő letéteményesének – ami viszont több mint túlzás. Az úri irredentizmussal szemben az 1930-as években náluk nem a Szent István-i Magyarország helyreállítása, az integrális revízió volt a cél, ellenben hangsúlyos (és máig rokonszenves) a *kelet-európai szomszéd népek összefogásának,* az intenzív kulturális kapcsolatoknak az igénye – kimondva-kimondatlanul a német és az orosz-szovjet birodalommal szembeni védekezés érdekében is. Már Szabó Dezső megfogalmazta ezt az igényt, amelyet később Németh László tejtestvériségnek, *Most-Punte-Silta-,* azaz hídszemléletnek nevezett el számos írásában.

Az államszocializmus utolsó két évtizede alatti szerepük értékteremtő és ellentmondásos, óvatosan ellenzéki és romantikusan konzervatív. Ahogy Lengyel András összefoglalta a nyolcvanéves Ilia Mihály tiszteletre méltó pályáját elemezve: „A »nagy öregek« közül szellemi ereje teljében voltaképpen csak Illyés Gyula maradt talpon. (Az az Illyés, akinek mindig nagyon jó »antennái« voltak a változások érzékeléséhez.) S a változások nagyok voltak, a parasztság mint osztály például egyre jobban eltűnt vagy fölszívódott a városi tömegekben. A népiek helyzetértékeléséből pedig egyre jobban eltűnt az eleven szociális érzékenység, s a »népiből« egyre inkább »nemzeti« szempont lett. Nem teljesen indokolatlanul, hiszen az ország határain kívül, igen nehéz helyzetben nagy magyar kisebbségek sorsa jelezte az emberi méltóság elvének gyakorlati sárba tiprását. Bizonyos szempontok és érdekek pedig a hivatalos politikában egyáltalán nem, vagy csak rejtve, félszívvel voltak képviselve. A magyar kultúra bizonyos megtört folyamatainak helyreállítása tehát égetően aktuális volt. [...] Az átalakuló, utónépivé váló törekvések" alternatíva elé kerültek: kevesen (például a szegedi *Tiszatáj*at szerkesztő és a szinte egyszemélyes intézményként irodalomszervező Ilia Mihály) a korrekciós modernizációt választották, mások a modernizálódás helyett inkább „az intellektuális eljelentéktelenedés" útjára tévedtek.[236]

A népi szemlélet kései és harsány hirdetői – tisztelet a kivételeknek – az 1989–1990-es rendszerváltozást elsikkasztott, manipulált fordulatként bírálják, új, „igazi népi felszabadulást" vélnek szükségesnek, s ennek érdekében főleg a pénz- és médiahatalom külföldi és hazai birtokosai, illetve fantomjai ellen hirdetnek „antiliberális" és „tőkeellenes" kulturális-ideológiai hadjáratot. Olykor a kódolt, sőt nyílt antiszemitizmust is beillesztik eszköztárukba. Eközben joggal – de romantikus nosztalgiával – bírálják a tömegkommunikációs nyilvánosság riasztóan érték- és ízlésromboló tüneteit. A népiek az oktatás- és művelődésügyben, a médiumok műsorpolitikájában

[236] Lengyel András, *Az ünneplendő nyolcvanéves. Arcképvázlat Ilia Mihályról,* Forrás, 2014. 9. sz. 3–15. Az idézet helye: 11.

is a *radikális mobilitásért* küzdenek. Más irányzatokkal együtt ők is élesen bírálták a Horthy-korszak kasztos és zsákutcás iskolarendszerét (a legátfogóbban Karácsony Sándor), követelték a tankötelezettség felső korhatárának fölemelését, a parasztság tömeges továbbtanulásának állami vagy civil intézményekkel, például népfőiskolákkal történő ösztönzését. Nagy hangsúlyt fektettek a népi származású alkotóművészek, a plebejus nemzeti tehetségek felszabadítására, illetve az ő szemléletük és ízlésviláguk hegemónná tételére. Szerintük a kisemmizett nép és a vidéki, illetve kisebbségi magyarság képviseli igazából a nemzetet; felemelésük, illetve kárpótlásuk, anyagi, erkölcsi, kulturális jóvátételük ezért a nemzet igazi identitása kivívásának is előfeltétele. S mivel ekkora a tét, a cél eléréséhez az állam erejére nagyobb szükség van, mint a szabadelvű demokrácia alapértékeinek „mindenároni" tiszteletére.

Ez a nemzeti küldetéstudatú premodern kultúrafelfogás a XX. század végén és a XXI. elején főleg a két világháború közötti népi írói mozgalom követőire, második-harmadik nemzedékükre, a protestáns népművelési-iskolai tradíciókra, a NÉKOSZ egyik vonulatára és az ellenzéki népfőiskolai törekvések képviselőire épít.[237] Megfogalmazói, képviselői és epigonjai hangadók egyes pártokban, jó néhány, magát civilnek deklaráló kulturális mozgalomban; meghatározó egyéniségeik s főleg karrierista mamelukjaik ott vannak szinte minden művészeti és kulturális ágban. 2010 után hatalmi helyzetbe küzdötték fel magukat a művelődéspolitikai irányításban (például a Magyar Művészeti Akadémia alaptörvényileg megteremtett közhatalmi funkciója révén).

NÉMETH LÁSZLÓ

A népi-nemzeti kultúrafelfogás legnagyobb formátumú és legeredetibb képviselője, jellegadó egyénisége és szintézisalkotó gondolkodója Németh László volt.[238] Az irodalomtörténet-írás feltárta, hogy ő tudatosította az új élményt, szemléletet és társadalomideált képviselő népi írók generációvá szerveződését; programot adott nekik, ha

[237] Lengyel András – nevek említése nélkül – ezt írja róluk: „Az utónépiek 1989 utáni, egyszerre tragikus és szánalmas leszereplése és kiüresedése, mozgalmuk eredendő vállalásaival való szembekerülésük nem utolsósorban a *Tiszatáj* 1975 eleji lefejezéséig, az akkori törésre adott rossz válaszokig vezethető vissza." Lásd *uo.*, 12.

[238] Németh László kultúrafelfogásának dokumentálásához jó válogatás: NÉMETH László, *Művelődéspolitikai írások*, szerk. MONOSTORI Imre, előszó LACKÓ Miklós, Budapest, Múzsák, 1986, valamint posztumusz publikált *Ha én miniszter lennék* (1962). In NÉMETH László, *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások*, szerk. GREZSA Ferenc, bevezető KIRÁLY István, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, II, 199–281., 540. De természetesen ezeknél sokkal kiterjedtebb Németh idekapcsolható írásainak köre; még szépirodalmi műveit, regényeit és drámáit is bizonyos fokú pedagógiai-népművelői ihlet s részben tematika jellemzi. A róla szóló szekunder irodalom terjedelme mára szinte meghaladja az amúgy is félszáz kötetre rúgó primer életművet, itteni szemlézése lehetetlen, s így reflektálására – néhány utalást kivéve – sem vállalkozhatok.

gyakran bírálta is egyiküket-másikukat. A mérték: „a föld népe" – fogalmazta meg számukra az erkölcsi kánont, s több kötetre való kritikát és esszét írt ennek az általa „megszervezett" nemzedéknek a tagjairól, alkotásairól.

Vérbeli pedagógusként alkotásai és szervezőmunkája révén szinte egymaga intézményesítette a népi mozgalom művelődési törekvéseit, illetve sajátosságait: az iskolaorvosként ellátott művelődés-, egészség- és mentálszociológiai kutatástól, intézményi szociálpolitikusi gyakorlattól kezdve a népfőiskolák koncepciójának nem pusztán kidolgozásáig, hanem egyszemélyes elindításáig. Közben nemcsak köz- és felsőoktatási reformkoncepciókat tett le az asztalra, hanem főhivatású tanárként (1945–1948) briliáns pedagógusi teljesítményt is nyújtott polihisztorságával és modern, komplex módszereivel.[239] Az elsők között volt, akik érzékelték a modern tömegkultúra paradigmaváltó szerepét, a rádiózás, a film, a távoktatás, majd az ötvenes évek végétől a televízió pozitív lehetőségeit és kockázatait. Konkrét programokat is készített, egy évre (1934–1935) munkát is vállalt a Magyar Rádióban. A magyar kultúraközvetítés szemléleti és módszertani megújítását egész életében folyamatosan napirenden tartotta, többek között ennek érdekében is kötött kompromisszumokat a hatalmi tényezőkkel a harmincas és a hatvanas–hetvenes években. A hivatalos úri-dzsentri, a városias sznob elitkultúra, a kommersz tömegkultúra, majd a túlideologizált szocialista művelődés helyett egy plebejus indíttatású, demokratikus szerkezetű műveltségideált képviselt. A természettudományokat és a gyakorlatias ismereteket a humaniorákkal szervesen összekapcsoló kultúraeszményt fogalmazott meg írásaiban, s gyakorolt előadóként, tanárként. Egy „nagy, eleven népművelési műhely" vonzó utópiáját vázolta fel, amely az „értelmiségivé váló társadalom" szociológiai bázisára és egy 6+6+6-os oktatási szisztémára épülne.

A tankötelezettséget már a harmincas években tizennyolc éves korig javasolta kiterjeszteni, később pedig háromszor hatéves iskolarendszert javasolt: a harmadik hat tanulási évet Németh – a graduális felsőoktatás mellett – a már dolgozók önműveléseként, továbbképzéseként, felnőttoktatásként tervezte. Nem azt igényelte, hogy mindenkinek legyen egyetemi diplomája, de azt igen, hogy mindenki értelmiségiként gyakorolja hivatását, azaz állandó önműveléssel, folytonos továbbképzéssel erősítse kompetenciáját s egyúttal közösségi cselekvőképességét. A második világháború éveiben minden korábbi periódusánál is többet beszélt és írt *Az értelmiség hivatásá*ról,[240] már-már szómágiával igyekezett fölébreszteni bennük az akkor számára egyedül lehetségesnek tűnt cselekvés iránti felelősségérzetet – felülemelkedve a napi politikán, ami persze naivitás volt Németh László részéről. Az egyébként erősen problematikus

[239] Részletesen elemzi *Németh László műveltségképét* Vecsey Beatrix: in HORÁNSZKY Nándor–KONTRA György–MANN Miklós–VECSEY Beatrix, *Műveltségfelfogások Magyarországon*, SZABOLCSI Miklós előszavával, Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 1991, 106–129.

[240] Kötete is megjelent ezzel a címmel: Budapest, Turul, 1944.

tételeket, valamint a várható „zsidó bosszú" forgatókönyvét is megfogalmazó második szárszói beszédet[241] 1943-ban szintén erre futtatta ki.

Vezéreszméje volt a *minőségszocializmus;* e víziója annyiban átveszi a munkásmozgalmi eredetű szocialista értékelveket (miközben élesen elutasítja a dogmatizált marxizmust és a sztálinista ideológiát), hogy Németh is osztály nélküli társadalmat vizionál. Ezt azonban másként képzeli, mint a marxisták: „Én az osztálytalan társadalmat, ha nemcsak névleg van meg, de az emberek műveltségében is, másnak, mint *értelmiségi társadalomnak* el sem tudom képzelni. Ez az osztály az, amely a többit lassan magába ölelheti. [...] Nincs tehát semmi oka annak az értelmiségnek, amely ezt a nevet megérdemli, csüggedten szállnia a jövő zűrzavarába. [...] *Sosem volt ilyen szép értelmiségi embernek lenni, mint ma.* Csak az értelmiség hivatását ne felejtsék el. Értelmiségi foglalkozásukat föladhatják, válthatnak munkakönyvet, elmehetnek szőlőt kapálni, azt azonban ott is tudniok kell, hogy értelmiségi emberek, s ma az értelmiség a Noé bárkája. Benne ring mindaz a hagyomány, küzdés, emlék, amit az izgalomba jött emberiség tán hajlandó volna föláldozni. S benne menti magát a Jövő nagy utópiája is: az osztályok valódi összeölelkezése – egy megtisztult értelmiségi kultúrában."[242] (Kiemelés az eredetiben.) Ez a minőségszocializmus szerinte döntően az intenzív egyéni és közösségi művelődés révén épülhet föl.

S bár ez az önszuggesztiós pátosz inadekvát volt a háborús történelmi pillanathoz képest, a szereptudat progresszív kultúrafelfogásra vall. Azután ezt viszi tovább a közvetlenül a felszabadulás után, 1945 szeptemberében megírt izgalmas oktatási programja, *A tanügy rendezése.* Ebben is egyértelműen megismétli *a kulturális egyenlőség társadalmi funkciójáról* korábban hirdetett tételét, amely vonzó demokratikus aufklérizmusában Eötvös Józsefére is emlékeztet, s élesen opponálja a letűnt negyedszázad mobilitásellenes keresztény-nemzeti művelődéspolitikáját. „A tanügyi reform célja: az osztálytalan társadalom megteremtése a most felnövekvő nemzedék műveltségében. Testvére tehát a földosztásnak, az ipari kisajátításnak, a szövetkezeti mozgalomnak; előjogokat, válaszfalakat bont a képzettség arányosabb elosztásával."[243]

A sznobok és a – pejoratívan értett, az őstehetség- és ösztönösségkultuszba belemerevedett – „parasztok" rossz kulturális alternatívája helyett *kreatív műveltségfogalmat* körvonalazott: „A kultúra nem ismerethalmaz, amelyet zsákolnak, s tengelyen vagy hajón átszállítanak a szomszéd országba. A kultúra egy nagy néptest életében kialakult szellemi és erkölcsi szokásjog: ízlés, etikett, gondolkozásmód, amelyben éppolyan otthonosan kell éreznünk magunkat, mint a bőrünkben. [...] A műveltség nem ünneplő ruha, amelyet hordani kell. A műveltség a helytállás segédeszköze, a

[241] A teljes szöveg, egykori s későbbi kontextusával: Győrffy Sándor–Pintér István–Sebestyén László–Sipos Attila (szerk.), *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok,* Budapest, Kossuth, 1983. Németh László előadása: 214–225.

[242] Németh László, *A második szárszói beszéd* [1943. augusztus], in Uő, *Művelődéspolitikai írások,* szerk. Monostori Imre, előszó Lackó Miklós, Budapest, Múzsák, 1986, 140.

[243] *Uo., Előszó.*

kifejezés szerszáma, a vállalkozás fegyverzete."[244] A metafora képszerűsége telitalálat; kevés ennyire érzékletes kultúra- és műveltségdefiníció olvasható, amelyben ott van a mindennapokra, a nemzetre és a világra nyitottság igénye, ugyanakkor a kultúra, a műveltség személyiséget konstituáló dinamikája szintén. „Mi is hát az a műveltség? Én azt tartom: nem tudás, hanem szenvedély. Az ismeret belepi az agyat, mint a homok vagy a korom; hogy mennyi lepi be, attól függ, hogy pályaudvar mellett laksz, vagy messze tőle. Az ismeret akkor lesz csak élet, ha a tájékozódás, az önalakítás szenvedélye nyúl ki érte, s tudásunk és magatartásunk egyet jelent. A népművelésnek nem lehet az a célja, hogy a népbe bizonyos ismeretet beleverjen, hanem hogy ezt a szenvedélyt a tömegek kiválóbbjaiból kiváltsa, s a silányak közt legalább tiszteltté tegye. Az önalakításnak ez a szenvedélye, homályosan, megtévesztetten ott szorong ma a népben. Elérhetjük-e, hogy a rádió, amely ennek a szenvedélynek egyik nagy duzzasztója, útmutatója is legyen: a tudós- és íróvilág megértésétől, támogatásától függ" – zárja saját programját felvillantó cikkét.[245]

Ez a már-már rajongó kulturális orientáció és program (amely egy év után, rádiós tapasztalatai és az intézményből való távozása nyomán persze szolidabb lett) ott lüktet szinte minden esszéjében és kritikájában, s hatása alá kerül az utókori idéző is. S ez teszi érthetővé s életszerűvé – ha nem is feltétlenül meggyőzővé – ideológiai és morális jelszavait, a már említett „minőségszocializmus" mellett „a minőség forradalma", „a kert-Magyarország" Németh László-i imperatívuszait. Továbbá az olyan szállóigévé lett tételeket, hogy „a magyarság előtt egy választás van: meghalni vagy kovász népnek lenni!"[246] „A lélekben van valami veleszületett heliotropizmus – a sugarak felé hajol, a fény felé veti leveleit. Nagyobb dolgokban részesedni, gazdagnak lenni, termékenységünk díszében állni: ez a lélek ösztöne, s ha a művelődés nem különcök belügye, hanem igazán közügy, iskolának és szórakozásnak egyaránt ezt a magasabb felé forduló, részesedő ösztönt kell támogatnia."[247] Ezt az érzékeny és kreatív kultúraértelmezést Németh önmagára is alkalmazta: az 1932-ben elindított s négy éven át kitartóan szerkesztett egyszemélyes folyóiratát, a *Tanút* (annak idején rövid *u*-val írták, az utóéletben viszont hol így, hol úgy) nyilvános önművelődési vállalkozásának tekintette: „A Tanu kritikai folyóirat, de a kritika itt nem könyvismertetések reménytelen sorát jelenti. A Tanu a művek és jelenségek óriás tömegén át világnézetünk alapkérdéseit frissíti fel: célja nem az ítélkezés, hanem a megújho-

[244] Németh László, *Sznobok és parasztok. Két betegség a mai magyar irodalomban* [1934], in Uő, *Művelődéspolitikai írások,* szerk. Monostori Imre, előszó Lackó Miklós, Budapest, Múzsák, 1986, 19–22.

[245] Németh László, *Rádió és népművelés,* Budapesti Hírlap, 1934. augusztus 29. 5., in *uo.,* 36.

[246] Németh László, *Töredékek a reformból. 3. Kisebbségi sors* [1935], in Uő, *A minőség forradalma. Tanulmányok,* I–IV, Budapest, Magyar Élet, 1940; V–VI, Budapest, Magyar Élet, 1943.

[247] Németh László, *A reform* [1935], in Uő, *A minőség forradalma,* IV, 67.

dás."[248] Utólag olvasva és történelmi, eszmetörténeti kontextusba helyezve a folyóiratot, igenis volt benne ítélkezés is, nemegyszer igazságtalan, de a kereső nyugtalanság, a *tanítva tanulni* ethosza rokonszenvessé, sőt példaszerűvé teszi az évfolyamköteteket. A beköszöntőben így fogalmazza meg ars poeticáját: „Folyóiratom ihletője a kor igazi múzsája: a szorongó tájékozatlanság. Hajótöröttek vagyunk, akik a csillagokat nézzük s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part, s a csillagok vezetnek. Nem akarok tanítani. Az esszét a nyilvános tanulás műfajának tekintem; egy lélek égtájakat keres, s közben égtájakat segít megtalálni; munkásságom meghívó egy tanácskozáshoz, melyet önmagammal folytatok. [...] E folyóirat nem dióhéj-műveltség tudatlanok számára; a szellemi élet klorofilja inkább, melyen az ismeret problémává s a probléma magatartássá válik."[249]

Hasonlóan erős tájékozódási és önnevelési szenvedély hatja át Németh László későbbi pedagógiai, kultúraszemléleti írásait is. Szinte népművelési furor szállja meg élete utolsó tizenöt évében, miközben súlyos betegségével küzd. 1962-ben, Aczél György felkérésére, *Ha én miniszter lennék. Levél egy kultúrpolitikushoz* címmel[250] összefoglalja kultúrafelfogását és művelődéspolitikai javaslatait, amelyek a húszas évek végétől megfogalmazott elveinek és módszereinek önkorrekciós, de a lényeget megőrző-megújító folytatásai. A *Kisebbségben* nemzetfelfogásának szűkössége, a kirekesztő „mélymagyar–hígmagyar" dualizmus természetesen elmarad belőle, a nemzeti karakter kritikája pedig itt és most a hátrányból előnyre váltható tulajdonságokat sorjáztatja. Memorandumában megerősíti *az osztálytalan társadalom értelmiségi jellegéről* már korábban vallott tételeit. Több ponton élesen bírálja a korai Kádár-kort, például a cenzurális viszonyokat, ugyanakkor feltűnő megértést, sőt támogatást demonstrál a – mégoly óvatosan és ellentmondásosan meginduló – reformokkal és egyáltalán a szocializmussal kapcsolatban: úgy érzi, hogy az 1956-os trauma után lassan magához térő ország éppen a kultúra területén ugorhat a szocialista tábor többi országa elé. Pezsgést, szellemi izgalmakat, kulturális forrongást érzékel. „Ebben a művelődési lázban az is javunkra fordulhat, ami nagy történelmi órákban gyengénk szokott lenni. [...] A magyarság az új nagy megkeverés, zárt csoportjainak a szétugratása után, alig több tízmillió magyarul beszélő embernél, de ez a tízmillió szellemi erjedésben jött ember, ha megfelelő tanítókat, jellegalakítókat kap, alkalmasabb lehet rá, hogy egy nem álmodottan magas közműveltséggel együtt újfajta, a világnak is többet mondó nemzeti jelleget alakítson ki."

[248] Németh László, *A Tanu munkaterve* [1932], in Kókay György–Oltványi Ambrus–Vargha Kálmán (szerk.), *Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye,* Budapest, Gondolat, 1978, 575–578.

[249] Németh László, *Tanu* [1932], in *uo.,* 574–575.

[250] Németh László, *Ha én miniszter lennék* [1962], in Németh László, *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások,* szerk. Grezsa Ferenc, bevezető Király István, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, II, 199–281., 540. Első mondata: „Néhány éve már, hogy először vetetted föl a gondolatot: nem írnám-e meg kultúrpolitikátok bírálatát".

Miután végigveszi és szigorúan elemzi a kultúra, a művelődés és az oktatás különböző területeit, s javaslatokat fogalmaz meg, azt a hitét is megvallja, hogy „a szocializmuson belül most érkezett el, amiről ifjan beszéltünk: a minőség forradalma".[251] Fejtegetéseit így zárja: „Magyarország tétje és reménye ebben a versenyben – úgy érzem – a magasabb közműveltség lehet. Lélekszámban a kisebbek közé tartozunk, országunk természeti kincsekben a legszegényebb, nemzeti és politikai ösztönünk bizonytalan; ahhoz azonban elég jólétben élünk s elég fogékonyak vagyunk, hogy a felsorolt és fel nem sorolt rengeteg fonákság ellenére nemcsak e terület, hanem a világ egyik legműveltebb népévé lehessünk". Láthatóan nem a politikai hatalomnak gazsuláló írói taktika ez a részéről, hanem optimista várakozás, hogy *hazánkban beköszönthet egy „szocialista XVIII. század".* Személyes tapasztalatai és benyomásai alá is támaszthatták ezt. „A XVIII. század viszonylagos szélcsöndjében (az egész természettudományi megújhodást elindító gigászi XVII. s a politika, szellem, gazdaság hármas forradalmával induló XIX. közt) szép egyenletes pallérozottság járt át Párizstól Pétervárig igen széles rétegeket" – nálunk is, főleg II. József alatt. „Ma egy sokkal általánosabb műveltségbeli összehangoltságnak nemcsak a feltételei vannak meg, de a szenvedély is hozzá. Mint művelődésügyi miniszter, ezt a művelődésbeli aranykort próbálnám a sok üldöztetésen, csalódáson át is öregkort ért »naivitásommal« a földre húzni, vagy inkább földünkből kihúzni."[252]

Sem Németh László, sem az esszétanulmányt megrendelő politikus nem gondolt a több mint százoldalas gépelt kézirat publikálására, erre csak posztumusz, 1986-ban, a *Valóság* című folyóiratban került sor, majd végre nyilvánosságot látott az életműsorozat következő – számos „kényes" írást végre napfényre hozó – kötetében is. Mindenesetre nem az egyetlen dokumentuma annak, hogy Németh úgy érezte: számos korábbi gondolatának, népművelési és oktatási elképzelésének most, azaz az 1960-as években jött el a realizálódási lehetősége, ha tudta is, milyen roppant nehézségek között indult el a konszolidáció. Egy évvel korábbi, fiataloknak tartott szép előadásában mondja: „ha ma lennék fiatal, inkább az élettel, az életben útjukat kereső nagy emberi érdekekkel próbálnám azonosítani magam. [...] Az adott szocializmus fölött például nem egy tökéletes szocializmus plátoni eszméjét próbálnám megcsillogtatni, hanem lentről, a szívemben hordott Jó-ügy felől próbálnám úgy átjárni, hogy minél jobban hasonlítson rá".[253] Az antikapitalizmus, illetve „valamilyen" szocializmus mindig is benne volt Németh politikai diskurzusában, az más kérdés, hogy mi ennek az antikapitalizmusnak a racionális gazdasági-társadalompolitikai perspektívája, s hogy – túl a szép, olykor moralizáló retorikán – miféle szocializmust tekint reálisnak. Ez nem körvonalazódott Némethnél, ami nem is baj, sőt kifejezetten erény

[251] *Uo.,* 252.

[252] *Uo.,* 278–281.

[253] Németh László, *Ha most lennék fiatal,* Kortárs, 1961. 4. sz. 478–487., in Uő, *Művelődéspolitikai írások,* szerk. Monostori Imre, előszó Lackó Miklós, Budapest, Múzsák, 1986, 185.

egy író esetében – főleg az intézményesült szocializmussal kapcsolatos akkori s későbbi kiábrándulások, megrendülések és történelmietlen rágalomhadjáratok tükrében. Műveiből kétségtelenül „a kapitalizmus okozta etikai torzulások fenomenológiáját lehet kielemezni",[254] fél évszázad perspektívájából is gyakran telitalálatosan. Ami pedig a „valamilyen" szocializmust illeti, az nála a már említett *minőségszocializmus*, amelynek értékrendjében a kultúrának és kulturáltságnak döntő szerepe lenne: nem rossz opció a szocializmusgondolat legalább két és fél évszázados történetében.

Pár évvel később, *Füredi beszédében* – amely 1964-ben a *Kortárs*ban jelent meg – hasonló gondolatokat oszt meg hallgatóival egy iskolaavatás alkalmával.[255] Az ehhez fűzött *Jegyzet a Füredi beszédhez* című, 1965-ben publikált írásában pedig így rögzítette nem éppen hurráoptimista tapasztalataitól kísért, de mégis ösztönző kulturális testamentumát: „a magyarság az elmúlt két évtizedben az önművelésben kereste menekvése útját, [...] ha ezt a szenvedélyt fenn akarjuk tartani, ahogy életmentő, hogy fenntartsuk: nemcsak az iskolát, de egész társadalmunkat a magasabb igények iskolájává kell tenni, s a képességet, tehetséget a megillető feladatkörök bevételére s még inkább kifejlesztésére lelkesíteni".[256]

Érdemes lenne akár tételesen végigvenni, hogy mi volt a reális s mi az utópikus Németh László javaslataiban, kultúrafelfogásában, hogy vajon tényleg elérkezett-e az ország az 1970–1980-as években a szocialista XVIII. századba. Olyanformán bizonyosan nem, ahogy ezt Németh László megelőlegezte, de jelentős kulturális felemelkedést és modernizációt igenis megélt az ország. Ebben benne voltak Németh László szenvedélyes értelmiségi hivatástudatának nemzedékeket mobilizáló tanításai, együtt a – mégoly diktatórikus, majd tekintélyelvűvé „szelídült" – *államszocializmus* komolyan vett baloldali kulturális értéktételezéseivel, praxisával. A jobboldali, keresztény-nemzeti és a radikális népi-nemzeti ideológiákból táplálkozó, olykor Németh Lászlóra is hivatkozó 2010 utáni kormányzatok oktatás- és közművelődés-politikájában viszont – egyéb kultúraellenes bűnök mellett – éppen a Németh László által képviselt és ösztönzött pedagógiai és önnevelési szenvedély, a kollektivitás és autonómia meggyengítését, sőt tudatos leépítését, szétrombolását, elnyomását láthatjuk aggasztónak.

A keresztény-nemzeti kurzus hivatalos irredentizmusával szemben Németh és a legtöbb író nem élt a revíziós demagógia eszközeivel. Ellenkezőleg: az államnemzet helyett a *kulturális nemzet* tartalmas és modern művelődésében volt érdekelt. Mintha Klebelsberg neonacionalizmusával tűnne rokonságban lenni, azonban a kultúrfölény-doktrínát és a magyar műveltségi felsőbbrendűség kelet-európai terjesztését

[254] Király István, *Németh László gondolatvilága,* Tiszatáj, 1988. 7. és 8. sz. In Németh László, *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások,* szerk. Grezsa Ferenc, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, I, 5–61. Az idézet helye: 17.

[255] Németh László, *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások,* szerk. Grezsa Ferenc, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, I, 217–220.

[256] *Uo.,* 223–224.

ellenezte Németh, s láttuk, éppen hogy a hídszerepet *(Most-Punte-Silva)* és a népek kölcsönös megismerését szorgalmazta. A miniszterrel vitatkozva írta a *Napkelet*ben: „Az integer Magyarországnál van egy sokkal szentebb jelszó: az integer magyarság. S ennek egy ellensége van: az imperializmus. [...] Nacionalista vagyok, de tudom, hogy a magyar nacionalizmus legnagyobb képviselőiben sosem volt a más mellének szegezett kés, mindig csak a fejünkre lesújtó bunkó ellen felemelt kar. [...] A kis nemzetekre óriási feladat vár, nekik kell az emberiességet a nagy nemzetekre rápa-rancsolniok. Bár haladnánk e kis nemzetek élén."[257] Ez a koncepció is hozzájárult a „magyar műhely", illetve a „bartóki szintézis" későbbi metaforájában testet öltő esztétikai programalkotáshoz, amelyre később fogok kitérni. S ez a szemlélet lüktet a *Magyarok Romániában* című, nagy vitát provokáló, a magyar államot illetően önkritikus írásában is.[258]

Mindaz, amit a fentiekben összefoglaltam Németh Lászlóról, illetve kultúrafelfogásáról, alapvetően pozitív és konstruktív értékrendre vall. Ugyanakkor emlékeztetek arra a korábbiakban bemutatott vitaláncolatra, amelyet a liberális kultúrafelfogás képviselői (s megelőlegezem: a marxista, a baloldaliak is, köztük József Attila, Fejtő Ferenc, Bálint György, Lukács György, Gaál Gábor, Révai József s mások) folytattak vele, illetve a népi-nemzeti kultúrafelfogás történetietlen, esetenként kirekesztő és rasszista oldalaival. A *Kisebbségben* torz, szűkítő nemzetikultúra-koncepciója nem teljesen kisiklás és váratlan bűnbeesés Németh Lászlónál, megvannak a szöveges előzményei a húszas évek végétől, ha nem is olyan „koncepciózusan és szintetikusan", és nem azzal a közvetlen rizikóval a „hígmagyarokra" nézve, mint az 1939-es könyvben. Idézhetném a *Nyugat*ot bíráló, az Ignotust, Hatvany Lajost, Babitsot támadó Németh-írásokat, s nem egy – nagyszerű felismeréseket is tartalmazó – művelődés- és irodalomtörténeti esszéjét. Amit – bizonytalan kategóriaként – *történelmi és kulturális antiszemitizmusnak* nevezünk, a magyar értelmiség jelentős részének gondolkodását és habitusát átszőtte-átszövi, de nem esett egybe a Horthy-kurzus egyes periódusainak hivatalos zsidóellenességével, nem azonosítható a náci, illetve más fasiszta fajelméletekkel, s végképp nem vádolható Auschwitz akarásával és előkészítésével. Mégis tény: az egyéni tisztességet és szolidaritást nem megkérdőjelezve Németh Lászlónak is volt szerepe egy olyan társadalmi közérzület meghonosodásában, amely 1944-hez vezetett – ahogy ezt Bibó István s Márai Sándor is fájdalmas szigorral megfogalmazták.

[257] Németh László, *Új reformkor elé* [1928], *A minőség forradalma* című 1940-es gyűjtemény I. kötetében, in Uő, *Sorskérdések,* szerk. Grezsa Ferenc, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, 38–44. Németh László Trianon-felfogását alaposan elemzi Bárdi Nándor: in Romsics Ignác (szerk.), *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953,* Budapest, Osiris, 1998, 175–192.

[258] Németh László, *Magyarok Romániában* [1935], *A minőség forradalma* című gyűjtemény II. kötetében, in Uő, *Sorskérdések,* szerk. Grezsa Ferenc, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, 336–408.

A plebejus élmények és ihletek, illetve a kelet-európai kis népek felé *táguló* kultúrafelfogás Németh Lászlónál s másoknál tehát egyidejűleg *szűkítő* jellegű is volt. A nemzetfogalom premodern, antiliberális, etnicista, sőt faji értelmezése (még ha részben érthetők is ennek történelmi és szubjektív motívumai) csonkította és torzította a kultúrafelfogás egészét. Király István kései Németh László-tanulmánya[259] úgy jellemzi a *Kisebbségbent*, hogy ott és akkor, 1939–1940-ben a pozitív kiútkeresés, a magyarságvédelem volt a döntő benne. Király frazeológiája szerint kisnépi, antiimperialista jellegű nemzetszeretet, túlélési akarat és mégis-morál jellemzi; dacos hűség a nemzethez. Továbbá: a nemzeti jelleg őrzésének ethosza és az erre való nemzetpedagógiai biztatás a náci (és a szovjet-orosz, de Király ezt nem írja) fenyegetettség idején; kulturális önvédelem, sőt büszkeség, önérzet-erősítés az idegen fölényérzetekkel szemben. Ugyanakkor – érvel Király – kétségtelenül fellelhető benne s Németh néhány más 1945 előtti írásában „a társadalmi kérdések helyenkénti elrasszizálása". Nemcsak a tőke, a nagytőke kérdését fordította át „zsidókérdéssé": „ezzé vált néha szemléletében az új városi kultúra, a boulevard-kultúra felszínessége, könnyűsége is, avagy a baloldali mozgalmakra jellemző absztrakt, dogmatikus nemzetköziség".[260]

A nemzetit a globális kommersszel szemben védelmező Németh László-i kultúrkritika analóg Máraiéval, de csak a szándékot, s nem a koncepció lényegét tekintve, Márai ugyanis nem rasszizálta el a védekezést, s főleg nem a nemzeti identitást. A *Kisebbségben*nek a saját korában is változatos kortársi és utóéleti recepciója volt. Később egyébként – ahogy ezt Király is idézi – maga Németh önkritikus volt e művével szemben: „sok tekintetben hibás", „zavaros"; megrótta „sietős fogalmazását", „sokat markoló fogalomalkotását", „kíméletlenségét". Az utókor értelmezője így, ebben az *összetettségben* olvashatja az egykori diskurzusokat, s ítélkezés nélkül, de a történeti kritika módszerével törekedett bemutatni ezt a kultúrafelfogást is.

FÉJA GÉZA, KARÁCSONY SÁNDOR ÉS VERES PÉTER

Németh László kiemelése mellett is fontos a többi népi író kultúrafelfogásának bemutatása és vitatva méltatása. Itt kell ugyanakkor szóba hoznom Móricz Zsigmondot: ő sok vonatkozásban, mindenekelőtt szenvedélyes realizmusában, bátor paraszt- és dzsentriábrázolásában elődje a népieknek, s támogatójuk is. Ideológiájukban szintén vannak közös elemek, de a kulturális értékrendet, a *Nyugat*hoz kötődést és számos vita-állásfoglalását tekintve[261] őt mégis inkább a liberális kultúrafelfogáshoz kötném.

[259] KIRÁLY István, *Németh László gondolatvilága,* Tiszatáj, 1988. 7. és 8. sz. In NÉMETH László, *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások,* szerk. GREZSA Ferenc, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, I, 5., 41–45.

[260] *Uo.*

[261] Például MÓRICZ Zsigmond, *Az irodalom és a „faji jelleg",* Nyugat, 1931. március 1. In KENYERES Zoltán (szerk.), *Esszépanoráma 1900–1944,* Budapest, Szépirodalmi, 1978, II, 111–113. A vitába beleszólt József Attila is. A polémia részleges dokumentációját lásd *József Attila összes művei. III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok,* szerk. SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1958, 105–108., 328–344. A vita feldolgozása: TASI József, *Az irodalom és a „faji jelleg". Vita egy Nyugat-cikk körül,* in SZABÓ B. István (szerk.), *A Nyugat-jelenség 1908–1998,* Budapest, Anonymus, 1998, 173–183. Az eszmecsere újabb értelmezése József Attila szempontjából: TVERDOTA György jegyzete József Attila *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli* című írásához (kézirat, 2014. tavasz).

Ehhez szolgáltat érveket Szilágyi Zsófia új Móricz-monográfiája is, valamint a rá szakszerű és polemikus alapossággal reflektáló Tverdota György: Móricz viszonya a keresztény kurzushoz a húszas–harmincas években mindvégig ellenséges maradt, „gondolkodása a polgárosulás keretei között helyezhető el".[262] Vonatkozik ez kultúrafelfogásának lényegére is. Móricz e tekintetben rokon Bartókkal: erős népi-nemzeti kötődésük mellett sem a radikális populista népiség soraiban van a „helyük". Annál inkább másoknak, mindenekelőtt Féja Gézának.

Féja Géza terjedelmes publicisztikája, közírása sokat foglalkozik művelődési témákkal, értékes, maradandó tételekkel, de olykor szélsőséges nézetek sodorják el. Ha ő jogtalanul vádolta meg József Attilát, hogy „szélkakas-költő",[263] rá sokkal inkább érvényes ez a metafora. A kultúrafelfogást tekintve talán legpozitívabb időszaka az a két év volt, amikor a Márciusi Front meghatározó egyéniségeként szenvedélyes írásokban és vitacikkekben, saját nevén vagy másokkal együtt, kiáltványok fogalmazójaként fejtette ki a nép, a parasztság és a munkásság kulturális felszabadításával és felemelésével kapcsolatos követeléseit és gyakorlati, sőt szakszerű ajánlásait.[264] Háromkötetes irodalomtörténetét viszont egy hipertrófikussá duzzasztott, zavaros faji-nemzeti szempont dominanciája jellemzi, még ha olykor vannak is benne érdekes részek.[265] Papp István így foglalja össze Féja koncepcióját: „nagyon látványosan lebecsülte, negligálta a nyugat-európai művelődési hatások szerepét, és a magyarság specifikus, egyedülálló, sőt századokon át valamiféle megfoghatatlan nemzeti jelleget őrző kultúrájában hitt".[266]

Nem vállalkozom e helyütt a szélsőjobboldali politikusok és a fajvédő pártok (például Gömbös Gyula, Imrédy Béla, az antifasiszta szerepvállalása és mártíriuma

[262] SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond,* Pozsony, Kalligram, 2013; TVERDOTA György, *Az írói nagymonográfia új perspektívái. Szilágyi Zsófia: Móricz Zsigmond,* Jelenkor, 2014. 9. sz. 1032–1040., az idézet helye: 1038.

[263] FÉJA Géza, *Szélkakas-költők,* Előörs, 1931. május 10. In BOKOR László–TVERDOTA György (szerk.), *Kortársak József Attiláról (1922–1945),* Budapest, Akadémiai, 1987, I, 208–211.

[264] Lásd a Márciusi Fronttal kapcsolatos primer és szekunder irodalmat, mindenekelőtt: FÉJA Géza, *A szellem politikája,* Válasz, 1938. január. In PINTÉR István, *A Márciusi Front. Előzmények és zászlóbontás,* Budapest, Kossuth, 1987, 155–168.; valamint SZABÓ Bálint (főszerk.), *A magyar népfront története. Dokumentumok 1935–1976,* Budapest, Kossuth, I, 100–180.

[265] FÉJA Géza, *Régi magyarság,* Pozsony, Tátra, 1937; Budapest, Magyar Élet, 1941[2]; Uő, *Felvilágosodástól a sötétedésig,* Budapest, Magyar Élet, 1942; Uő, *Nagy vállalkozások kora,* Budapest, Magyar Élet, 1943.

[266] PAPP István, *A magyar népi mozgalom története 1920–1990,* Budapest, Jaffa, 2012, 137.

előtti Bajcsy-Zsilinszky Endre) kultúrafelfogásának bemutatására, bár tény: esetenként szoros a kapcsolat Szabó Dezső, majd a népi írói mozgalom egyes képviselői és közöttük, például a Magyar Élet Pártjával, sőt nyilas szervezetekkel.[267] Vonyó Józsefet idézem: „az 1920 és 1944 közötti magyarországi jobboldali radikális mozgalmak kultúrpolitikáját inkább tekinthetjük kultúraellenes programnak, mint kultúrapártolásnak".[268] Ugyanakkor tény: e „kínos" kapcsolatok és riasztó nézetek, az eredetileg *antihorthysta népi-nemzeti radikalizmus* és a Horthy-nosztalgiát is tápláló *úri-konzervatív keresztény-nemzeti ideológia* szélső szárnyainak *koalíciója* feltűnő reneszánszt élnek meg az 1990 utáni hazai nyilvánosságban.[269]

A két „nemzeti" vonulat közös nevezőjében ott munkál egy kódolt (esetenként nyílt) irredentizmus, a rendi-nemesi eredetű tradicionális sérelmi gondolkodásmód, egy furcsa, demagóg, összeesküvés-elméletekkel és olykor egy kis „finom" zsidóellenes beszédmóddal fűszerezett romantikus antikapitalizmus, s nem utolsósorban valamiféle újklerikalizmus, a szekularizáció visszafordításának szándéka. 1992-ben Radnóti Sándor így látta ennek a radikális népi-nemzeti ideológiának, a magyar populizmusnak a helyzetét: „Ha a populista tradíció, amelynek egyik legfőbb sebe – joggal – Trianon volt, összeolvad a Horthy-korszak úri nacionalizmusával, melynek fő sebe szintúgy Trianon volt, s – éppenséggel a magyar kisebbségekre való minden tekintet nélkül – a regionális nagyhatalom álmait kezdi kergetni, elkezdi átrajzolni a földabroszt, s ehhez egy megkeseredett, reményfosztott tömegben csőcseléket is talál magának –, akkor ez [tudniillik a kelet-európai nacionalizmusok feléledése] aktuális lesz, és iszonyú."[270] Azóta huszonkét év telt el. Önmagát beteljesítő jóslat lett volna Radnótié? Vagy a radikális ideológia rosszabbik változata előretörésének megjövendölése a társadalmi, kulturális és politikai viszonyok józan mérlegelése alapján? Mindenesetre a harmincas évek magyar népi mozgalma döntően nem a Trianon-szindrómában szenvedett; reális és súlyos hazai társadalmi problémákat vetettek föl, legföljebb némelyiküknél torz válaszok születtek rájuk. Az 1990 utáni magyar populizmus, főleg a 2000-es évek derekától, viszont élni kezdett a revíziós vágyak kódolt, sőt esetenként nyílt ébresztgetésével is, méghozzá újabban kormányzati munícióval is felszerelve.

Önálló elemzést érdemelne Karácsony Sándor kulturális világképe (monográfiák is születtek már sokoldalú tevékenységéről). A nagy hírű és sikeres debreceni pedagógiaprofesszor – akinek Németh Lászlóhoz hasonlóan igen széles körű a tanítványi köre – rokonszenves, kreatív, bár némileg délibábos nemzetkarakterológiája mellett a XVI. századtól kibontakozó *protestáns oktatásügy progresszív és demokratikus tradícióit,* a partikuláris iskola értékeit és tapasztalatait aktualizálja. Tette mindezt éles polémiában a Kornis Gyula s mások által fémjelzett konzervatív úri, keresztény-nemzeti kultúrpolitikával. A cserkészmozgalom művelődési szellemiségét ütköztette a Horthy-kurzus leventemozgalmának militáris elveivel, s ő kezdeményezte és gyakorolta a szabadművelődés 1945 után lehetővé és szükségessé vált beszédmódját – intézményteremtő erővel, amíg (1948–1949) lehetett.[271]

A kubikosból íróvá lett, autodidaktaként tiszteletre méltó önművelési processzust bejáró Veres Péter saját sorsán keresztül is bizonyította *az alul lévők kulturális felemelkedésének* lehetőségét; számos írásában és könyvében tudatosította – bevallottan nevelési célzattal is – saját pályája tanulságait. Nagyon sokoldalú, megannyi rokonszenvet vonzó életmű az övé; a legmaradandóbb bizonyára önéletrajzi ihletésű szépirodalmi és szociográfusi teljesítménye. Volt Veres Péterben radikális szociáldemokrata hevület, sőt magát marxistának vallotta, ugyanakkor hatottak rá rasszista nemzeti ideológiák is, egy időben a szocializmus és a nacionalizmus egységét hirdette.[272] A plebejus radikalizmus szemlélete pedig gyakran szűkös, konzervatív művészeti és irodalmi véleményeket, értékítéleteket fogalmaztatott meg vele. Az asszimiláció, a „zsidókérdés" torz felfogása, a differenciálatlan idegenellenesség – Németh László *Kisebbségben*jétől is ösztönözve – egy ideig radikális „szocialista" osztályszemlélettel

[267] Lásd Vonyó József, *A szélsőjobboldali mozgalmak a kultúráról (1919–1944),* in Uő (szerk.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században,* Pécs, Pro Pannonia, 2003, 105–120.; Uő, *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944* [Pécs], Kronosz, 2012; Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története,* Budapest, Osiris, 2007; Uő, *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány,* Budapest, Osiris, 2012; Paksa Rudolf, *A magyar szélsőjobboldal története,* Budapest, Jaffa, 2012. Vö. Rainer M. János, *Szélről támadva,* Mozgó Világ, 2012. 10. sz. 121–124. Csepeli György, *A magyar faj abszurditása,* Mozgó Világ, 2013. 1. sz. 74–82.; Veres András, *Szabó Dezső újraértékelése,* Jelenkor, 2013. 1. sz. 61–68.; Csepeli György–Murányi István, *Új autoritarianizmus Magyarországon a 21. század elején,* Kritika, 2013. 3–4. sz. 2–10.; Csepeli György, *A populizmus mint közösségi hisztéria,* Kritika, 2015. 1–2. sz. 2–4.

[268] Vonyó József, *A szélsőjobboldali mozgalmak a kultúráról (1919–1944),* in Uő (szerk.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században,* Pécs, Pro Pannonia, 2003, 120. Lásd még Dévényi Anna, *Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda? A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján,* doktori disszertáció, kézirat, Pécs, 2015.

[269] Nyerges András szívós szövegbányászata az *Élet és Irodalom* hasábjain hétről hétre bizonyítja e kapcsolatok szervességét és folytonosságát. Kötetben: *Jobb vagy balkánaán. Szúrópróbák 1993–1997,* Budapest, Fekete Sas–BFL, 1998; *Senkiföldje: irodalom. Szúrópróbák,* Budapest, Fekete Sas, 1999; *Színrebontás. Istenkáromló oknyomozások,* Budapest, Magvető, 2003; *Rendes ország, kétféle történelem. 113 színrebontás,* Budapest, Noran, 2006.

[270] Radnóti Sándor, *„Most hirtelen téli mesék rémei kielevenednek". Széchenyi Ágnes beszélgetése a populizmusról,* Kritika, 1992. 6. sz. 6–10. Az idézet helye: 10.

[271] Tömör feldolgozás munkásságának erről a területéről: Kontra György, *Karácsony Sándor műveltségfelfogása,* in Horánszky Nándor–Kontra György–Mann Miklós–Vecsey Beatrix, *Műveltségfelfogások Magyarországon,* Szabolcsi Miklós előszavával, Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 1991, 87–105.

[272] Például Veres Péter, *Szocializmus – nacionalizmus,* Budapest, Mefhosz, 1939; Magyar Élet, 1943².

kereszteződött gondolatvilágában, még a kolozsvári marxista folyóirat, a *Korunk* hasábjain is (Gaál Gábor szerkesztői kopfjának finom elhatárolódása mellett).[273]

Aktív és változatos, de naivitásokkal, tévedésekkel átszőtt közéleti, politikai szerepe önmagában is tanulságos jelenség, amire azonban e helyütt nem tudok kitérni.[274] Ami viszont kultúrafelfogását illeti: puritán, osztályharcos, polgárellenes, olykor egyenesen prűd művészeti normarendszere, közérthetőség-kánonja az 1948 utáni években – akarva-akaratlanul – érveket szállított a szocialista népművelés érdekeire hivatkozó dogmatikus művelődéspolitika számára is; a fogyasztói társadalom, a „frizsiderszocializmus" és a lefelé nivelláló médiakultúra Veres Péter-i ostorozása pedig később is sokak egyetértését váltotta ki. Plebejus érzékenysége, a munkásság és a parasztság sorsa, műveltsége s általában a *közkultúra minősége* iránti szenvedélyes figyelme, számos eredeti véleménye és értékítélete, hol jogos, hol eltúlzott társadalom- és kultúrkritikája élete végéig a nyilvános diskurzusok centrumában tartotta. Posztumusz kiadott és a fajelmélettől áramtalanított kulturális esszékötete – már pusztán a címével is – a felvilágosultabb államszocializmus ideológiája mellett látszott érvelni.[275]

A FALUKUTATÓ SZOCIOGRÁFUSOK

A népi írói mozgalom legszervezettebb kollektív teljesítményének a *falukutató szociográfiák* sorozata tekinthető. Illyés Gyula és Féja Géza, Kovács Imre és Szabó Zoltán, Veres Péter és Erdei Ferenc, Darvas József, *A Medve utcai polgárit* átvilágító Németh László és a többiek valóságfeltáró szenvedélyét nem véletlenül fogadta zajos ellenérzés a hatalmi körök részéről, egészen az „osztály elleni izgatás" és a „nemzetgyalázás" paragrafusaira hivatkozó bírósági számonkérésig. Annál nagyobb rokonszenvre találtak viszont a közvetlenül is érdekelt, a „megénekelt" régiók öntudatosodó olvasóiban, valamint a liberális és szocialista értelmiségiek, kritikusok megnyilatkozásaiban. Elismerésük (például Bálint Györgyé, Fejtő Ferencé, Gaál Gáboré, Jászi Oszkáré, József Attiláé, Mónus Illésé, Révai Józsefé) annál is fontosabb, mivel más kérdésekben, ideológiai témákban éles vitában álltak a népiekkel – olykor jogosan, meggyőző erejű tapintattal, máskor viszont túldimenzionáltan, rágalmakkal is megtoldva. Nemcsak morálisan, hanem a kultúrafelfogások története szempontjából is tanulságos, hogy a falukutatók a nép, a vidéki valóság, az ország bajainak megismerését s a sok helyütt közvetlenül is vállalt szociális (fizikai, egészségügyi, higiéniai) és népművelői (például írás- és olvasástanítási, ismeretterjesztő) munkát tudatosan összekapcsolták saját maguk, *a fiatal értelmiség önnevelésével*, identitásuk fölépítésével.

Segítette ebben őket a kurzus történész-ideológusából egyre kritikusabb társadalomtudóssá és szerkesztővé változó Szekfű Gyula is. Pozitívan reflektál munkáik addig megjelent darabjaira a *Három nemzedék* 1934-es kiegészítése, a *Trianon óta* című V. könyv.[276] Némelyikük előtt megnyitotta az igényesen konzervatív *Magyar Szemle* hasábjait, s érvekkel védte is őket, amikor az országot irányítók tudatlanságát tették szóvá, s „egyenes és kimondott harc"-ot indítottak – Szabó Zoltán megfogalmazásában – „a tudatlanság biztonsága", „a csökönyös tudatlanság", a „rémülten őrzött tájékozatlanság" ellen.[277] A népi-nemzeti kultúrafelfogás szempontjából mindemellett nagyon érdekes az is, ahogy a különböző *települések, régiók és társadalmi rétegek* mindennapi és ünnepi életét, szokásait és műveltségi szintjét, analfabetizmusát és olvasását, *polgárosodását és kulturáltságát* mutatták be és minősítették. A kivándorlás, az egyke és a szektásodás, amelyet Kovács Imre elemzett felkavaróan,[278] a matyók romló, egyre jobban giccsesedő népművészeti teljesítménye és „cifra nyomorúsága" Szabó Zoltánnál,[279] a Veres Péter bemutatta ridegparaszti habitus[280] életvitelmodellek is, s igen tág – előremutató – kultúraértelmezésre vallanak a szociográfusok és szociológusok részéről. Olykor még lefegyverző művelődéstörténeti érzékenységről is tanúbizonyságot tesznek.

Részlegesen kapcsolódik a szociográfusok népiségélményéhez a Márciusi Front mint szellemi és részben politikai mozgalom. 1937–1938 eme történetét már többen megírták (magam is foglalkoztam vele a közelmúltban), többnyire éppen e mozgalom kulturális törekvéseire hegyezve ki bemutatását. Ez volt talán az a történelmi pillanat a XX. század első felében, amikor a progresszió különböző csoportjai (ha

[273] Például VERES Péter, *A mai magyar népi írókról,* Korunk, 1940. 6. sz. 516–523.

[274] Egy friss elemzés: STANDEISKY Éva, *Veres Péter, az irodalompolitikus,* in Uő, *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom* [1949–1988], Budapest, 1956-os Intézet-Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005, 359–368.

[275] VERES Péter, *A szocialista műveltségről,* szerk. KRISTÓ NAGY István, Budapest, Kossuth, 1978.

[276] SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik. 1920 és 1934,* I–V. könyv, reprint kiadás, GLATZ Ferenc bevezető tanulmányával, Budapest, ÁKV–Maecenas, 1989.

[277] Szabó Zoltán s mások szociográfusi ars poeticáját és szerepértelmezéseit idézi és interpretálja: NÉMEDI Dénes, *A népi szociográfia 1930–1938,* Budapest, Gondolat, 1985, 124–136.

[278] KOVÁCS Imre, *A néma forradalom,* Budapest, Cserépfalvi, 1937. – Friss elemző szakirodalom Kovács Imre születésének 100. évfordulója alkalmából: SIPOS Levente (szerk.), *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben,* Budapest, Napvilág, 2013; STANDEISKY Éva, *Politikuscsapda. Kovács Imre, a demokrata,* Élet és Irodalom, 2014. április 25. 9; SZEREDI Pál, *Megcselekedte, amit megkövetelt a haza. Egyéni és nemzedéki korrajz a huszadik század magyar történelméből. Kovács Imre és kora,* Pilisszentkereszt, Barangoló, 2013.

[279] SZABÓ Zoltán, *A tardi helyzet,* Budapest, Cserépfalvi, 1936; Uő, *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe,* Budapest, Cserépfalvi, 1938. Fakszimile kiadás: HUSZÁR Tibor utószavával, Budapest, Akadémiai–Kossuth–Magvető, 1986. Friss elemző szakirodalom Szabó Zoltán születésének 100. évfordulója alkalmából: RÉVÉSZ Sándor, *Szabó Zoltán, az antiteoretikus,* Mozgó Világ, 2012. 3. sz. http://www.mozgovilag.hu/?p=5388 (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.); MÁRTON László és SZABÓ Zoltán vitája, Mozgó Világ, 2012. 5. sz. http://www.mozgovilag.hu/?p=5499 (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.); [Dokumentumok, emlékezések, kritikák Szabó Zoltántól és -ról], Holmi, 2012. 6. sz.; ANDRÁS Sándor, NOSZKAI Gábor és KENDE Péter tanulmányai: Múltunk, 2013. 2. sz. 166–221.

[280] VERES Péter, *Az Alföld parasztsága,* Budapest, Oravetz, 1936; Magyar Élet, 1939².

nem is hiánytalanul, hiszen a szociáldemokraták és a polgári demokraták lényegében kimaradtak az összefogásból) különböző okok miatt és sajnos csak rövid, másfél éves időszakra, de a legközelebb kerültek egymáshoz. S ez volt az a dokumentálható közös vállalkozás, amelynek során a népi-nemzeti kultúrafelfogás a legtermékenyebb oldalát mutathatta föl. A Márciusi Front nyilatkozatai és szóvivőinek írásai a legfontosabbként az egységes nyolcosztályos általános iskola megteremtését követelték. Az 1938-as márciusi *Mit kíván a magyar nép?* című nyilatkozat 10. pontja így szól: „Népi gyökerű egyetemes magyar nemzetnevelés: kötelező ingyenes és mindenkire kiterjedő egyöntetű iskoláztatást 14 éves korig, azután pedig minden élethivatás számára magasfokú szakképzést, különösen a mezőgazdasági szakoktatás kifejlesztését, az egyetemeknek a tudományos kutatás és a legmagasabb tudományos nevelés számára való felszabadítását, a magyar nevelésszervezet önkormányzatát és az állami és társadalmi élet minden területén minőségi kiválasztást." A 11. pont pedig ezt a követelést fogalmazza meg: „Népi gyökerű, egyetemes és európai magyar kultúra fejlesztését: a magyar szellemi élet felszabadítását a korszerűtlen úri szemlélet és az illetéktelen idegen kultúrhatás alól, új magyar kultúrközösséget a parasztság és munkásság teljes szellemi bekapcsolásával."[281]

A friss és kreatív művelődési programok, viták további részletezése helyett Bényei Miklós összefoglalását idézem: „A Márciusi Front eszménye egy sajátos magyar nemzeti kultúra volt", amelynek konkrét tartalmát jól mutatja a fenti 11. pont. Persze „ez a szöveg többféle szándékot, politikai és ideológiai indítékot, sokrétű gyakorlatot takar".[282] Ehhez hadd tegyem hozzá: láthatóan benne van a népi írók ideológiájának java, de „munkásabbra", baloldalibbra hangolva, s mindenféle fajiság nélkül. Az „idegen kultúrhatás" fogalma maradt meg egyedül a népiek egy részének érveit terhelő kódolt-nyílt antiszemitizmusból, de ezt is lehet másként értelmezni, akár náciellenesnek is. „A Márciusi Front résztvevői, programjai és lapjai fontos, nagyon is szorongató művelődéspolitikai kérdésekre keresték a választ, az égetően sürgős megoldást. Válaszaikban a demokratizmus, a népi-nemzeti összefogás, az európaiság, a függetlenség, az antifasizmus és a németellenesség gondolatai egyaránt ötvöződtek, valóban a népfrontpolitika szellemében próbálták megtalálni az igaz utat. [...] A javaslatok egy része már a következő években megvalósult, nagyobbik hányaduk viszont csak a felszabadulás után, némelyik pedig bizony még ma is aktuális."[283] „A Márciusi Frontba tömörült baloldali diákok, kommunisták és népi írók nemcsak az ország demokratikus átalakítását, szociális megújhodását, a dolgozó tömegek, mindenekelőtt a parasztság anyagi-politikai felemelését akarták, hanem ezzel együtt, ennek részeként

[281] Eredeti megjelenése: Híd, 1938. március 5. In *A magyar népfront története. Dokumentumok 1935–1976,* főszerk. Szabó Bálint, Budapest, Kossuth, 1977, I, 141–147.

[282] Bényei Miklós, *A Márciusi Front művelődéspolitikai törekvései* [1989], in Uő, *Legyen minden helységben olvasóintézet. Könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok, cikkek,* Budapest, Könyvtári Intézet, 2008, 91–98. Az idézet helye: 95.

[283] *Uo.*, 97.

a nép művelődési jogaiért és lehetőségeiért, valamint egy újfajta kultúrpolitikáért is küzdöttek."[284]

ILLYÉS GYULA

A népi-nemzeti vagy populista kultúrafelfogás portrépéldái között – végül, de nem utolsósorban – szólni kell Illyés Gyuláról. Illyés Németh Lászlóéval mérhető hatalmas írásos életműve, valamint ugyancsak könyvtárnyi recepciója és utóélete aligha dokumentálható és szemlézhető e könyvben, még kultúrafelfogásának teljes spektruma sem. Írott és szerkesztői munkássága, valamint a hozzá kapcsolódó szerep az 1960-as évektől kiemelt tekintélyt hozott számára, szószólói, nemzeti néptribuni aurát is épített köré, amely taktikai érzékenységgel, kompromisszumkészséggel párosult a hatalom tényezőivel kiépült kapcsolatrendszerében. Illyés azonban önérzetesen vállalt ideológiai, politikai, egzisztenciális és publikációs konfliktusokat is. Kultúrafelfogásában van baloldali alapihletés, a *Nyugat* belső munkatársaként, majd – nehéz periódusban, 1941 és 1944 között – a *Magyar Csillag* irányítójaként nyitott, értékérzékeny és „liberális" szerkesztői gyakorlatot képviselt. Saját esszéiben, kritikáiban, vitacikkeiben pedig a ***népi értékrend és „ideológia" magyarságtudatának nyugatos, európéer változatát*** fogalmazta meg. A francia modernség élménye és műfordítói érzékenysége világirodalmivá hangolta erős magyar plebejus érzületét. Az általa (maradandóan) *nemzeti sorskérdések*nek nevezett alapvető problémák kritikus napirenden tartása, a népesedési gondok, az egyke, a parasztság helyzete, a közösségi mentálhigiéné, a határon túli magyarsággal szembeni elnyomás szóvá tétele, a nemzeti érzés „hajszálgyökereinek" (szintén az ő metaforája) folyamatos karbantartása, a nemzeti kultúra nem kirekesztő, hanem inkább integráló felfogása – s nem utolsósorban szépírói és esszéista rangja – a népi írói mozgalom személyiségei közül talán a legsikeresebb, közvetítő, konfliktusoldó, konszenzusteremtő pozícióba emelte. Persze: nem egy tévedéssel, akart-akaratlan elfogultsággal, olykor túlzottnak minősülő alkalmazkodóképességgel, de mindez aligha ide tartozik.

Neki is voltak olykor egyoldalú „népi-nemzeti" tételei, amelyekkel árnyaltan vagy elfogultan vitatkoztak a liberális és baloldali szemléletűek, de esszéinek, nyilatkozatainak, kiállásainak polemikus éle többnyire a jobboldali nézetek ellen irányult. Gazdagon dokumentálható kultúrafelfogása, illetve vitái közül csak egyet idézek, amelyet a *Van-e jobboldali és baloldali irodalom?* kérdését feszegető vitában a konzervatív Rédey Tivadar cikkére[285] írt válaszul.[286] A *Kettészakadt irodalom?* eszmecse-

[284] *Uo.*

[285] Rédey Tivadar, *Van-e jobboldali és baloldali irodalom?,* Nyugat, 1933. II. kötet. 1–5.

[286] Illyés Gyula, *Van-e jobboldali és baloldali irodalom?,* Nyugat, 1933. II. kötet. 93–98. In Uő, *Iránytűvel,* Budapest, Szépirodalmi, 1975, I, 320–328.

réje[287] után, Babits hasonló szellemű, de másra reagáló korábbi esszéjének[288] érvelési stratégiáját is magába szívó, ám szuverén esszéjében Illyés ügyes és taktikus retorikával áll ki a magyar irodalom nemzeti karakterének természete, értékrendjének lényegi s „baloldali" egysége mellett. S a baloldaliság e nyugatos értelmezését elegánsan átvezeti az új, a *népi írói nemzedék öndefiníciójába.*

Kénytelen vagyok Illyés gondolatmenetének rekonstruálása érdekében egy hosszabb idézetmontázzsal szolgálni: „ez a jelleg, melyet itt szívesen neveznék nemzeti jellegnek is, erősen abba az irányba kanyarodik, melyet manapság általában baloldalinak hívnak. [...] Merem állítani, hogy a mi »igazi« irodalmunk, a mi oszthatatlan ideálunk láthatóan azok felé hajlik, akik az úgynevezett baloldalon állnak. [...] Engem legalábbis az elemi és középiskola, a tankönyvek szemelvényei neveltek a kiváltságok ellenségévé, oly felfogások vallójává, melyekről egy reggel döbbenve tudtam meg, hogy baloldaliak. Az ideig nemzeti hagyománynak hittem őket. [...] A mi hagyományunk maga a revolúció, az örök tiltakozó hév. Az érces eb-ura-fakó. Elszánt romlása mindannak a ci-devant társadalmi és szellemi hagyománynak [tudniillik a kiváltságosokénak], melyet most Európa-szerte a jobboldal kiás a földből, hogy legyen mire pillléreit leraknia. [...] Vedd elő az »igazi« irodalom ismérveit, és próbáld ki a közelmúlt és a magyar íróin. Nem véletlenség, hogy akik megállják a próbát, szívük mélyén oda húznak, ahová elődeik állottak. De jellegzetes sajátossága irodalmunknak, [...] hogy ellentétben a más népekével, ez a baloldalisági hajlama nálunk eredendően pesszimista. Szorongásból, tragikus előérzetből támadt, és újra és újra oda tér vissza. [...] Torkukban dobog a szívük, ha a magyarság jövőjéről szólnak. Mintha a nemzet állandóan szakadék szélén imbolyogna, honnan egy vigyázatlan lépés, de egy váratlan vihar is felbuktathatja, nem a nyomorba és sötétségbe, de az örök elmúlásba. [...]

A baloldaliság tehát nemzeti vonás nálunk? Kezdetben mindenütt nemzeti volt, s csak a nemzetek, a nép és a szellem felszabadulásával vesztett ebből a jellegéből. [...] Merre céloz a forradalmiságunk? A nemzetért támad, amit ma a nép képvisel, és azért újul. [...] Mert a baloldaliság mégiscsak az általános emberit jelenti, szemben azokkal a világnézetekkel, melyeknek központjában nem az egyén szabadságának gondolata áll, mely szabadság nélkül képzelni irodalmat sem lehet. [...] Az »igazi« irodalom nem mutathat más tulajdonságokat, mint aminőket a mindenkori ellenzékiek vállalnak. A művészet szerencsés természetéből folyik, hogy az alkotás (az »igazi«) nem bírja el a hazugságot, de még a leplezést sem, de még a régit, az utánzást, az egyszer már megcsináltat sem. [...] A jobboldaliság, a maradiság, a tekintélyek tisztelete mindig időszerűség; a baloldaliság, az olthatatlan firtató és bíráló hév örök. Társadalmi tényezők tekintélyének tisztelete és irodalom oly ellentétesek, mint tűz és

[287] Lásd a liberális kultúrafelfogással foglalkozó fejezetet.

[288] Babits Mihály, *Baloldal és nyugatosság* [1930], in Uő, *Esszék, tanulmányok,* szerk. Belia György, Budapest, Szépirodalmi, 1978, II, 280–285.

víz. [...] Nincs jobb- és baloldali irodalom, de maga az irodalom szelleme még a jobboldali pártállású írók műveiben is rokon azzal a szellemmel, amit mi baloldalinak nevezünk. [...] Nemzeti hagyományunk a baloldaliság, a történelem erre irányított bennünket, és úgy érzem, erre kényszerít bennünket a jelen is. A politika haladhat a maga útján, a költő – Babitscsal fejezem be én is – csak elemében érzi magát, mikor a törvény ujjal mutat reá. [...] S ha a jobboldal arisztokratizmusával szemben a baloldal népmozgalom: elégedetten állapíthatjuk meg azt is, hogy újabb irodalmunk jellegéhez tartozik, hogy Petőfi példája után, de Petőfi óta először a dolgozó tömegekből származó íróink hívek maradtak származási rétegeik vágyaihoz és szelleméhez. Ám ez már más irányba, a baloldaliság egy más kérdéséhez, az osztályirodalomhoz vinné a vitát."

Illyés lefegyverző logikájú és ravaszul bölcs érvelése a liberális és a népi-nemzeti kultúrafelfogás közös nevezőjét vonja a vita alá; mindkét szemlélet pozitívumait hozva össze, egyúttal a Németh László által elkeresztelt népi írói tábor plebejus (de nem faji) önérzetét is felmutatva. Önmagát joggal tekintette közéjük tartozónak. *Petőfi*-könyve[289] az egyik legszebb portré a magyar költőzseniről, s egyúttal a plebejus kultúrafelfogás és irodalmiság – fojtottan önvallomásos – modellje is. Értékéből mit sem von le, ha akkor s azóta szakmailag több ponton vitatták. Ő maga is megszólalt és polemizált a nyilvánosság előtt, amikor a népiek egyikének-másikának előítéletes vagy szélsőséges nézeteit látta fölhorgadni (például Németh Lászlóval, Veres Péterrel). Elhíresült 1937-es disztichonja egyértelmű polémia a származást fetisizáló népiségfelfogással, talán valamelyik írótársával: „Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal / Kellene: honnan *jössz,* – azzal, ecsém: hova *mész!*"[290] Bár a kötetbeli közlést önmagának dedikálja *(„A Puszták népe szerzőjének"),* ezt a gesztust ne elsősorban önérzetnek és önnevelésnek tekintse az olvasó, hanem inkább tapintatnak az(ok) iránt a vitapartner(ek) iránt, aki(k) kiváltottá(k) belőle ezt a kétsorost.

Az a szállóigévé rögzült két tétele, hogy „magyar az, aki annak vallja magát", s hogy „patrióta, aki jogot véd, nacionalista az, aki jogot sért", szintén többfrontos szellemi birkózás s főleg egyensúlyozó habitus eredménye. Ami az utóbit illeti: ezt nem csupán egyes – Illyés verscímét idézem: – doktriner „magánszorgalmú kutyák" 1960–1970-es évekbeli olyan támadásaival szegezte szembe, amelyek nacionalizmusban marasztalták el az ő (s mások) szenvedélyes érdeklődését a határon túli magyarság s általában a nemzeti sorskérdések iránt, hanem belső vita is „sajátjai" némelyikével. Amikor a kulturális életben az 1970-es évek derekán újra kiéleződni látszott a rossz emlékű népi-urbánus vita, megint kétfelé polemizált, és hidat kísérelt meg építeni. A művelődéspolitikus Aczél Györgyöt is védte (a kódolt antiszemita tá-

[289] Illyés Gyula, *Petőfi,* Budapest, Nyugat, 1936. Modern, bővített kiadása *Petőfi Sándor* címmel: Budapest, Szépirodalmi, 1963.

[290] Illyés Gyula, *Egy népfinak.* Megjelent a *Rend a romokban* című kötet (Budapest, Nyugat, 1937) *Vadak etetése* című „alkalmivers"-ciklusában. In *Illyés Gyula összegyűjtött versei,* szerk. Domokos Mátyás, Budapest, Szépirodalmi, 1993, I, 327.

madásokkal szemben is),[291] mindeközben megtartotta szolidaritását népi írótársaival, akikért korábban is sokat tett védelmük, mentésük érdekében. S mindehhez tegyük még hozzá: Illyés társadalomképében és kulturális értékrendjében a radikális népiség és a plebejus liberalizmus mellett volt egy jó adag szocialista töltet is, amit fiatalkori munkásmozgalmi és emigrációs elkötelezettsége is életre szólóan megalapozhatott, s amelyekről regényeiben, esszéiben is vallott. Ismét egy nagy formátumú egyéniség és életmű, aki s amelyik a progresszív értékek találkozásának példája.

A „BARTÓKI SZINTÉZIS", AZ ÚJNÉPIESSÉG ÉS A KÉPVISELETI IRODALOM

A Németh László-i esszéírás (s a többi népi író) kínálta kulturális témakörök és ajánlott programok közül 1956 után talán a *„bartóki szintézis"*-nek lett a legnagyobb karrierje és máig tartó utóélete.[292] Az érdekes, rokonszenves, bár inkább metaforikus koncepció előéletéhez tartozik, hogy Bartókot a keresztény-nemzeti ideológusok egy része kozmopolitának, „nemzetietlennek", a szektás kommunista politikusok közül pedig többen modernista, dekadens zenei világnak bélyegezték – természetesen szovjet mintát is követve.[293] Németh László – ezekkel is szembeszállva – a folklór, a népi ihletettség, valamint a XX. századi világ zaklatott, diszharmonikus művészi reflexiójának a szintézisét, a „keleti lélek" és a „nyugati módszer" modern szervülését írta meg, és méltatta ebben a tanulmányában. Egyúttal – a különböző műfajok keretei között – a kis magyar nemzet kultúrájának egyetemes esélyeit, egy jövőbeli komplex művészeti kánon reményét is fölvázolta.

[291] Illyés Gyula, *Egy vita vége – eleje,* Népszabadság, 1974. július 21. In Uő, *Itt élned kell,* Budapest, Szépirodalmi, 1976, II, 624–635.

[292] Németh László, *Bartók és a tizenkilencedik századi zene* [1954]; *Magyar műhely,* Kortárs, 1957. 1. sz. In Uő, *Megmentett gondolatok,* Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1975, 53–71., 191–205. Néhány értelmező reflexió: Király István, *Németh László gondolatvilága,* Tiszatáj, 1988. 7. és 8. sz. In Németh László, *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások,* szerk. Grezsa Ferenc, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, I, 5–61.; Monostori Imre, *„...Nemzetén át az emberiséghez". A „magyar műhely" és a „bartóki modell" mint eszmény és feladat,* Irodalomtörténet, 1998. 3. sz. 470–481., in Uő, *Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei,* Budapest, Kortárs, 2005, 41–50.; Margócsy István, *Nép és irodalom. Tézismondatok és alapkérdések,* Élet és Irodalom, 2005. január 14. és in Uő, *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről,* Pozsony, Kalligram, 2011, 415–431.; Uő, *Hová lett a bartóki modell a mai magyar költészetből?,* Élet és Irodalom, 2006. július 21. www.es.hu (a letöltés ideje: 2015. 08. 12.); Jánosi Zoltán, *Konténerek és katedrális. Feljegyzések a „bartóki modell" arcképe köré,* Magyar Művészet, 1. sz. 2013. december. 78–85.

[293] Álaposan foglalkozik ezzel a Bartók-szakirodalom és a zenetörténet, e helyütt csak Kalmár Melinda könyvére utalok: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990,* Budapest, Osiris, 2014, 60–61.

Németh László Bartók művészi modelljét szeretné követve látni az új magyar irodalomban is, s irodalmi előzményként Adyt, Móriczot méltatja. „Ady és zenészeink, főként Bartók rokonsága, azt hiszem, nyilvánvaló. Adyt s Bartókot is költészet s zene új horizontjai vonzották, mind a ketten nagy romantikusok voltak, akiket a ki nem próbált láza vitt az európai modernségben derengő jövő felé (amelyet Bartók persze sokkal tájékozottabban vizsgált, mint Ady), de közben egyikük sem szakadt el a talajtól, amelyen állt; a modernségnek mindketten magyar kincsek bevetésével adtak hitelt és tartalmat. Ady a félparaszt-félnemes protestáns világban megőrzött magyar múlttal, Bartók az ősi parasztzenével. A művészetükben kirajzolódott feladat is hasonló: a magyarságban megtalált Európa (vagy legalább újkor) alatti anyagot az új, nyugati eszközökkel feldolgozva s megemelve, a magyar zenét s költészetet jövőnk fegyverévé és a világ közkincsévé tenni." Weöres Sándor példáját is idézi: „a nyugati törekvések vakmerő követése az Európa alatti világ fölidézése milyen termékenyen találkozhat egy magyar lírikus költői világában". Név szerint sorolja a számára örvendetes új kezdeményeket is, Illyésbe fekteti a legnagyobb reményét, s már-már kritikustól szokatlan futurológiával konstruálja meg ennek a magyar műhelynek az esztétikáját: „az, aki ebbe az új műhelybe igazán mesterként tud beállani (akár lesz hatása, akár nem), egy új világ törvényhozójának érezheti magát, s nem is szólhat máshoz, csak nemzetén át az emberiséghez".[294] A tudományosság mérlegén talán vitatható ennek az érzékeny és metaforikus írói víziónak a művészetelméleti, illetve esztétikai relevanciája (vitatták, vitatják is), de mint a humanista és tág ívű nemzeti vallomásnak, mint írói ars poeticának van hitele és kreatív ereje.

A népi írók csoportjának szellemiségét részben továbbvivő népi kollégiumi mozgalomból az 1950–1960-as években kinövő alkotónemzedék a néptánc és a táncház, a népi szürrealista és a modern látomásos költészet, az új szociográfiai kezdeményezések, a képző- és filmművészet, a népi dizájn, illetve a művelődésfilozófia és az esztétika, a közművelődés és a felnőttoktatás terén megújította a népiség és népiesség kultúrafelfogását – részben a „bartóki szintézis" gondolatától vezérelve, részben attól függetlenül. Mindenféle részletezés nélkül s igazságtalanul szűkmarkú felsorolásként – és nem beszélve a par excellence szépirodalmi, képző- és zeneművészeti termésről – hadd utaljak csak Illyés Gyula, Nagy László és Juhász Ferenc, Gyurkó László, Sára Sándor, Kósa Ferenc és Tornai József esszéire, Vitányi Iván, Czine Mihály, Pomogáts Béla, Görömbei András teoretikus és publicisztikai munkáira, Andrásfalvy Bertalan néprajzi tanulmányaira, Borbándi Gyula és Salamon Konrád történeti munkáira, Makovecz Imre építőművészetének írásos melléktermékeire, Durkó Mátyás és Bánlaky Pál, Hidy Péter és Zelnik József közművelődési tárgyú írásaira. Az 1960-as évektől Csoóri Sándor több kitűnő esszéje – a legismertebb a *Tenger és diólevél* – igyekezett tudatosítani a népi kultúra modern értelmezhetőségének kereteit, nem nosz-

[294] Németh László, *Magyar műhely* [1956], in Uő, *Megmentett gondolatok,* Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1975, 202–205.

talgikus, hanem innovatív módon.[295] „A népi kultúrában – írja Csoóri – a modern ember számára is nélkülözhetetlen értékek vannak, de a parasztság már nem képes őrizni és megtartani ezt a kultúrát. A néphagyomány éltető továbbvitelének az értelmiség feladatává kell válnia."[296]

Mindazonáltal tény: a népi-nemzeti kultúrafelfogás nemigen tudott mit kezdeni azzal a nagy horderejű életforma-változással, amely a modern termelőszövetkezeti-háztáji rendszer intézményesülésével a falvakban végbement, s amely a hagyományőrző népiség és a modernség egymásra találását eredményezhette volna. Ehelyett ideologikus, részigazságokat felmutató, tiszteletre méltó szenvedélyű, de olykor demagóg harcokat kezdeményeztek az államszocializmus intézményei, gyakran valóban steril és sérült doktrínái ellen (Csurka István, Fekete Gyula, Lezsák Sándor, Bíró Zoltán és mások). Nem emelték fel viszont a szavukat a magyar gazdaság sikerágazata, az agrárium 1990 utáni, antikommunista dühtől vezérelt politikai lerombolása ellen. S annál aggasztóbb, hogy az 1980-as évek végétől, a rendszerváltozás éveiben s azt követően a nagy tekintélynek örvendő Csoóri[297] kulturális tematikájú írásaiban (s másoknál, olykor durvábban és primitívebben) újra felbukkantak a népi-nemzeti ideológiának, a radikális népiségnek azok a torz, kirekesztő vonásai, amelyek a harmincas–negyvenes években is megterhelték a nagy nemzedék több alkotójának plebejus kultúrafelfogását. Pedig az általuk annyit hivatkozott és a népiek közé sorolt Bibó István már 1948-ban élesen vitatkozott ezzel a felfogással, lásd *A magyarságtudomány problémája* című írását.[298]

A *nép*, illetve a *népiség* fogalma természetesen nem száműzhető a múlt rekvizitumai közé, de nem is cserélhető föl a fölmagasztosított, ám leszűkített etnicista nemzetfogalommal. A fogalmak mögött meghúzódó társadalmi élmény (ha nem is a paraszti-népies stílus vagy éppen a közérthetőség igénye) reális: *az alul lévők, a kisemmizettek, a társadalmi periféria vagy akár „csak" a nagy szociális feszültségek* továbbra is művészi ihletre és ábrázolásra várnak. Miként a nemzeti sorskérdések is Magyarország határain belül és kívül, bár az előző mondatban említett gondok – véleményem szerint – legalább annyira e sorskérdések közé tartoznak, mint a népesedés, az etnikai önvédelem, a kisebbségi léthelyzet. Mindezek esztétikai földolgozásának hitele pedig természetesen nem a szerzők származásán, deklarációján s nem is feltétlenül ideológiai-politikai meggyőződésén múlik, hanem tehetségén, témaválasztásán és valóság-

[295] Csoóri Sándor, *Tenger és diólevél,* in Uő, *Nomád napló,* Budapest, Magvető, 1978, 357–467., de a kötet ugyanilyen című ciklusának többi esszéje is foglalkozik e kérdéskörrel. Továbbá: Uő, *A félig bevallott élet,* Budapest, Magvető, 1982; Uő, *Készülődés a számadásra,* Budapest, Magvető, 1987.

[296] A hetvenes évekből idézi Görömbei András, *Csoóri Sándor,* Pozsony, Kalligram, 2003, 91–92.

[297] Lásd például Csoóri Sándor, *Nappali hold,* Hitel, 1990. 17–20. sz. augusztus–október. In Csoóri Sándor, *Nappali hold,* Budapest, Püski, 1991. Egy másik, vegyes profilú esszékötete: *Szálla alá poklokra,* Miskolc, Felsőmagyarország, 1997.

[298] Bibó István, *A magyarságtudomány problémája* [1948], in Uő, *Válogatott tanulmányok,* II, *1945–1949,* szerk. Huszár Tibor, Vida István, Budapest, Magvető, 1986, 551–568.

látásán. „A népből származás ideologémája [...] általában együtt jár s összesimul a népet vezető nagy szellemnek (próféta, apostol, fejedelem, törvényhozó stb.) romantikus elképzelésével."[299] Ez az ideologéma történelmi korszakoktól és ottani-akkori funkciójától függően különböző értékű lehet, főleg morális szempontból. Mindazonáltal magam ezt a népi élményt és tematikai vállalkozást – Margócsy szellemes és részben jogos minősítése mellett – sem tartom eleve anakronisztikusnak és romantikusnak. Épp elég felkavaró társadalmi jelenség vesz körül bennünket ahhoz, hogy ezek a tapasztalatok primer módon is életes és plebejus ihletésű esztétikummá sűrűsödjenek. Függetlenül szerzőjük szereptudatától, akár esetleges szereptúltengésétől.

Jogos volt Esterházy Péter nyolcvanas évekbeli bon mot-ja a szerveződő népies ellenzék szubjektív vállalásával kapcsolatban: az író ne népben és nemzetben gondolkozzon, hanem alanyban és állítmányban.[300] Vagyis hogy nem a szubjektív szándék az elsődleges, hanem az alkotói tehetség és a mesterségbeli tudás, aminek a magyar nyelvvel való bánni tudás a minimumkövetelménye. Ezt annak idején többen a népi, a társadalmi elkötelezettség posztmodern lebecsülésének tekintették, sőt akár az írói hivatás elárulásának. Holott „csak" az írói hitelről, s nem a művészi üzenet illetékességéről szól; arról, hogy lejárt a kötelező tartalmi, mondanivalóbeli kánonok ideje (akár „kormánypártiak", akár „ellenzékiek" is). Az elmúlt negyedszázad során a *népiség,* az *elkötelezettség* művészi ethoszának belső parancsa vagy külső programja, pontosabban e – kompromittálódottnak tekintett – formulák lecserélésre a szellemi élet diskurzusaiban megjelent a rokon jelentésű *„képviseleti irodalom"* vagy a *„társadalmi szerepvállalás"* irányzati elnevezése. Persze ez sem volt ideológiamentes formula. Erről, illetve a nyolcvanas évek *nyelvkritikai fordulatával* beköszöntő *posztmodern szövegirodalom*ról – mint két rivális művészi stratégiáról – sokrétegű diskurzus bontakozott ki, a népi kultúrafelfogás kereteit feszegetve és újraprogramozva, s összekapcsolódva a rendszerváltozás körüli évek más szellemi vitáival.

Esterházy 2003-ban, a Mindentudás Egyetemén tartott előadásában (illetve a kihagyásokkal publikált szövegben)[301] vissza is tért erre az „ügyre": „Az író alanyban-állítmányban gondolkozik. Mennyi hercehurca van e mondat körül, miközben sima tautológia, annyit mond, hogy az író író (nem népvezér, nem eszmetörténész és

[299] Margócsy István, *Nép és irodalom. Tézismondatok és alapkérdések,* Élet és Irodalom, 2005. január 14. In Uő, *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről,* Pozsony, Kalligram, 2011, 423.

[300] „Márpedig rossz rég, ha a Tiszát nem a szakférfiak rendezik, a nemzetet meg... hát... azt magának a nemzetnek kell föl-fölvirágoztatnia tisztességes és rátermett vezetői bö-ö-ölcs irányításával. Minden más eset ennél rosszabb. S megnyugtatóbb, ha bizony az író nem népben-nemzetben gondolkodik, hanem alanyban és állítmányban. Nem mert hazátlan bitang. Hanem mert ha egy kicsit is jó, akkor úgy is nyakig az egészben, ha meg kicsit se jó, akkor hiába *mondja:* csak cifrázza... A hazaszeretet minőség kérdése." Esterházy Péter, *Kis magyar pornográfia,* Budapest, Magvető, 1984, 10. Az elhíresült mondat később Esterházy más szövegeibe is átkerült. Köszönöm Tarján Tamásnak, hogy megadta a szállóigévé lett passzus pontos forrását.

[301] Esterházy Péter, *A szavak csodálatos életéből,* Budapest, Magvető, 2003.

nem tornatanár)."[302] De közben a maga önironikus érvelésében azt is kifejti, hogy az irodalom – akár a mondanivaló külön deklarálása nélkül, akár akarja ezt a mindenkori szerző, akár nem – mégiscsak a szabadságról, a nemzetről, a politikumról, az erotikáról, az örök emberiről is szól. Ha az író demonstrálni akarja a mondanivalóját, „akkor mondja, álljon katedrára és beszéljen. De úgy van, ahogy Joszip Brodszkij írja: Szakmánk méltóságának nem a szónoki emelvényen tanúsított magatartás a mércéje. Rendben, a szerző ne *akarjon* mondani semmit, de ha a könyve se mond semmit, akkor minek az egész fölhajtás. [...] Az irodalom – a filozófiával, a vallással, a tudománnyal – *a lét titkait fürkészi*. Azon írók könyvei is, akiknek ez a vallomás túl sok, akik le nem írnák ezt a mondatot – én is ilyen vagyok, csak én leírom."[303] (Kiemelés az eredetiben.)

„A nép és irodalom genetikus és értékhordozó összefüggését állító kategóriarendszert én – írja Margócsy István – kizárólag mint egyes alkotók, egyes jelentős csoportok vagy korszakok irodalmiságának *önideológiájaként* tudom elfogadni és fenntartani; oly önideológiaként, melynek eszmetörténeti és politikatörténeti elemzése feltétlenül elengedhetetlen és szükséges, de melynek hatáskörét az önmeghatározás igényén túlmenően kiterjeszteni nem látom lehetségesnek, s irodalmi művek interpretációs vagy kivált értéktulajdonító analízisében való alkalmazását nemcsak feleslegesnek, hanem félrevezetőnek is vélem. [...] A népies és népi ideológia és esztétika erőteljes erjesztő hatással élt mind a XIX., mind a XX. században, ám – a mai újraolvasási tapasztalatok fényében – nem azzal érte el legnagyobb sikereit, amivel pedig szerette volna. Ma alighanem akkor szerezzük gazdagabb esztétikai tapasztalatainkat akár Petőfi, akár Illyés (és társaik) irodalmi műveit olvasván, ha nem az önideológia fényében olvassuk őket – hanem talán inkább épp ezen ideológiával szemben, más interpretációs stratégiákat mozgósítván."[304] (Kiemelés tőlem – *A. P.*)

Mindehhez hadd fűzzem hozzá: az esztétikai eredmény prioritását és az íróknak a lét titkait fürkésző – mégoly öntudatlan – hivatását illetően egyetértek Esterházyval. Némileg vitatkozva Margócsyval ugyanakkor tisztelem azokat az alkotókat, akik – szintén a lét titkait fürkészve – a nyilvánosság elé tárják szociális érzékenységüket, „képviseleti irodalmi" szándékukat, akik adott esetben állampolgárként, írástudóként bele is szólnak a hétköznapi diskurzusokba (van miért!). Nem csupán önideológiáról van szó esetükben. De csak akkor, ha közben nem vonják meg másoktól a nemzeti és az írói illetékességet, ha nem magukat nevezik ki *„a* nemzeti oldal" képviselőinek, s nem tehetség- és teljesítménypótlékként deklarálják társadalmi és nemzeti küldetéstudatukat.

[302] *Uo.*, 49.

[303] *Uo.*, 37.

[304] Margócsy István, *Nép és irodalom. Tézismondatok és alapkérdések*, Élet és Irodalom, 2005. január 14. In Uő, *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 431.

A „nép" és a „népiség" mint moralitás és értékszempont – függetlenül a pontos kategóriahasználattól, az elnevezés konnotációitól – összefügg azzal, amit a marxista Lukács György *a művészet nembeli, társadalmi, nemzeti katartikus küldetésének nevez.* Vannak, akik vitatják ezt a tételezést, lehet is róla elméleti diskurzust folytatni. E tanulmány szerzőjének mégis az a véleménye, hogy a *közösségi ihlet* és *szociális elkötelezettség* művészileg is termékenyítő lehet – ha nem kötelező érvénnyel, ha akár csak látensen, ha nem is „népiségként" működik és hat. Olvasói, kultúrapárti reményem, hogy ez a művészeti hagyomány és releváns esztétikai tapasztalat – akár jelentős funkciómódosulásokkal, de – tovább él a globális világ mediális-digitális-ikonikus kultúraváltásának korszakában is. A magyar társadalom és kultúra XXI. századi állapotában akár belső szükségletként is.

Önálló fejezetet igényelne a radikális *újnépiesség, a „nemzeti" populizmus médiafelfogása*. Idézhetném a hetvenes–nyolcvanas évek – gyakran indulatos – vitáit az angolszász könnyűzenei kínálat „nemzetietlenségéről" a Magyar Rádió műsoraiban, avagy bemutathatnám a rendszerváltozás éveiben nyilvánosságot kapott sajtószabadság-felfogások demagóg-nemzetieskedő, sőt esetenként kódoltan-nyíltan antiszemita változatait. Ez utóbbiak egyre inkább összetalálkoztak-összetalálkoznak a „keresztény-nemzeti" előjelű jobboldali konzervativizmussal, az állítólagos liberális médiahegemónia leküzdésének ambíciójával. Ez az ambíció 2010 után a hatalomváltással intézményesült is: lényegében „rehabilitálva" a pártállami „agitprop" médiairányítás elveit és gyakorlatát, csak más, ezúttal álságosan „népi-nemzeti" pántlika alatt. Megszületett e felfogásnak a Fidesz–KDNP-hatalom médiapolitikáját historizáló történelmi narratívája is.[305]

E felfogás túldotált közhatalmi intézményeket is kapott az államtól, elegendő a közvetlen hatalmi felügyelet alatt összevont egykori közszolgálati rádió- és tévéprogramok működtető cégét, a Médiaszolgáltatás-támogató és Vagyonkezelő Alapot (MTVA), avagy a Magyar Művészeti Akadémiát említeni. A szélsőjobboldali, radikális politikai mozgalmak pedig a XXI. század első másfél évtizedében „hatékonyan" és vulgarizálva váltják aprópénzre a radikális népi-nemzeti, illetve populista kultúrafelfogás egyes tételeit, gyakran torzító, sőt kriminalizáló történelemszemléletét – méghozzá igen aktívan használva az infokommunikációs technikákat. E tekintetben kreatívabbak, frissebbek, mint a többi három kultúrafelfogás szellemiségében működő portálok, honlapok, blogok, chatszobák.

Ezek a riasztó tendenciák sem engedhetik azonban „hírbe hozni" azt az összefüggést, amely az eredeti, hiteles népi kultúra, a folklór, a népzene és a modern kultúra, az innovatív művészet között megvolt, megvan és meglesz a jövőben is.

[305] A számos példa közül csak a legfrissebbet említem: Varga Domokos György, *Új médiatörténelem (1956–) 1989–2010 (2014). A magyar rendszerváltozás tömegközlésének természetrajzához.* http://mek.oszk.hu/13300/13313 (a letöltés ideje: 2015, 08. 12.).

A BALOLDALI, ILLETVE SZOCIALISTA KULTÚRAFELFOGÁS

„Azon kellene lenni, hogy ez a szerencsétlen ország végre-valahára európaiasodjon és a kapitalizmus anarchisztikus következményeit ne egyesítse egy félbarbár, ázsiai kormányzati mód visszaéléseivel és kinövéseivel" – írta a *Népszava* a XIX. század utolsó évében, 1900. március 31-én.[306] E könyv írásakor „könnyű", de egyúttal fájdalmas dolog lenne élcelődni ennek a vágynak az időszerűségén, mintha azóta mi sem történt volna, mintha a történelem, legalábbis magyar földön, körkörösen ismételné önmagát. De akárhogy is, ez a régi szöveg a lényegre tapint, arra a dilemmára, amely a századforduló második reformnemzedékét is elindította, illetve amelyre a korabeli baloldal[307] igyekezett választ találni. Kulturálisan is.

GYÖKEREK ÉS ALAPÉRTÉKEK

A *baloldali*, ezen belül *a szocialista kultúrafelfogás* sok tekintetben közös gyökerű a liberálisával: a felvilágosodás, a francia forradalom projektje, a szabadság-egyenlőség-testvériség szentháromsága képezi a horizontot. Ideológiai genezisük, de későbbi elválásuk is innét datálható, attól függően, hogy melyik irányzat melyik értéket tekintette elsődlegesnek, a többi teljesülése előfeltételének: az egyéni szabadságot-e, vagy az egyenlőséget és a szolidaritást. Ez így persze durva s főleg didaktikus leegyszerűsítés, az alternatíva ennél bonyolultabb: a szocialista *világnézet, jövőkép, mozgalom, értékrend és kultúra* immár közel két évszázados históriája sokkal összetettebb, főleg ha ideszámítjuk – a tradicionális besorolás szerint – az utópista szocialistákat is. A *baloldali* eleve tágabb fogalom, mint a *szocialista*, de nem célom patikamérlegen kiegyensúlyozott fogalomhasználatra és eszmetörténeti definíciókra törekedni. Vannak, akik a XXI. század elején a baloldalhoz sorolják a demokratikus szellemű polgári liberális politikai nézeteket és törekvéseket is, s vannak, akik a magukat szocialistaként, szociáldemokrataként identifikáló pártokat sem tekintik igazi baloldalinak. Igazságot tenni ez ügyben itt és most, s éppen e könyv szerzője persze nem akar, s nem is tud. Térjünk vissza inkább a történelmi, a kultúrhistóriai megközelítéshez.

Lehetetlen akár csak fölsorolni is a nemzetközi és hazai baloldali mozgalmak és pártok nemzeti típusait, szakaszait, belső irányzatait és egymással vívott konfliktusait – kulturális szerepük és üzeneteik felől. Ami markáns, de sokat vitatott jövőképüket illeti: az – egyelőre – jórészt *utópia,* ami folyamatosan jellemezte-jellemzi a baloldaliakat. Friedrich Engels azt a narratívát és szcenáriót fogalmazta meg a XIX. század második felében, hogy a munkásmozgalom az utópiából tudományt alkot,[308] csakhogy amikor erre, pontosabban a „tudományosan megalapozott" vállalkozás realizálására a XX. században ténylegesen sor került, akkor ebből többnyire az utópia legrokonszenvesebb tételeinek cáfolata, esetenként – főleg a sztálinizmus „jóvoltából" – rémálom lett. Mindazonáltal nemzetek, országok, elnyomott osztályok számára – világtörténelmi távlatból s ha csak ideiglenesen is – a szocializmus felszabadulást, emelkedést, modernizációt *is* jelentett s hozott. Ezt nem cáfolják vagy vonják vissza az európai államszocialista rendszerek „jogos" bukásai, az őket felváltó rekapitalizációval sok helyütt együtt járó súlyos gazdasági, életmódbeli, kulturális visszaesések, összeomlások sem, valamint a minderre reagálni köteles nemzetközi és hazai baloldal tartós apálya. E könyv szerzőjének mégis hite, hogy nem tekinthető végleges zsákutcának a szocializmus; *emancipációs eszménye, kapitalizmuskritikai ethosza,* egy-egy korlátozott és változatos formájú *gyakorlati kísérlete* működik a világ különböző kontinensein. Az emberiség „örök vágya" keres benne szabadságot, eszmét, reményt és megvalósulást mindenféle kizsákmányolással és kiáltó társadalmi ellentéttel szemben.

A szocialista *kultúrafelfogás* legalább annyira diakrón és szinkrón módon tagolt, mint a baloldal politikai ideológiája, ha nem is mindig közvetlenül a pártpolitikai különbségek mentén. A szocialisták kulturális narratívájának és beszédmódjának belső tagoltsága viszont élesebb, egymás közti harcaik esetenként pusztítóbbak s öngyilkosabbak, mint amit a konzervatív, a liberális és a radikális nemzeti világnézet, illetve kultúrafelfogás belső színképén tapasztalhatunk. Ha mégis megkísérelhetek valamiféle közös nevezőt, folytonosságot találni a baloldali kultúrafelfogások történeti ívében és modelljei között, akkor tézisszerűen kimondható: a szocialista értékrend és kulturális forgatókönyv a közösségek és az egyének, mindenekelőtt a munkások és parasztok, a *mindenkori kizsákmányoltak és elnyomottak művelődés útján történő*

[306] Idézi Schlett István, *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig,* Budapest, Gondolat, 1982, 5.

[307] A tágan értett magyar baloldal történetének és elméleti-mozgalmi problematikájának frissebb szakirodalmi feldolgozásaiból több munkát, kézikönyvet és szaktanulmányt felsorol bibliográfiám. Egy új megközelítést látszik kidolgozni – erős politikai ellenszélben – az a kutatócsoport, amelynek munkálatait a Politikatörténeti Intézetben Ripp Zoltán, illetve Konok Péter koordinálja. Ennek az innovatív kezdeményezésnek értékes dokumentuma egy tanulmányciklus, amely *A baloldaliság jelentései a két világháború között* címmel látott napvilágot: Múltunk, 2013. 2. sz. Balázs Eszter és Konok Péter itt közölt programtanulmánya (*A baloldaliság jelentései: mentalitás, kultúra, politika. Módszertani és historiográfiai vázlat,* 4–82.), valamint több könyvük s más írások az én gondolkodásomat is megtermékenyítették. – A közelmúltban hunyt el a baloldali eszmeiség és a szocialista mozgalmak nemzetközileg is tekintélyt kivívott, a marxi örökség és a kutatási témájuk iránt szenvedélyesen elkötelezett két magyar tudósa, Illés László és Jemnitz János; mindkettejüktől sokat tanultam.

[308] Friedrich Engels, *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* [1882], Budapest, Kossuth, 1975.

felemelkedésének kiharcolásában, majd intézményesen biztosítandó *esélyegyenlőségében* látja a társadalmi haladás egyik fő biztosítékát.

Láttuk: a domináns magyar konzervatív felfogásnak a ***keresztény-nemzeti középosztály*** a fő társadalmi bázisa és célcsoportja. A modern liberális szemlélet a ***városi polgárság, az autonóm ember*** szabadságát és érdekeit tekinti elsődlegesnek. A radikális népi-nemzeti kultúrafelfogás pedig az elnyomott *parasztságot, a vidéket,* a falvak, kisvárosok kisemmizett népét tekinti a nemzet igazi erejének, s benne, középosztályosodásában és értelmiségivé válásában látja a nemzeti jövő esélyét. A ***baloldali vagy szocialista kultúrafelfogás*** a XIX. században és a XX. század jelentős részében a negyedik rendre, az ipari *proletariátusra* fókuszál, őt tekinti a leendő szocialista nemzet vezető osztályának, amely *majd* a – nem „holnapra várt" – kommunizmusban el is fogja veszíteni osztályjellegét. Fellép bármiféle tekintélyelvű, rendies vagy a nemzetre hivatkozva premodern, kirekesztő orientációval szemben. A nemzetköziséget nemcsak politikailag, hanem kulturális célként is értelmezi, de – a rágalmakkal szemben – korántsem nemzetellenesen homogenizáló, ha olykor bizalmatlan (volt) is egyes valódi, jogos nemzeti ügyekkel szemben.

A hagyományos munkaformák gyökeres megszűnése, a posztindusztriális, a fogyasztói, az információs, illetve tudástársadalom magával hozza *a munkásosztály* gyökeres *szociológiai átalakulását,* ami az emancipációs baloldalt, a szocialista értékrendet és jövőképet új hazai és nemzetközi kihívások elé állítja – kulturálisan is. A baloldal a modern kori globalizációt nem boldog beteljesülésnek (de nem is a pusztulásba vezető dekadenciának) tekinti, hanem olyan világgazdasági és világrendszer-történeti trendnek, amely kihasználható, kulturálisan javunkra is fordítható. Sőt, amelynek távlata absztraktan már benne volt a marxi társadalom- és gazdaságfilozófiai rendszer jövőképében. Újabban a baloldali gondolkodók már nem is a hagyományos munkásságot, hanem az úgynevezett *prekariátust* tekintik a kizsákmányolásellenes, akár szocialistának is nevezhető küzdelmek célcsoportjának és osztálybázisának. Ebbe a – szakmailag még vitatott[309] – fogalomba a modern kapitalizmus sokféleképp kirekesztett vagy/és a tőkének kiszolgáltatott rétegeit sorolják, amelyek érdekei kezdenek összegeződni.

A rend és a szabadság összefüggését a liberálishoz hasonlóan a szocialista felfogás is gyökeresen másként látja, mint a konzervativizmus és a népi-nemzeti felfogás: azaz nem a rendet tekinti a szabadság előfeltételének, hanem *a szabadságot az értelmes rend alapjának.* A baloldali, szocialista szemlélet viszont nem elsősorban az *egyén* és a *tulajdon,* hanem a *közösség* szabadságát preferálja. Folyamatosan bírálja és meg is akarja haladni a liberális ideológiára hivatkozó kapitalista gazdasági-társadalmi berendezkedést. Úgy látja ugyanis, hogy a tőke, a piaci elv, főleg teljes dominanciája esetén – kreatív természete ellenére –, korlátozza a kulturális fejlődés objektív lehetőségeit, sőt reprodukálja a tömeges művelődési esélyegyenlőtlenségeket, a nemzeti sajátosságokat pedig homogenizálja. Ezért a szocialista felfogás szerint csak az ***esélyegyenlőség és a szolidaritás művelődési programja,*** ezen belül is a középosztály jelentős szélesítése, az alul lévők, a leszakadók oktatási-kulturális felemelése, a számukra nyújtandó pozitív diszkrimináció, az állam tartós, de nem maradványelvű oktatás-, művelődés- és médiapolitikai szerepvállalása nyújthat esélyt ennek korrekciójára, illetve fordulatra. Elválaszthatatlanul a civil közösségek remélt, illetve meghirdetett növekvő autonómiájától.

A baloldali kultúrafelfogásnak – említettem már – *számos történeti és ideológiai típusa* van: szociáldemokrata, radikális-forradalmi, ortodox kommunista, anarchista, etatista-bürokrata, avantgárd utópista, demokrata-reformer, ökopárti stb. változatai egyaránt ismertek, méghozzá számos nemzeti változatban. Ázsiában, Dél- és Közép-Amerikában további sajátos típusai vannak, elég csak a felszabadítás teológiája vagy a Che Guevara-kultusz kulturális vonatkozásaira utalni.

A ***hatalomért küzdő*** radikális baloldal a kulturális teendőket alárendeli az osztályharc, esetenként a forradalom primer politikai céljainak, valamint a munkások közvetlen nevelésének. Szinte mindegyik baloldali irányzat célul tűzte ki a tankötelezettség korhatárának felemelését, a kasztos iskolarendszer kinyitását, a mobilitás dinamizálását, sőt valamiféle pozitív diszkrimináció érvényesítését is a fizikai dolgozók gyermekeinek továbbtanulásra ösztönzése érdekében – hazánkban is.

A diktatórikus, hatalomvédő *sztálini modell* hideg neoklasszicista monumentalizmusa, propagandisztikus tömegkultúrája, durva hagyományszűkítése és gicscses-populista antimodernsége, a direkt politikai irányítás adminisztratív jellege, az emberek világnézetét és kultúráját voluntarista módon egységesíteni akaró straté-

[309] A gazdag szak- és vitairodalomból egyre hivatkozom: Ferge Zsuzsa, *Prekariátus és Magyarország. Beszélgetés Ferge Zsuzsával,* Fordulat, 19. sz. 2012/3. 116–129. Egyébként a *Fordulat* e számának nagy része ezzel a témával foglalkozik. Mivel a hazai kultúratudományok még alig használják e fogalmat, kivételesen (mivel a portált értékei ellenére sem tekintem tudományos forrásnak) idézem a *Wikipédia* összefoglalását: „A prekariátus (szociológiai és közgazdasági kifejezés, mely a *precarious* [bizonytalan] és a *proletariátus* szó vegyítésével keletkezett) a jelenlegi kapitalizmus osztályhierarchiájában legalul elhelyezkedő, az utóbbi évtizedekben kialakult, növekvő létszámú társadalmi osztály, melyet a munkásosztály viszonylagos biztonságához képest állandó létbizonytalanság jellemez, mivel tagjai sem folyamatos, teljes munkaidős munkahellyel, sem ennek megfelelő jövedelemmel nem rendelkeznek. Ezen társadalmi osztályhoz tartoznak a tartósan munkanélküliek, a részmunkaidőben, alkalmi vagy idénymunkában foglalkoztatottak, akik a biztos jövedelem hiányában a társadalom szociális ellátórendszerére, különféle segélyekre és egyéb ellátásokra szorulnak. A prekariátus sajátos társadalmi rétegeit képezik a munkahellyel még soha nem rendelkezett, fiatal, tartósan munkanélküliek, a gyermekeiket egyedül nevelő szülők, a rokkantak és egészségileg károsodottak, hajléktalanok csoportjai. A prekariátus kialakulása a 21. századi Európa komoly társadalmi problémájává vált, de nem kifejezetten európai jelenség, Japánban például 20 millió felett van a prekáriusoknak megfelelő freeterek lélekszáma. Guy Standing brit közgazdász elemezte elsőként ezt a keletkezőben lévő osztályt a Policy Network »agytrösztje« számára készített munkájában és [a] *Prekariátus: az új, veszélyes osztály (Precariat: The New Dangerous Class)* című későbbi könyvében, melyben a társadalmi probléma megoldására a feltétel nélküli alapjövedelem (unconditional basic income) bevezetését javasolta." https://hu.wikipedia.org/wiki/Prekari%C3%A1tus (a letöltés ideje: 2015. 06. 22.).

giája több vonatkozásban rokon a másik totalitárius rendszerével, a nácizmuséval. (Előfordul, hogy még az „elfajzott művészet" negatív példái is közösek. Mindezzel azonban nem teszek egyenlőségjelet a fasizmus és a kommunizmus közé, ahogy ez manapság meglehetősen divatos.) A hidegháború enyhültével, a békés egymás mellett élés, a koegzisztencia nemzetközi elvének és gyakorlatának meghonosodásával, a totalitárius *államszocializmus „puhulásával"* jelentősen gazdagodott, árnyalódott, sőt belsőleg pluralizálódott az, amit – mégoly hivatalos és hegemonisztikus – szocialista kultúrafelfogásnak tekintettek. Ledőlt a „szocialista realizmus" szoborszerű kánonja. A szabadságértékeket rehabilitáló *szociáldemokrata,* valamint a *többi demokratikus baloldali kultúrafelfogás* szintén túllép a polgári liberálison, de – szemben a totalitáriussal – megőrzi a pluralizmust, és gazdagítva integrálja a hagyományokat. Elutasítja az egyaránt ideologikus keresztény-nemzeti vagy a bolsevik sztálinista etatizmust, az adminisztratív és bürokratikus erőszak alkalmazását, viszont egyértelműen törekszik az oktatási rendszer mobilitásnövelő képességének demokratikus szellemű javítására, valamint a fizikai dolgozók gyermekei továbbtanulásának segítésére előképzésekkel és más módszerekkel, például ösztöndíjjal. (Hogy az adminisztratív-bürokratikus szisztéma fölszámolása mennyire nehéz volt, s hogy a mobilitást ugyanakkor az 1970–1980-as években alig-alig sikerült javítani, sőt az vissza is esett, történeti oldalról Takács Róbert tanulmánya[310] mutatja be, szociológiai megközelítésből pedig Ferge Zsuzsa, Andor Mihály s mások egykori s friss elemzései.[311])

Az iskolán kívüli kultúraközvetítésben a nem totalitárius baloldali kultúrafelfogás a munkásművelődést, a hagyományos és modern egyleti mozgalmakat, a civil, a közösségi önszerveződést, illetve a modern tömegkommunikáció és az internet, a közösségi média alkalmazását preferálja. Ezzel együtt továbbra is hangsúlyosan állami feladatnak tartja a súlyos – társadalmi és regionális gyökerű – kulturális egyenlőtlenségek csökkentését, a szociális mobilitásra ösztönző szellemi „tőkeberuházást", a nemzeti kultúra hagyományos intézményeinek, értékeinek a védelmét. Az *esélyegyenlőségért* – reálisabban és pontosabban: az esélyegyenlőtlenségek csökkentéséért – folytatandó küzdelmet állítja érvelése és mozgalmi cselekvése középpontjába; korrigálni igyekszik a kialakuló-berendezkedő-restaurálódó kapitalizmus ellentmondásait, egyoldalú piaci mechanizmusait, a technokrata-ökonomista-monetarista elit „kultúraellenességét". A XX. század második felétől pedig a baloldali *médiafelfogás a digitális-információs politikában* a hangsúlyt a demokratikus hozzáférés és digitális kompetencia intézményes ösztönzésére teszi.

Természetesen a baloldali kultúrafelfogás sem teljesen zárt rendszer. Az alábbiakban portrészerűen bemutatandó marxista gondolkodók és elméleti ambícióval is rendelkező szocialista művelődéspolitikusok körénél jóval tágabb alakzat. Például

[310] Takács Róbert, *A származási megkülönböztetés megszüntetése 1962–1963,* Budapest, Napvilág, 2008.

[311] Lásd a *Felhasznált irodalma*t kötetünk végén.

a liberális kultúrafelfogással foglalkozó fejezetben bemutatott Bibó István-i gondolatrendszer és kultúrafelfogás akár itt is elemezhető lenne, főleg ha a szocialista karaktert nem kötjük mechanikusan a proletariátus ideológiájához vagy a marxi ihletéshez, még kevésbé az államszocializmus legitimációjához. Bibó – láttuk – mint *értékelvek találkozására* törekvő gondolkodó megkísérelte összekötni a különböző progresszív világképek demokratikus erővonalait. A polgári radikális Jászinak és a népi Illyés Gyulának, Veres Péternek is voltak erős szocialista vonzalmai. A Márciusi Front idején, 1937–1938-ban pedig a népiek jelentős része is – egy időre – balra tolódott, jószerivel a vidéket és a parasztság helyzetét jól ismerő fiatal illegális kommunistákkal, például Donáth Ferenccel kialakult együttműködésnek köszönhetően. Hasonló folyamatok zajlottak a felvidéki, az erdélyi és a jugoszláviai ifjúsági, illetve nemzetiségi mozgalmakban is (Balogh Edgár, Fábry Zoltán).

Ugyanakkor tény, hogy a baloldali, szocialista kultúrafelfogás képviselői között sokkal gyengébb a szolidaritás, mint a másik három esetében. Bár a konzervatívok, a liberálisok és a radikális populisták táborain belül is voltak éles belső viták, az éppen aktuális politikai konfliktus okozta polarizálódás többnyire mégsem tudta olyan végletesen szembeállítani az irányzatokat s képviselőiket, mint a baloldalon. Nem függetlenül a nemzetközi mozgalmak belső világától. Ez a tragikus megosztottság a magyar szociáldemokraták és kommunisták, vagy az emigráns kommunisták frakciói között maga is egyik oka a „szocialista kultúra" pozíciói hazai gyengeségeinek, kompromittálódásainak, defenzíváinak. Ilyen skizma jellemezte például Kassák Lajos viszonyát nem egy radikális baloldali értelmiségivel, köztük Lukács Györggyel vagy József Attilával, pedig éppen Kassák (persze nem kanonizálható értékrendű) *Munka*-köre és folyóirata lehet az egyik példa a nyitott, a modernség iránt fogékony, öntevékenységen alapuló baloldali kultúrafelfogásra.[312]

Analóg jelenségek tapasztalhatók a tágan értett baloldal rendszerváltozást követő s főleg 2010 utáni sorsában is. A baloldal térfelének ez a „csaták utáni tájképe" sem homályosíthatja el azonban a *közös alapértékeket és intenciókat.* Nem a pártokhoz való kötődés a lényeg, de olykor nem kerülhető meg ez a szempont sem. A két dimenzió, a *mozgalom* és a jórészt értelmiségiek által kidolgozott és képviselt *világkép* között persze van kapcsolat, átjárás, de mégsem azonosítható a kettő. Elegendő csak némely szocialista intellektuelnek *a szellemi és kritikai szuverenitás,* illetve *a mozgalmi, párt-*

[312] Lásd erről legújabban: Standeisky Éva, *Kassák – az ember és a közszereplő,* Budapest, Gondolat, 2007; Uő, *Az „ismeretlen" Kassák,* Élet és Irodalom, 2009. április 24. 17.; Uő, *Kassák hite,* Egyenlítő, 2012. 3. sz.; K. Horváth Zsolt, *A munkáskalogathia pillanata. Költészet, társadalomkritika és munkáskultúra egysége: Justus Pál és a Munka-kör,* Café Bábel, 2008. 56–57. sz. 141–153.; Uő, *Szubkultúrák forrásvidékén. Népi kultúra, munkáskultúra és baloldali közösségiség Vajda Lajos életműve körül,* Fordulat, 7. sz. 2009. december. 47–64.; Konok Péter, *A „Munka-kör" politikai, szellemi hátországa,* Svéd László, *A Munka és az ifjúság,* Pintér István, *Adalékok Kassák és Munka-köre munkásmozgalomhoz való kapcsolatáról,* Kővágó Sarolta, *Az avantgarde színház, a baloldal és Kassák,* Székely Gábor, *A Munka a fasizmusról,* Múltunk, 2004. 1. sz. 245–309.; Balázs Eszter–Konok Péter, *A baloldaliság jelentései: mentalitás, kultúra, politika. Módszertani és historiográfiai vázlat,* Múltunk, 2013. 2. sz. 4–82.

politikai elkötelezettség összeegyeztetéséért vívott, gyakran drámai belső küzdelmére utalnom (például Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond, József Attila, Lukács György, Gaál Gábor, Justus Pál, Gáll Ernő és mások esetében).

A tágan vett demokratikus baloldali, illetve szocialista gondolkodáshoz, kulturális értékteremtéshez való termékeny és progresszív hozzájárulást azoknál sem vonhatjuk eleve kétségbe, akik – polgári liberális vagy radikális, reformkonzervatív, avantgárd, plebejus népi, kommunista vagy újbaloldali szemléletet képviselve – vitában, akár éles konfliktusban voltak a hazai és a nemzetközi szociáldemokráciával. Politikatudományi és történelmi kérdés, hogy mit is értünk a *demokratikus* jelzőn; mindenesetre nem azonosítanám a politikai többpártrendszerrel, a formális többségi elvvel, ha persze eleve szembeállítani sem indokolt velük. Magam is vallom *a szociáldemokráciának* a baloldalon belüli elsődleges történelmi érdemeit a progresszív kulturális értékrend alakításában és a közösségi művelődésben. Eszme- és művelődéstörténetileg azonban ellene vagyok bármiféle (a korábbi s mai balos előjelű szociáldemokrácia-ellenességet, antiliberalizmust kommunistaellenességre cserélő, tehát ezúttal „szocdem" előjelű) kirekesztésnek, azaz a baloldalon, a demokratikus örökségen belüli hagyományszűkítésnek.[313] Nem az az elsődleges kérdés, hogy ki miben s mennyire tévedett. A maradandó kulturális teljesítmények többnyire szükségképpen kilógnak a szociáldemokrata és a kommunista pártkeretekből, s az már a mindenkori vezetőkön, a párteliten múlik, hogy ezeket a feszültségeket miként kezelik, tolerálják vagy integrálják.

Illusztrációként csupán négy kényes „ügyet" említek. *A demokratikus szocializmus továbbvihető kulturális örökségé*be beletartozónak vélem az önmagát 1918 őszétől haláláig (1971) ortodox marxistaként, kommunistaként definiáló Lukács György kultúrfilozófiai és publicisztikai munkásságának *tekintélyes részét,* annak ellenére, hogy egész életében éles vitában, eszmei harcban állt a szociáldemokráciával, illetve annak – általa is táplált – ideologikus fantomjával. A humanista világkép, a demokratikus alapértékek, a klasszikus „elbeszélések" melletti szenvedélyes kiállása (amiért éppen eleget bírálták balszélről); a mégoly vitatható konnotációjú, de nem hagyományos stílusként értett *nagy realizmus* kanonizálása (ami miatt túl konzervatívnak tartották); az irracionalizmus és a fasizmus szellemisége elleni küzdelme, nos, ez a lukácsi „fővonal" minden egyoldalúságával, önáltatásával együtt gazdagítja a magyar demokratikus örökséget. Emigrációban írt, gyakran németül publikált művei eleljutottak itthonra is, és ösztönzőleg hatottak. Megihlette például az 1934 után szociáldemokratává lett Fejtő Ferenc tudományos alapú esszéírását, sokszínű kultúrafelfogását is, aki a *Szocializmus* hasábjain gazdagon ismertette és reflektálta a *Linkskurve* s más folyóiratok Lukács-publikációit.[314] Ami feltételezhetően hatott József Attilára

[313] Ebben a vonatkozásban van némi vitám Romsics Ignác egyébként legtöbb pontján meggyőző tanulmányával: Romsics Ignác, *Demokratikus örökségünk,* Mozgó Világ, 2002. 4. sz. 47–51.

[314] Például Fejtő Ferenc, *Szocializmus és esztétika; Irodalom és világszemlélet; Szocializmus és irodalom,* Szocializmus, 1936. 4. sz. 156–161.; 6. sz. 275–279.; 9. sz. 463–466.

is. Az más kérdés, hogy a *Szép Szó,* majd az 1945 utáni magyarországi folyamatok megítélésében Lukács és Fejtő a „személyeskedésig menően" élesen szembekerült.

A másik példa erdélyi. A kolozsvári *Korunk* köz- és elismerten a két világháború közötti magyar írástudás egyik, ha nem a legigényesebb társadalomtudományi orgánuma volt. A nyíltan marxista arculatú folyóiratot és a Dienes Lászlót követő főszerkesztő, a kommunista Gaál Gábor teljesítményét, számos doktriner tévedésük „ellenére" (például az erdélyi polgári szellemiség és a transzszilvanizmus megítélésében) a mai tudományos irodalomtörténet-írás nem szocialista elkötelezettségű képviselői is elismerik: éppen a műhely kvalitására és nemzeti kulturális jelentőségére hivatkozva. Az 1926 és 1940 között megjelent folyóiratnak[315] elévülhetetlenek az érdemei a magyarországi baloldal itthon tiltott szövegeinek, köztük több szociáldemokrata, kommunista, népi és független baloldali értelmiségi írásának a kolozsvári publikálásában, s ezeknek a hazai illegális terjesztés révén megvalósult visszacsatolásában. Hadd utaljak csak a *Korunk* és Veres Péter, József Attila, az álneves Fejtő Ferenc kapcsolatára, vagy az erdélyi munkásírók és szociáldemokrata publicisták felnevelésére. Ami pedig a baloldalnak a *nemzeti, illetve a kisebbségi kérdéshez* való viszonyát illeti: olykor doktriner melléfogásokkal és illúziós öncsalásokkal, de a szocialista kultúrafelfogás – a rágalmakkal szemben igenis – hozzájárult *a magyarság és Kelet-Európa Trianon utáni új helyzeté*nek, az ezzel kapcsolatos nemzeti, etnikai és társadalmi konfliktusoknak az értelmezéséhez, illetve a belőlük adódó nemzetiségi identitási és művelődési feladatok megfogalmazásához, teljesítéséhez. 1945 után a magyar kultúrnemzetet, ezen belül a határon túliakat különösen megterhelte a nemzetiségi, kisebbségi sorshelyzet, az államnemzeti elnyomás. Ha gyakran bátortalanul és kevés eredménnyel, de igenis születtek nemcsak sérelmi, hanem bátor, önérzetesen baloldali kulturális válaszok is, hadd említsem csak Balogh Edgár, Fábry Zoltán, Gaál Gábor, Sinkó Ervin, Sütő András vagy Gáll Ernő munkásságát.

Harmadikként beletartozik a demokratikus szocialista tradícióba a szuverén magyar kommunista mozgalmat szervező Demény Pál magas intenzitású kulturális és morális öröksége (ha nem is minden 1920 és 1944 közötti politikai gesztusa és írása). Máig nincs földolgozva az életmű ebből a szempontból, pedig egyes kutatások, illetve visszaemlékezések szerint a kommunisták *Demény-frakciójának* közel akkora volt a tagsági és szimpatizánsi köre, mint a Moszkva-központú Komintern irányította illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának. Nem történelmietlen tehát egy tág, sokszínű, éles belső vitáktól is tagolt szocialista áramlatról, sőt egy *„szellemi baloldal"*-ról beszélni, ahogy (mások mellett) Ignotus Pál is karakterizálta harmincas

[315] Immár régi évfolyamai is elérhetők online: 1926–1940: http://www.korunk.ro/?q=node/10429 (a letöltés ideje: 2015. 08. 12.); 1957–1989: http://www.korunk.ro/?q=node/11666 (a letöltés ideje: 2015. 08. 12.).

évekbeli önmagukat egy 1968-as, ez idáig csak német nyelven publikált önéletrajzi írásában.[316]

Végül egy negyedik példa: az 1945 tavaszától még a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés, majd kormányzat által megindított művelődéspolitikai innovációt az akkori közírás és progresszív politika *kulturális forradalomnak* nevezte. Legjelentősebb intézkedései a nyolcosztályos egységes és kötelező általános iskola létrehozása, a szélsőjobboldali tankönyvek kivonása a forgalomból, a művészeti élet, a sajtó- és folyóirat-kultúra pluralizmusának megteremtése, a népi kollégiumok rendszerének kiépítése. S nemcsak a baloldali pártok, hanem szinte minden antifasiszta, demokratikus erő, maga Keresztury Dezső koalíciós kultuszminiszter is élt ezzel a kategóriával. Lényegében egy nagy társadalmi és kulturális igazságtétel jogalkotási és gyakorlati elindítását, az alsóbb néposztályok mobilitása kulturális feltételeinek megteremtését értették rajta. Ennek a fogalomnak a lényegét azután eltorzította és hitelét erősen megtépázta az 1947 utáni diktatórikus művelődéspolitika, amelyik minél voluntaristább és antidemokratikusabb módszerekre váltott, annál gyakrabban és frázisként használta (valóban az erőszakos „tabula rasa" értelmében) ezt a szókapcsolatot. Az 1970-es évek kínai „kulturális forradalma" pedig még riasztóbb konnotációt adott neki. Mindezzel együtt történetileg nem indokolt az eredeti fogalom és az 1945 utáni tényleges művelődési fordulat visszamenőleges megbélyegzése: a forradalmi jelentőségű demokratizálási folyamat jellegének kétségbevonása.

Érdemes megjegyezni, hogy a szociáldemokrata politikusok és tekintélyes közírók, értelmiségiek között nagyszámú volt a *kultúrszomjas autodidakta,* elég csak Bokányi Dezsőre, Garami Ernőre, Kassák Lajosra, Garbai Sándorra, Mónus Illésre, Kéthly Annára, Szakasits Árpádra, Veres Péterre, Marosán Györgyre hivatkozni. Kisebb számban, de a kommunista meggyőződésűek között is voltak ilyenek, például Aczél György. Küzdelmes életükkel, szívós tanulási, önművelési képességükkel, a felemelkedés és a másokat nevelés „sikeres" összekapcsolásával, az egyéni kitörési lehetőségek felmutatásával mobilitási mintát mutattak saját korukban. Abban a szociális közegben, amelyre alapvetően a demokratikus dinamika hiánya, a rendies vonásokkal terhelt társadalomszerkezet okozta zsákutcás iskolarendszer és kasztos művelődési szerkezet, az elitizmus és a még mindig magas analfabetizmus volt a jellemző. Hivatásválasztásukban ez a személyes tapasztalat és kultúrszomj is hitelesítette a társadalmi, világnézeti, politikai meggyőződést.

[316] Paul Ignotus, *Die intellektuelle Linke im Ungarn der „Horthy-Zeit"*, Südost-Forschungen, XXVII. Band. 1968. 148–241. A tanulmányra Vezér Erzsébet hívta fel a figyelmemet, másutt bővebben írok róla.

A SZÁZADELŐ, SZABÓ ERVIN ÉS KUNFI ZSIGMOND

A XX. század eleji magyar szociáldemokraták érzékeny képet rajzoltak a megkésett társadalomfejlődésű, félperifériás ország, a „magyar ugar" népességének munka- és mindennapi kultúrájáról, általános műveltségéről. (Természetesen voltak hazai előzményeik, például Táncsics Mihály, Frankel Leó, s hatott rájuk az osztrák, a német és a francia munkásmozgalom is.) Erre a valóságelemzésre épült az a politikai célrendszer és az az emancipációs küldetéstudat, amelyet a *kulturális rendszer átalakításá*ról meghirdettek. A szociáldemokratákhoz közel álló (bár velük számos kérdésben vitatkozó) Jászi Oszkár a *kultúrszomj* találó metaforájával szélesebb összefüggésbe helyezi a baloldal kulturális ébredését a száz évvel ezelőtti Magyarországon: „A Nyugaton [...] a polgárelem vezető szerepe vége felé közeledik. Ismét egy új osztály jelent meg a történelem színpadán: az emberi haladás legújabb fázisának letéteményese, az *ipari és mezőgazdasági proletariátus.* S egészen úgy, amint az ő munkája és szervezkedései hozzák létre a társadalom új gazdasági struktúráját: akként a jövő kultúrértékeit is egyre fokozottabb mértékben az ő törekvései, az ő eszméi, az ő érzelmei és ideáljai határozzák meg. Ő ma a világtörténelem egyedüli *csakugyan kultúrszomjas* alkateleme, mert – mint jól mondták – semmit sem veszíthet és egy egész világot nyerhet meg. Mint par excellence forradalmi elem, par excellence tudomány- és művészetsóvár is."[317]

A baloldal a felvilágosodás örökségeként hirdette meg az *emberi, a polgári és a politikai jogok* kivívása és tényleges érvényesülése, a modernizáció, valamint a kulturális-szellemi javakhoz, *a művelődéshez való hozzáférés* ügyének összekapcsolását. Ezek az elvek már benne voltak Eötvös József nemzeti-liberális kultúrafelfogásában és művelődéspolitikai koncepciójában, amelyet nagy tisztelettel övezett (csak éppen a végrehajtását hiányolta a miniszter utódainál!) a századelő polgári radikális és szocialista progressziója. Már az MSZDP 1890-es *Elvi Nyilatkozat*ában jelen van ez a motívum, persze kiegészítve a munkásság nyomorúságos helyzetéből fakadó korrekciós követelményekkel. A *kultúrát* – korszerű szemlélettel – alapvetően az emberek és közösségek tágan értett *eligazodási képességében* látja ez a korai pártdokumentum. Az alakuló kongresszus ehhez rendeli hozzá a konkrét programpontokat, a nyilvánosságot, a sajtószabadságot és a tankötelezettség végrehajtását. Már itt *összekapcsolódik a választójogi és a kulturális küzdelem,* ami 1945-ig döntően meghatározza a szociáldemokrata politikát. Az 1890-es kongresszusi dokumentum 5. pontja a kulturális követelések legfontosabbikáról így fogalmaz: „A munkásosztály jövője érdekében okvetlenül szükséges a kötelező, díjtalan és vallásfelekezet nélküli oktatás a nép- és továbbképző iskolákban, úgymint díjtalan hozzáférés minden magasabb tanintézethez."[318]

[317] Jászi Oszkár, *Kulturális elmaradottságunk okairól,* Huszadik Század, 1905. II. félév. 7. sz. 1–28.

[318] *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Elvi Nyilatkozata – 1890. december 14.,* in Szakasits Árpád–Pikay István–Vészi Endre (szerk.), *A Népszava szabadságharca. Szemelvények 75 év szocialista sajtójából,* Budapest, Népszava, 1947, 34–35.

A politikai és a művelődési jogokért való együttes, egymásra ható konfliktusvállalás tovább konkretizálódik az *1903-as pártprogram*ban, amely fogalmilag is összekapcsolja és „a művelt országok proletárjai"-val szövetkezvén nemzetközivé szélesíti az anyagi és szellemi javak eléréséért folytatott küzdelmet. Méghozzá nevesítve: az úri és tőkés osztályoknak a munkásosztály és a falusi népesség fölött gyakorolt társadalmi, politikai és szellemi uralmával szemben. A program hosszabb és rövidebb távú célokat is megfogalmaz, ezek között külön kitér az elodázhatatlan közoktatási reformra. Szól továbbá azokról a feladatokról is, amelyek megoldása a munkásság sajátos érdekeivel együtt „az általános kulturális haladás javát" is szolgálják, s „már a mai [azaz az akkori, a század eleji] társadalmi rend keretében" megvalósíthatóknak tűnnek.[319]

Egy évszázad távlatából meglehetősen elhomályosult e két „harctér", *a választójogi harc és a kulturális kizsákmányolás elleni küzdelem egysége;* a mai fiatalok gyakran nem is értik, miről volt szó. Három szálra érdemes bontani ezt a fonatot.

1. Az 1868-as és az azt követő tankötelezettségi törvények következetes végrehajtása, az egyházi iskolák zömének államosítása és a tankötelezettség felső korhatárának tizenkettőről tizennégy éves korra emelése mint baloldali program a politikai (választójogi) célokkal is összefüggött. A tét a munkásság és parasztság zöme *szavazati jogának* megszerzése volt, ami döntően az adózási képességtől, vagyis a vagyontól és a jövedelemtől függött. A magyar törvényekben a választójog megszerzésének előfeltételei között ekkor még nem szerepelt (csak az 1913-as Tisza István-féle, de nem megvalósult tervezetbe került be) a *kulturális,* korabeli magyar szóhasználatban az „értelmi" *cenzus,* de Nyugat-Európában már meglehetősen általános volt. A magyar baloldal is számolt azzal, hogy ennek elérésével, vagyis az írni-olvasni tudással, az elemi iskola legalább négy osztályának elvégzésével – még az akkori, igen szűkös választójogi kereteken belül is – javult (javulhatott) volna a munkásságnak és a szegényparasztságnak a politikai, önszerveződési jogokhoz való hozzájutása.

2. Eközben a remélt és sürgetett, világnézetileg semleges, *állami* dominanciájú népiskolai rendszer, valamint a mellé kiépíteni tervezett *szocialista* önképzési hálózat az általános műveltségre épülő *osztályharcos tudatosság*ot, felkészültséget is erősítette (volna), ami a polgári demokratikus követeléseken túllépő szocialista programpont.

3. Mindezekkel a kulturális küzdelmekkel összekapcsolva a munkásszervezetek és a parlamenti szövetségeseik *direkt politikai harc*ot is kifejtettek (az országgyűléstől kezdve a tömegsztrájkig) az elemi demokratikus politikai jogoknak, tudniillik mindenekelőtt a választójoggal rendelkezők körének a radikális bővítéséért, a szűk korlátok lebontásáért. Nem véletlenül lett éppen ez a törekvés a közös nevező a századelő progresszív politikai erői között.

[319] *A magyarországi szociáldemokrata párt programja.* Elfogadta a magyarországi szociáldemokrata párt 1903. évi pártgyűlése Budapesten, Budapest, MSZDP, 1903. [Önálló füzetben.]

Az MSZDP oktatáspolitikájában kiemelkedő szerepet játszott a középiskolai tanárként már az 1907-es pécsi Szabad Tanítási Kongresszuson „botrányt okozó", először oktatásszociológiai elemzéseket készítő,[320] majd fokozatosan hivatásos politikussá érő Kunfi Zsigmond. Kunfi 1908 és 1918 közötti egész politikai tevékenységében szinte *egy ellipszis két fókuszaként* vált központi témává a választójogi és az oktatásügyi projekt. Az egymásba érő polgári demokratikus, majd proletárforradalmi periódusban az ő népbiztossága alatt emelik fel tizenkettőről végre tizennégy éves korra – az így nyolcévessé bővülő – tankötelezettség felső korhatárát, hogy azután 1919 végétől a keresztény-nemzeti kurzus visszaállítsa a korábbi hatéves időtartamot. S ez nem pusztán aktuálpolitikai döntés volt, hanem szervesen következett *a baloldali kultúrafelfogás emancipációs és mobilitási projektjéből.* Említhetném a szociáldemokraták későbbi közoktatási és felnőttképzési programjainak modernségét és dinamizmusát is, köztük az *egész életen át tartó tanulás (lifelong learning)* szinte koraszülött, de életképes felfogását, különösen az *esélyegyenlőtlenségek csökkentésének* érdekében. Ebbe a vonulatba tartozik a szocialista Földes Ferenc két világháború közötti művelődésstatisztikai munkásságának a java is, mindenekelőtt a mára szinte elfeledett könyve, *A munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon,*[321] amely szakszerű korabeli elemzés a zsákutcás iskolarendszer kasztos társadalmi rendeltetéséről, és rokonszenves program a *radikális mobilitásösztönzési teendők*re. Emellett tömör összefoglalása annak is, mi a lényege a baloldal oktatási és népművelési célkitűzéseinek.[322]

A szociáldemokrata kultúrafelfogás másik sűrűsödési pontja a közművelődés új intézményének, a *közkönyvtár*nak az ügye. A könyvtártörténeti szakirodalomban, de mindenekelőtt Litván György munkáiban,[323] s legutóbb a Szabó Ervin-évforduló alkalmából[324] hangsúlyosan esett szó arról, milyen társadalmi-ideológiai szerepe volt a magyar közművelődés történetében Szabó Ervin könyvtárkoncepciójának. Nem tudatosodott azonban eléggé, hogy itt nem egyszerűen egy új típusú intézmény létrehozása volt a tét. A magyar *public library* koncepciója a *kettős (rendies+polgári) társadalmi struktúrá*ból, illetve a szocialisták kettős (antifeudális, de egyúttal fokozato-

[320] KUNFI Zsigmond, *Népoktatásunk bűnei,* Budapest, Deutsch Zsigmond és Társa Könyvkereskedése, 1908. Újraközölve: in AGÁRDI Péter (szerk.), *Kunfi Zsigmond,* Budapest, Új Mandátum, 2001, 269–301.

[321] Budapest, Cserépfalvi, 1941; rövidített formában újraközölve: in AGÁRDI Péter (szerk.), *Szöveggyűjtemény a magyar művelődéstörténet tanulmányozásához,* Pécs, PTE FEEFI, 2002³, 426–466.

[322] Feltűnő, hogy az egyetemi és főiskolai tankönyvként is használatos alapmű (MÉSZÁROS István–NÉMETH András–PUKÁNSZKY Béla, *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe,* Budapest, Osiris, 1999, újabb kiadások is) meg sem említi Földes Ferenc nevét.

[323] LITVÁN György, *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája,* Budapest, Századvég, 1993; Uő, *Októberek üzenete,* Budapest, Osiris, 1996.

[324] Például TAMÁS Gáspár Miklós, *Szabó Ervin nem alkuszik,* Népszabadság, 2002. augusztus 31. Hétvége. 26–27.; HORVÁTH Zsolt-KISS Bori–SÁNDOR Tibor (szerk.), *A város könyvtárnoka. Konferencia Szabó Ervin születésének 125. évfordulója alkalmából (2002. október 10.),* Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 2003.

san antikapitalista) küzdelméből fakadó termékeny ellentmondásosság *demokratikus* szellemű kulturális feloldási kísérlete volt. S ez akkor is előrelépés a kultúrafelfogások között, ha a *public library* intézménytípusát – láttuk – már a reformkonzervatív Wlassics Gyula is idejekorán népszerűsítette, s kezdeményezte meghonosítását.

Az Ady Endre által oly szépen jellemzett „két meggyőződésű emberek"[325] egyikeként Szabó a magyar munkásság távlatos *szocialista* érdekeire hivatkozva kezdeményezi a jellegzetesen *polgári* típusú angol-amerikai nyilvános könyvtári modell, a *public library* meghonosítását. Programja – amely élesen bírálta a valláserkölcsi és moralizáló olvasmányoktól túltengő, megcenzúrázott állományú népkönyvtárakat, valamint a tudományos és egyetemi bibliotékák alulfejlettségét és belterjességét – annak idején szokatlanul demokratikus és modern volt mind az olvasók, mind a gyűjtőkör, mind a nyitottság, mind az infrastruktúra szempontjából. „Jó olvasmánnyal kell ellátni azokat – írta –, akik maguk gyönyörűségére vagy okulás céljából máris olvasnak; és föl kell kelteni az olvasás és önművelés vágyát azokban, és bele kell vinni a könyveket azoknak körébe, akik ezt a szükségletet még nem ismerik. »A legjobb könyveket a lehető legtöbb olvasónak a legolcsóbb áron« – mint az amerikai könyvtárak jelszava szól. A legelső követelmény az olvasók körének legtágabb kiterjesztése. Akik különböző nyilvános könyvtárainkat ma leginkább használják: a tanuló ifjúság különböző kategóriái, a kispolgárság asszonyai és lányai és a munkásosztály némely keskeny rétegei, kell hogy az új nyilvános könyvtár híveiül is megmaradjanak; de ezen kívül be kell vonnunk az ipari munkásságnak azon százezres seregét, amely ma még tudatosan távol tartja magát a legtöbb, nem az ő kezdeményezéséből fakadt továbbképző intézménytől; meg kell nyernünk az iparban és kereskedelemben alkalmazott hivatalnokokat és – amennyire lehet – magukat az iparosokat és kereskedőket is; meg végül az értelmiségi középosztályt, a tanítók és tanárok, írók, művészek és egyéb entellektüelek ezreit. Szóval: Budapest egész írni és olvasni tudó népességét, talán azoknak kivételével, akiket gazdasági helyzetük végső nyomorúsága minden nagyvárosban minden egyéb kultúrközösségből is kizár, a menthetetlen paupereknek, sajnos, minálunk is nagyszámú, fekete tömegét, a *lumpenproletariat*-ot."[326]

Szociológiailag is képzett és szociálpolitikailag érzékeny, ugyanakkor a modern intézményszervezésben és -gazdálkodásban jártas szakemberként magyarázza el Szabó Ervin, hogy a szegények számára – mégoly jó szándékúan – működtetett, főleg jótékonysági, illetve „irodalmi népkonyha" jellegű intézmények lefelé húzzák a munkásság igényes rétegeit, illetve távol tartják maguktól. S mivel „a munkásosztály elitjének könyvszükséglete semmivel sem alacsonyabb rendű, mint az ún. művelt osztályoké", s „bármennyire eltérőek is sok tekintetben a népesség osztályainak szellemi szükségletei: éppen a könyvszükséglet terén igen sűrűn találkoznak, és ugyanazok a

[325] ADY Endre, *Két meggyőződésű emberek,* Nyugat, 1911. augusztus 1. In *Ady Endre publicisztikai írásai,* III, 1908–1918, szerk. VEZÉR Erzsébet, Budapest, Szépirodalmi, 1977, 340–341.

[326] SZABÓ Ervin, *Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten* [1910], in Uő, *Hol az igazság?,* szerk. REMETE László, Budapest, Magvető, 1977, 490–508., 552. Az idézet helye: 501.

könyvek a legkülönbözőbb társadalmi és műveltségi osztályoknak egyformán szolgálnak. Valószínű ezért, hogy a könyvtár, amely az olvasók valamennyi osztályát akarja kiszolgálni, s ezért nagyobb üzemet kénytelen fenntartani, a koncentrációnak összes előnyeit élvezheti, mert nagyrészt ugyanazokkal a könyvekkel, ugyanazokkal a helyiségekkel és ugyanazzal a személyzettel valamennyi olvasóját kiszolgálhatja".[327] A koncepció ennél is tágabb: területi fiókok hálózatában, egyéb népművelési társintézményekben és egy társadalomtudományi központ létesítésében is gondolkodott Szabó Ervin. S aligha véletlen, hogy munkatársai közé számos tudós és írástudó kvalitású baloldali került, például Pikler Blanka, Kőhalmi Béla, Dienes László és Braun Róbert.[328]

Könyvtárügyi modernizációs koncepciója mellett szintén nagyon érdekes Szabó kritikusi és kulturális publicisztikai munkássága, valamint 1848–1849-cel monografikusan is foglalkozó történetírói munkássága.[329] Ha történelemszemléletét – izgalmas tételei mellett – lehet is bírálni sajátos doktrinersége, ortodox osztályfelfogása, a nemzeti és a társadalmi kérdéseket mereven elkülönítő érvelésmódja miatt, kultúrafelfogása lényegében mentes ilyesmitől. Egyike volt azoknak, akik a század elején jó szemmel méltatták az *új művészi irányzatokat, a szecessziót, a dizájnt, Adyt;* éles összeütközésbe is került szociáldemokrata párttársa, a „pártprogramesztéta" Bresztovszky Ernő (s mások) szűkös nézeteivel a proletár-, illetve szocialista művészetről. A vita kiváltója Szabónak a *Nyugat*ban megjelent írása volt,[330] amely szocialista oldalról rokon művészetfelfogást fejezett ki, mint a doktriner baloldalisággal megütköző Ignotus – liberális szerkesztői-kritikusi oldalról.[331]

Szabó Ervin számára is első a formateremtő tehetség; „az alakítás erején mérem meg, hogy milyen művész valaki, tárgyain azt mérhetem, hogy milyen ember. [...] Nem lehet az igazi művészt bármiféle pártprogram kereteibe szorítani. A legradikálisabba sem. Minden pártprogram bizonyos tömegérdekek és bizonyos gyakorlati lehetőségek kompromisszuma. [...] Lehet valami alapirányára szocialista vagy anarchista, katolikus vagy feudális – és nagy művész, de nem lehet művész az, akinek az alkotásaira rá lehet húzni a szociáldemokrata vagy a néppárti vagy az alkotmánypárti pártprogram pontjait s megállapítani: kitűnően illenek össze. [...] Nem lehet tehát proletárköltészetről, proletárművészetről beszélni. [...] Senki sem tagadja a művészetnek és a tudománynak bizonyos társadalmi kötöttségét, föltételezettségét. [...]

[327] *Uo.,* 501–502.

[328] CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtártörténet,* Budapest, Gondolat, 1987, 296.

[329] *Szabó Ervin történeti írásai,* szerk. LITVÁN György, Budapest, Gondolat, 1979.

[330] SZABÓ Ervin, *„Proletárköltészet". Várnai Zseni verseskönyve alkalmából,* Nyugat, 1914. I. kötet, 643–645.; Uő, *Vulgärmarxizmus,* Népszava, 1914. május 17.; Uő, *Még egyszer a proletárköltészetről,* Népszava, 1914. május 31. In SZABÓ Ervin, *Hol az igazság?,* szerk. REMETE László, Budapest, Magvető, 1977, 381–389.

[331] Lásd erről könyvem korábbi, *A* Nyugat *és Ignotus* című fejezetét.

De proletárköltészet: mi volna az? [...] Csak egy van: a művészet. Amelyen belül vannak fokozatok." Hozzá kell fűznöm: Lenin és Lunacsarszkij is élesen vitatkozott az orosz-szovjet proletkultosokkal, de a sztálini fordulat ad acta tette ezt a vitát is, miként a *kulturális forradalom* eredeti, lenini felfogását is.[332] Szabó Ervin a polgárosodás és a szocializmus eszmei-kulturális-erkölcsi értékeit nem csupán a közművelődés és a könyvtárügy terén kapcsolta össze szervesen, hanem teoretikusan is. Szimbolikus, hogy halála előtti utolsó publikált írása is erről szól: „A lélek teljes harmóniája: ez az igazi műveltség. A tudás, az érzés, az akarás egybeforrása. Megismerni mindent, kiválogatni a legjobbat, hinni benne a szeretet erejével, és heroikus elszántsággal megvalósítani belőle minden nap minden lehetőt – ez az eszmény. A lélek kultúrája – megkülönböztetésül az értelmi műveltségtől. S a társadalom megbízható vezetői nem a »műveltek«, hanem csupán ennek a kultúrának a lovagjai."[333] Emlékszik a tisztelt olvasó Németh László műveltségdefiníciójára tizenöt évvel későbbről? Nem feltételezhető a közvetlen hatás, de *a nagy formátumú személyiségek kultúrafelfogásának több ponton tetten érhető találkozása* annál inkább.

Szabó Ervinnek ez a korai küzdelme a baloldalon belüli szűkítő-kirekesztő kultúrafelfogással az egyéni szuverenitás és a művészi tökéletesség védelmében annál is érdekesebb, mivel politikailag ő balrább állt a korabeli szociáldemokrata párt hivatalos vonalától, egy ideig az anarchoszindikalizmust tekintette hatékony iránynak. Az egyik oldalról világnézet, származás, politikai-világnézeti szándék, a másik oldalról művészi formateremtés, alkotói szuverenitás viszonya később is „örök" vita volt a baloldalon. A szociáldemokrácia vaskalapos pártkritikusainál csakúgy, mint a kommunisták különböző periódusaiban is a hatalomért küzdés, majd a proletárdiktatúra heteiben (hadd utaljak csak Kassák, Lukács György és Kun Béla vitáira),[334] s főleg a berendezkedő államszocialista diktatúra korszakában 1947–1948-tól. A me-

[332] Vö. Lukács György Lenin-tanulmányait; összegyűjtve: *Lenin,* szerk. Vajda Mihály, Budapest, Magvető, 1970. Továbbá: Tőkei Ferenc, *Lenin és a kulturális forradalom,* in Uő, *A szocializmus dialektikájához,* Budapest, Kossuth, 1974, 161–183.; Illés László tanulmányai a proletárirodalomról: in Illés László, *A megőrzött utópia,* Budapest, Szépirodalmi, 1988, 25–56.; Krausz Tamás, *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció,* Budapest, Napvilág, 2008.

[333] Szabó Ervin, *Műveltség és kultúra,* Szabadgondolat, 4. sz. 1918. június 1. In Uő, *Hol az igazság?,* szerk. Remete László, Budapest, Magvető, 1977, 429–433.

[334] Lukács György, *A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája,* Társadalmi Szemle, 1969. 3. sz. In Uő, *Magyar irodalom – magyar kultúra,* szerk. Fehér Ferenc, Kenyeres Zoltán, Budapest, Gondolat, 1970, 626–630. A téma szakmai feldolgozásai közül lásd mindenekelőtt József Farkas 1918–1919 kultúrájával foglalkozó dokumentumantológiáit, monográfiáit és tanulmányait. A tudós irodalmár szinte egész életművét ennek a témakörnek szentelte. Az ez iránti tiszteletem nyilvános kifejezését az is indokolja, hogy még egyetemista koromban ő indított el a XX. századi progressziót kutató irodalomtörténészi pályámon, az ő biztatására írtam meg első ilyen témájú tanulmányomat az országos tudományos diákköri konferenciára az *Együtt* című (1927–1928) baloldali folyóiratról. József Farkassal a mai Politikatörténeti Intézet elődjének, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének egykori igazgatóhelyettese, Zsilák András ismertetett össze. Hálával emlékezem mindkettejükre.

rev művészetszemlélet, a süket fülek, az ideologikus előítéletek és a napi politikai szempontok gyakran akadályozták Ady, Bartók, Csontváry-Kosztka Tivadar, Kassák Lajos, József Attila, Vajda Lajos s mások értékeinek felismerését, ahogy ezzel a recepciótörténetek alaposan foglalkoznak. Ez ellen a süketség és merevség ellen időnként nyilvánosan is fel-felléptek a modernizálódó baloldali kultúra- és művészetfelfogás képviselői – az irodalomban, a képző- és zeneművészetben is a XX. század egésze folyamán, de inkább kevesebb, mint több eredménnyel. S vonatkozik ez az innováció a kor legnépszerűbb új művészeti ágaira, a filmművészetre és a médiakultúrára is.

A baloldali törekvések hazánkban a század első felében egyszerre voltak *még* polgári demokratikus és *már* szocialista, egyszerre nyugatos-européer és nemzeti „önerősítő" szelleműek. A félperifériás helyzet, a „magyar ugar" szindróma nem tette megtakaríthatóvá és/vagy hátrébb sorolhatóvá az egyik vagy a másik – logikailag talán fokozatokat képező – stratégiai célt. S nem csupán, nem is elsősorban kulturális vonatkozásban. Ezt a komplex, torlódó „politikai napirendet" tematizálja és helyezi *históriai összefüggés*be Kunfi Zsigmond, amikor a munkásosztály kulturális küzdelmének társadalmi funkcióját, a tanítást és a felvilágosítást, „a fejek forradalmasítását" az európai *protestantizmus* kultúrtörténeti küldetéséhez méri. Így ír: „A reformáció óriási művelő erejét azon kapcsolat létesítése idézte elő, amelyet az írás-olvasás és az üdvözülés, a mennyei boldogság között megteremtett. Amint a reformáció az örök üdvösséget, úgy fogja be a szocializmus a földi boldogulás reményét a műveltség és tudás terjesztésének munkájába."[335] Nem a mindenkori tudásközhelyek, nem a tipikus kulturális utópiák, még kevésbé valamiféle prolongált aufklérizmus nyomai ezek, hanem egy fiatal *tömegmozgalom* kulturális küzdelmeinek társadalompolitikai funkcionálása és jogos analógiával élő *művelődéstörténeti argumentálás*a.

Kunfi egyébként saját társadalmi és pedagógiai tapasztalataira építve bölcseletileg is érvel. A fiatal középiskolai tanár a kanti filozófia, *A tiszta ész kritikája* értékelméletéből kiindulva a (majdani) szocialista kultúrafelfogás *filozófiai és etikai dimenzió*ját kezdi kiépíteni, illetve megelőlegezni, definiálni önmaga számára. A temesvári főreáliskola évkönyvének hasábjain, az 1903–1904-es tanévben akadémiai színvonalú tanulmányban fejtegeti *a kulturális és az antikulturális tettek* természetét és különbségét, a nevelés, a kultúra világnézeti posztulátumoktól függő értékét. „Amint a tiszta ész az Isten létét, a lélek halhatatlanságát, az akarat szabadságát vagy mindezeknek ellenkezőjét bebizonyítani nem tudja, akképpen nem tudja az okoskodás a kultúra értékének vagy értéktelenségének kérdését sem bizonyítani, mert végső elemzésben ennek a kérdésnek eldöntése ama kozmológiai eszmék miként való döntésétől, tehát a tiszta ész erejét felülmúló és attól nem teljesíthető munka elvégzésétől függ. Ám amit így a tiszta ész, mint logikailag nem bizonyítható igazságot a réven elveszít, azt mint erkölcsileg bizonyos *posztulátumot* a gyakorlati ész a vámon visszaszerzi.

[335] Kunfi Zsigmond, *A francia kultúrharc* [1905], in Agárdi Péter, *Kunfi Zsigmond,* Budapest, Új Mandátum, 2001, 264.

Kövessük mi is parányi mécsesünkkel a gondolat eme világosságot osztó napjának útját. Aminő kétségbevonhatatlan valóság volt az ő [Kant] szemében az erkölcsös és erkölcstelen tetteknek létezése, éppen olyan kétségtelen bizonyosság a mienkben az, hogy vannak tettek, amelyek kulturálisak és vannak, amelyek antikulturálisak. S amint Kant azt kérdezte, miképpen lehetséges az erkölcsiség?, és feleletül azt nyerte, hogy csak úgy, hogy a lélek halhatatlanságát, az akarat szabadságát és Isten létét mint erkölcsi bizonyosságokat posztuláljuk, úgy mi is hasonló kérdésünkre azt a feleletet nyerjük, hogy a kultúra és minden kultúrmunka csak akkor lehetséges, ha a kultúra értékében való hitet posztuláljuk. *A kulturális munka értékében való hit,* íme a tanári hivatásnak végső posztulátuma; e hit nélkül van kenyérkereső mesterség, van hivatal, de nincsen és nem lehetséges hivatás. Minél nagyobb értéke van a tanár szemében a kultúrának, annál értékesebbnek látja szükségképpen saját hivatását, és viszont, minél nagyobb értéket tulajdonít valamely társadalom a kultúrának, annál jobban meg fogja becsülni a tanárt és munkáját; amint minden tárgy a naptól nyeri világosságát, akképpen nyeri a tanár is a hivatására jutó világosságot a kultúra középponti napjától."

Majd így folytatja: „A műveletlen, fejletlen, a kultúra jelentőségét fel nem fogó társadalom semmiképpen sem becsülheti meg a tanár munkáját és hivatását sem. Így az önbecsülés és a társadalom becsülése, amelyben a tanári hivatásnak része van, csak okozata annak a becsülésnek, amely a kultúra osztályrésze. Úgy hogy itt is érvényes: *Tel valet, tel maître.*[336] Ez az elmélkedés azonban nemcsak elméleti jelentőségét mutatja a tanár hivatásának, de gyakorlati útmutatással is szolgál: a tanárnak, a saját hivatását felismerő és megbecsülő tanárnak részt kell vennie a közéletben és mindig azt a törekvést, irányt, pártot kell támogatnia, vagy ha nincs, megteremtenie, amely a kultúra értékéről a leghathatósabban tudja vagy akarja meggyőzni az emberiséget."[337] (Kiemelés az eredetiben.) A Kanthoz kapcsolódó értékelméleti fejtegetésből, *a kultúra értékének világnézeti posztulálásá*ból Kunfi tehát eljut odáig, hogy a szövegben emlegetett tanári hivatásnál tágabban értett – modern szóval – kultúraközvetítői hivatás világnézeti-politikai szerepét is deklarálja, sőt személyesen is megvallja. Saját kulturális hivatástudatának és bontakozó politikai elkötelezettségének *morális „igazolása"* és *kultúrbölcseleti legitimációja* fogalmazódik meg itt. Konklúziójának maradandó (ha nem is kötelező) az érvényessége a társadalmi konfliktusok kulturális „földolgozásából" történő gyáva vagy előkelő kivonulással szemben, miként a gyakran prakticista, a napi-taktikai érdekeknek mindent alárendelő, olykor az egyenesen kultúraellenes „szocialista" pártpolitikákkal vitatkozva is. E hivatástudat megfogalmazása és képviselete nem csupán Kunfi Zsigmond érdeme, hanem a számos későbbi nyitott szellemiségű baloldalinak, még ha gyakran kisebbségben maradtak is.

[336] Amilyen a szolga, olyan a gazda (fr.).

[337] Kunfi Zsigmond, *Prolegomenák a tanári hivatáshoz,* in *A Temesvári Magyar Királyi Állami Főreáliskola Értesítője az 1903–1904. tanévről,* XXXIV. kötet, szerk. Laky Mátyás, Temesvár, Uhrmann Henrik nyomdája, 1904, 1–16. In Agárdi Péter, *Kunfi Zsigmond,* Budapest, Új Mandátum, 228–237.

Az erdélyi diákjai közt igen népszerű tudós-tanár, Kunfi Zsigmond ekkor még csak tájékozódik a szociáldemokrácia felé, de nem tekinti magát a párt elkötelezettjének. 1918–1919-ben viszont, politikusként, népbiztosként már – ha csak pár hónapra is – érvényt tud szerezni modern, egyszerre polgári demokratikus és baloldali oktatás- és művelődéspolitikai projektjének, mindenekelőtt a tankötelezettség tizennégy éves korig történő kiterjesztésének, Babits Mihály, Ferenczi Sándor s mások egyetemi katedrához juttatásának, valamint számos közművelődési intézkedésnek. Hogy azután 1919 után ő is bécsi emigrációba kényszerüljön.

MÓNUS ILLÉS, FEJTŐ FERENC ÉS A SZEKTÁSSÁG

A *század eleji* baloldali kultúrafelfogás és művelődéspolitikai eszmélkedés 1918–1919–1920 traumái után gyökeresen más nemzeti (Trianon stb.) és európai kereteket kapott, de egyúttal új lendületet vett *az 1930-as években.* Az „immanens" társadalmi és kulturális okokon túl a német fasizmus hatalomra kerülésének drámai sokkja és a vele szembeni népfrontos összefogás igénye is magyarázza azt a *stratégiai fordulat*ot, amely a hazai szociáldemokrácia szellemiségében, tömeg- és értelmiségpolitikájában, nevelő-, agitációs és propagandamunkájában az 1930-as évek közepén bekövetkezett. Részlegesen az itthoni illegális kommunistáknál is történt analóg vagy hasonló innováció. 1934-től Mónus Illés került az MSZDP-vezetésen belül ideológusi, kultúrpolitikusi szerepbe, néhány éves pártfőtitkársága mellett ő lett a *Szocializmus,* majd egy időre még a *Népszava* szerkesztője is, amíg a hazai szélsőjobboldal el nem némította. Az általa meghirdetett „szellemi offenzíva", amely – egyebek mellett – „a szocializmushoz ragaszkodó lelki kötelékek erősítését" tűzte ki célul, új iskolán kívüli közművelődési, felnőttképzési és politikai oktatási formákat honosított meg a baloldalon. (E tekintetben „módszertanilag" kétségtelenül párhuzamosan a különböző keresztény felekezetek ifjúsági szervezetei némelyikének friss szellemű törekvéseivel és a népi írók által ösztönzött népfőiskolai, kollégiumi mozgalmakkal.)

Mónus és az MSZDP akkori vezetőinek, értelmiségi holdudvarának progresszív szárnya új politikai stratégiát dolgozott ki és kezdett realizálni, amely – nem földadva a polgárjogi, a gazdasági és a szociálpolitikai osztályharcot – áthelyezte a hangsúlyt. A fasizmussal, a hazai rendies-tekintélyelvű állammal szembeni szocialista távlatú *kulturális, szellemi ellenállás, „felvértezettség",* a demokratikus politikai kultúra tudati feltételeinek megteremtése, szélesítése lett a döntő politikai, ideológiai, illetve nevelési cél. E mögött a baloldali kultúrafelfogás alapos újraprogramozása s nem csak napi politikai kényszer és akció állt. Mónus kezdeményezte, szervezte a modern természet- és társadalomtudományi eredményeknek, a kultúra új szemléletének, *a marxi örökség „humanizáló" újraértelmezésé*nek széles körű népszerűsítését is; számos elméleti, illetve gyakorlati politikai tanulmányában és publicisztikájában közvetlenül

is érvényesítette, kibontotta ezt az új felfogást.[338] Eközben a progresszív magyar értelmiségiek tágabb (korántsem csak a baloldali) körét „csábította" a szocialista lapok hasábjaira, hozzájárulva az antifasiszta szellemi-politikai összefogás kialakulásához. „Nyugat-európainak lenni, az emberiség eddigi közös küzdelmeiben érvényre jutott nagy eszmékhez hűségesnek maradni s a divatos korporációs kísérleteknek ellenállni méltó és értelmes feladat" – írta 1938 májusában.[339] A szocializmust – miközben bízott abban, hogy a tőkés kizsákmányoló berendezkedést emancipációs rendszerként váltja majd föl – a harmincas évek második felétől-végétől, a nemzetközi és hazai politikai horizont elsötétedésekor Mónus egyre inkább „magvető munká"-nak, tehát tágan értelmezett *kulturális küldetésnek* tekintette.[340] A számára is végzetesnek ígérkező második világháború alatt, 1943 környékén pedig egy kis baloldali értelmiségi körrel együttműködve kidolgozza a szociáldemokraták gazdasági, társadalmi és kulturális programját a háború utánra. S ez az *értelmiségi „szerepfelfokozás"* sok tekintetben analóg Németh Lászlóéval és Márai Sándoréval, jóllehet alapvető ideológiai ellentétek is voltak közöttük.

A Mónus Illés-féle stratégiai és értelmiségpolitikai innováció adott ösztönzést Fejtő Ferenc teoretikus vénájú közírásának kibontakozásához is. Fejtő ekkori tanulmányai – egyebek mellett – a humanizmus és a felvilágosodás tradícióival kapcsolják össze a szocializmus történelmi és aktuális értékkészletét, a szociáldemokrácia küldetését. Meglehetősen nagy visszhangot, a szélsőbaloldalon erős ellenzést is keltettek Fejtő azon esszéi, amelyekben a *polgárság*ról, a szocializmus és a „polgáriság" viszonyáról értekezik. A marxi történelemfilozófia szellemében méltatja a polgárság forradalmi és a citoyen etikai tradícióit. Szocialistaként bírálja a korabeli burzsoáziát, de elutasítja a feudális-rendi vagy szélsőjobboldali és a szektás kommunista előjelű „polgárellenességet" is. Értelmiségi öniróniával és baloldali daccal vallja meg több írásában is: „polgár vagyok és szocialista".[341]

A baloldali, szocialista kultúrafelfogás progresszív, nyitott mintázatai mellett dominánsabb volt a másik, a bezárkózó, az agitatív, az utilitarista változat. Ez a *kultúrát propagandára, ideologikus eszközszerepre lefokozó nézetrendszer* nem igényel terjengős dokumentációt, elegendő Kun Bélára és emigrációbeli híveire, a József Attilát lefasisztázó moszkvai platformosokra és az itthoni botfülű stréberekre utalni. Találkoztunk már, s találkozni is fogunk még e felfogással, amikor e szemlélet progresszív vitapartnereit idézem. Mindazonáltal nem intézhetjük el puszta megbélyegzéssel:

[338] Például Mónus Illés, *A szocializmus világképe,* Budapest, MSZDP, 1937. In *Mónus Illés válogatott írásai,* szerk. Szabó Ágnes, Pintér István, Budapest, Kossuth, 1988, 361–368.

[339] Mónus Illés, *Új kormány – új helyzet,* Népszava, 1938. május 15.

[340] Mónus Illés, *A magyar munkásmozgalom feladatai,* Szocializmus, 1935. 9. sz. 389–395. In *Mónus Illés válogatott írásai,* szerk. Szabó Ágnes, Pintér István, Budapest, Kossuth, 1988, 301–309.

[341] Például Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás,* Budapest, Cserépfalvi, 1936; Budapest, Magvető, 1989²; Uő, *Szocializmus és humanizmus,* Szocializmus, 1936. 12. sz. 576–586.; Uő, *A polgárellenességről,* Szocializmus, 1938. 6. sz. 267–276.

mélyebb szociológiai, kulturális és politikai okai vannak, hogy mind a szociáldemokrata, mind a kommunista mozgalomban jelentős szerepet játszott ez a szektásság. Sokakat, kétkezi munkásokat, parasztokat éppen ez, a kultúrát az osztályharcnak és a napi politikának alárendelő, a primer érdekekre és indulatokra apelláló forradalmi szemlélet mobilizált és indított el az önművelés, a világlátás tágítása útján. Vagyis az az életforma és szociálpszichológiai helyzet, amelyet József Attila kapcsán Tverdota György „a cselekvés programja, a tettrekészség pszichológiája" formulával jellemez.[342] Alulról fölemelkedve vagy értelmiségiként szocialistává válva megtapasztalták, hogy a kultúra – a marxista narratíva szerint – valóban a felépítmény része, hogy *az uralkodó kultúra az uralkodó osztály kultúrája.*[343] Annál is inkább, mivel a tömegekkel szemben húsba-fejbe-egzisztenciába vágóan érvényesült az uralkodó osztályok kulturális elnyomása, amely ellen politikai és művelődési eszközökkel egyaránt küzdeni kellett.

A hegemón rendies, kasztos, olykor kirekesztő állami művelődéssel szemben ez a nyersen *osztályharcos kultúrafelfogás* egyfajta történelmi igazságtételként, a felszabadulás esélyeként is működött. Ha a munkásosztályt és a parasztságot a nemzet vezető osztályává akarták emelni, jogos, legitim társadalmi-politikai programnak tűnt, hogy e leendő uralkodó osztálynak meg *kell* teremtenie s ki *kell* harcolnia a saját kultúráját, amely azután az egész nemzeté szeretne lenni. Hasonlóképp, ahogy ezt a plebejus népi kultúrafelfogás radikális ideológusai a paraszti műveltséggel, ízléssel, morállal tervezték: ez is a *diszkontinuitás* erélyes gesztusával, az organikus fejlődés megtörésével járt együtt, de nem is feltétlenül a képrombolás erőszakosságával. Baloldali művészek, értelmiségiek, népművelők e tisztességes szándékú kulturális missziótudata erkölcsileg akkor is méltányolható, ha a totalitarianizmusba forduló történelmi kontextust nem vagy túl későn érzékelték, vagy ha igen, akkor már éppen hogy ellene igyekeztek fellépni. Ezért lehet történelmi távlatból is méltatni a népi kollégiumi mozgalom radikális szocialisztikus világképét, amelyet oly maradandó erővel örökített meg klasszikus filmjében, a *Fényes szelek*ben Jancsó Miklós, vagy Nagy László, Juhász Ferenc, Benjámin László, Csoóri Sándor 1950-es évekbeli líráját. A nehéz évtizedben, az ötvenes évek elejétől 1963-ig hivatalt is vállaló festőművész, Redő Ferenc kései, tépelődő, de rokonszenvesen önérzetes memoárja[344] is e naiv voluntarista baloldali kultúrafelfogásnak állít csöndes emléket.

[342] Tverdota György, *József Attila „múlt századi" lírájának elevensége a XXI. század elején,* Eszmélet, 65. sz. 2005. tavasz. 136–147. Az idézet helye: 141–142.

[343] Eredeti megfogalmazásban Marx–Engels, *A német ideológia* [1845–1846], in *Marx és Engels művei,* III, Budapest, Kossuth, 1960, 45–47.; Marx–Engels, *Művészetről, irodalomról,* Budapest, Kossuth, 1966, 15–18.

[344] Redő Ferenc, *Az első ötven év* [memoár levelekben], Budapest, Balassi, 2013.

Lukács György több írásában is önkritikusan jellemezte ennek *a messianisztikus szektásságnak a bürokratikus szektásságba* való átfordulását, majd romboló hatását.[345] Az utóbbi folyamat diktatórikus megvalósításához ugyan Lukács György teoretikus és kritikusi munkásságának egy-egy – akár valóban vitatható, akár eltorzított – tételét is fölhasználták (például szűkös realizmusfelfogását), de ezt maga Lukács György is alaposan megszenvedte. Az ellenzéki mozgalmakhoz és ideológiákhoz szorosabban vagy lazábban kötődő baloldali közírás merevségeit olykor lehet mentegetni, főleg hogy képviselőiknek jócskán kijutott a hatalom cenzurális vagy más üldözési akcióiból. A tág baloldali kultúrán belüli áramlati, irányzati értékkollíziók is természetesek voltak, még a „leliberálisozott" polgári demokratikus, urbánus felfogásokkal, például az 1910 körüli, majd az 1929 utáni *Nyugat*tal folytatott polémiasorozat is. Az azonban már „nem menthető", hogy gyakran élesebb volt a vita a legközelebbi irányzat és felfogás képviselőivel, mint a valódi ellenféllel, a jobboldali nézetek hatalmi képviselőivel. S még riasztóbb volt, amikor a hatalomra került szocialista vagy kommunista irányzat a politikai praxisban – többnyire a nemzetközi körülményekre, a külső kényszerekre hivatkozva, de olykor szinte mámoros elvakultsággal – érvényesíteni is kezdi *utilitarista és agitatív kultúrafelfogását,* kirekesztve a hiteles minőséget (sőt baloldali értékeket is), sőt szellemi abortusszal semmisítve meg.

JÓZSEF ATTILA

A Kunfi Zsigmondtól idézett baloldali kultúrafelfogásban felcsillanó ontológiai, axiológiai és etikai üzenet tovább hullámzik a későbbi évtizedek szocialista, szociáldemokrata művelődési eszmélkedéseiben. Föltűnik a harmincas évek szocializmusértelmezéseiben is. József Attila már egyik korai könyvkritikájában, 1928-as *Nyugat*-recenziójában megfogalmaz egy, a költészetre és a szociáldemokráciára egyaránt vonatkoztatott szigorú igényt, amely későbbi művészetbölcseleti eszmélkedéseinek egyik alaptételét is megelőlegezi: „A formai szempontoktól eltekintve, minden szocialista pretenzióval [igénnyel] fellépő költővel kapcsolatban – éppen a szocializmus érdekében – elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania. Ez fontos szocialista szempontból, mert *anélkül még a munkásság osztályharca is válhat szocializmusellenessé,* és fontos nem-szocialista szempontból, mert egy tömegmozgalom emberi mélységét méri."[346] Néhány évvel későbbről, a harmincas évek elejéről így felel erre egy töredék: „Ha egy osztály a maga sajátos életérzését

[345] Például Lukács György, *Előszó* [1969. október], in Uő, *Utam Marxhoz. Válogatott filozófiai tanulmányok,* szerk. Márkus György, Budapest, Magvető, 1971, I, 9–31.

[346] József Attila, *Egyszerű énekek. Brichta Cézár versei,* in *József Attila összes művei, III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok,* s. a. r. Szabolcsi Miklós, Budapest, Akadémiai, 1958, 10–11. [a továbbiakban: JAÖM].

nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen fel a történelem dobogójára."[347] Amit a századelőn Kunfi még egy politika, adott esetben a szociáldemokrata párt melletti (persze megannyi konfliktussal terhelődött) személyes elköteleződés bölcseleti igazolásaként élt meg, az negyedszázad múlva a kiharcolt vívmányok és a tragikus tapasztalatok nyomán ilyen József Attila-i általánosítássá érett.

József Attila értekező prózájának, tanulmányainak és cikkeinek van egy erőteljes kultúraelméleti, művelődésszociológiai vonulata is, amely megközelítőleg olyan fontos és friss tanulságokkal szolgál, mint a szövegkorpusz bölcseleti, pszichoanalitikus, filozófiai, művészetelméleti, kritikai és irodalom-közéleti övezete. Az elmúlt két évtizedben elsősorban ez utóbbiak álltak, illetve kerültek az (újra)értelmezések érdeklődési körébe, ami a József Attila-textológia reveláló megújulásával[348] is összefügg. A húszas évek végén, a legmarkánsabban az 1929-es *Ady-vízió*ban – a művészetbölcselet *metafizikai* konstrukciójának keretein belül – József Attila kidolgozott egy sajátos, minőségelvű *kulturális-nyelvi nemzetfelfogást*: „a nemzet közös ihlet". Ugyanakkor – mindezzel szinte egyidejűleg – intenzív kapcsolatba kerül a formálódó „Szabó Dezső-s", plebejus, nemzeti radikális csoport, illetve a falukutató mozgalom első törekvéseivel, a Bartha Miklós Társasággal, az *Előőrs* című lappal, ami viszont nagyon is gyakorlatias nemzetélménybe avatta őt be, indulatos – korántsem vitathatatlanokként kanonizálható – publicisztikai írásokat is ihletve. A klebelsbergi kultúraszemlélet radikális népi kritikájában József Attila is harcias szerepet vállalt, a csípős irónia műfaját is kipróbálva. A *Kultúrfölények haditánca*[349] nem csupán briliáns (s persze némileg igazságtalan) pamflet a nagy hatalmú konzervatív reformer,

[347] *Uo.,* 273.

[348] Horváth Iván–Tverdota György (szerk.), *„Miért fáj ma is". Az ismeretlen József Attila* [eredeti szövegközlések is], Budapest, Balassi–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992; József Attila, *Tanulmányok és cikkek. 1923–1930. Szövegek,* szerk. Horváth Iván és mások; *Magyarázatok,* írta Tverdota György, Budapest, Osiris, 1995, I–II [a továbbiakban: JATC]; *József Attila összes tanulmánya és cikke. Szövegek, 1930–1937,* közzéteszi Horváth Iván (főszerkesztő), Fuchs Anna (szerkesztő), Bognár Péter, Buda Borbála Sára, Devescovi Balázs, Golden Dániel (sajtó alá rendezők), Király Péter (programozó). 1.0. kiadás, 2012. Internetes elérhetősége: http://textus.elte.hu//ja/index.html (a letöltés ideje: 2015. 08. 12.); Lengyel András, *A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok,* Budapest, Tekintet-könyvek, 1996; Tverdota György–Veres András (szerk.), *Testet öltött érv. Az értekező József Attila,* Budapest, Balassi, 2003; Fehér M. István, *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája,* Pozsony, Kalligram, 2003; Kiss Endre, A *szocializmus vélt vagy valóságos tudatalattija. Hendrik de Man és József Attila,* Magyar Filozófiai Szemle, 2003. 3. sz.; Tverdota György, *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése,* Budapest, Gondolat, 2004; Lengyel András, *Megújulás vagy deformáció és bomlás. A József Attila-irodalom áttekintése,* Holmi, 2005. 4. sz. 474–493.; Lengyel András, *„...gondja kél a gondolatban". Az értekező József Attiláról,* Szeged, Tiszatáj-könyvek, 2005; Veres András, *József Attila marxizmusáról,* Kritika, 2012. 3. sz. 19–23.; a József Attila Társaság által rendezett konferenciák és posztszemináriumok 2003-tól kezdve, valamint a költő 1930 és 1937 közötti tanulmányai és cikkei készülő kritikai kiadásának előkészítő munkálatai és vitái.

[349] 1929. december; JATC I, 197–199.

Klebelsberg Kuno – a költő szerint képmutatóan kettős – kultúrnemzet-felfogása ellen. Egyúttal a plebejus, paraszti-népi orientációjú, antikapitalista tartalmú és indulatú, a kommercializálódást elítélő kultúrkritika fölmutatásának alkalma is: „amíg Ady Endre műveit megfizethetetlen árak zárják el a nép legszélesebb magyarságától, az úgynevezett »művelt nyugat« tehetetlenül üres vacakjaival rombolják nemzetünk ízlését példányonként egy villamosjegy árán [...]. A Bethlen-kormány [...] az irodalom területén buta és korlátolt fércművek behozatalával, [...] a behozott szemétnek olcsó tömegcikké való emelésével vágja agyon a szegénységben immég érintetlenül élő nemzeti magyar szellemet".

Ez a kultúrkritika 1930-ra továbbvisz az ott és akkor folklórközpontú népi-nemzeti ideológia kulturális „stratégiá"-jának kidolgozásáig: a Fábián Dániellel együtt alkotott *Ki a faluba* című röpiratig.[350] Ez a népies kultúrafelfogás ott munkál az ez idő tájt született olyan cikkeiben is, mint az *Új Magyar Föld és – néptelen szavak*, a *Századunk*ba szánt, kéziratban maradt vitacikk *([Tisztelt Szerkesztőség!...])* s a legmarkánsabban a *Magyar Mü és Labanc Szemlé*ben.[351] A *Magyar Mü és Labanc Szemlé*ben – amely gúnyiratnak is műfaji remeklés – a népköltészeti orientáció védelmében hangzik föl a hivatalos Klebelsberg–Szekfű-féle konzervativizmussal szemben álló radikális fiatal értelmiség önérzetesen ironikus-gyengéd credója: „a M[agyar]. Szemle hanyatt-homlok iparkodik megóvni fiatalságunkat a nevetséges szocializmustól – tehát lepocskondiázza a népköltészetet, úgy, hogy attól koldul. A »nevetséges szociálizmus« igen bajos fogalmi kapcsolat, meg is oldom akként, hogy a nevetségestől óvakodjék csak a Méltóságos Szemle, a szociálizmusra pedig majd figyelmesen és népünk jövőjét nyitogató szeretettel vigyázunk mi magunk".[352]

A népies-nemzeti műveltségkoncepció – maradandó és sebezhető tételeiben egyaránt – később, a következő évtizedben a népi írói mozgalom képviselőinél teljesedik ki, a plebejus kultúrafelfogás viszont József Attilánál addigra a paraszti-nemzeti ihlet mellé – részben azt korrigálva, meghaladva – már magába integrálta a proletariátus, az osztályharc marxi értelmezésének argumentumait is. S közvetlenül is nyílt vitába keveredik a népies-nemzeti szemlélet zavarosságaival, egyoldalúságaival, hogy azután 1936–1937-ben a *Hazám*ban lírába építve méltassa a népi írók falukutató és kurzusellenes érdemeit. Mindenesetre József Attila életműve is érzékeny terepe a népi-nemzeti és a baloldali, szocialista kultúrafelfogások *útelágazásainak* és plebejus közös nevezőjű *találkozásainak*. De térjünk vissza 1929–1930-ba. József Attila néhány hónappal későbbi, immár illegális kommunista kötődésre valló „szabadelőadása", illetve az ebből készült tanulmány, az *Irodalom és szocializmus*[353] megőrzi a népköltészet és általában a plebejus élménykör iránti fogékonyságot, de egyrészt az esztétikai elméletalkotás irányába viszi tovább a költészetbölcseletet, másrészt a kultúrát igyekszik összekapcsolni az osztályharc és az egyetemesség egyidejű igényével. Az összekapcsolás elméletileg ugyan nem koherens, sőt a szöveg tartalmaz türelmetlenül polgárellenes, messianisztikus hangsúlyokat is, egészében mégis a XX. századi magyar baloldali kultúrafelfogás egyik meghatározó alapműve. Arra keresi a választ a költő: melyik művészet szólhat hitelesen a munkásságnak, melyik tekinthető érvényesen szocialistának, *tehát* művészinek, valamint: mi kell ahhoz, hogy a proletariátus a maga világtörténelmi küldetésében ráismerjen „saját" egyetemes küldetésére. Az *osztályharcos* igény a tanulmány – némileg rabulisztikus – belső érvelésében nem mond ellent az *egyetemesség* és a *művésziség* kritériumának, sőt egyáltalán a kultúra egyetemes, humánus, nembeli küldetése projektjének: „Nem szükséges, hogy én írjak verset, de úgy látszik, szükséges, hogy vers írassék, különben meggörbülne a világ gyémánttengelye."[354]

A *proletariátus kulturális befogadó- és teremtőképessége* az évek során elméletileg is mindjobban izgatja József Attilát, nem utolsósorban amiatt, hogy meg kellett élnie a saját költészete viszonylagos népszerűtlensége okozta csalódást. A munkásosztály kultúrájának ügyét egyre szorosabban összekapcsolja a szocializmus esélyeivel, a munkásság hatalomra való érettségének dilemmáival. Ezért is szentel több írást a munkásság műveltségének, a köztük folytatandó szakmai és világnézeti oktatásnak, „az elmélet mind nagyobb rétegek számára [...] szükségletté válása" ügyének.[355] Sőt: a hitleri hatalomátvétel kiváltotta sokkot követő kétségbeesett baloldali politikai útkeresésben nála éppen ez a szempont vált centrálissá. A fasizmus győzelmét, illetve a szocializmus elmaradását döntő mértékben *a munkásosztály öntudata* – értsd: jórészt *kulturáltsága* – zavarára vezeti vissza, mint ahogy a szociáldemokrácia és a bolsevizmus kritikája is jórészt ebből bontakozik ki nála.

Mónus Illés 1934-től elindított új ideológiai és művelődéspolitikai kurzusa hátteret nyújtott József Attila és a szociáldemokrata párt kapcsolatainak újraerősödéséhez is, persze nem a konfliktusmentes „egymásra találás" értelmében. Az MSZDP-vel már 1925, azaz szegedi tanulmányai óta kapcsolatban álló, de közben politikailag több kihívást is (Bartha Miklós Társaság, illegális KMP, Rátz Kálmán nemzeti kommunista mozgalomalapítási kísérlete stb.) megélő költő 1934-ben – „ha már választania kell" – *„szociáldemokratának vallja magát"*,[356] s ettől kezdve a *Szép Szó* mellett Mónus Illés fórumain talál leginkább publikációs otthonra és méltó fogadtatásra.

350 JATC I, 301–313. és JATC II, 252–276.

351 Valamennyit lásd JATC I.

352 JATC I, 255.

353 JAÖM III, 78–100. Az *Irodalom és szocializmus* textológiai rekonstrukcióját és értelmezését Tverdota György végezte el, egyelőre kéziratos munkáiban, melyek a József Attila-próza 1930 utáni korpuszának szövegkritikai kiadásához készültek. Ennek egyik előtanulmánya: *József Attila „Irodalom és szocializmus" című tanulmányának metafizikai háttere,* Literatura, 2007. 3. sz. 308–327.

354 JAÖM III, 81.

355 Például József Attila, *Marxista munkásoktatás* [1931], in JAÖM III, 109–110.; lásd még *Természettudomány és marxizmus,* in *uo.,* 116–120.

356 József Attila töredékét először Horváth Iván közölte *József Attila és a párt* című tanulmányában: 2000, 1989. 4. sz. 52–60. In Horváth Iván–Tverdota György (szerk.), *„Miért fáj ma is". Az*

József Attila kereső-tépelődő elméleti-kultúrfilozófiai munkásságának különösen izgalmas, sokat vitatott ekkori darabja a Mónus Illés folyóiratában, 1934-ben publikált *A szocializmus bölcselete*. Ebben az írásban a munkásság osztályöntudatának és az emberiség nembeli fejlődésének viszonyáról, az elidegenedés visszavételének esélyeiről értekezik. Itt is szembetűnik *a tudat, a kultúra ontológiai értelmezési kísérlete*. József Attila így fogalmaz: „A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek társadalmi eredete van írva. Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett, hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki."[357]

Természetesen nem akarok egyenlőségjelet tenni a *tudat,* az *öntudat* és a *kultúra* fogalmai közé, főleg hogy József Attila bölcseleti eszmélkedésében az előbbieknek megvan a maguk belső terminológiai evolúciója, hegeli, marxi, bergsoni, freudi intertextusa is. Mindazonáltal a *tudat* és a *kultúra* társadalomontológiailag és művelődésszociológiailag összeér a költő érvelésében, éppen az emberi lét kiteljesedő vagy regresszív folytonosságában. S itt épül bele a szocializmus előbb plebejus-nemzeti konnotációjú, majd proletár osztályharcos kultúraképébe a *szabadság* és a *humánum* „liberális" hangsúlya is, amely leginkább a költő 1933 utáni éveinek prózai szövegeire jellemző. A *magasrendű kultúra* léte vagy nemléte a *szocializmus ontológiai kérdésévé* válik József Attila számára, szinte megfordítva a racionális ok-okozati viszonyt. Az *1934-es szociáldemokrata* hitvallású töredék egyenesen a mindennapi élet és kultúra felől indulva jut el oda, hogy a hiteles szocialista irodalom hiánya lenne az „oka" a munkásmozgalom vereségének:

„E sorok írója költő. Ismeri a tudós szociológusok, közgazdák, politikusok elméleteit. Érteni véli a bolsevistákat, akik azt a hősi lendületet kívánják a munkásoktól, melyben a mindennapi élettől szült apró vágyaikat kellene megtagadniok – persze csak átmenetileg, mindössze harminc-negyven évig – az osztály magasztos gondolatáért. Érteni véli a szociáldemokratákat, akik – éppen megfordítva, mint a bolsevizmus hívei – a megszervezett osztály anyagi, azaz gazdasági és politikai erejével akarják az egyes munkás, az összes egyes útját egyengetni a mindennapi élet apró, de elengedhetetlen örömei felé. Amazokban egy idejétmúlt hősiességnek aktualizált agresszív gyönyöre tartja a lelket, olthatatlan szomjuk illúzióért sóvárog sör helyett, emezekben a szürke végzet komor, de már-már meghitt gondolata emeli fel figyelmeztető ujját, hogy azért a kevés anyagi jószágért, amely egy munkásember ösztönös jóérzésének alapja lehet, az egész, szigorú törvények szerint működő világot át kell alakítani. A költő legalább így látja. És amikor döntenie kell a két tábor között, nem azért fordít hátat a bolsevistáknak, mert nem hajlandó önként vállalni és kiutalni olyan szörnyű szenvedéseket, amilyeneket tizenhét esztendeje napról napra szült a szovjetorosz tetterő a mai, eléggé örömtelen szovjetorosz életért, (egy hasonló arányú kapitalista iparosítás sem halmozta volna föl a borzalmaknak azt a tömegét, amely a kommunizmusnak csak a »hősi« korszakát jellemzi), mondom, nem azért vallja magát szociáldemokratának a költő, ha már választania kell, mert visszariad a harctól, ámbár Arkhilokhos nem szégyellte eldalolni, hogy pajzsát, dárdáját elhajigálva menekült a csatából, amit különben Horatius is énekbe foglalt, hanem azért, mert a szociáldemokratáknak nincsenek a munkásosztály hősiességébe vetett illúzióik. Tudják, hogy a munkások húst, kávét, sört akarnak, motorbiciklit és központi fűtéses lakást szeretnének, s akik szocialisták, azért azok, mert látják, hogy a kapitalizmus gazdasági törvényeinek fonalára akasztott húsvéti sonka az ő fejük fölött elérhetetlen magasságokban függ.

A költő általában azért szocialista, mert belátja azt, amit belátnak azok a munkások, akik éppúgy szeretik és óhajtják az élet apró örömeit, harc árán, ha kell, mint a költő. Ezért amikor a szocialista mozgalom vereségeinek megítéléséről van szó, mindama okokon kívül, amelyeket a politikusok elmondanak, kifejtenek és rendszereznek is, egy olyan, eddig meg nem fogalmazott és csakis költők által kimondható okra gondol, olyan okra, amelynek hatékonyan működő létét az a negatív jel mutatja, hogy a munkásosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakk-körökkel és dalárdákkal rendelkezik nincs költészete, nincs szépirodalma. Nincsen szocialista szépirodalom, ami nem jelent kevesebbet, minthogy a mun-".

A kézirat[358] itt megszakad, de már az eddigiek is alapos szövegértelmezésre és reflexiókra késztetnék az olvasót. A *Hegel, Marx, Freud* című, töredékesen fönnmaradt írásában már filozofikus argumentációval kísérel meg válaszolni arra a sokkoló kérdésre, hogyan győzhetett Hitler? „Miért nincs még szocializmus? [...] hol csúszott hiba a számításba; hogy lehet az, hogy az ún. »tárgyi előfeltételek« megvannak s az alanyiak hiányoznak? Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelen vannak – hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?"[359] A válasz keresése során – más tanulmányaiban, meglévő, töredékes s feltételezhetően elveszett írásaiban is – a költő élesen bírálja

ismeretlen József Attila [eredeti szövegközlések is], Budapest, Balassi–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992, 307–308.

[357] JAÖM III, 147–153. Modern szövegkritikai és recepciótörténeti kiadása: József Attila, *A szocializmus bölcselete (1934). Mutatvány a költő 1930 és 1937 közötti tanulmányainak és cikkeinek készülő kritikai kiadásából,* szerk. Agárdi Péter, Eszmélet, 105. sz. 2015. tavasz. Melléklet.

[358] Idézi Horváth Iván, *József Attila és a párt,* in Horváth Iván–Tverdota György (szerk.), *„Miért fáj ma is". Az ismeretlen József Attila* [eredeti szövegközlések is], Budapest, Balassi–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992, 308.

[359] JATC I, 263. A *Hegel, Marx, Freud* textológiai rekonstrukcióját és értelmezését Veres András végezte el, egyelőre kéziratos munkáiban, melyek a József Attila-próza 1930 utáni korpuszának szövegkritikai kiadásához készültek. E munka első publikált változata: Veres András, *Egy ismeretlen József Attila,* Literatura, 2008. 1. sz. 76–130., de ezt a textológiai koncepciót a szerző azóta – kéziratban – továbbfejlesztette.

mind a forradalmi radikalizmushoz ragaszkodó *bolsevikok,* mind a békés átalakulás hívei (azaz a *szociáldemokraták*) dominálta baloldali mozgalmakat. Ebben az álláspontjában a sztálini rendszer és a két német munkáspárt önpusztító harca fölött nevető harmadik, a nemzetiszocializmus diadalának tapasztalata is ott munkál.

Elutasítja a „marxizmus" és az ezt többeknél helyettesítő „proletárszocializmus" kifejezésekkel való kérkedést; bírálja az úgynevezett proletárirodalomnak, a *proletárkultúrá*nak „a polgárinak nevezett mai általános műveltségnél magasabbrendűvé", kánonná nyilvánítását. Így ír: Marx gondolata szerint „mindenki szocialista, aki tudva munkálkodik azon, hogy az ember méltó legyen önmagához, hogy az emberi lényeg kifejlésre jusson, hogy megszűnjenek azok a társadalmi különbségek, amelyek a termelés fejletlenebb fokán szükségesek voltak, ma már azonban mind az anyagi termelésnek, mind az erkölcsi jóérzésnek, mind a teljes emberi öntudat kialakulásának akadályai".[360] Látható: a *kultúra egyetemes, kontinuus* (de nem történelemfelettien „örök") *fogalma,* illetve a szocializmus és a proletariátus általi megélése és belsővé érlelése komoly teoretikus kihívás József Attila számára. A *Hegel, Marx, Freud* további részeiben – némileg erőltetett rövidre zárásokkal és alig leplezett „önéletrajziság-gal" – azután kísérletet tesz az egyes ember, a személyiség társadalmi, kollektív tudati és egyénlélektani „oldalai"-nak, egyrészt a gazdasági-materiális, másrészt a lelki, szexuális és kulturális tényezőknek a bölcseleti szintézisére.

*A szocializmus bölcseleté*nek[361] *az egész emberi öntudat* felőli szellemi és kulturális újraépítési kísérlete szintén nagy gondolati erőre vall. Abban a vissza-visszatérő állításában persze, hogy tudniillik a munkásságnak nincs hiteles szépirodalma, József Attila téved, s korántsem csak a saját példája cáfol. Nem azért bukott meg a munkásmozgalom 1933-ban, s nem azért omlott össze fél évszázad múltán az államszocialista rendszer, amit ír. Sőt, a Kádár-rendszer éppen hogy erős, ha nem is sebezhetetlen kulturális legitimációval bírt, ami – paradox módon – maga is segítette a rendszerváltozásnak nevezett posztkommunista átmenetet. Kétségtelen azonban, hogy a munkásság olvasottságának, műveltségének lételméleti és szociológiai értelmezése, valamint az a szempont, hogy a művészet, a kultúra egy társadalmi formáció minőségének világtörténelmi mértéke is: releváns általánosítás és kihívó elméleti tétel, ami személyes hivatástudatából is fakad. Lukács György is kifejtette az 1923-as *Történelem és osztálytudat*ban, hogy a szocializmus csakis a magánvalóból magáért való és összemberi küldetést teljesítő, tehát osztályöntudattal és magas fokú kulturáltsággal rendelkező proletariátus révén válhat (válhatott volna) tényleges világtörténelmi realitássá.[362] S ennek lenne mintegy tükre és hitelesítője József Attila szerint a szocialista művészet.

[360] JATC I, 267.

[361] József Attila, *A szocializmus bölcselete,* Szocializmus, 1934. november. 8. sz. 348–351. In JAÖM III, 147–153., 374–375.; Eszmélet, 105. sz. 2015. tavasz. Melléklet.

[362] Lukács György, *Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról* [1923], in Uő, *Történelem és osztálytudat,* szerk. Vajda Mihály, Budapest, Magvető, 1971, 197–660.

A polgári humanista, demokrata és markánsan szocialista, marxista írásokat egyaránt közlő, nyíltan antifasiszta arculatú *Szép Szó* időszakában József Attila már integrálta világképébe, kultúrafelfogásába a folklórközpontú *plebejus népi-nemzeti* élményt, a *proletárság* osztálytudatának szempontját és a *liberális* humanista szabadságértékeket. A szép szó „definíciója", a játék és a racionális gondolkodás József Attila-i összekapcsolása az 1936. áprilisi *Szerkesztői üzenet*ben egyszerre tekinthető nagy világnézeti és politikai állásfoglalásnak, az értelmiségi küldetéstudat kinyilvánításának, valamint sokoldalú és kiegyensúlyozott kultúrafelfogás deklarálásának.[363] Mint több barátja és eszmetársa, ő szintén egy (nem Moszkvából irányított) népfrontpolitika realitásai között képzeli el a progresszív erők összefogását, ugyanakkor elméleti, távlati vonatkozásban megerősíti „tudományos szocializmusának" rendszerkritikai radikalizmusát – hadd utaljak csak a *Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?* című írására.[364]

Ha a lírikus búcsúját a kultusztörténet leginkább az *[Ime, hát megleltem hazámat...]* kezdetű vershez köti, a súlyosan beteg költő végszavai között található egy – eredetileg a prágai magyar lapban, az *Új Szellem*ben 1937 októberében megjelent – „prózai végrendelet" is, amelyre ritkán szoktak hivatkozni: *A mai költő feladatai*ról.[365] Thomas Mannt idézi a saját lap, a *Szép Szó* hasábjairól, majd hozzáfűzi: „a költő alkot és ez nem jelent kevesebbet, minthogy alakítja a világot, az emberi világot, az emberséget azoknak a segítségével, akik a társadalmi munkamegosztás révén mással lévén elfoglalva, úgy osztoznak a költő tevékenységében, hogy művét szeretettel veszik magukhoz. Mert a mű nem annyira a művész, mint inkább azok által él, akik szeretik a művészetet, s azért szeretik, mert keresik az emberséget. Bizonyára sokak fülében »kenetesen« hangzik, amit itt írok. Hagyjuk ezeket, – cinikusságuk mögött vagy a nyers erőtől, erőszaktól való cinkos félelem, vagy a beléje vetett bizalom lappang. Mi, mai költők, nem tehetünk mást, minthogy elmondjuk örömeinket és bánatainkat egyfelől, másfelől pedig kiállunk a szabadságért minden formában és mindenütt, ahol a gazdasági jólét jelszavaival és fegyveresen megkísérelik a költők örök ellenfelei a »tömegeket« legjogosabb emberi igényeiktől, a szabadságtól és a szabadságra való törekvésüktől lélekben is eltántorítani".

A napi politikai kötődéseit tekintve sok váltást megélt, de a „tudományos szocializmushoz" egész életében ragaszkodó költő *a liberális és a szocialista kultúrafelfogás közös értékrendjét* fogalmazza itt meg az egyre sötétebb horizont előtt.

[363] JAÖM III, 183–186.

[364] JAÖM III, 192–193.

[365] JAÖM III, 194.

A felszabadulás utáni néhány éves (1945–1947) demokratikus építkezés és ideológiai pluralizmus a baloldali kultúrafelfogás(ok)nak is kedvezett. A leginkább Kassák Lajos nevéhez köthető, szocialista hangoltságú és erős közösségszervező ambíciójú avantgárd, a Justus Pál-féle, filozófiailag involvált radikális szociáldemokrata szemlélet vagy a népi kollégiumi mozgalom forradalmi szellemű kultúrmunkája is kibontakozhatott, sajnos csak rövid időre. Az úgynevezett *szabadművelődési* periódusban a baloldali, a népi és a liberális kultúrafelfogások is termékenyen hatottak egymásra, ha vitákkal is, de alapvetően egyetértve a demokratikus és mobilizációs célkitűzésekben. Ez jellemző a Keresztury Dezső minisztersége, Karácsony Sándor szabadművelődési irányító szerepe alatti diskurzusokra és együttműködésekre. Az új, demokratikus szellemű tankönyvek megírásában olyan, köztük konzervatív személyiségek is részt vettek, mint Szent-Györgyi Albert, Sík Sándor, Kosáry Domokos. Az egységes kötelező nyolcosztályos általános iskola 1945-ös létrehozását (jogszabályilag Teleki Géza, realizálását tekintve Keresztury minisztersége alatt), ami jelentős művelődéstörténeti fordulat, már évtizedek óta érlelte a baloldali, majd a népi kultúrafelfogás. A szocialista és kommunista felfogásúaknak (köztük az *akkori* Lukács Györgynek és Révai Józsefnek) szintén jelentős szerepe volt a társadalmi mobilitás felgyorsításában és a demokratikus szellemű „kulturális igazságszolgáltatásban", s ezt nem vonhatják vissza az akkori vagy későbbi hibák, torzulások, a Rákosi-kor ideológiai indoktrinációja és erőszakossága. A magántudósként inkább liberális-konzervatív szemléletű Keresztury Dezső 1945-ös programja demokratikus baloldali koncepcióként is olvasható, ő is forradalmi évnek nevezi 1945–1946-ot, sőt használta a *kulturális forradalom* később kompromittálódott fogalmát is.[366] „Az általános iskola 1945-ös megteremtését – minden ma divatos fanyalgás ellenére – alapvető modernizációs lépésnek tartom. (Illeszkedés a hosszabb ideig tartó közös iskoláztatás európai tendenciájához, a kisiparosság, munkásság és parasztság [s a felsőbb osztályok] közötti rendies osztóvonalak csökkentése stb.)" – írja az új típusú oktatástörténeti szemléletet képviselő Nagy Péter Tibor.[367]

A baloldali kultúrafelfogás ekkori s későbbi, a Rákosi- és a Kádár-korszakon át a rendszerváltozásig ható ideológiai és politikai feltételeit, eszmetörténetét nemzetközi és hazai vonatkozásban sokoldalúan mutatja be a szakirodalom, hadd utaljak

[366] Keresztury Dezső, *Művelődéspolitikánk feladatai* [1946], in Uő, *Helyünk a világban,* Budapest, Szépirodalmi, 1984, 173–208.

[367] Nagy Péter Tibor, *Oktatás-történet-szociológia,* Veszprém, Iskolakultúra, 2012, 22–23.

Ormos Mária,[368] Standeisky Éva,[369] Kalmár Melinda[370] könyveire, valamint a Kádár János születésének 100. évfordulója alkalmából megjelent több szakmai munkára.[371] A nemzetközi és hazai társadalmi-politikai viszonyok mélyrehatóan determinálták a kultúrafelfogásokat és a művelődéspolitikákat is. A hegemonisztikus, sőt monopolisztikus politikai hatalomra szert tett szocialista kultúrafelfogás – szemben ellenzéki, illetve a hatalomért küzdő típusával, részértékei és néhány vitathatatlan gyakorlati eredménye mellett is – 1947-től *a „baloldaliság" legrosszabb oldalát* mutatta. Irreálisan mérte fel a társadalom világnézeti, szellemi, kulturális állapotát, a nemzetközi hidegháborús politikai fordulathoz, szolgai módon igazodott a szocializmus azonnali bevezetésének sztálini doktrínájához és szovjetunióbeli módszereihez, irreális és rövid távú célokat tűzött ki, s igyekezett realizálni. Erre vallott „a szocialista szellemiségű nemzeti egység", „az új szocialista embertípus", „az egységes marxista világnézet és szocialista kultúra" *voluntarista projektje,* amely – főleg az 1950-es években s részlegesen „puhulva", később is – „organikusan" beépült a totalitárius berendezkedés felépítményébe, és súlyos károkat okozott. Elutasítom a „fasizmus = kommunizmus" totalitarizmusideológiájának történelemszemléletét, de e tekintetben bizony volt s van analógia a szélsőjobboldali, például a Gömbös–Hóman-féle, valamint a szélsőbaloldali államszocialista ideológiák, propagandák és gyakorlatok számos tétele között.

Az 1960–1970-es években, az óvatos hazai gazdasági reformokkal összefüggésben, azokat ösztönözve is, esetenként nemzetközi hatásra és Lukács György gondolatvilágától is ihletve, friss szellemű eszmélkedés és széles körű viták bontakoztak ki a szocialista kultúráról, annak természetéről és jövőképéről. Történelmi távlatból látható és megítélhető ezeknek a stratégiáknak és vitáknak az olykor konstruált vagy utópikus természete, hiszen az egypártrendszeres államszocializmus eleve kontroll alatt tartotta őket. Ennek ellenére is tudományos megörökítésre és értékelésre méltó

[368] Ormos Mária, *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században,* Budapest, Napvilág, 2009. Szinte minden fejezetben foglalkozik a szocialista, illetve a baloldali politikai ideológiákkal, változásaikkal.

[369] Standeisky Éva, *Kultúra és politika Magyarországon (1945–1956),* in Vonyó József (szerk.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században,* Pécs, Pro Pannonia, 2003, 121–137.; Standeisky Éva, *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom* [1949–1988], Budapest, 1956-os Intézet-Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005; Uő, *Az írók és a hatalom 1956–1963,* Budapest, 1956-os Intézet, 1996.

[370] Kalmár Melinda, *Ennivaló és hozomány,* Budapest, Magvető, 1998; Uő, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990,* Budapest, Osiris, 2014.

[371] Például Földes György, *Száz év magány,* Egyenlítő, 2012. 5. sz. 8–11. és Népszava, 2012. május 26. Szép Szó melléklet 1; Földes György–Mitrovics Miklós (szerk.), *Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok,* Budapest, Napvilág, 2012; Rainer M. János, *Bevezetés a kádárizmusba,* Budapest, 1956-os Intézet–L'Harmattan, 2011; Takács Róbert, *Politikai újságírás a Kádár-korban,* Budapest, Napvilág, 2012; Valuch Tibor, *A társadalmi változások néhány jellegzetessége Magyarországon a Kádár-korszakban,* Múltunk, 2012. 2. sz. 10–26.

a baloldali kultúrafelfogás, nevelési-oktatási-közművelődési innováció számos demokratikus és modern értékelvű gondolati eredménye, sőt a rendszeren túlnyúló tanulsága. Olyan tudósok, esztéták, gondolkodók, írók fémjelezték (egymással is vitában) ennek a korszaknak a *kulturális elméleti és történeti diskurzusait,* mint például Ágh Attila, Almási Miklós, Ancsel Éva, Berend T. Iván, Bojtár Endre, Durkó Mátyás, Fehér Ferenc, Ferge Zsuzsa, Gáspár László, Gazsó Ferenc, Gyertyán Ervin, Gyurkó László, Heller Ágnes, Hermann István,[372] Hidy Péter, Huszár Tibor, Illés László, Kenyeres Zoltán, Király István, Köpeczi Béla, Lackó Miklós, Márkus György, Maróti Andor, Ormos Mária, Pándi Pál, Pataki Ferenc, Poszler György, Sükösd Mihály, Szabolcsi Miklós, Szerdahelyi István, Sziklai László, Tóth Dezső, Tőkei Ferenc, Vámos Tibor, Vitányi Iván, Zoltai Dénes.[373]

Évtizedekkel később újra-, a fiatalok által pedig elsőként olvasva ennek a másfél-két évtizednek a kulturális-elméleti termését, sok minden naivitásnak, önszuggesztiós baloldaliságnak tetszik, tévedésekkel, ideologikus túlzásokkal és túlhabzó polemikussággal. Mindazonáltal ez az immár történelemmé lett periódus – s benne ez a *harmadik reformnemzedéknek* is nevezhető baloldali értelmiségi progresszió – jóval többet produkált az egész nemzeti kultúra javára, hogysem pusztán dokumentumértékű aktába zárhatnánk működésüket. S máris érkezett nyomukban a következő, magát szintén (esetenként némi radikális ellenzéki felhanggal is) baloldaliként pozicionáló *új nemzedék, modernebb kulturális orientációval:* Balassa Péter, Bayer József, Beke László, Garai László, Gombár Csaba, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor, Könczöl Csaba, Krausz Tamás, Radnóti Sándor, Rózsa Gyula, Sebő Ferenc, Szilágyi Ákos, P. Szűcs Julianna, Tallár Ferenc, Thoma László, Tverdota György, Veres András és mások.

Természetesen más világképű, nem marxista meggyőződésű alkotók, kultúraközvetítők is jelentős mértékben hozzájárultak a Kádár-korszak szellemi innovációihoz. Ideológiai, bürokratikus vagy egyenesen adminisztratív korlátok, olykor burkolt-nyílt cenzúra, esetenként megtorlások, száműzetések is terhelték az államszocializmus eme, azért fokozatosan „puhuló" korszakát – alkalmanként baloldaliakat is sújtva. Ugyanakkor számos új szakmai felismerés beépült a hivatalos pártállami

[372] Hermann István egy társadalombölcseleti ihletésű – már akkor is vitát kiváltó, reformer ideológiájú, de számos doktriner vonást, leegyszerűsítést tartalmazó – trilógiát is szentelt a kultúra kérdésének: *A polgári dekadencia problémái,* Budapest, Kossuth, 1967; *A szocialista kultúra problémái,* Budapest, Kossuth, 1970; *A mai kultúra problémái. Kapitalista kultúra – szocialista kultúra,* Budapest, Kossuth, 1974. Hermann István sokat tett a baloldali gondolkodás és politikai közbeszéd irodalomcentrikus jellegének modernizálásáért, racionálisabbá, „filozofikusabbá" hangolásáért, írja Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990,* Budapest, Osiris, 2014. 132.

[373] Tudom, hogy minden név szerinti felsorolás tartalmaz szubjektív vonásokat, sértő lehet a kimaradottakra nézve, de inkább vállalom ezt a kockázatot, mint hogy „üresen", konkrét teljesítmények megnevezése nélküli általánosításokkal érveljek. Vonatkozik ez könyvem korábbi s későbbi „névsorolvasásaira" is.

ideológiába és kultúrpolitikába is. Elegendő csak két fontos állásfoglalásra utalni: a *határon túli magyar nemzetiségek kollektív* – köztük kulturális – *jogai* elismerésének korábban elképzelhetetlen követelésére,[374] valamint a népművelési szemlélet *közművelődéssel* való felváltására.[375]

Az 1945 utáni évtizedek baloldali kultúrafelfogását bemutatva legalább említést érdemelnek a különböző *értelmiségpolitikai* koncepciók, és főleg az, hogy ténylegesen miként alakult az értelmiség szerepe szociológiai és öndefiníciós vonatkozásban. Ezek a szerepértelmezések kapcsolódnak a nemzeti múlt értelmiségi funkcióváltozásainak („küldetésesség, szakszerűség, ideológusi, kritikai szerep" stb.) megítéléséhez is, ami összefügg a négy kultúrafelfogás (az évtizedek során persze erősen átstrukturálódó) „célcsoportjainak", a magántulajdonosi osztálynak, a keresztény-nemzeti és polgári középosztályoknak, a munkásságnak és a parasztságnak, a tercier ágazatok munkavállalóinak, illetve az ifjúságnak a tényleges helyzetével.[376] Az értelmiségi identitástudat a végzettség és foglalkozás kizárólagos szempontja helyett mindinkább egy fogalmi „szentháromságban" kezdte azonosítani önmagát: *kultúrateremtés, kultúraközvetítés, kultúrahordozás.* Ez is jelzi a baloldali, sőt valamennyi kultúrafelfogás nyitási irányát.

A továbbiakban a szocialista kultúrafelfogás néhány, személyhez köthető típusát mutatom be.

[374] *A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései. A Magyar Szocialista Munkáspárt mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása* [a testület vezetője Aczél György volt], Társadalmi Szemle, 1974. 10. sz. 32–47. In *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971–1975,* szerk. Vass Henrik, Budapest, Kossuth, 1978, 830–849.

[375] *Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a közművelődés fejlesztésének feladatairól (1974. március 19–20.)* [a határozat beterjesztője Aczél György], in *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971–1975,* szerk. Vass Henrik, Budapest, Kossuth, 1978, 677–690.

[376] Lásd Huszár Tibor, *Nemzetlét – nemzettudat – értelmiség,* Budapest, Magvető, 1984; Uő, *Mit ér a szellem, ha... Értelmiség, politika, értelmiségpolitika (1957–1987)* [dokumentumokkal], szerk. Nácsa Klára, Budapest, 1990; Lengyel László, *A rendszerváltó elit tündöklése és bukása,* Budapest, Helikon, 1996; Somlai Péter, *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata,* Budapest, Corvina, 1997; Valuch Tibor, *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében,* Budapest, Osiris, 2001; Veres András, *Kis magyar értelmiségtörténet,* Kritika, 2001. 6. sz. 8–12.; Lengyel László, *A hatalom hálójában. Az értelmiség és a kádárizmus,* in Vonyó József (szerk.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században,* Pécs, Pro Pannonia, 2003, 139–150.; Valuch Tibor, *Értelmiség, politika, kultúra a Kádár-korszakban,* in Vonyó József (szerk.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században,* Pécs, Pro Pannonia, 2003, 151–159.; Kovách Imre (szerk.), *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizálódás és egyenlőtlenség a mai Magyarországon,* Budapest, Napvilág, 2006; Szabó Ildikó, *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006,* Budapest, L'Harmattan, 2009; Kovách Imre–Dupcsik Csaba–P. Tóth Tamás–Takács Judit (szerk.), *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon,* Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet–Argumentum, 2012; valamint Tamás Pál számos, publicisztikai műfajú, de mélyebb, szociológiai tapasztalatokra épülő írása, amelyek remélhetőleg kötetté fognak összeállni.

RÉVAI JÓZSEF ÉS LUKÁCS GYÖRGY

József Attila s más baloldaliak termékeny társadalomelméleti és kulturális nézetei az 1960-as évekig nem nagyon kellettek a kommunista párt, illetve mozgalom ideológusainak; évtizedeken át szinte el is hallgatták őket. Ellenzékben, illegalitásban és hatalomra kerülve egyaránt. A harmincas évektől a Szovjetunióban, majd 1948 után hazánkban is a torz, átpolitizált, már-már értékközömbös, *a sematizmust preferáló kultúra- és művészetfelfogás* vált dominánssá, ami az 1945 utáni évek demokratikus szellemű és vitathatatlan eredményeket produkáló kulturális fejlődését, az oktatás- és közművelődés-politikát eltérítette, kisiklatta egy időre, ha – szerencsére – nem is „teljes sikerrel". Utólag is kompromittálta azt az eredeti és hiteles baloldali kultúrafelfogást, amely a tömegek kulturális felszabadítását, emancipációját, a mobilitást és az általános műveltség színvonal-emelkedését tekintette s hirdette fő célkitűzésnek – az egyes ember, a szélesebb tömegek és a nemzet érdekében. Ennek a torzulásnak tragikus emberi példája Révai József pályája.

A tehetséges avantgárd esszéistaként induló, az 1918–1919-es hónapokban bátor és színvonalas (persze osztályharcos retorikájú) publicisztikát művelő fiatal Révai[377] bécsi, majd szovjetunióbeli emigrációjában a „nyitottabb", a (polgári) demokratikus értékek iránt fogékonyabb – Landler Jenő vezette s általa fémjelzett, a Kun Béláéval folyamatos küzdelmet vívó – kommunista frakcióhoz tartozott. Mára szinte elfeledett értékes történetpolitikai és irodalmi tanulmányai a nemzeti hagyományok őszinte megbecsüléséről, baloldali fölvállalásáról tanúskodnak. Ha tévedésekkel és politikusoktól nem idegen aktualizálásokkal, historizálásokkal és taktikai csúsztatásokkal is, de hozzájárultak az 1930-as évekbeli népfront-kezdeményezések humanista szellemű feltételeinek biztosításához. Értékeket állított, s az ellenforradalmi kurzus ideológiájának leleplezésén túl az összefogás, a demokratikus szellemű kulturális platform kiépítése érdekében kétfelé is polemizált, a népiekkel és az urbánusokkal egyaránt.

Révai pályája is bizonyítja: nem igazak azok a túláltalánosító minősítések, hogy a szocialista, az avantgárd (például Kassák) és a kommunista kultúrafelfogás közömbös lett volna a nemzeti folytonossággal, a magyar tradíciókkal és sajátosságokkal, egyáltalán a „nemzeti problematikával" szemben. Újraértelmezésük, baloldali interpretációjuk lehetett olykor téves, propagandisztikus vagy esetenként doktriner, de logikailag, tipológiailag e tekintetben nem különböztek a konzervatív, a liberális és a radikális népi ideológiák nemzetfelfogásainak más előjelű egyoldalúságaitól, szűkítéseitől. Révai József – egyebek mellett – éppen „nemzeti" oldalról vitatkozott Szabó Ervin 1848–1849-es könyvével,[378] vagy a népi írók védelmében a polgári liberális publicisták urbánus álláspontjával. E vitapozícióban – amelyet a kommunista politikai stratégia 1935 utáni népfrontos váltása is ihletett Révai szovjetunióbeli emigrációjában – voltak jogos meggondolások, ám egyúttal a „nemzetietlenség" bélyegét (és talán a zsidó származást) kompenzáló nemzeties túlzások is. Nagyobb gond, hogy ez a nemzeti felhang 1948-at követően összekeveredett a Rákosi-politika kurucos-nemzetieskedő demagógiájával, sőt annak egyik legitimálója lett – ismét csak hiteltelenítve nem egy korábbi értékállítást. Vonatkozik ez a *magyar nemzeti irodalom történeti fejlődésívéről, társadalmi funkciójáról, a líra vezető szerepéről* Révai József és Lukács György által – főleg Ady méltatása kapcsán – kifejtett koncepcióra is. Nagy formátumú, magukat kommunistaként identifikáló irodalomtörténészek, Pándi Pál (reformkor- és Petőfi-kutató), Király István (Mikszáth- és Ady-monográfus), valamint Szabolcsi Miklós (a József Attila- és az avantgárdkutatás meghatározó egyénisége) tovább is fejlesztették és konkretizálták ezt a tételsort.

Lukács György így foglalja össze ezt a koncepciót: „Ahol azonban demokrácia nincs és nem is volt, ahol reakciós elnyomatás alatt szenvednek, porladoznak a tömegek (mindegy, hogy van-e ilyenkor valamely álparlament, mint spanyolfal), ahol a fasizmus butító és züllesztő mérge széles tömegekbe hatolt be, ott az irodalom megkülönböztetett teret kap az eszmék igaz tisztázásában, ott alig van más szócső az igazi demokrata eszmék hirdetésére, mint az irodalom. A nagy magyar irodalom Zrínyitől Adyig, vagy akár József Attiláig jobban, mélyebben, sőt politikusabban veti fel és oldja meg a nagy nemzeti kérdéseket, mint – nagyon gyér, nagyon rövid epizódoktól eltekintve – maga a magyar politikai élet. Ez örök dicsősége és ereje a magyar irodalomnak. Ugyanakkor azonban tükrözi a magyar valóság mély gyengeségét: az ország elkésését a demokratikus fejlődésben és e késés eddig be nem hozatalát. [...] Petőfi és Ady azért nagyok, mert a magyar demokrácia kérdéseit reálisan és mégis nagy történelmi távlatokból, a magyar népélet összes kérdéseire egységesen kiterjedő módon voltak képesek felvetni és megválaszolni. Ők a magyar demokrácia elvi alapokon létrejött forradalmi egységének letéteményesei. Ezért kell, hogy ők legyenek a mértékei minden magyar ideológiának, mely azzal az igénnyel lép fel, hogy igazán demokrata, hogy őszintén képviseli az egész magyar dolgozó nép egységes érdekeit a reakció zsarnoki elnyomatásával szemben."[379]

Lukács 1944 márciusában írta a fentieket, előszóként a Moszkvában magyarul megjelent kis kötetéhez, készülve a mégsem véget ért háború utáni szellemi újjáépítésre, „eligazítóul" szánva a magyar értelmiségnek. A szöveg minimális stiláris korrekcióval átkerült az 1945-ös, immár budapesti kiadás élére, így a felszabadult ország nyilvánossága számára is hozzáférhető lett, méghozzá azzal a kontextussal, hogy a kommunisták (akik közé Lukács önmagát is számítja) – úgymond – nem

[377] Vö. RÉVAI József, *Ifjúkori írások (1917–1919),* szerk. F. MAJLÁT Auguszta, AGÁRDI Péter, Budapest, Akadémiai, 1981.

[378] Négy, különböző időpontban (1924, 1931, 1936 és 1958) született – változó hangsúlyú és következtetésű – írása is foglalkozik ezzel, illetve Szabó Ervin értékelésével. In RÉVAI József, *Válogatott történelmi írások,* szerk. F. MAJLÁT Auguszta, Budapest, Kossuth, 1966, I, 85–123. Más írásaiban is vissza-visszatér rá.

[379] LUKÁCS György, *Megosztottság vagy összefogás?* Előszó az *Írástudók felelőssége* című kötethez, Moszkva, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, 1944; Budapest, Szikra, 1945. In Uő, *Magyar irodalom – magyar kultúra,* szerk. FEHÉR Ferenc, KENYERES Zoltán, Budapest, Gondolat, 1970, 271–286.

követelnek szocialista vagy kommunista elveket, pártpolitikai elkötelezettséget a demokratikus világnézetű íróktól. Ott és akkor ez volt a felszabadult Magyarország legálissá lett kommunista pártjának álláspontja. Lukács megfogalmazásában: „Az írástudók általános feladata más: ébren tartani, tudatosítani a magyar nemzeti élet igazi kérdéseit, megkeresni és megtalálni rájuk a progresszív válaszokat. [...] Minden igazi írói nagyság végső fokon haladó erők terméke. A kérdés csak az, hogy mennyire érvényesülnek ezek közvetlenül, mint Petőfinél vagy Adynál és mennyiben sokféle, bonyolult közvetítő kapcsolaton keresztül (sokszor az írók tudatos világnézete és politikai szándékai ellenére."[380] Látható egyébként: a baloldali, ezen belül a kommunista kultúrafelfogás is megőrizte *a magyar ideológiák* zömének a kiegyezés óta tapasztalt *irodalomcentrikusságát.* A magyar irodalom s főleg a költészet XIX–XX. századi domináns vonulatát – eltérő frazeológiával és következtetésekkel, de – a modern liberális (például Babits Mihály, Szerb Antal, Bibó István, Németh Andor) és a radikális népi (például Illyés Gyula, Veres Péter, Féja Géza) kultúrafelfogás is a nemzeti tudat és a haladás zászlóvivőjének tekintette.

Más baloldali literátorok (például Fejtő Ferenc, Ignotus Pál, Kassák Lajos, Vas István, Klaniczay Tibor, Sőtér István, Németh G. Béla, Lengyel Balázs, Illés László) viszont több ponton vitatták és korrigálták ezt a forradalmi triászról, *a Petőfi–Ady–József Attila-fővonalról* szóló, s az államszocialista közoktatásban és politikai propagandában vulgárissá züllött „tanítást". Lukács, Révai és mások kultúrafelfogása líraközpontúságának, *a művészi és a társadalmi forradalmiság „szövetsége" teorémájának* egykoron kétségtelenül volt relevanciája és szellemi, illetve propagandisztikus hatása, amire a torz művelődés- és oktatáspolitika még rá is erősített. A szoros pártpolitikai kötődés és a kommunista mozgalom fordulatai azonban egyre problematikusabb irányba befolyásolták Lukács és Révai érvelését, kultúrafelfogását. Szoborépítő kanonizálásuk a legtöbbet maguknak e költői életműveknek s termékeny recepciójuknak ártott. Mindazonáltal ez a „fővonalról" kialakított felfogás – az aktuálpolitikai konnotációk és az államszocialista hétköznapokban történt otromba, más értékeket kirekesztő vulgarizálás ellenére s mellett is – tartalmaz maradandó szakmai felismeréseket. Mindenekelőtt azt, hogy a magyar társadalom megkésett fejlődésében a nemzeti irodalmi ébredés a XIX. század első felében s az Ady-korban (s talán később is) egyfajta „cselekvés- és forradalompótló", identitásteremtő szerepet is betöltött.

Az MKP, majd MDP stratégiája 1947 után – a nemzetközi folyamatok, a hidegháború, a sztálinizmus és a diktatórikus államszocialista irányvétel jegyében – gyökeresen megváltozott. A fordulat tükröződött a párt hivatalos kultúrafelfogásában is, de immár Lukács nélkül, hiszen ő 1949-től nyíltan szembekerült Rákosi és Révai politikájával, s szinte ki lett átkozva az úgynevezett (mert valódinak aligha tekinthető) Lukács-vitában. Fél évtizedig szilenciumra kényszerült – a „derekát beadó", őt eláruló – Révai állásfoglalása révén is (egykor barátok és művészi értékrendjüket tekintve is elvtársak voltak): éppen ekkor szerzett kultúrpolitikai teljhatalmat, Lukács megdorgálását is elvállalta az ellene indított koncepciós perként felgyújtott szellemi autodafén.[381] Révainak is vannak persze érdemei az 1945 és 1948 közötti kulturális átalakulásban, mindenekelőtt a nyolcosztályos általános iskola intézményének megteremtésében, az ismeretterjesztés, a népművelés s más területek demokratizálásában. Egyre agresszívebb praxisával, a Rákosi-féle vezetés ideológusaként és kultúrpolitikusaként azonban roppant felelősséget visel az akkor történt értékpusztításért, kulturális rombolásért, s egyúttal a Szovjetunióból importált „szocialista realizmus" szigorú kánonjának[382] a meghonosításáért is.

[380] *Uo.*

A kultúrafelfogást illetően szemléletesen példázza ezt a torzuló folyamatot Révainak az az írása, amellyel az 1950-ben indított *Művelt Nép* című lapot köszöntötte (bár aligha ez a fő corpus delicti). Először azt fejtegeti, hogy mit is jelent *a nép és a népiség,* s hogy „a néptömegek *új tartalmú* kultúrát akarnak". „A szocialista kultúra: *népi kultúra,* irodalomban, képzőművészetben, zenében egyaránt. A szocialista kultúra a népre orientálódik, a népnek teremt, a nép ízlését, nyelvét, napi életét és nagy történelmi célját veszi mértékül tartalmában és formájában. Persze nem a régi reakciós »népies« értelemben. A mi szocialista népiességünknek semmi köze a levitézlett »narodnyik« »népiességhez«. [...] Mi »népiesek« a burzsoá kultúra és ideológia maradványai elleni harc értelmében vagyunk, a szocialista kultúráért való küzdelem jegyében." A fogalomtisztázás nyomán kijelöli a folyóirat küldetését: „A »Művelt Nép« feladata, hogy a szocialista »népiességnek« a szellemében segítsen nemcsak a népnek művelődni, hanem a kultúra munkásainak, íróknak, zeneszerzőknek, képzőművészeknek – »népiesedni«. A fő veszély kulturális területen ma és még sokáig: az arisztokratizmus, a népnek való hátat fordítás, a régi szűk értelmiségi és polgári kultúrközönségre való orientálódás veszélye, a kulturális beltenyészet veszélye. A »Művelt Nép« feladata, hogy segítsen betemetni az árkot, amely a tömegek kultúrmunkája és a hivatásos művészek alkotómunkája között még mindig tátong. De mondjuk ki nyíltan: nem a tömegeknek kell ezen a téren közeledniök a »magas kultúrához«, hanem megfordítva. A népi kórusok, táncegyüttesek, zenekarok, kultúrotthonok,

[381] Lásd AMBRUS János (szerk.), *A Lukács-vita,* ZOLTAI Dénes előszavával, Budapest, Múzsák, 1985. A történelem borzalmas spiráljait mutatja, hogy hasonlót 1958–1959-ben is el kellett szenvednie Lukácsnak egy magát szocialistaként identifikáló hatalom részéről, majd 1974–1975-ben „balról", 2010–2011-ben pedig „jobbról" a budapesti Lukács-iskola nemzetközileg szintén tekintélyes filozófusainak és követőiknek, Heller Ágnesnek, Vajda Mihálynak, s utóbb Radnóti Sándornak, Gábor Györgynek, Kardos Andrásnak s másoknak is.

[382] Az erre vonatkozó legújabb szakirodalomból ehhez lásd SCHEIBNER Tamás, *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953,* Budapest, Ráció, 2014.

könyvtárak, üzemi klubok, rajztanfolyamok várják a karmestereket, írókat, festőket, hogy tanítsák a kultúrára szomjas népet, de tanuljanak is tőle."[383]

Ez a mégoly protokolláris szöveg – cseppben a tenger – a kultúra- és értelmiségellenes politikában önmaga értelmiségi hivatástudatát és értékszemléletét felőrlő, fölszámoló literátor tragédiáját is példázza a Rákosi-diktatúra éveiben. Ami annál riasztóbb, mivel Révai József esetében egy jobb sorsra érdemes tehetségről van szó, akinek volt minőségérzéke is; mégis kultúrpolitikusként az 1950-es évek elején ideológiailag károsnak minősítette a „kései" József Attila líráját, Bartók muzsikájának egy vonulatát, a kommunista hitű Déry Tibor *Felelet* című szép regényét, s a népiesre redukált Petőfiből próbált közvetlen szocialista irodalmi kánont építeni.[384] Az írástudó árulása meglátszott szövegeinek kiszikkadásán és romló színvonalán is, még ha olykor vívott is látszatküzdelmeket a nála szélsőségesebb és bürokratikusabb törekvésekkel (például álságos kampányt indított a sematizmus ellen, amely sematizmusért őt magát is komoly felelősség terhelte). 1953 után, súlyos betegségével küszködve, politikai félreszorítottságában megfogalmazott néhány önkritikus futamot is tartalmazó kései írást József Attiláról. Révai megkísérelte benne levezekelni mindazt, amiért számadással tartozik: a sztálinizmussal való kultúrpolitikusi sodródása az egész nemzeti kultúrát megkárosította. Szűk baloldaliság-értelmezésén azonban ez nem hozott érdemi korrekciót, amit 1956 utáni Kádár-ellenes, lényegében rákosista politikai fellépései is jeleznek. A Révai nézeteit a szocialista kultúrafelfogás övezetében aprópénzre váltó, sőt túlteljesítő publicisták és bürokraták felelősségét is hosszasan lehetne részletezni, de mindez már döntően nem ide, hanem a művelődéspolitikatörténetírás lapjaira tartozik.

Ami Lukács Györgyöt illeti: ha van a magyar és az egyetemes szellemi életben baloldali gondolkodó, akinek *a fő témája és beszédmódja a kultúra,* akkor az ő. Munkásságában, döntéseiben voltak nagy váltások (például 1918–1919-ben, amikor korábbi világnézeti kötődését „váratlanul" megszakítva kommunista lett). Voltak súlyos tévedések is (melyik nagy hazánkfiáéban nem?); olykor nem tudta elkerülni a nagyobb és a kisebb bűn közötti kényszerű választás tragikus csapdáját és önigazolását. Maga is emlegette, hogy egyik-másik politikai lépése több volt, mint bűn: hiba. Számos reménye, messianisztikus stratégiája, olykor önszuggesztióval, szinte szómágiával felmutatott, akart jövőképe (például „a marxizmus reneszánsza", „a demokratikus szocializmus") nem jött be – legalábbis egyelőre. Tiszteletre méltó marxista

[383] Révai József, *A Művelt Nép megjelenéséhez,* Művelt Nép, 1950. 1. sz. 1–2. In Kókay György–Oltványi Ambrus–Vargha Kálmán (szerk.), *Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye,* Budapest, Gondolat, 1978, 696–700.

[384] Például Révai József beszéde a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán 1951. február 26-án. In Uő, *Kulturális forradalmunk kérdései,* Budapest, Szikra, 1952, 5–40.; Uő, *Megjegyzések egy regényhez,* in *Kulturális forradalmunk kérdései,* Budapest, Szikra, 1952, 116–149.; Uő, *Irodalmunk egyes kérdéseiről. Zárszó* [az 1952. őszi vitasorozathoz], in *Vita irodalmunk helyzetéről,* Budapest, Szikra, 1952, 99–143.

világnézeti és mozgalmi hűsége, amely az emberi-társadalmi emancipáció egyetemes céljából nyerte ihletét, nemegyszer megbicsaklott, elbukott a politika – ismét az ő terminus technicusát használom – partikularitásán, mindennapiságán. Mégis: Lukács György intellektuális *kérdéseinek és válaszainak, kultúrafelfogásának java* túlélte őt és korát, szavatosságuk nem járt le a XXI. század elején sem.

Az egész életművön – ha változó hangsúlyokkal is, de – végigvonult az a nagy esztétikai dilemma, hogy a „műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek?", illetve „hogyan lehetségesek a formák?"[385] A „nagy művészet" iránt a mediális, digitális, mobilkommunikációs, ikonikus kultúraváltás után is erős a társadalmi szükséglet, csak gyakran a giccs lép elő e szükséglet kielégítésére. A legdivatosabb esztétikák és a legsilányabb sztárkultuszok sem képesek kitörölni az emberekből a szép és a katarzis iránti vágyat, illetve megkérdőjelezni a klasszikus kultúra „nembeli öntudatot" megtestesítő voltát – ideértve, Lukács szerint is, a nemzeti irodalom szembesítő-kritikai, illetve identitásképző és identitáserősítő funkcióját. E *különösségnek* a kutatása és értelmezése a reneszánsz festészettől Goethén, Ady Endrén, Dosztojevszkijen át Thomas Mannig, Bartók Béláig és Szolzsenyicinig Lukács egyik legfőbb vállalkozása volt. Kultúrafelfogása: igény egy teljes világmagyarázatra, valamint az emberiség, a társadalmi egyén felszabadítására mindenféle elidegenedés, kizsákmányolás alól, vagyis az emberi méltóság, a kanti *Menschenwürde* intézményes biztosítékainak megteremtésére.

Egyik legjobb értője, Márkus György írta róla, hogy „a *kultúra* volt Lukács életének »egyetlen« gondolata. Lehetséges-e kultúra ma? – e kérdést megválaszolni, s egyben tevékenységével e lehetőség megteremtéséhez vagy megvalósításához hozzájárulni: centrális célkitűzésként vonul végig egész életén. De a kultúrának itt szereplő fogalma Lukács működésének első pillanatától kezdve többet ölel fel és jelentett számára a nagy-művészet vagy a filozófia, általában a »magaskultúra« problematikájánál. A kultúra kérdése az ő számára mindig az *élet* kérdése volt, »az értelem életimmanenciájának« kérdése".[386] Pályakezdő esszéiben, jóval marxistává válása előtt úgy élte meg korát, hogy a kultúra lehet az egyedüli kiút a kapitalista társadalom intellektuális és morális válságából. Az esszékötete címévé lett tanulmány, az *Esztétikai kultúra* kulcsmondata, hogy a „kultúra: az élet egysége; az egység életet fokozó, életet gazdagító ereje".[387] Fiatalkori, majd marxi szellemiségű *kultúrkritikája* „a kultúra tényleges birtokbavételét" célozta meg: egy valódi demokratizálást és demokráciát,

[385] Lukács György, *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika* [1912–1918], in Uő, *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. – A regény elmélete. Ifjúkori művek,* ford. Tandori Dezső, Budapest, Magvető, 1975, 249. és a további oldalak.

[386] Márkus György, *A lélek és az élet: a fiatal Lukács és a „kultúra" problémája* [1973], in *A Budapesti Iskola. Tanulmányok Lukács Györgyről,* szerk. Kardos András, Budapest, Argumentum–Lukács Archívum, 1997, II, 36–68. Az idézet helye: 40.

[387] Lukács György, *Esztétikai kultúra,* Renaissance, 1910. május 25. In Uő, *Ifjúkori művek 1902–1918,* szerk. Tímár Árpád, Budapest, Magvető, 1977, 422–437. Az idézet helye: 422.

amelynek folyamatában a művelődés, a szabad idő kulturális intenzitása egyszerre eszköz és cél. „Megszokássá válása" pedig az emberi kiteljesedés fő mértéke: a tágan értett kultúrafogalom, a kulturáltság jegyében így az ember antropológiai küldetésének is hitelesítője. A cél az – írta a Tanácsköztársaság népbiztosaként – „hogy a kultúra, a műveltség összekötő kapocs legyen az emberek között, nem pedig elválasztást, kasztokra való bomlást előidéző elv".[388]

Lukácsnak a humanista és minőségi európai kultúra melletti tudományos és erkölcsi kiállása, a *klasszikus realizmus* általa képviselt értékkánonja évtizedeken át erősen hatott nemcsak a modern baloldalra, hanem a világ progresszív értelmiségére is. A marxi esztétika rekonstrukciójára, kidolgozására tett harmincas évekbeli berlini, majd moszkvai tudományos kísérlete, a művészi *tendencia és a pártosság* megkülönböztetésére alkalmazott antiszektariánus realizmuselmélete közvetlenül is megtermékenyítette az itthoni baloldali kultúrafelfogást. Tudományos munkássága az 1950-es évek második felében, az 1960-as évek elején íródott *Az esztétikum sajátosságá*ban, majd a már csupán posztumusz megjelent *Ontológiá*ban szintetizálódott. Számos kritikus híve (gyűlölködő ellenfeleiről nem beszélek) viszont az eredetiség, a szakmai hitel és a maradandóság szempontjából – tapintatos vagy nyílt megfogalmazással – inkább fiatalkori, premarxista elméleti munkásságát tartja többre. Lukács György halála (1971) óta nagy világrendszer-változás ment végbe; olyan mértékű, aminek kockázatos lehetőségével, a *re- vagy újkapitalista fordulattal* ő maga is számolt, már 1968-ban.[389] A világpolitikai vagy legalábbis az európai alternatívákon tépelődve ekkor hirdette meg a *tertium datur,* azaz a demokratikus szocializmus „harmadik útjának" projektjét (szemben a rekapitalizálódás és a posztsztálinizmus rossz, szerinte végzetes alternatívájával). Ebben a tertium daturban döntő szerepet szánt a tágan értelmezett kultúrának és kulturáltságnak. Ilyen irányú útkereséséhez folytatóként egy jelentős nemzetközi és magyar értelmiségi csoport is kapcsolódott, *baloldali alternatívaként* definiálva önmagát.[390]

Száz év múltán is érthető 1916-os kérdése *A regény elmélete* zárásában: „valóban kilépőben vagyunk-e a kiteljesedett bűnösség állapotából, vagy még csak puszta remények hirdetik az új eljövetelét?"[391] A kérdésre válaszokat keresve mintha újra – legalábbis – tárgyalóképessé válnának Lukács Györgynek a kapitalizmussal, a marxi filozófiával, a demokratikus szocializmussal, *a baloldal folyamatos rendszerkritikai természetével* kapcsolatos elemzései, fejtegetései, politikai filozófiája, alternatívakeresése – természetesen anélkül, hogy betűrágóan értelmeznénk vagy historizálnánk őket. Lukács György – ennyiben Németh Lászlóéhoz hasonló tágassággal – szintén egy nyitott, *életvitel-szabályozó, én- és identitásteremtő kultúrafogalom* felől, a magas és a tömegkultúra közötti éles válaszfalakat áttörve, személyes *szenvedéllyel* foglalkozott a szűkebb, művelődési teendőkkel is. A kultúra igazi szerepe – mondta Lukács egy élete vége felé adott interjúban (de ez jellemezte már korai írásait és 1919-es kultúrpolitikusi praxisát is) – mégiscsak az, hogy „a munkától, a tervezéstől kezdve egészen a legkomplikáltabb életmegnyilvánulásokig az emberek felismerik, hogy maguknak kell dönteni saját életük problémái fölött".[392]

Lukács György életműve maradandó filozófiai, kultúraelméleti, irodalmi és politikatörténeti öröksége a XX. századnak, s ezt a polemikus nemzetközi fogadtatás és a tudományos recepció egyaránt jól tükrözi. Mindenesetre feltűnő, hogy erősebb nyomokat hagy a külföldi szellemi életen – és korántsem csupán a baloldalin –, mint nálunk. Tradíciójának a halála utáni – politikai konfliktusokkal megterhelt – itthoni továbbvitele és kritikai *földolgozása* maga is izgalmas kultúrtörténeti diskurzus, a Bibó-recepcióhoz hasonló mértékű (de nemzetközibb beágyazottságú) „ügy": olvasatok, értelmezői közösségek és narratívák küzdelme. Ám ahhoz, hogy ekként vegyük számba őket, el kell különíteni tőlük a durva, rágalmakkal, kampányokkal, sőt kriminalizálással teletűzdelt politikai zsurnalizmust és az akár tettleges (például emléktábla-leverő) hisztériakeltést, amely a magyar szellemi élet e kiemelkedő rangú életművét szintén igyekszik kirekeszteni nemzeti kultúránkból. Nem a Lukács-féle esztétikai kánon megdöntése (lenne) a baj. Szigorúan vett kánon, kötelező értékrend egyébként sosem volt Lukács, inkább eretnek és kiátkozott a „hivatalos baloldalon". Híveinek jelentős része pedig (különböző témákban s érvekkel) előbb-utóbb vitatkozott is vele, kinőtte a feltétlen azonosulás nevelődési korszakát – s ezt Lukács annak idején respektálta is.

A *kádárista politika* az 1965 és 1985 közötti két évtizedben – egyébként érthetően, bár esetenként torzításokkal – igyekezett az ő munkásságából is kiszemezgetni azt, ami az államszocialista rendszer legitimitását erősíteni vélte, de nem teljesen Lukács alapvető demokratikus szocialista intenciói ellenére. Tanítványainak egy tekintélyes részét, a Budapesti Iskolát[393] viszont – tagjaik ugyanis elszakadtak mesterük kommunista világképétől – a hatalom az 1970-es évek derekán másfél évtizedre, a rendszerváltozás körüli rehabilitációjukig elhallgattatta vagy emigrációba kényszerítette. Ez – újabb „ideológiatörténeti csavar" – nagyon „jól jött" a lappangó, majd

[388] Lukács György, *A kultúra tényleges birtokbavétele,* Fáklya, 1919. április 20. In Uő, *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok 1918–1919,* szerk. Mesterházi Miklós, előszó Lendvai L. Ferenc, Budapest, Magvető, 1987, 111–113., 447–448.

[389] Lukács György, *A demokratizálódás jelene és jövője.* Első megjelenése németül: a Luchterhand kiadónál 1969. Magyarul az első teljes kiadása V. Meller Ágnes fordításában, Sziklai László szerkesztésében, Almási Miklós előszavával: Budapest, Magvető, 1988.

[390] Legtekintélyesebb képviselője Tőkei Ferenc volt, az ő támogatásával indult el 1989-ben az *Eszmélet* című folyóirat Kapitány Gábor szerkesztésében. A kör szellemi mentora az Angliában élő Mészáros István, itthoni koordinálója és inspirátora Krausz Tamás.

[391] Lukács György, *A regény elmélete. Történetfilozófiai kísérlet a nagyepikai formákról* [1914–1915]. Első megjelenése németül: Berlin, P. Cassirer, 1920. In Uő, *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. – A regény elmélete. Ifjúkori művek,* ford. Tandori Dezső, Budapest, Magvető, 1975, 593.

[392] *Lukács György interjúja Fehér Ferencnek és Simon Istvánnak,* Kortárs, 1969. 4. sz. 514–515.

[393] Kardos András (szerk.), *A Budapesti Iskola. Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György és Vajda Mihály tanulmányai Lukács Györgyről,* I–II, Budapest, T-Twins–Lukács Archívum, 1995–1997.

egyre nyíltabb *népi-nemzeti* és a *keresztény-nemzeti kultúrafelfogás* egyes csoportosulásainak, amelyek eleve idegen, „németes", nemzetietlen gondolkodóként tekintettek rá (s tanítványaira). Igaz: éppen a legtekintélyesebb baloldali népit, Illyés Gyulát kivéve, akivel persze nemegyszer vitába keveredtek.

A Lukács halála utáni recepció mindazonáltal jelentős mértékben alakította s alakítja a magyar kulturális közbeszédet, a kultúrafelfogásokat, a nemzeti önismeretet és identitást is: disputáikat olykor a Lukács-interpretációk „nyelvén" vívják meg egymással az írástudók. Ezért is illendő, hogy e hazai recepció szakmailag releváns, többnemzedéknyi képviselőinek legalább egy részét név szerint (de a bibliográfiai utalásokat mellőzve) megörökítsük a művelődéstörténet számára: Almási Miklós, Bacsó Béla, Balázs Eszter, Bayer József, Eörsi István, Fehér Ferenc, Gángó Gábor, Hajdu Tibor, Heller Ágnes, Hermann István, Hévizi Ottó, Illés László, Kalmár Melinda, Kardos András, Kelemen János, Király István, Kis János, Krausz Tamás, Lendvai L. Ferenc, Márkus György, Mesterházi Miklós, Mészáros István, Poszler György, Radnóti Sándor, Szabó Tibor, Szerdahelyi István, Sziklai László, Szolláth Dávid, Tímár Árpád, Tőkei Ferenc, Tütő László, Vajda Mihály, Veres András, Weiss János, Zoltai Dénes.[394]

S máris megérkeztünk a baloldali kultúrafelfogás újabb periódusába.

A KÁDÁR-KORSZAK, VITÁNYI IVÁN ÉS ACZÉL GYÖRGY

Nem művelődéspolitika-történetet írok, nem mutatom be a Révai József menesztése (1953) utáni éveket, majd a Rákosi-korszak lezárulását, az 1956-ot követő évtizedek, azaz a Kádár-korszak kultúrpolitikáját sem, csupán néhány, a kultúrafelfogásokat érintő szellemi-politikai mozgást rekonstruálok. A historizálások, a jobboldali emlékezetpolitikai hamisítások mellett számos igényes, adatokban gazdag tanulmány és monográfia született erről az időszakról (bőséges válogatás található róluk a könyvem végén olvasható *Felhasznált irodalom*ban); a rendszerváltozás óta eltelt negyedszázad új rálátást is kínál erre a periódusra. A növekvő időbeli és történelmi távolság, a szakszerű megközelítés nem szépíti meg ezt a távolodó múltat, nosztalgiát sem kelt, ám megkérdőjelezi „az elmúlt negyven év"-ezés sematizáló demagógiáját. A kulturális vívmányok, deficitek, zsákutcák és sikeres menekülőutak együtt szemlélése egy összetett, bár felemásan, visszaesésekkel, de fokozatosan *demokratizálódó, polgárosodó és pluralizálódó* három évtizedként vonja meg az 1957 és 1989 közötti államszocialista periódus művelődéstörténeti mérlegét.

[394] Két friss recepciós tanulmánykötet bibliográfiai adatait azért megadom: Krausz Tamás (szerk.), *Lukács György és a szocialista alternatíva. Tanulmányok és dokumentumok,* Budapest, L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány, 2010; Pierre Rusch–Takács Ádám (szerk.), *Lukács György gondolkodása – jelenkori perspektívából,* Budapest, Gondolat, 2013. Veres András és a Balassi Kiadó egy igényes *Lukács György-olvasókönyv* online kiadásába kezdett: http://www.balassikiado.hu/BB/product.php?id_product=51 (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.). A Lukács Györggyel kapcsolatos szakmai innováció – ha részlegesen is – nyomon követhető az MTA Lukács Archívumának, valamint a Lukács György Alapítványnak a honlapjairól: http://web.phil-inst.hu/lua/archivum/ és http://www.lukacsgyorgyalapitvany.hu/ (a letöltések ideje: 2015. 08. 13.).

A politika közvetlenül 1956 után még a direkt hatalmi-politikai érdekeknek és kényszereknek, mindenekelőtt a kádári politika stabilizációs céljainak rendelte alá a kultúra megítélését, az öncenzúra mellett több területen működött az intézményes is. Jól jellemzi ezt a kort az *MSZMP művelődési politikájának irányelvei* című, 1958-as dokumentum.[395] Voltak már benne a Rákosi-korhoz képest nyitást sugalló-megalapozó passzusok: még nem betűszóvá tömörítve, de láthatók voltak a *támogat-tűr-tilt* publikációs háromszög sarokpontjai. Ugyanakkor riasztó volt a magyar és nemzetközi kontextus, ami például *a „népi" írókról* ugyanekkor nyilvánosságra hozott (a szigora ellenére több ponton „megengedő", értékelismerő) munkaközösségi állásfoglalásnak[396] is drámai felhangot adott: az „ellenforradalmiság" vádjával éppen azokban a hetekben végezték ki Nagy Imrét és elítélt társait. Érvényesült a „mozgástér és kényszerpálya" Ormos Mária által tárgyalt dialektikája.[397]

A művelődéspolitikai irányelvek MSZMP központi bizottsági vitájában 1958. július 25-én egyebek mellett ezt hangoztatta Kádár János: „Ha aközött kell választani, hogy egy ilyen közepes nívón szocialista kultúrát adunk, vagy egy egész magas nívón antiszocialistát, én megmondom, hogy a *közepes nívójú szocialista kultúrára* szavazok, hogy ne legyen félreértés, mert itt választani kell néha. Mert a magas színvonalú szocialista kultúrához az út mindenképpen a szocialista tartalmon keresztül vezethet el és nem a nívón keresztül. [...] Adott esetben, átmenetileg, lesz, igaz, egy kis nívósüllyedés, művészszínvonal-süllyedés. Mi ezt nem akarjuk, de egy nagyon magas színvonalú ellenséges kultúra között – ha muszáj választanunk –, megmondom, hogy én a közepes színvonalra fogok szavazni, megmondom én ezt Kodálynak is, még ha le is néz, nem félek én attól."[398] Nem szükséges hosszadalmas interpretáció: jelen van itt még a „szocialista népiesség" Révai kapcsán bemutatott koncepciója, bár már elsősorban közvetlen napi politikai érdekből, s nem kultúraelméleti és stratégiai megfontolásból.[399] Volt is emiatt kultúravesztés, ha nem is olyan mértékű, mint az 1950-es évek

[395] In Vass Henrik (szerk.), *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962,* Budapest, Kossuth, 1973, 243–271.

[396] Lásd erről a *Nép, népiség, populizmus* című fejezetet.

[397] Ormos Mária, *Mozgástér és kényszerpálya a modern kori Magyarország történetében. 2. rész, 1945 után.* Előadás a Politikatörténeti Intézetben 2013. február 14-én. www.polhist.hu (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

[398] Kádár János felszólalása a KB-ülésen: MOL 288. f. 4/28. ő. e. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságnak 1957–1958. évi jegyzőkönyvei,* szerk. Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György, Ujváry Gábor, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997, 494. A pontos lelőhely megadását Ripp Zoltánnak köszönöm.

[399] A Kádár-beszéd értelmiségpolitikai kontextusához lásd Kalmár Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990,* Budapest, Osiris, 2014, 135–136.

első felében. A cenzúra, ott és akkor Marosán György személyében, például olyan fontos, sőt egyébként szocialista „üzenetű" dokumentumkötetet is betiltott, mint az éppen kommunista idollá emelt József Attilára visszaemlékezők gyűjteményét.[400]

Az 1960-as évek során azután, párhuzamosan az óvatos gazdasági, társadalmi és politikai reformokkal, a kultúrafelfogásokat tekintve is tágultak a falak,[401] bár továbbra is domináns maradt a *szocialista kultúra ideologikus normarendszere,* még ha egyre kevésbé kötelező, számon kért kánonként is. Pártállásfoglalások és határozatok sora kísérelte meg értelmezni s egyúttal hivatalosan kanonizálni a korai Kádár-korszak államszocialista kultúrafelfogásának tételeit.[402] Az 1970-es évekig élt a *szocialista realizmus* ideologémája és a *népművelési* szemlélet, majd ezek is módosultak, illetve pluralizálódtak. Az előbbit fölváltotta a „tágan értett humanizmus", a „nyitott, belsőleg sokszínű *szocialista világkép*" történelmi méltatása és kortársi értékigénye. Az utóbbit pedig a *közművelődés* aktívabb, „civilebb" és kreatívabb, kevésbé ideologikus és a nemzeten belüli kulturális mobilitást hangsúlyozó felfogása.[403]

A *nemzeti kultúra* fogalmát is egyre tágabban kezdte értelmezni a hivatalos politika. A Rákosi-korban a doktriner szocializmusfelfogást és szovjetutánzást egy harsány, kurucos-szabadságharcos ideológiájú, valójában nacionalista beszédmód és történelemszemlélet „színezte", kompenzálta. Ekkor s később is a *nemzeti identitás és érzés* az internacionalizmussal való állandó, verbalizált egyensúlyban kerülhetett csak elő. Mindez természetesen nem csak magyar jellemző volt, a többi államszocialista országban is többé-kevésbé ez uralkodott; egészen extrém módon a mindinkább bezárkózó és kisebbség- (különösen magyar-) ellenes Romániában. Láttuk: a keresztény-nemzeti (és részben a radikális nemzeti populista) kultúrafelfogás a plebejus, a liberális, a szocialista kulturális törekvéseket zárta ki a nemzeti kultúra köréből, illetve mindazt, amit „idegennek", többnyire zsidónak minősített. A korai, a szektás osztályharcos és a bürokratikus államszocialista ideológia viszont a reakciósnak bélyegzettel viselkedett hasonlóképpen. Ahogy azonban a *nemzeti kérdés és tudat* megítélése fokozatosan változott a szovjet érdekszférában (összefüggésben az óvatos reformkísérletekkel, a koegzisztencia ideológiájával és a globalizáció terjedésével is),[404] a *nemzeti kultúráé* is módosult. Bár Trianon – minden hangzatos mai állítással szemben – sosem volt teljesen tabu (már csak azért sem, mert Lenin is elítélte), nyíltan és tárgyszerűen csak a hetvenes évektől kezdtek róla beszélni. Ezzel is összefüggött, hogy a *nemzeti kultúra* fogalmába a baloldali felfogás mindinkább beleértette a határon túli és az emigrációs magyar közösségekét is, bár óvatosan, de nyitva a *kulturális nemzet* fogalma irányába.[405] (Az más kérdés, hogy a szolidáris, védekező, patrióta nemzetiségfelfogás mellett volt-van magyar nacionalizmus, sérelmi demagógia, sőt olykor kódolt vagy nyílt irredentizmus is, amit nagyszerűen ki tud használni a román, a szlovák stb. elnyomó államnacionalizmus is.)

Az 1960-as évek derekától, végétől (ha nem is teljesen, illetve konfliktusok nélkül) lassan elhalt a nemzeti kultúrából történt balos kirekesztés, tágult a „haladó" kultúra fogalma, s magának a nemzeti kultúrának a „tartománya" ideológiai helyett értékalapokra helyeződött. Továbbá: nemcsak a marxista szándékú (vagy taktikai okokból ilyen öndefinícióјú) árnyalatok, sőt felfogások között lehettek s voltak viták, hanem burkoltan-nyíltan megjelentek más világnézetű áramlatok is. A kor jellegzetes – s ma már, főleg a fiatalok számára alig érthető – diskurzusai folytak arról, hogy az uralkodó „egypártnak" a marxizmus monopóliuma helyett „csak" a hegemóniájáért kell küzdenie, továbbá hogy a szövetségi politika, a publikációs lehetőségek szélesedése együtt kell hogy járjon az ideológiai vita, a kritika megerősödésével. Mindez – olykor fedőszövegként, olykor paradoxonként – *gazdagította a kulturális kínálatot;* a befogadói oldal szélesítését, a fogékony közönség bővítését szolgálta, tehát egyfajta szellemi nyitással, sőt egyes területeken felszabadulással járt.

Kalmár Melinda mutatja be érzékletesen, hogy az 1960-as évektől kezdve miként formálódott át a közbeszéd: a racionális beszédmód javára visszaszorult az „irodalmias, epikus diskurzus", illetve a művészet politikai indoktrináltsága.[406] A magyar nyilvánosság – bár továbbra is tabukkal, éles konfliktusokkal[407] és esetenként adminiszt-

[400] Szabolcsi Miklós (szerk.), *József Attila emlékkönyv,* Budapest, Szépirodalmi, 1957. Csak az 1980-as években lehetett hozzájutni a zárolt példányokhoz. Az emlékkönyv sorsáról lásd Tverdota György, *Harminc év házi őrizetben. A József Attila Emlékkönyv sorsa,* in Halmos Ferenc (főszerk.), Katona Imre József, Sipos Lajos (szerk.), *Száz rejtély a magyar irodalomból,* Budapest, Gesta, 1996, 196–197.

[401] Kovács András emlékezetes filmjének, a *Falak*nak (1968) a címe vált a diktatúra puhulását metaforizáló szlogenné.

[402] *Pártdokumentumok az ideológiai és kulturális munkáról* [1958–1961], Budapest, Kossuth, 1962; *A szocialista realizmusról. A Kulturális Elméleti Munkaközösség vitaanyaga,* Társadalmi Szemle, 1965. 2. sz. 30–60.

[403] Lásd Füleki József–Herczeg Ferenc (szerk.), *Közművelődési kézikönyv* [benne az 1974-es közművelődési párthatározat és az 1976-os törvény], Budapest, Kossuth, 1977.

[404] Lásd erről Kalmár Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990,* Budapest, Osiris, 2014, 465–475.

[405] *A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései. A Magyar Szocialista Munkáspárt mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása* [a testület vezetője Aczél György volt], Társadalmi Szemle, 1974. 10. sz. 32–47. In *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971–1975,* szerk. Vass Henrik, Budapest, 1978, 830–849.

[406] Kalmár Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990,* Budapest, Osiris, 2014. Például 252–255.

[407] Friss esettanulmány a Kádár-korszak színházkultúrájáról, a művészek és a művelődéspolitika birkózásáról: Eörsi László, *„Megbombáztuk Kaposvárt". A kaposvári Csiky Gergely Színház és a kultúrpolitika,* Budapest, Napvilág, 2013. Tanulságos, hogy ez a konfliktussorozat a rendszerváltozás után is folytatódott; Eörsi a színház 1990 utáni történetével sem marad adós. Annak idején, az 1980-as években a művészet ereje és a művelődéspolitikai minőségérzék, illetve belátás végül is győzött, nem tiltották be a „botrányt" kavaró, elhíresült *Marat/Sade* produkciót, s a színház vezetése és koncepciója sem sérült (bár Eörsi István dramaturg kényszerű eltávolítása volt egy tisztáldozat). 2007 után azonban a városi Fidesz-vezetés, majd 2010 után az országos jobboldali színházpolitika – kétes dicsőségként

ratív beavatkozásokkal – egyre inkább teret adott a modern nyugati magaskultúra és a szórakozás, a tömegkultúra, a rockzene különböző változatainak. Ez a folyamat – elvi-politikai deklarációkkal és a mindennapi gyakorlatban is – fokozatosan áthangolta a hivatalos szocialista kultúrafelfogást.[408] Mindez a felemás demokratizálás és a progresszív reformok tünete volt, miközben teret nyitott az egypártrendszeres szocializmus legitimitását megkérdőjelező ellenzéki nézetek megjelenésének és izmosodásának is. Egyszerre volt jellemző a kultúra „dezideologizálása" (ennek volt jellegzetes formulája a „posztmodern", amellyel a következő fejezet foglalkozik), illetve újra- és átideologizálása, de immár nem csupán reformszocialista és újbaloldali konnotációkkal, hanem konzervatív, liberális és radikális népi-nemzeti tartalmakkal is.

A többféle baloldali igényű kultúrafelfogás között egyre jobban hátrált az a megmerevedett, dogmatikus szellemű, direkt ideológiai olvasatokat követelő norma, amellyel már Szabó Ervin, József Attila, Fejtő Ferenc, Kassák Lajos, Lukács György is vitatkozott. Bővült viszont a modern természet- és társadalomtudományok, a strukturalizmus, a modern pszichológia és a szemiotika kulturális tanulságait, a tömegkommunikáció, a rockzenei és az ikonikus kultúraváltás, valamint a fiatal generációk élményeit, tapasztalatait integráló baloldali felfogások tere. A különböző formális és informális szellemi körök, műhelyek, köztük vidéki folyóiratok, helyi művelődési intézmények és civil kezdeményezések sorában feltétlenül kiemelést érdemel a Népművelési (majd Művelődéskutató) Intézet, valamint a *Valóság*, a „régi" és 1972-től az „új" *Kritika*, valamint – az 1984-es drámai szerkesztőségváltás előtt és után – a *Mozgó Világ* című lap. Belső és külső munkatársaik szakmai hitellel és eredményességgel is részt vettek egy *modernebb baloldali kultúrafelfogás* kereteinek és tartalmainak a kidolgozásában.

Az elsőként említett két műhelyben és a negyedikben, illetve a már nevesített „harmadik reformnemzedékben" meghatározó szerepet játszott Vitányi Iván, a magyar kultúratudományok doyenje. Lefegyverzően sokoldalú alkotói munkássága, baloldali karakterén túl, azzal szerves egységben máig „találkoztató" jellegű. Közvetítés, de nem eklektikus kibékítés, hanem ellenkezőleg, a vitákat felvállaló szakmai és értelmiségpolitikai *hídépítés* jellemző Vitányi felfogására sokféle kulturális alakzat, modell és értékminőség között. Csak szemelgetek mindabból, ami példaként említhető e „hidak" végpontjai közül: a könnyű műfajok, a beat, a rock és a modern klasszikus zene; az autentikus néptánc, népzene és a kortárs avantgárd tánc; a népi és

– „legyőzte" Kaposvárt, s a középszerű, giccses lojalitásnak játszotta át ezt a nagy és progresszív hagyományú, kultúrtörténeti jelentőségű, nemzetközi tekintélyt is kivívott színházat. A társulat felbomlott; mint annyi területén a nemzeti kultúrának, ez az érték is pusztulásra lett ítélve.

[408] Ennek a folyamatnak néhány dokumentuma: Agárdi Péter (szerk.), *Művészetpolitikánk időszerű kérdései. Tanulmányok,* Budapest, Kossuth, 1977; Uő (szerk.), *Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok 1977–1983,* Budapest, Kossuth, 1984; *Az MSZMP művészetpolitikájának időszerű feladatairól. Az MSZMP KB mellett működő Művelődéspolitikai Munkaközösség állásfoglalása,* Társadalmi Szemle, 1984. 10. sz. 3–23.

az urbánus műveltség; Karácsony Sándor, Bibó István és Lukács György integrálható tradíciói; az esztétika (benne különösen a zene- és tánctudomány) és a szociológia; a társadalombölcselet és a közírás; a gazdasági modernizációs reform és a kreatív kultúravédelem; a „harmadik prométheuszi forradalom", a folyamatos reformokban realizálható demokratikus szocializmus és az újkapitalizmus humanizált változatáért vállalt küzdelem.

Természetesen voltak, vannak Vitányi munkásságában is tévedések, utópiák és önkorrekciók, de ezek a modern, innovatív baloldali kultúrafelfogás velejárói nála. Döntő szerepe volt a népművelést fölváltó korszerű közművelődési szemlélet meghonosításában, illetve intézményei kiépítésében, működtetésében. Saját tudományos és szervezőmunkája mellett a kultúrpolitika irányítóit igyekezett (konfliktusokat is vállalva) abba az irányba befolyásolni, hogy a hatalom egyrészt ismerje fel a kultúra gazdasági innovációs, modernizációs és demokratizáló szerepét, s hagyjon fel a „maradványelv" politikai és finanszírozási gyakorlatával, másrészt hogy depolitizálja és legalizálja az új kulturális irányzatokat, formákat, műfajokat, illetve mindazt, amit ő *heteronóm kultúraként* definiált.[409]

Vitányi 1983-as könyve záró bekezdéseinek egyik passzusa szakmai szállóigévé is vált – sajnos nem sok gyakorlati sikerrel. A művelődésszociológiai „vizsgálatok és a mindennapi tapasztalatok egyaránt arról győznek meg – fogalmazott –, hogy a kultúra, a szocializmussal és a nemzettel való azonosságtudat (identifikáció), a világkép és világnézet, az alkotókészség (kreativitás), a részvételi készség (participáció) és a (kulturális) demokrácia összetartozó fogalmak, együttesen határozzák meg az ember életmódját, társadalmi orientációját, magatartását. Így együtt válnak termelőerővé és szabják meg a társadalmi fejlődés lehetőségeit. [...] A helyzet tehát olyan, hogy nem maradhatunk benne szenvtelenek. Nem valami széplelkű kultúrsznobizmusból paposkodunk a kultúra mellett, hanem a szocializmus és a nemzet érdekéből. A közművelődés ügye nem járulékos AZÉRT-EZ-IS-HADD-MENJEN-CSAK, hanem a nemzet sorsának, jövőjének egyik kulcskérdése. Nem abból kell kiindulni, hogy mennyi pénz kell kultúrához, hanem hogy mennyi kultúra kell a pénzhez (értsd: a meglévő erőforrások ésszerű felhasználáshoz, gazdasági fejlődésünk feltételeinek megteremtéséhez)."[410] (Kiemelés az eredetiben.)

Harminckét év múltán is egyetemes, egyben baloldali „igazságként" olvasható és érvényesítendő ez a program. Egyúttal – túl a direkt napi politikai üzenetet is használó szocialista frazeológián – ismételt *találkozási pont* a konzervatív, a liberális, a népi-nemzeti és a baloldali kultúrafelfogás progresszív értéknormái és maradandó tételei között. Ezt az egyensúlyteremtő, szintetizáló ethoszt bizonyítja Vitányi számos

[409] Vitányi Iván gazdag életművéből e helyütt csak két válogatásra hivatkozom: *Kultúraelméleti és művelődésszociológiai írások,* Pécs, PTE FEEK, 2005; Uő, *A magyar kultúra esélyei. Kultúra, életmód, társadalom,* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2006.

[410] Vitányi Iván, *Vitairat a mai magyar művelődésről,* Budapest, Gondolat, 1983, 270–271.

új munkája is,[411] illetve szerepe a rendszerváltozás békés átmenetében és a modern baloldaliság, a korszerű szociáldemokrácia szellemi-kulturális kereteinek kidolgozásában.

A Kádár-korszak vitathatatlanul legmarkánsabb és legnagyobb hatalommal rendelkező művelődéspolitikusa Aczél György volt. Pragmatikus, a nemzetközi és a belpolitikai keretek mozgására érzékeny – de *a falak tágítását* is láthatóan kezdeményező – politikus, erényekkel és tévedésekkel egyaránt. Pályájának máig legalaposabb (néhány kérdésben persze vitatott) földolgozása Révész Sándor munkáját dicséri.[412] Miként Klebelsberg, Aczél sem volt teoretikus, de ő is nagy – viszont Klebelsberggel szemben *autodidakta* módon szerzett s elsősorban irodalmi – műveltséggel rendelkezett. Aczél kultúrpolitikusként – Révaitól eltérően – nem volt teljesen egyedül a pályán, voltak a hatalmon belül is ellenfelei, vitapartnerei (részben maga Kádár János), de az 1960-as évek közepétől a nyolcvanas évek derekáig mégiscsak az övé volt a döntő szó a kultúra ügyeiben. Kultúrafelfogását, ha egyáltalán lehet rekonstruálni, egy művészeti áganként eltérő modernitású, *eklektikus, de minőségi szemlélet* jellemezte, egyúttal *plebejus érzékenység* – hiszen ő maga is alulról jött! – a tömegek művelődésének helyzete és a társadalmi mobilitás kulturális felerősítésének követelménye iránt. Minden kultúrpolitikus teljesítményét elsősorban gyakorlati tetteiből, intézményépítő vagy -romboló, értékrend-alakító döntéseiből, módszereinek adekvát vagy inadekvát voltából lehet megítélni. *Egy kor kultúrája nem azonos* – még az erősen ideologikus pártállami rendszerben sem – *a művelődéspolitikával;* az utóbbinak az előbbire – szerencsére – nincs kizárólagos hatása, tehát a Kádár-korszakot föltáró művelődéstörténet-írásnak aligha az Aczél tevékenysége az elsődleges tárgya. A *kultúrafelfogás* pedig nem közvetlenül politikafüggő, ha van is kölcsönhatás közöttük.

Hogy Aczél Györgynek milyen volt a személyes *kultúraképe,* ami – így vagy úgy, de – alakította (ha nem fedte is le) művelődéspolitikai gyakorlatát, azt leginkább a nevéhez köthető publikációkból lehet kikövetkeztetni. A modern politológia, a történelem- és irodalomtudomány, a politikai tervezés intenzíven használja a *nyelvi tartalomelemző módszert,* a content analysist, illetve az úgynevezett szövegbányászatot; voltak (lehetnének) már ilyen részleges kísérletek Eötvös József, Wlassics Gyula, Klebelsberg Kuno, Hóman Bálint, Révai József munkásságának történeti kutatásakor is. A nyelvpolitikai erőtér s annak egyéni variációja szemléletesen mutatja föl korát és használóját. Aczél György esetében is érdemes lenne kezdeményezni egy digitális content analysist, mert abból (a kulcsfogalmak, a hivatkozások, a jellegzetes érzelmi telítettségű formulák stb. számbavételével és a sorok közötti lehetséges olvasatok feltárásával) sok minden kikövetkeztethető szerzőjük gondolkodásáról, kulturális értékrendjéről és politikai szándékáról.

[411] Vitányi Iván, *A feudalizmus továbbélése a mai Magyarországon,* Budapest, Noran Libro, 2012; Uő, *A küszöbember. Életem történetei Horthytól Orbánig,* Budapest, Noran Libro, 2014.

[412] Révész Sándor, *Aczél és korunk,* Budapest, Sík, 1997. Vö. négy kritika a könyvről: Mozgó Világ, 1997. 5. sz.

Bár Aczél igen széles beszédírói és bedolgozói szakemberhálózatot működtetett, ami tőle élőbeszédben elhangzott, és a nevével nyomtatásban megjelent, számos politikustársától eltérően egyértelműen *az övé volt,* olyannyira, hogy több beszédét szinte kívülről tudta. Egy ilyen nyelvi elemzés híján e helyütt csak annyit kockáztatok meg, hogy Aczél egyrészt lehetőleg mellőzte a tisztán elméleti-ideológiai doktrínákat, viszont rengeteg irodalmi példával és idézettel, sok metaforával operált. Feltűnő érzékenységgel igyekezett a szocializmus, illetve az általa elképzelt, az egypártrendszerben is tág, sokszínű kultúra számára mozgósítani a *nemzeti klasszikusokat és az egyetemes progresszió* néhány kiemelkedő értékét.[413] Ebben a vonatkozásban is igyekezett elkülönülni elődjétől, a nála sokkal képzettebb, ugyanakkor rigidebb s ridegebb Révai Józseftől, továbbá a kádári pártvezetés más tagjaitól és a többi szocialista ország kultúrpolitikusától. Tőle sem állt távol azonban – politikusként ez bevett műfaja volt – az éles vita, esetenként a nyilvánosság előtti megbélyegző címkézés.

Amennyire lehetett, Aczél belülről fakadóan, személyes meggyőződésből és kapcsolati hálója kulcsfiguráinak értékszemléletére hallgatva támaszkodott a *modern baloldali kultúrafelfogás* ama intencióira, amelyeket a fentiekben tömören jellemeztem. Ő fogadtatta el a politikával a *népművelés* helyett a *közművelődés* tágabb és demokratikusabb szemléletét. Nyitott volt a kultúrára is ható gazdaságpolitikai reform iránt, jóllehet az „áru-e a kultúra?" dilemmáját, az úgynevezett szocialista piacgazdaságnak a kulturális fogyasztásra gyakorolt ellentmondásos hatását ő sem tudta teoretikusan és gyakorlatilag integrálni egy modern, működőképes baloldali kultúrafelfogásba. A népi-nemzeti művelődésszemlélet – nem az ideológia – egyes tételeire szintén épített, amit a Németh Lászlóval és Illyés Gyulával kialakított (persze politikai érdekektől is átszőtt) személyes kapcsolattal is hitelesíteni igyekezett. Ez alapozta meg sok ellentmondással megterhelt, de az *adott nemzetközi és hazai lehetőségek között* történelmileg mégiscsak előremutató művelődéspolitikáját, az oktatás-, a tudomány-, a közművelődés- és a művészetpolitika három évtized alatt jelentős mértékű modernizálását. Szuverenitása és – olykor zavarba ejtő – szubjektivitása „legendás" és „veszélyes" volt, de miként egyetlen politikus, ő sem volt egyedül, partnerek, beosztottak, vitatkozó segítők vették körül.

A saját kulturális szakmai reputációval rendelkezők között – Vitányi Ivánon túl[414] – említésre méltó Köpeczi Béla, aki kultúrpolitikai tisztségei mellett mint tudós történész, Tóth Dezső pedig mint irodalomtörténész és kritikus dolgozott. Pozsgay Imre az 1970-es évek elején szokatlanul új, modern politikai nyelvezettel, érzékeny valóságlátással és bátor, demokratizáló reformgondolatokkal tűnt fel. Néhány éven

[413] Jól reprezentálja ezt a törekvését portrékötete: Aczél György, *Jövőt mutató elődök. Arcképvázlatok a magyar kultúra történetéből,* Budapest, Gondolat, 1986. Válogatások egyéb írásaiból: Uő, *Folytatás és megújulás,* Budapest, Gondolat, 1980; Uő, *Szocializmus, nemzet, kultúra,* Budapest, Kossuth, 1985.

[414] Sajátos kapcsolatuk történetének friss reflexiója: Vitányi Iván, *A küszöbember. Életem történetei Horthytól Orbánig,* Budapest, Noran Libro, 2014, 228–233.

át harcias, már-már túlteljesítő szerepet vállalt a radikális népi-nemzeti ideológiák, illetve a „népies kommunisták" képviselőivel (Fekete Gyula, Király István s mások) vívott szellemi-ideológiai csatározásokban és sajtóvitákban. Kultuszminiszterként maradandó kezdeményezések is fűződnek a nevéhez. Saját, eredeti kultúrafelfogást azonban nem lehet rekonstruálni munkásságából; valójában inkább a politikai rendszer pluralizálása, majd a rendszerváltozás – saját hatalmi ambíciójával is összefüggő – levezénylése foglalkoztatta. A hetvenes évek végétől egyre jobban és látványosabban közeledett az általa korábban támadott radikális népi-nemzeti ideológiákhoz s főleg képviselőikhez. Pozsgay rendszerváltozás utáni pályája élesen el is távolodott a baloldaltól és korábbi önmagától: a „kommunistázó", a „liberalizmust" szitokszóként használó „nemzeti" jobboldal mellé állt, Orbán Viktor támogatója lett.[415]

Visszatérve Aczél György, illetve a Kádár-kor kultúrafelfogásaihoz: Aczél szemlélete és gyakorlata nem intézhető el azzal, hogy viszonylagos liberalizmusával – úgymond – a rendszer legitimitását igyekezett biztosítani, s egyúttal elfedni diktatórikus vonásait. Többször fölhozzák ellene, hogy a szocialista tömb többi országánál vonzóbb magyar kulturális arculat és művelődéspolitika csak Potemkin-falu, leplező taktika lenne a szigorú egypártrendszer függönye előtt. Természetesen, következményként ez is benne volt szerepvállalásában, de nem ez volt a szándék és a fő eredmény. Az a relatív autonómia, amelyet a politikai játéktéren belül elért, progresszív kezdeményezésekkel, de nagyon sok, indulatos „jó" és „rossz" elfogultsággal is együtt járt. Szövegeiből, beszédeiből is jól látszik, hogy a társadalompolitikai és nemzetközi kérdésekben markánsabb reformtételeket vallott (talán éppen azért, mert ezek nem az ő reszortjai voltak), mint a művelődéspolitika területén. Általános társadalom- és kultúrafelfogása a kor politikai lehetőségeihez képest viszonylagosan nyitott volt, művészetszemlélete viszont meglehetősen sok konzervatív vonást tartalmazott. Hozzá képest más kultúrpolitikusok, illetve az Aczélhoz közel álló tanácsadók, munkatársak, a fiatalabb párt- és állami közszereplők egy része – szóban, írásban, praxisban – szemléletileg fogékonyabb volt a modernitás, a századvégi életérzés, a neoavantgárd, a tömegkultúra, a pluralizmus, az információs társadalom újdonságai s más kulturális innovációk iránt (például Vitányi Iván, Almási Miklós, Szabolcsi Miklós, Tóth Dezső, Gyurkó László, Ancsel Éva, Vámos Tibor, Kardos György, Knopp András, Barabás János, Lendvai Ildikó, Bánfalvi István). Igyekeztek is hatni rá, nem teljesen eredménytelenül.

Aczél György kultúrafelfogásának legfőbb gyengéje a – hagyományos magyar – *művészetközpontúság,* a gazdaság–társadalom–életforma–oktatás–kultúra–tudományos kutatás–innováció mélyebb összefüggései és perspektívái iránti figyelem és kreativitás erőtlensége. Mégis: művelődéstörténetileg igazolható, hogy Aczél, személyesen is megélve a baloldali önművelés felszabadító élményeit és kínjait, ismerve a

[415] E „folytonosság" legfrissebb dokumentuma: http://index.hu/belfold/2015/06/03/pozsgay_imre_nem_voltam_kommunista_80-ban_sem/ (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

munkásmozgalom, a szocialista irányzatok és ideológiák két világháború közötti belső küzdelmeit, erős szubjektivitással átszőtt, érzékeny *minőségelvű és hagyományőrző baloldali kultúrafelfogást* vallott. Ott és akkor ezt összekapcsolta az államszocializmus tekintélyelvű, de reformokra is törekvő periódusának magára vállalt politikai kötelezettségeivel. A korszak politikai tabuinak tilalmát ő is képviselte (bár igyekezett szűkíteni a körüket); amit pedig (jól-rosszul) dekadenciának érzékelt, amit kiábrándulásként „olvasott", attól harsányan idegenkedett. A hiteles drámai küzdelmeket, a hagyományos realizmust fölbontó – nem csak képzőművészeti értelemben vett – „konstruktivizmust" viszont át tudta élni, és képes volt szenvedélyesen támogatni. Mindez nem feltétlenül tudatosodott benne, ám – a puhuló diktatúra mechanizmusában – *nyitni képes kulturális értékfelfogása* sok helyütt szétterült a hivatalok, a pártapparátus, az intézmények bázisában és a politikai közbeszédben. Általánossá azonban nem válhatott.

A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN

A marxista ihletettségű, de sokágú baloldali kultúrafelfogás bázisát és hitelét drámaian megrendítette az 1989–1990-es rendszerváltozás, illetve az ezt kísérő antikommunista, antiszocialista kampány. E baloldali reformer, önkorrekciós megújulásra képes idősebb vagy éppen fiatal teoretikusai és alkotói ezzel a konzervatív, jobboldali mainstreammel szemben továbbra is markáns, sőt néhányan egyre inkább radikalizálódó szellemiséget képviselnek. A *szocialista,* illetve a *baloldali-liberális kultúrafelfogás* gondolkodói, személyiségei közül többen aktívak és kreatívak, nem egy termékeny vitát kezdeményeztek, némelyik képviselőjük (például Bozóki András, Harsányi László, Hiller István, Lendvai Ildikó, Vitányi Iván) közfunkciót is betöltött, mások radikális ellenzéki és/vagy civil szerepet vállaltak-vállalnak. Születtek értékes, szakmailag megalapozott *baloldali kulturális stratégiák* is,[416] de meglehetősen aggályos, a kormányzati viszonyokra jellemző, hogy – a minisztercserék miatt is – két éven belül hármat is letettek az asztalra. Egyébként sem tudtak átütő erejűvé válni; összkormányzati és gazdasági akarat, megfelelő pénzügyi támogatás híján nem voltak képesek megállítani a kulturális polarizálódás és pauperizálódás folyamatát, s hatékonyan válaszolni a mediális-digitális-mobilkommunikációs kultúraváltás kihívásaira.

A szocialista–szabaddemokrata kormányzás időszaka alatt a hagyományos intézmények terén, főleg az oktatásügyben és a kultúrafinanszírozásban voltak *időleges*

[416] *Magyar kulturális stratégia. A kultuszminisztérium mellett működő, Harsányi László vezette Kulturális Stratégiai Tanács dokumentuma* [2004 ősze–2005. február], in Agárdi Péter, *A magyar kultúra és média a XXI. század elején,* Pécs, PTE FEEK, 2005, 265–294.; Bozóki András és mások, *A szabadság kultúrája. Magyar Kulturális Stratégia 2006–2020,* KÉK Kultúra és Közösség, 2006. március. 2. sz. 5–29.; Hiller István, *A kulturális modernizáció irányai. 2006. december 13.,* Szín – Közösségi művelődés. A Magyar Művelődési Intézet folyóirata, XII. évf. 2–3. sz. 2007. június. 13–24.

eredmények, amelyekben szerepet játszott a progresszív liberális és/vagy baloldali kultúrafelfogások ihlete (de 2010 után a Fidesz kormányai ezeket is visszavették). Az információs társadalom új terein s főleg a fiatal nemzedékek kultúráját illetően azonban feltűnő a gondolkodásbeli-stratégiai és a gyakorlati deficit – a baloldalon is.

A 2000 utáni évtized harmadik harmadától meggyengült, majd válságba került a szocialista politikai mozgalom, párhuzamosan – egyszerre okként és okozatként – a jobboldali tekintélyelvűség megerősödésével, majd hatalomra kerülésével. A Fidesz-kormányzatra egyre agresszívebb, immár nyíltan *illiberális,* az elemi szabadságjogokat s főleg a politikai jogok tényleges gyakorlását korlátozó államfelfogás és politikai önkény a jellemző. Ez a helyzet a korábbinál is nehezebb társadalmi, szellemi és erkölcsi kihívás elé állította a *baloldali kultúrafelfogást,* illetve a különféle szocialista értékrendek és jövőképek elkötelezettjeit. Az emberiség, a világcivilizáció előtti globális dilemmák, a tőke megállíthatatlan nemzetköziesedése, a regionális polarizációk, a pénzügyi-gazdasági válságok, a társadalmi struktúrák átalakulása, a szociális olló tágulása, vagy éppen a prekariátus önálló rétegként-osztályként való megjelenése mindenütt újraírják az ideológiákat és a szcenáriókat, átrendezik az érdekeltségi és a szellemi-politikai viszonyokat. Megújítják a baloldaliság narratíváját és értékrendjét is. Nem szűnik meg, de átalakul a jobb- és baloldal korábbi dualizmusa, a négy kultúrafelfogás külső ideológiai kerete és belső szerkezete. A magyar újkapitalizmusnak az a brutálisan nyílt fordulata, amely a XXI. század második évtizedében megy végbe, mindazonáltal tisztábbá, markánsabbá is teheti a szellemi frontokat, megteremtheti az *új baloldali gondolkodás és kultúrafelfogás* korábban elképzelhetetlen, kreatív változatait.

Ebben a kontextusban helyezhető el mások mellett a magát radikális antikapitalista értelmiségiként identifikáló – a „hivatalos" és „parlamenti baloldaltól" a baloldali jelzőt (nem mindig igazságosan) megvonó – Tamás Gáspár Miklós kultúrafelfogása is. A nemzetközileg is jegyzett filozófus és közíró az államszocializmus egykori ellenzékijéből jobboldali liberális SZDSZ-es politikus lett, majd elbúcsúzott ettől a kötődéstől, és balra fordult. Mára a polgári berendezkedés egyik, ha nem a legélesebb rendszerkritikusává nőtte ki magát, aki viszont gyakran illuzórikusnak tűnő, a realitásokra alig tekintettel lévő jövőképet és forgatókönyveket fogalmaz meg. Szenvedélyét azzal is hitelesíti (s ebben maradéktalanul azonosulok vele), hogy immár két évtizede esszék sorában, fesztelenül és „új nyelven" ébresztgeti s értelmezi újra a progresszió, ezen belül a baloldal, *a szocialisták progresszív eszmei és kulturális tradícióját* Marxtól Adyn és Mónus Illésen át Bibóig s tovább.

A „megmaradt" s megújuló baloldal kultúrafelfogásaiban továbbra is közös nevező *a művelődés emancipációs, modernizációs és demokratizálási előfeltétel*ként való tételezése, miközben a társadalmi érdekellentétek és küzdelmek reflexeként, generálójaként, konfliktuskezelőjeként is számolnak vele. A szocializmus mint világkép és értékrend eleven *tradíció és kultúra.* Olyan örökség, amely egyszerre képez folytonosságot a korai „osztályharcos" kereszténység, a humanizmus, a protestantizmus, a

felvilágosodás és a liberalizmus vonulatával,[417] s gerjeszt ugyanakkor gyökeres újítást, produkál esetenként ellenkultúrát, akár szakítást is. Tengelyében a mindenféle társadalmi kizsákmányolás kulturális válaszfalai, az esélyegyenlőség gátjai lebontásának, az emberi szabadság valódi és teljes kibontakoztatásának projektje, és az ezeket a célokat szolgáló intézményrendszer kiépítése, működtetése áll. A baloldali, a szocialista kultúrafelfogásnak tehát korántsem a diszkontinuitás, nem a múlttal való szakítás, nem valamiféle értékrendrombolás a specifikuma (ha voltak is ilyen törekvések), s még kevésbé egy állítólagos nemzetietlen elfajzás. Sőt: *kontinuitásaiban és diszkontinuitásaiban* is szerves, illetékes része a nemzeti kultúrának, ugyanúgy, mint a más világnézeti ihletettségűek, a konzervatív, a liberális vagy a népnemzeti orientációjúak. Egyébként is: van közöttük kölcsönös egymásra hatás, több közös értékállítás is jellemző rájuk, egyes pontokon pedig – láttunk rá példákat – *találkoznak* is.

Abból a válságból viszont, amelybe a XXI. század elején a nemzetközi és főleg a hazai baloldal került, csak gyökeres megújulással van esély kikerülni. Erős valóságismeret és ráépülő stratégiai vízió szükséges hozzá, ami döntő mértékben kulturális vállalkozás is. Csakis a baloldali kulturális tradíciókat kritikailag fölvállaló és a kultúrafelfogásba vadonatúj szempontokat (például a digitális-mobilkommunikációs tömegkultúrát, az ökopolitikai gondolkodást, a közösségi hálózati szemléletet stb.) integráló értékrend, narratíva, szimbolikus politizálás és nyelv vajúdhat ki ilyen pozitív esélyt. A megújuló baloldali kultúrafelfogásnak választ (s legalább némi terápiás iránymutatást) kell adnia a mélyszegénységben élők, a lecsúszó alsó középosztály, a prekariátus művelődési helyzetének súlyos gondjaira csakúgy, mint a globalizációs kultúraváltás nemzeti és generációs kihívásaira is. Vannak már jelei, gondolati keretei, tervrajztöredékei, forgatókönyvoldalai ennek a szükséges építkezésnek, de az új baloldali kultúrafelfogás megtervezése, alapjainak a lefektetése és az emeletek felhúzása végképp nem ennek a munkának a kompetenciája.[418] Az is valószínűsíthető, hogy a másik három kultúrafelfogás szintén jelentős átalakulásnak van/lesz kitéve. Eközben viszont a radikális népi-nemzeti ideológiának az egyre inkább szélsőjobbra csúszó keresztény-nemzeti konzervativizmussal kötött frigye aggasztó kulturális jövőt sejtet.

[417] Ezt mások mellett József Attila is deklarálta: *Szerkesztői üzenet,* Szép Szó, 1936. április. In JAÖM III, 183–186.

[418] Legalább név szerint hadd említsek meg néhány olyan – persze egymással is gyakran s élesen polemizáló – baloldali teoretikust, írástudót és kritikust, akikre ebben a vonatkozásban (is) ajánlatos figyelni: Almási Miklós, György Péter, Z. Karvalics László, Tamás Gáspár Miklós, Földes György, Tverdota György, Bozóki András, Rényi András, Schilling Árpád, Misetics Bálint, Tamás Pál, Gulyás Márton, Csepeli György, Lakner Zoltán, Bruck András, Tallár Ferenc, Bánfalvi István, Sebők Miklós, Böcskei Balázs, Antal Attila, Udvarhelyi Tessza, Konok Péter, Papp Réka Kinga s mások. Több baloldali szellemiségű portálon, blogon és rádióműsorban (Klubrádió) tartalmas viták folynak ezekről a kérdésekről.

A POSZTMODERN ÉS A DIGITÁLIS KULTÚRAVÁLTÁS

Némileg szervetlenül illeszkedik a négy, eddig bemutatott kultúrafelfogáshoz a *posztmodern.* Hogy ötödik kultúrafelfogásnak tekinthető-e, felettébb kétséges. A fogalom alapos, tudományos igényességű értelmezéséhez a modernség és változatai, az avantgárd, a neoavantgárd és a posztavantgárd, a második vagy utómodernség stb. történelemelméleti és kultúrhistóriai tisztázására is szükség lenne, ez azonban e helyütt teljesíthetetlen igény. A posztmodern kultúrafelfogás a magyar szellemi életben a korábbi kultúraértelmezések jórészt történelmi okokkal összefüggő átpolitizálódására, a rendszerváltozás ideologikus konfliktusaitól való idegenkedésre és az eddig bemutatott négy modellre adott *sajátos reakcióként* is felfogható. Nemcsak általában igyekszik mentesíteni a kultúrát a károsnak, értékrombolónak tekintett történelmi-világnézeti normáktól, hanem – Jean-François Lyotard nyomán[419] – magukat az úgynevezett haladásideológiákat, távlatokat is megkérdőjelezi, anakronisztikusnak, lejárt elbeszéléseknek, narratíváknak minősíti. Kapcsolódik „az ideológia vége" típusú gondolati konstrukciókhoz is.[420] A posztmodern „teóriájának", illetve világszemléletének, kultúrafelfogásának hazai recepciója maga is tanulságos, s immár az eszme-, a befogadás- és kultúrtörténet tárgya.[421]

[419] Jean-François Lyotard, *A posztmodern állapot* [1979], in *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai,* Budapest, Századvég, 1993.

[420] Lásd erről Bozóki András, *Politikai ideológiák,* in Gallai Sándor–Török Gábor (szerk.), *Politika és politikatudomány,* Budapest, Aula, 2005[2], 109–111.

[421] A hazai szakmai recepcióból: Szabolcsi Miklós, *Jel és kiáltás. Az avangarde és a neoavantgarde kérdéshez,* Budapest, Gondolat, 1971; Uő (szerk.), *A neoavantgarde,* Budapest, Gondolat, 1981; Hegyi Lóránd, *A posztmodernizmus,* in Király István–Szerdahelyi István (szerk.), *Világirodalmi lexikon,* X, Budapest, Akadémiai, 1986, 814–817.; Pethő Bertalan (szerk.), *A posztmodern,* Budapest, Gondolat, 1992; Almási Miklós, *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában* [1992], Budapest, Helikon, 2003[3]; Köpeczi Béla, *A posztmodern–neomodern vitája és a posztszocializmus,* in Illés László–József Farkas (szerk.), *Mítosz és utópia. Irodalom- és eszmetörténeti tanulmányok,* Budapest, Argumentum, 1995, 352–366.; Bókay Antal, *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban,* Budapest, Osiris, 1997, 1–71.; Pethő Bertalan (szerk.), *Poszt-posztmodern. A kilencvenes évek. Vélemények és filozófiai vizsgálódások korszakváltozásunk ügyében,* Budapest, Platon, 1997; György Péter, *Digitális éden,* Budapest, Magvető, 1998; Fleischmidt Margit (szerk.), *Multikulturalizmus,* Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium, 1997; György Péter, *Memex. A könyvbe zárt tudás a 21. században,* Budapest, Magvető, 2002; Kulcsár Szabó Ernő–Szirák Péter (szerk.), *Történelem, kultúra, medialitás,* Budapest, Balassi, 2003; Z. Karvalics László, *Információ, társadalom, történelem,* Budapest, Typotex, 2003; Gyáni Gábor, *Posztmodern kánon,* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003; Balázs Géza–Bódi Zoltán (szerk.), *Az internetkorszak kommunikációja,* Budapest, Gondolat–Infonia, 2005; Pethő Bertalan, *Határjárás posztmodern Végeken,* Budapest, Platon, 2006; Szegedy-Maszák

A hazai szellemi életben a nyolcvanas évek elején feltűnt posztmodern felfogás (korántsem csupán építészeti stílusként) az államszocializmus kánonjával szemben félreérthetetlenül kritikai, sőt tagadó mozzanatot tartalmazott, egyúttal kreativitást és frissességet, új ízlésalakzatokat is hozott. Azután – szinte minden új teória tipikus sorsaként – a „posztmodern" kezdett szómágiává fetisizálódni: a pluralista toleranciát hirdető „posztmodern" a sznob köznyelvben a „mindenkinek igaza van" gondolatszegény és vélemény nélküli zsurnalizmusává, a „nem tudom", a „nem akarom érteni és értékelni" fedőszövegévé, illetve a bennfentesek normatív művészetértésének ideologémájává, értékrenddiktátumának bűvszavává torzult. Ezért természetesen aligha a posztmodern külföldi és hazai teoretikusai a felelősek. Annál is kevésbé, mivel a róla töprengők a valóban nagy horderejű globális digitális, ikonikus és multikulturális kultúraváltást, a kultúra radikális mediatizációját is értelmezni törekednek. Vagyis mindazokat a bonyolult, a világ egyidejű kitágulásával és beszűkülésével, a fenyegetettség növekvő érzetével, a technológiai és kommunikációs forradalmakkal is összefüggő változásokat, amelyekben benne élünk. S amelyek – több mint nyolcvan évvel ezelőttről idézve Németh László érzékeny szavait[422] – a „szorongó tájékozatlanság" kortárs alapélményei.

De hát mi is a lényege ennek a – találó megnevezés híján egyelőre csak bonyolultan körülírható – *mediális, digitális, mobilkommunikációs és ikonikus kultúraváltásnak,* amelyre sajátos reagálás a posztmodern kultúrafelfogás, de amelyre a négy „hagyományosnak" is illik választ keresni s találni? Ulrich Beck szerint egy *másik modernitás,* a *rizikótársadalom* korszaka köszöntött be.[423] Ezen a terepen „működik" a mai nemzetközi és hazai kultúra is. Számomra sajnálatos, de tény: a hagyományos papíralapú könyvkultúra csillagzata (amely azért sosem világította be az egész em-

Mihály (szerk.), *A kultúra átváltozásai. Kép, zene, szöveg,* Budapest, Balassi, 2006; Niedermüller Péter–Horváth Kata–Oblath Márton–Zombory Máté (szerk.), *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban,* Budapest, Nyitott Könyv–L'Harmattan, 2008; Havasréti József–Szíjártó Zsolt (szerk.), *Reflexiók vagy mélyfúrások? A kultúrakutatás változatai a „kulturális fordulat" után,* Budapest–Pécs, Gondolat–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008; Császi Lajos, *Médiakutatás a kulturális fordulat után,* Médiakutató, 2008. 3. sz. ősz. 93–108.; Ormos Mária, *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században,* Budapest, Napvilág, 2009, 317–318.; Fredric Jameson, *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája* [1991], Budapest, Noran Libro, 2010; Csepeli György–Prazsák Gergő, *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban,* Budapest, Jószöveg, 2010; Müllner András (szerk.), *McLuhan üzenetei,* Replika, 76. sz. 2011/3; Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor, *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón és utána,* Budapest, Typotex, 2013; Tallár Ferenc, *A proletariátustól a prekariátusig és tovább…,* Eszmélet, 102. sz. 2014. nyár. 70–95.; Kis János, *Mi a liberalizmus?,* Pozsony, Kalligram, 2014; G. Márkus György, *Ulrich Beck halálára,* Népszabadság, 2015. január 10. 10.

[422] Németh László, *A Tanu* [1932], in Kókay György–Oltványi Ambrus–Vargha Kálmán (szerk.), *Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye,* Budapest, Gondolat, 1978, 574–575.

[423] Ulrich Beck, *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba,* Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, 2003.

beriség égboltját) a korábbinál kisebb fényt áraszt. A Manuel Castells tudatosított a *hálózatiság*,[424] illetve a *másodlagos szóbeliség* kora köszöntött be,[425] amelyik meg-, illetve újraerősítette a vizuális és az akusztikus kultúrák szerepét a nyelvi-fogalmi kommunikációhoz képest. A jövő fogja eldönteni, hogy vajon ez az *új képiség*,[426] – a hátterében a mindenütt szóló gépi könnyű-, illetve dübörgő rockzenével mint *hangfüggönnyel* – az emberiség elbutulásához vezet-e, avagy az elmaradott, a világból eddig kimaradt népek, rétegek felemelkedését, új információs és kulturális közösségek kialakulását hozza. Ez az alternatíva persze így túl absztrakt kérdésfeltevés, illetve *is-is* módon is megválaszolható. Kétségtelen: ez az új kulturális „köznyelv", amely az egykori autonóm és populáris, továbbá a heteronóm kultúra valamiféle hibridjének látszik, a maga „kevertségével", fesztelenségével, hálózatosságával, tekintélyellenességével, asszociatív és vizuális gazdagságával, szmájlis humorával nemcsak szétveti a hagyományos normákat, hanem talán új, minőségeket is teremtő struktúrává is kezd összeállni, s az értékek nemzeti és egyetemes demokratizálásával is jár.

Az ezredvég és az ezredforduló szellemi, gondolkodásbeli változásai között további fontos trend, amelyet – szintén jobb szó híján – *ökológiai kultúraváltásnak* nevezhetünk. Már az 1960-as években megjelentek a globális természeti viszonyokról, a környezetkultúra aggasztó állapotáról szóló elemzések, s a Római Klub a magyar László Ervin részvételével a hetvenes években nemzetközi felhívásokat is kibocsátott.[427] A multinacionális tőkeérdekek, a legszegényebb régiók fejlesztési szükségletei s a tájékozatlansággal elegy közömbösség hosszú ideig mégis gátolták az univerzális aktivitásra ösztönző világlátás és felelősségérzet elterjedését – nálunk is. Végre hazánkban is kezd tudatosodni (de még mindig sok akadály áll ennek az útjában), hogy *a természeti környezet sérülése magát az emberi létezést és kultúrát veszélyezteti.* E felismerés konzekvenciáinak levonásához a szűkebben értett műveltség és kultúra átprogramozására is szükség lenne, azaz *ökológiai kultúrafelfogás*ra. Több helyütt már önálló szemléleti keretként artikulálódik a „zöld"-probléma, sőt szerte a világban zöldpártok is alakulnak, de a különböző hagyományos XX. századi, részben ideológiai konnotációjú kultúrafelfogások (a konzervatív keresztény-nemzeti; a modern liberális; a populista, radikális nemzeti és a baloldali-szocialista), ha vannak is már

[424] Manuel CASTELLS, *Az információ kora,* I–III, Budapest, Gondolat–Infonia, 2005–2007.

[425] NYÍRI Kristóf–SZÉCSI Gábor (szerk.), *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig,* Budapest, Áron, 1998; Z. KARVALICS László, *Bevezetés az információtörténelembe,* Budapest, Gondolat-Infonia, 2004; KOLTAY Tibor, *Médiaműveltség, média-írástudás, digitális írástudás,* Médiakutató, 2009. 4. sz. 111–116. http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_04_tel/08_mediamuveltseg_digitalis_irastudas/01.html (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

[426] BALÁZS Géza–H. VARGA Gyula (szerk.), *Ikonikus fordulat a kultúrában,* Budapest–Eger, Magyar Szemiotikai Társaság–Líceum, 2009.

[427] Donella MEADOWS–Jørgen RANDERS–Dennis MEADOWS, *A növekedés határai harminc év múltán,* Budapest, Kossuth, 2005.

efelé mutató törekvések, még nem integrálták szervesen ezt a szemléletváltást.[428] Még leginkább a bizonytalanságokat és a szorongásokat, az eklektikus életérzést intézményesítő *posztmodern*nek van hozzá füle. Térjünk is vissza hozzá.

Magam nem rokonszenvezem az *infotainment,* a *kulturtainment,* az *edutainment* kommercializálódott műfajaival, csonka fogyasztói értékkínálatával, lefelé nivelláló sztárkultuszával, esetenként felháborító (az emberi méltóságot is áruba bocsátó) televíziós és internetes manipulációival, ízléstelenségeivel, hirdetésdömpingjével. Nap mint nap megtapasztalom viszont, hogy mennyire pozitív szerepe van a világ és a haza közügyei tömegkommunikációs, internetes egyidejű átláthatóságának és megvitathatóságának, a közösségi média rohamos terjedésének. Ideérthető a hagyományos és vadonatúj kulturális minőségek, formák digitális elérhetősége is, legyen szó zenéről, irodalomról, képzőművészetről vagy a legkülönbözőbb tudományágak és információk gyors megismerhetőségéről. A blog, a digitális képregény, az SMS és a zeneifájl-cserélés (túl a szerzői jogi problémákon), a skype-olás, a chatelés és a facebookolás az egyéni művelődés és az önkifejezés, a kreativitás és a nyelvi humor, a sokoldalú *véleményformálás, ízlésalakítás és a közösségépítés új formái*nak nyit teret – a legtradicionálisabb kultúraközvetítő intézményekben, a könyvtárakban is. Még a sokat szidott plázakultúra sem ördögtől való (bár vannak életvitel-rizikói), főleg ha a benne csellengő fiatalok előtti szabadidő-alternatíva rosszabb pólusával, például az utcai galerikbe szerveződés életformájával szembesítjük. Okos társadalmi megrendelés, kontroll és átgondolt, de diszkrét állami-közösségi-civil „stratégia" esetén ez a mobilkommunikációs fordulat új lendületet adhat a hagyományos élő kultúrának, még az olvasásnak is, hadd utaljak csak a vegyes profilú művészeti fesztiválok növekvő népszerűségére hazánkban, az otthon ülő, tévéző életmódból kizökkentő, aktivitásösztönző szerepére, avagy a különböző amatőr mozgalmak, irodalmi színpadok és jazzklubok, a televíziós tehetségkutatók népszerűségére.

Mindezzel együtt is tény: ennek a *kultúraváltásnak* jellegzetes kísérőjelensége a hagyományos művészeti és tudományos magaskultúra relatív leértékelődése, az okkult és tudománytalan, egyenesen sarlatán nézetek, a szélhámosságok piaci és tömeglélektani konjunktúrája (amely helyenként veszélyes méreteket ölt), általában tehát a minőségi normák és kánonok felbomlása, a kínálati anarchia, amelyre maga a korlátlan információbőségből „élő" világháló a legjobb példa. A kultúraváltás vonzó-csábító élményeivel egyidejűleg a *kultúraveszté*s drámai tapasztalataiból is részesülünk, s gyakran nem is könnyű szétválasztani a két trendet. A pécsi szabadtanítási kongresszus 90. évfordulója alkalmából 1997-ben rendezett konferencián Poszler György beszélt erről:[429] ezt a globális tendenciát összekapcsolta a hazai, illetve kelet-európai

[428] A kérdéskör koncepciózus és innovatív elméleti-gyakorlati kidolgozása: ANTAL Attila, *Ökopolitika, ideológia, baloldal. Egy baloldali környezetpolitika alapjai,* Budapest, L'Harmattan, 2014.

[429] *Poszler György hozzászólása,* in SZIRTES Gábor–ÚJVÁRI Jenő (szerk.), *Az 1997. évi Tanuló Társadalom Konferencia naplója,* Pécs, Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata–Pannónia Könyvek Szerkesztősége, 2000, 307–312.

rendszerváltozás ama paradoxonával, hogy a kultúra, a nyilvánosság szabadsága egyúttal (törvényszerűen-e?) ki is szolgáltatta ezt a szférát a szabad piacnak. A humánértelmiség történelmileg különleges szerepének, sajátos politikai-nemzeti küldetésének fölöslegessé válása a többpártrendszerben, a politika professzionalizálódása révén az értelmiségi szerep megzavarodását, a hivatástudat gyengülését is magával hozta. A humán és a természettudományos műveltség, illetve értelmiség viszonyát újragondoló, közel fél évszázada indult *„két kultúra" vitát,* s általában az értelmiség mintaadó szerepét napjainkban egyre inkább felülírja egy „harmadik", azaz a *menedzserkultúra és -mentalitás,* ahogy ezt Németh János István fejtegeti, maga is reménykedve azért az értelmiségi és a menedzserkultúra pozitív vonásainak kölcsönös egymásra hatásában.[430]

A *posztmodern* ilyen értelemben a kultúraváltás és a kultúravesztés egyidejűségébe „teszi be a lábát"; annak az életérzésnek a kifejeződése, hogy az egyén – globalizáció ide, hálózatosodás oda, avagy éppen emiatt – egyre kevésbé képes átlátni a világfolyamatok, sőt a saját létezés kereteinek *egészét*, teljességét, lényegét, csak a *részeket* és részleteket érzékeli, s nincs is módja másokkal együtt helyzetbe kerülni a tényleges döntési szituációkban. Reagálva a globalizáció és a kultúraváltás ellentmondásos jelenségeire, a posztmodern szembeszáll a liberális, a marxista, a populista és a konzervatív ideológiákkal, a kategorikus, normatív értékminősítésekkel. Kételyeket fogalmaz meg a teleologikus aufklérista világképekkel, az emberiség tökéletesedőnek vélt történelméről vallott humanista „nagy elbeszélésekkel", narratívákkal, a liberális üdvtanokkal, az e világi és a transzcendens hitekkel, a világ „varázstalanításával" szemben. Egyik fiatal, nem konzervatív ízlésű barátom, indulatosan reagálva a posztmodernre, azt tekinti károsnak benne, hogy megkérdőjelez s „elvesz mindent, ami nemes és jó lehet".[431] Ugyanakkor, teszem hozzá, a posztmodern – helyesen – igyekszik tompítani az elit- és tömegkultúra közötti éles különbségeket, sőt hidakat épít közöttük, védi és kultúraként legitimálja *a medialitás, a net* és általában a *hálózatívá bonyolódó-egyszerűsödő létünk* új jelenségeit.

A posztmodern egyik oldalról toleráns, nyitott minden iránt, nem ítélkezik; másik oldalról viszont ezzel mindent igazol, eleve föladja a történelmi, a humánus és a minőségi értékelés igényét, esélyét. Vonatkozik ez a *nemzeti kérdésre* és a *multikulturalizmusra* is: a mindent elfogadás az etnikai elv abszolutizálásához, a rasszizmusok egymásmellettiségének, sőt „külön köztársaságainak" akár fundamentalista igazolásához vezet. Lejáratja ezzel magát a multikulturalizmust is, amely szerint eredetileg „egyetemes jogállami és emberi jogi normák biztosítják minden egyén és közösség szabadságát, méltóságát, tradícióinak, hitének, nyelvének, különállásának megélését. A multikulturalizmus posztmodern eltorzítása szerint ugyanis egyetemes

[430] NÉMETH János István, *A „két kultúra" és a harmadik,* Szín – Közösségi Művelődés, 2007. 4. sz. szeptember. 27–28. http://www.mmi.hu/szin/szin_12_4.pdf (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

[431] Horváth Gábor, egykori tanítványom 2014. őszi leveléből; hozzájárult nyilvános idézéséhez.

érvényű elvek, normák nincsenek, minden kultúra öntörvényű; az alkotmányosság, jogállamiság, demokrácia, emberi jogok stb. csupán a Nyugat kultúrájába illenek, akik ilyesmit akarnak ránk erőltetni, idegenszerű kozmopoliták".[432] Itt ér össze az ad absurdum vitt steril liberalizmus a „nemzeti öncélúságot" hirdető egykori s mai jobboldalisággal.

A *történelemtudományban* a nagy trendek analízise, értelmezése mellett (sőt: olykor helyett) a posztmodern a hétköznapi, sőt az úgynevezett *mikrohistória* kutatására, az egyes emberekhez közelibb narratív történelemre fordít figyelmet. Ennek jegyében sok új és kitűnő elemzés született itthon is, főleg az életmódkutatás terén. Viszont szembetűnő ennek a folyamatnak a negatív oldala is. Ormos Máriát idézem: a posztmodern felfogás egyes képviselői szerint „nemcsak a jövőt nem lehet a feltételezett törvényszerűség szellemében »megjósolni«, de múltról sem lehetséges állítani semmi határozottat. [...] A posztmodernek most már minden megismerést kizártnak tekintettek, és azt vallották, hogy csupán egymás mellett futó szubjektív elbeszélések, »narratívák« léteznek. Másfelől állították, hogy a világról alkotott minden ismeretünk konstrukciós jellegű, lévén hogy az ún. »tényeket« magunk választjuk ki az összes lehetséges tény közül, vagyis a saját valóságunkat »konstruáljuk«. [...] A történetírás egyesek szerint nem egyéb, mint elbeszélés (például Hayden White), és ehhez mások hozzáteszik, hogy elbeszélés viszont többféle lehet, és az egyik is ér annyit, mint a másik". Ormos Mária keserűen és csípősen vitatkozik ezzel a teljes relativizmussal, s azzal zárja érvelését: „a múltra vonatkozó történelemfelfogásban vagy értelmezésben tehát vélhetően mégis csak előre lehet haladni. Nem így a jóslatokban".[433]

A kései kapitalizmus sajátos, „önigazoló" ideológiájaként elemzi és bírálja a posztmodern „teóriát" Fredric Jameson.[434] Történelemfilozófiai vonatkozásban, a neoliberalizmussal összekapcsolva Tallár Ferenc pedig így foglalja össze a posztmodern lényegét: „A posztmodernt a »metafizika-kritika«, a hatalmat és hierarchiát feltételező Egész dekonstrukciójának szelleme éltette – az alaptalanság apoteózisa. Minden a zárt, a kerek, a rögzített Egész kívánatos végéről szólt: a Történelem, a Nagy Elbeszélések (sőt, az elbeszélések) végéről, a Művészet végéről, a Szerző, sőt a Szubjektum haláláról, a szöveggé vált Művek felnyílásáról. Minden egész eltörött, de ha nem, törjük össze. Mert megszabadulva ezektől a metafizikai konstrukcióktól, a halott Isten helyére állított Egész intézményesített hatalmi struktúráitól, megérkezünk végre a posztmodern posthistorie-be, ahol levetve a rögzített jelentések pányváit, minden szabadon áramlik, keletkezik és alakul, megteremtve ezzel az autentikus létezés, a szabad önteremtés lehetőségét. Szabadulni, szabadulni, szabadulni... Sza-

[432] KIS János *Mi a liberalizmus?* (Pozsony, Kalligram, 2014) című könyvére hivatkozva: RÉVÉSZ Sándor, *Szabad a szerűség,* Népszabadság, 2015. június 8. 9.

[433] ORMOS Mária, *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században,* Budapest, Napvilág, 2009, 317–318.

[434] Fredric JAMESON, *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája,* Budapest, Noran Libro, 2010.

badulni mindentől, ami kategorizál, homogenizál, ami megfoszt az individualitástól – ez volt az államkapitalizmusok centralizált struktúráival, a tömegtársadalom rögzített Valóságával szembeforduló posztmodern dekonstrukció nagy álma. Az ész cselének rajzolata azonban itt is hamarosan észrevehetővé vált. Összefonódva a Hayek, Friedman és a Chicagói Iskola képviselte neoliberalizmussal, a rövidesen ellaposodó, nem egyszer cinizmusba hajló posztmodern aktív alakítójává vált annak az átfogó szellemi klímának, melyben végbemehetett a neoliberális fordulat. Ez a szabadságot tűzte ugyan zászlajára, de az eredeti, emancipatorikus álomhoz kevés köze volt. Az osztálykompromisszumtól és a szociális államtól megszabadult tőke, a piac és a vállalkozás szabadságáról, a *verseny szabadságáról* szólt ugyanis."[435]

A posztmodern kori *kultúra* a maga „szellemi" jellegével persze még bonyolultabb „dolog", mint a gazdasági, társadalmi, politikai megközelítésből vizsgált történelem, csakhogy maga is már e történelem szerves része. E tekintetben is igaznak tűnik Ormos Mária fentiekben idézett szkeptikus optimizmusa. Az értékrendek történetileg változnak, és a mindenkori jelen időben is plurálisak, sajátos narratíváktól ihletettek, de azért a kultúrák históriai alakulásában és jelen idejében egyaránt minősíthetők a folyamatok. Egy leegyszerűsítő szójátékkal: *sokféle* kulturális érték van s lehetséges, de azért nem tekinthetünk *bármifélét* kulturális értéknek. Az tehát már kockázatos a posztmodern beszédmódban, hogy míg egyfelől közelíti az elit- és a tömegkultúrát, másfelől érveket szolgáltat a magaskultúra és a globalizálódó elektronikus konzumkultúra ollójának még szélesebbre nyitásához, s az értelmiség nyilvános kritikai funkciójának lefokozáshoz, kétségbe vonásához. A politika szeretne is élni, sőt visszaélni ezzel.

A posztmodernpárti kultúrakutatás a *művészet* „tételes" mondanivalóit, a valóságra utaló referenciákat, a kor kihívásaira adandó adekvát emberi válaszok befogadói igényét – hagyományosabb kifejezéssel: *a tartalmakat, az üzeneteket* – többnyire érvénytelen szempontnak tekinti. Ehelyett *a diskurzust magát és a nyelvet* állítja a középpontba, a polifonikus beszédmódot és a szellemi élet dialogikus természetét figyeli. A hetvenes–nyolcvanas–kilencvenes évek művészi produktumát tekintve ez persze jogos, ekkor vált ugyanis a magyar irodalomban, a képző-, film-, színház- és zeneművészetben is markánssá – ha nem is uralkodóvá – a rájátszás és az intertextualitás, a más szövegekre való (idéző) utalás, illetve a nyelvkritikai attitűd. „A modernitás korszakában az irodalmi Művet és általában a művészeti alkotást hajlamosak voltunk befejezett egésznek, ha tetszik, önmagára zárt gömbnek tekinteni. Az autonómia eszménye szerint ugyanis a mű (és vele a szerző) zsenialitása abban áll, hogy mindazt, ami rajta kívül van, így a tradíció egészét is képes önmagába gyűjteni, s így olyan törésmentes jelentésegésszé (totalitássá) zárulni, melynek egysége a forma révén minden elemét áthatja. A posztmodern dekonstrukció centripetális erejének hatására

[435] Tallár Ferenc, *A proletariátustól a prekariátusig és tovább...*, Eszmélet, 102. sz. 2014. nyár. 70–95. Az idézet helye: 76.

most ez a mű darabjaira (lexiákra) hasad, s az egységes Mű helyére a plurális, nyitott Szöveg lép, hogy megállíthatatlan keringésbe kezdjen a Nagy Textus folytonosan új jelentéseket generáló, azaz bármely rögzített jelentést »elhalasztó« hálózatában."[436] Ebben a poétikai-esztétikai modellváltásban – a világtörténelmi élmények sokkoló hatásán túl – sejthetően a multimédia világának klip- és reklámdömpingje csakúgy ihlető erejű, mint a számítógép és a világháló, amely a szövegek felbontásával és újraszerkesztésével a generatív irodalom médiumává lépett elő. Mindenesetre a posztmodern esztétika elsősorban éppen ezeket a jelenségeket figyeli, méltatja s általánosítja az új művekben, miközben gyakran több szó esik a vendégszövegek forrásairól, kapcsolati hálóiról, a művészet és az alkotók önreflexióiról, mint magáról a műről és annak humánus üzeneteiről.

A posztmodern felszínes apologétái „nem tartják fontosnak a művészetek hagyományos társadalmi érzékenységét, nem hisznek abban – érvel az irodalomtudós Kenyeres Zoltán –, hogy a műalkotásoknak bármiféle etikai, társadalmi szerepet lehetne tulajdonítani. [...] A posztmodern mögött a teljes és tökéletes társadalmi kiábrándulás munkál, a posztmodern ideológiája a tökéletességig vitt illúziótlanság. Innen ered a nyelvbe való teljes elméleti bezárkózás, ebből fakad minden társadalmi párbeszédkapcsolat tartalmi kikapcsolása: a műveket sterilizálva minden mozzanatot igyekeznek puszta beszédmóddá redukálni, a beszédmódok értelmi megragadását pedig a lehető legteljesebben formalizálják".[437] A beszéd tartalma helyett válik fontossá a beszédmód, vagyis a nyelv hordozta emberi üzenet, a jelölt helyett tehát szinte már csak a jelölő a lényeges. „[...] Ha a társadalmi-etikai vonatkozásoktól minél teljesebben mentes, steril »szöveg« emelkedik ideáltípussá, akkor az ezt értékközéppontba állító irodalomszemlélet sem tud mit kezdeni az irodalmi múlt egész sor jelenségével. Nem is szólva arról, hogy a társadalmi-etikai vonatkozások »kiiktatása« elméleti feltevésként sem állja meg a helyét, hiszen a művek úgynevezett transzgresszív elemei hozzátartoznak az esztétikai hatáshoz".[438] A profetikus-nemzetieskedő művészetideál kötelező normája összeomlásának vagy akárcsak a metaforikus politikai üzenetkényszer eltűnésének még örülhet a mai kor alkotója és közönsége. A kánonok felbontásának, sőt mindenféle kánon tagadásának programjával fellépő posztmodern azonban a kilencvenes évekre maga is erős, normatív kánonná rögzült a magyar társadalom és szellemi-művészeti élet egyik-másik övezetében – ha nem is feltétlenül világhatalmi vagy állami segédlettel. Illetékes, de nem feltétlenül egyedül legitim világkép. S mint „bújócskázó" ideológia, miközben segíti a *legfiatalabb generáció szubkultúráinak és netvilágának* egyenjogúsítását, a hol arisztokratikus, hol populista „műértés" igazolá-

[436] *Uo.*, 78.

[437] Kenyeres Zoltán, *Az irodalom új műfajai*, Népszabadság, 1996. február 8.

[438] Kenyeres Zoltán, *A jelen mint az irodalomtörténet provokációja*, in Uő, *Irodalom, történet, írás*, Budapest, Anonymus, 1995, 237.

saként – véleményem szerint – olykor egyenesen gátolja a kultúra és a művelődésre, műélvezetre vágyó társadalom kapcsolatának erősödését.

A posztmodern felfogás hangzatos ideológiaellenessége és a szinte mindent értékként elismerő-igazoló pluralizmus olykor maga is sajátos technokrata *ideologikussághoz* vezet, sőt – akár csak közvetve is – ürügyet szolgáltat nyíltan retrográd, tudománytalan, antihumanista, felvilágosodásellenes áramlatok, szélsőjobboldali nézetek és attitűdök konjunktúrájához. Jól mutatja ezt a rizikót, hogy az *újfasiszta, rasszista nézetek, magatartásformák* nálunk a posztmodern („mindent szabad") világháló segítségével terjednek a leghatékonyabban; a radikális jobboldali mozgalmak sokkal „jobban", ügyesebben, fiatalosabban használják a hálót, mint a liberális, a baloldali és a konzervatív demokrata szerveződések.[439] Az más kérdés, hogy van, lehet mélyebb szociológiai, tömeglélektani és politikai alapja e fogékonyság terjedésének – különösen a fiatal generáció körében.

Visszatérve a fogalom értelmes „megfejtésének" igényéhez, művelődéstörténetileg azt ajánlom: ne elméletileg argumentált kultúrafelfogásnak, hanem legföljebb „csak" irodalmi, képzőművészeti irányzatnak, *izmus*nak, netalán korhangulatnak, feelingnek tekintsük a posztmodernt.

[439] Az erről szóló kutatásokból: BARKÓCZI Balázs, *A hazai radikális jobboldal térhódítása az interneten,* Médiakutató, 2010. 4. sz. 51–61.; VÁSÁRHELYI Mária, *Értékválasztások a huszonévesek körében,* Élet és Irodalom, 2012. január 20. 10.; *Elbutul a Facebook-nemzedék? Interjú Gyarmathy Éva pszichológussal,* http://fn.hir24.hu/itthon/2012/02/17/elbutul-a-facebook-nemzedek/ (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.); IVÁNYI Márton, *A közösségi média és a társadalmi mozgalmak,* Iskolakultúra, 2014. 2. sz. 66–76. http://www.iskolakultura.hu/ikultura-folyoirat/documents/2014/2014_2.pdf (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.); Uő, *Közösségi média: a nyilvánosság elektronikus agorája vagy posztmodern panoptikum? Hatalmi válaszok a közösségi média kihívásaira,* Médiakutató, 2014. 2. sz. 119–138.

KITEKINTÉS

A négy világkép, illetve kulturális kánon, valamint a posztmodern bemutatásával nem a magyar *kultúrát* bontottam irányzatokra (hiszen az, sokszínű minőségében, „ideológiailag" felparcellázhatatlan), hanem a *kultúrafelfogásokat* tipologizáltam. Más felosztások is lehetségesek; s léteznek a fentiekben nem említett, de szintén markáns és értékes művelődési elképzelések is. Néhány szempont alapján még táblázatba is foglalhatók a legfőbb sajátosságok; a *Függelék*ben kockázatos kísérletet is teszek egy összehasonlító séma fölvázolására, annál is inkább, mivel külföldi és hazai szakmunkákban egyaránt születtek elméletileg alátámasztott sémák a – kultúrafelfogásokat is determináló – politikai ideológiákról.[440]

A magyar kulturális gondolkodásnak ugyanakkor vannak olyan egyéniségei és jelentős életművei, amelyek „besorolhatatlanok", holott jelentőségük nem kisebb a négy felfogás kapcsán említetteknél. Közöttük említem például Kerényi Károlyt, Hamvas Bélát, Kós Károlyt, Szent-Györgyi Albertet, Kosztolányi Dezsőt, Szentkuthy Miklóst, Sík Sándort, az atomfizikus Marx Györgyöt, Mészöly Miklóst, Németh G. Bélát, Hankiss Elemért, Voigt Vilmost, vagy éppen az etológus Csányi Vilmost, a mérnök-számítástechnikus Vámos Tibort, továbbá a fiatalabb György Pétert, Kulcsár Szabó Ernőt és Szilágyi Ákost. Szellemi rangjukat, a ***kulturális eszmélkedésben és innovációban*** játszott szerepüket önállóan, portrészerűen is méltatni lehetne, sőt illene.

Láttuk: minden politikai ideológián, kultúrafelfogáson belül tapasztalhatók éles viták, tetten érhetők szélső pólusok, illetve átmenetek a többi felé. Továbbá: a négy kultúrafelfogás és képviselőik – bár vannak pártmozgalmi szálaik és bázisaik is – nem azonosíthatók mechanikusan a magyarországi politikai mozgalmakkal, pártokkal, azok deklarált vagy éppen gyakorolt művelődés- és médiapolitikájával, értelmiségi holdudvarukkal és intézményeikkel. Kétségtelen viszont, hogy ezeknek a művelődési modelleknek és kultúrafelfogásoknak a meghatározó *értékelvei* hirdetett *stratégiai koncepcióként* és/vagy jelszóként centrális szerepet játszottak-játszanak egy-egy (kormányzó vagy ellenzéki) párt működésében, illetve az állami kulturális politika egyes szakaszaiban. A *tényleges politikában* ellenben sok minden másképp működik: *jobban,* az ideológia pragmatikus, felelős és szakszerű korrekciójaként, avagy *rosszabbul,* az elvek durva megsértésével, torzításával – de ez már a politikatörténet tárgya.

Az egyes kultúrafelfogások öndefiníciójában és tényleges érvelésében – természetszerűleg – nemcsak a pozitív értékállítás és stratégiaképzés, hanem az *ellenség-*

[440] E helyütt csak a legfrissebbre utalok: FÖLDES György, *A XX. század uralkodó eszméi és a magyar történelem. Vázlat,* Tekintet, 2014. 2. sz. március–április. 91–105. A táblázat helye: 101.

kép-teremtés is jelentős szerepet játszik. Egy-egy platform a „liberális – antiliberális", „nemzeti – nemzetietlen", „elitista – populista", „premodern – antimodern – modernizációpárti", „nosztalgikus államhívő – felelőtlenül piacpárti", „rendpárti – anarchista", „antiglobalista – univerzalista", „klerikális – vallásellenes", „kelethívő – nyugatos" stb., s egyéb pólusok mentén is definiálja önmagát s vitapartnereit. A 2000-es évek után Magyarországon a korábbiaknál is látványosabban és riasztóbban kétpólusúvá vált nemcsak a pártpolitikai, hanem az ideológiai-kulturális erőtér is; éles kultúrharcok[441] tanúi vagyunk. Tapasztalható ugyanakkor, hogy a konzervatív, keresztény-nemzeti, valamint a radikális népi-nemzeti kultúrafelfogás némely irányzatai egyre szorosabban ölelkeznek a szélsőjobboldali, kódoltan, sőt nyíltan rasszista, cigányellenes és antiszemita „kultúrákkal", ideológiákkal és mozgalmakkal.

Láttuk: a különböző kultúrafelfogások sok ponton eltérő, sőt széttartó értékrendeket vallanak. Másként értelmezik a nemzeti kultúra fogalmát, a mindenkori legitim kultúra „aranyalapját" és „tartalomszolgáltatását" s nem utolsósorban a „nemzetnevelést". Komoly s főleg „vérre menő" konfliktusok általában mégsem elsősorban a kultúrafelfogások és a deklarált értékrendek, kánonok, hanem inkább a rájuk hivatkozó politikák között folytak s folynak. Áll ez a *baloldali versus liberális* világképre is (jóllehet objektíve talán ők állnak a legközelebb egymáshoz). A kapitalizmus és főleg torz jelenségeinek elutasítása, a tőkés rendszer ideológiájának tekintett *liberalizmus-neoliberalizmus* jogos kritikája, vagy akár egy radikális rendszerbírálat sem indokolhatja, hogy összecsússzon s egymást erősítse a jobboldali és a baloldali előjelű „antiliberalizmus". Jól látta ezt már vagy száz évvel ezelőtt Eduard Bernstein, aki Rousseau *Társadalmi szerződés*ére is hivatkozik, amikor védi a szociáldemokraták és a liberálisok együttműködését az állampolgári szabadságjogokért s néhány más közös demokratikus célért vívott politikai küzdelemben. „Ajánlatos lenne – írja – bizonyos mértéket tartani a »liberalizmus« elleni hadüzenetekben. Igaz, hogy a modern idők nagy liberális mozgalma mindenekelőtt a tőkés burzsoáziának jött kapóra, és a pártok, amelyek felvették a liberális nevet, az idők folyamán a kapitalizmus védelmezői voltak vagy azokká váltak. E pártok és a szociáldemokrácia természetesen csak ellenfelekként állhatnak szemben egymással. Ami azonban a liberalizmust mint világtörténelmi mozgalmat illeti, annak a szocializmus nemcsak időrendben, hanem szellemi tartalmánál fogva is törvényes örököse, ami egyébként a gyakorlatban is megmutatkozik minden olyan elvi kérdésben, melyben a szociáldemokráciának állást kell foglalnia."[442]

[441] Lásd erről Ormos Mária, *Kultúrharc,* Mozgó Világ, 2013. 11. sz. 13–20. http://www.mozgovilag.hu/?p=6945 (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

[442] Eduard Bernstein, *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai,* Budapest, Kossuth, 1989, 180–181. Idézi: Erényi Tibor, *A szociáldemokrácia nagyjai a modernizációról: Bernsteintől Brandtig (szociáldemokrata dilemmák),* in *Akik nyomot hagytak a 20. században. Eszmetörténeti előadások 1.,* Budapest, Napvilág, 1996, 56–57.

HÁROM MŰVELŐDÉSPOLITIKUSI MODELL ÉS KÖZÖS NEVEZŐJÜK

A világnézeti, szemléleti kollíziók, értékütközések folyamatossága, sőt esetenként az ellenségképek kiéleződése mellett tapasztalhatunk jelentős kölcsönhatásokat, a különböző ideológiai és politikai indíttatásokon átívelő értékrokonságokat, sőt *találkozásokat* is az elemzett másfél évszázad kultúrafelfogásai s főleg a nagy formátumú gondolkodók között.

Érdemes itt egy rövid exkurzus erejéig visszautalni három művelődéspolitikus korábban elemzett kultúrafelfogására: Eötvös Józsefére, Klebelsberg Kunóéra és Aczél Györgyére. Negyedikként tulajdonképpen ide lehetne venni Németh Lászlóét is, aki a népi-nemzeti ideológia magas színvonalú kulturális gondolkodója és népszerűsítője, de mivel neki tevőleges és átfogó művelődéspolitikai szerepe nem volt (ami önmagában egyáltalán nem baj, nem deficit), elvek és praxis elemzendő viszonyát tekintve nem hasonlítható össze velük.

Eötvös a dualizmus kora korlátozott szuverenitású, de polgárosodó és modernizálódó Magyarországának *radikális reformokat* kezdeményező, *nemzeti liberális* szemléletű művelődéspolitikusa volt, bárói és miniszteri ranggal is hiteles értelmiségi. Mély keresztény istenhitét megvalló tudós és író, aki német anyanyelve mellé már gyerekkorában tiszteletre méltó erőfeszítéssel sajátította el a magyart, s „esküdött föl" a magyar nemzeti kultúra szolgálatára. Klebelsberg Kuno, az osztrák édesapja és a német tudományosság iránti vonzalma miatt idegenpárti elfogultsággal is vádolt gróf az immár független, de a trianoni határok közé szorított ország *reformkonzervatív* – vagy másként: *konzervatív reformer* – szemléletű politikusa lett, erős történészi olvasottsággal és érdeklődéssel. Aczél György viszont szegény, zsidó származású, évekig fizikai munkából élő, autodidakta műveltségű, de szenvedélyes irodalomszeretettel megáldott pártpolitikusként írta be nevét a Kádár-korszak históriájába – az ismét csak korlátozott szuverenitású Magyarországon: egy *reformer nyitottságú baloldali kultúrafelfogás* gyakorlati érvényesítőjeként. Szabad-e együtt emlegetni őket? Nem blaszfémia-e egymáshoz közelítve összehasonlítani szerepüket és eredményeiket? Ha az is, megkockáztatom, bár minden nagy fesztávú históriai párhuzamosítás vagy akárcsak analógia a történelmietlenség kockázatával jár.

Mindhárman koruk nagy hatalmú, formátumos művelődéspolitikusai voltak. Voltak elveik, volt teoretikus alapú kultúrafelfogásuk. Átfogó koncepcióval, stratégiával rendelkeztek a tágan értett kulturális intézményrendszer modernizálására, s ennek jegyében vállalkoztak az *ottani, az akkori mozgástér és kényszerpálya* keretei közötti politikai cselekvésre. Világképük alapvetően eltért egymástól, sőt ideológiájuk okán akár ellenfelek is lehettek volna. Eötvös hagyományőrzőként is modern liberális; Klebelsberg keresztény-nemzeti tartalmú konzervatívként látványosan építkező; Aczél plebejus gyökerű, de elitérzékeny baloldali szemléletet képviselt. Saját kultúrafelfogásukon és politikai elkötelezettségükön belül, gondolkodásukban és politikusi gyakorlatukban viszont mindhárman egy *„centralista" vonalat vittek.* Mélyen értették

s átérezték a kultúra és ezen belül a nemzeti kultúra távlatos funkcióját; művelődési törekvéseiket igyekeztek gazdasági, szociális érvekkel és viszonylag bőséges finanszírozással is alaposan megtámogatni. Arra törekedtek, hogy a kultúrát belehelyezzék az *ott és akkor* reálisan napirenden lévő modernizációs lehetőségek közé. Élték és gyakorolták „a politika mint hivatás" Max Weber-i életformáját, használták a politika eszközeit, amit Weber s ők is „legitim erőszak"-nak tekintettek,[443] de a tényleges pressziók korhoz és körülményekhez képest viszonylag korlátozott mértékével.

Voltak tévedéseik, egyoldalúságaik és önáltatásaik, a saját koncepción és politikai játéktéren belül is hibás döntéseik. Lehet tehát mit „felróni" nekik (ha nem is feltétlenül egyforma mértékben), de ez történetietlen, sőt méltánytalan lenne. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az általuk vallott politikai nézetrendszerekből és kultúrafelfogásokból *kihozták a maximumot*. Eötvös lefektette a korszerű nemzeti iskolarendszer alapjait, és elindította a szabad iskolaválasztás polgári trendjét. Klebelsberg a Trianon utáni kulturális nemzetté válás kényszerű realitásai között modernizálta a tudományos-kulturális intézményrendszert, s minőségileg jelentősen emelte a felső- és középfokú képzés színvonalát. Aczél György pedig az egypártrendszer keretein belül kinyitotta a korlátozott pluralizmus ablakait, és a népművelés felülről lefelé irányuló bürokratizmusát a közművelődés demokratikusabb (ha nem is demokratikus) mechanizmusával cserélte fel. Mindhárman – politikusként – komoly vitákat, küzdelmeket vállaltak szándékaik érvényesítéséért; voltak sikereik, de szenvedtek kudarcokat is. Utódaik idején viszont számos kulturális ágazat már veszteséget, regressziót kellett, hogy elkönyveljen, amiért azonban ők már nem tehetők közvetlenül felelőssé.

A különböző kultúrafelfogások, értékrendek, kánonok, művelődéspolitikák *képviselőiről* jogosulatlan kimerevített állóképet rögzíteni, hiszen némelyikük pályáján – bőségesen utaltam ilyenekre – jelentős változások, önkorrekciók vagy éppen átállások is tapasztalhatók voltak. Ami hármukat illeti: a történelem igazolni fogja, hogy a magyar kultúra gazdagításának és erősítésének ügyéért dolgozva (persze más „kollégáikkal" együtt) mindhárman kiemelkedő érdemeket szereztek. Egyaránt volt bennük közösségi ügyszolgálat, politikai hűség és szemléleti-módszertani kreativitás. Minden lényegi különbség ellenére, ideológiáik centrifugális mozgása mellett *termékeny kölcsönhatás* is tetten érhető közöttük, sőt – egyes nagy ügyekben, százéves fesztávon átívelve – *a közös nevezőre kerülés, a centripetális találkozás* „lehetősége" szintén. Hogy ez Eötvösnek, Klebelsbergnek és Aczélnak így sikerült, az a személyiségjegyeken, a tehetségen túl a történelmi pillanatokon is múlott. Mindhárman nagy traumákat követő *konszolidációs periódusban* jutottak vezető szerephez; kormányzatukban ténylegesen a második legerősebb politikai pozíciót töltötték be (legalábbis egy ideig), s egy mérsékelten (nem totálisan) államcentrikus művelődési struktúrát kialakítva-védve, szolidan konzervatív művészetszemléletet képviselve fogtak bele reformjaikba. Mindhárman a – persze nem teljesen egyformán értett s definiált – *nemzeti kultúra* javát szolgálva beírták a nevüket a magyar művelődéstörténetbe.

[443] Max Weber, *A politika mint hivatás* [1919], Budapest, Medvetánc, 1989. Újabb magyar kiadásai is vannak.

Túl a három személyiség megítélésén: mindegyik bemutatott kultúrafelfogás, a népi-nemzetit is ideértve, „stratégiai" kérdésként, „össznemzeti ügyként" kezelte s kezeli a művelődés ügyét, és (legalábbis deklaratív módon) elutasítja a kultúrával, művelődéssel szembeni politikai és államháztartási-pénzügyi maradványelvet. Ezeket az *ideológiai szerepet is betöltő kultúrafelfogásokat* a történelmi távlat „méri meg" és értékeli: tehát a valódi eredményesség, a nemzeti kultúra gazdagodásának mértéke, a belső kohézió és az általános kulturáltság szintje, a kultúra demokratizálása és a demokrácia kulturális hitelesítése, a kulturális modernizálás iránya.

Magától értetődő, hogy számos olyan tudós, művészetkritikus, kultúraközvetítő volt s van, akik nem fogalmaztak meg – a *politikai ideológiák* valamelyikével is rokon – tételes, szöveges, elméleti igényű kultúrafelfogást, de munkásságuknak van ilyen oldala, rekonstruálható értékrendje. Ők – igen sokféle irányban – szintén alakítói a kultúráról szóló gondolkodásnak, a szakmai és társadalmi diskurzusnak, a közműveltségnek. Az egyes kultúrafelfogások erőterében működő *alkotó és kultúraközvetítő személyek*, a tudósok, művészek, közírók, illetve a pedagógusok, népművelők, művelődési és felnőttképzési menedzserek *egyéni szakmai*, illetve *erkölcsi teljesítménye* pedig természetesen nem minősíthető csak közvetlen ideológiai, kulturális-irányzati alapon. Még kevésbé a *befogadók* műveltsége, változó kulturális szokásrendszere, ízlése. Ám nagyobb rálátásból mégiscsak elemezhető s értékelhető a kulturális paradigmák, értékrendek és kánonok, illetve a programideológiák és/vagy állapotideológiák művelődéstörténeti hozadéka, vagyis egy-egy életmű kulturális-világnézeti minősége is.

MODERNIZÁCIÓ, NEMZET, KULTÚRA

A legújabb kor rendszerváltozásait áttekintve említettem: 2010 táján – jóllehet „csak" egy országgyűlési választás révén – gyökeres fordulat, *új társadalmi-politikai periódus* kezdődött. Természetének elemzése, karakterének definiálása és távlatainak futurológiai mérlegelése már nem tartozik kultúrtörténeti munkám illetékességébe (a kötet végi *Felhasznált irodalom* azért számos, ezzel foglalkozó írást fölsorol). Ebben a még lezáratlan periódusban továbbra is jelen vannak és hatnak azok a *kultúrafelfogások*, amelyeket a korábbiakban bemutattam, és megkíséreltem jellemezni, s amelyek eltérő válaszokat adnak a „posztmodern" kultúraváltásra is. Mindannyian jelentős belső szerkezeti, értékrendi átalakulásokat élnek meg, amelyek összefüggenek a nemzetközi viszonyokkal, az európai és globalizációs hatásokkal, valamint hazánk belső politikai állapotával. Ez utóbbi azt is jelenti, hogy a szabad média egyre erősebb hatalmi korlátozása nem csupán a különböző felfogások nyilvánosságát szűkíti, de eleven működésüket is. Kontinuus az a negatív tapasztalat, hogy „a modernkori magyar történelemben a politikai és eszmei, ideológiai küzdelmek általában antagoniz-

musokban, az ellenfelek ellenségként kezelésében, a fennálló viszonyok teljes tagadásának formájában zajlottak".[444]

A konzervatív és a népi-nemzeti értékekre hivatkozó kultúrafelfogások *radikális és szélsőséges változataiból* összeállt szemlélet 2010 után hegemón hatalmi szerepbe került, ami – politológiai szempontból és strukturálisan – több elemében emlékeztet a Horthy- és a Kádár-korszak működési mechanizmusára. Csakhogy az utóbbi esetben ebből *kifelé* mentünk, most meg mintha *visszafelé*. A kormányzat által etalonként emlegetett Klebelsberg-modell sem tényleges minta, inkább retorikai fedőszöveg; a *mai* helyzethez képest éppen a kultúra *akkori* magasra értékelése s évről évre javuló finanszírozása bizonyítja ezt. Az elmúlt negyedszázadban – türelemre intve – sokat emlegették azt a Ralf Dahrendorfhoz köthető szállóigét, amely szerint a politikai átalakulás végrehajtható hat hónap alatt, a gazdasági átalakuláshoz legalább hat év kell, de egy társadalom kultúrájának, mentalitásának megváltozásához hatvan esztendőre is szükség lehet.[445] Az elmúlt európai s benne magyar negyedszázad igazolni látszik e tételt, főleg ha ezek az évek-évtizedek a történelmi visszafordulás tüneteit, sőt trendjeit is felmutatják – okként és okozatként egyaránt.

Bibó István a konfliktusok névértékükön, valódi természetükön kezelését tekintette *a demokratikus politikai kultúra* és a *kulturált demokratikus politika* elengedhetetlen feltételének. Ezzel szemben – Szalai Erzsébet megfogalmazásával – „az egyre égetőbb társadalmi problémák tematizálása a jobboldal, ezen belül is elsősorban a radikális jobboldal térfelére csúszik át".[446] A konfliktusok torz kezelése, a gazdasági és politikai válság károsan érinti a humánerőforrásokat, a kultúrát, ugyanakkor ez utóbbi leromlása maga is az egyik oka a gazdasági-társadalmi válság elmélyülésének, illetve rossz kezelésének. Az elitcserét is kierőszakoló hatalomnak nem érdeke a *demokratikus politikai kultúra* és a *kulturált demokratikus politika* egymást erősítő kölcsönhatása. Ha a társadalomra és a nemzetre, a gazdasági talpra állásra és fejlődésre, azaz a jövőnkre igenis nagy hatású művelődési szektort nézzük, akkor a legdrámaibb és sajnos hosszú távú következményekkel járó feszültségek a XXI. század elején az *oktatás* területén tapasztalhatók – a hivatalos keresztény-nemzeti kultúrafelfogásból is eredően. A szociológus összegezése szerint: „a kasztrendszerré merevülő társadalmi rétegződés megszilárdításához kis létszámú elitképzésre és tömeges agymosodákra van szükség. Ehhez csökkenteni kell a továbbtanulást lehetővé tevő gimnáziumi férőhelyek számát, és növelni a zsákutcás, alacsony színvonalú szakképzést, lejjebb

[444] Földes György, *A XX. század uralkodó eszméi és a magyar történelem. Vázlat,* Tekintet, 2014. 2. sz. március–április. 91–105. Az idézet helye: 95.

[445] Például Bayer József és Vitányi Iván tanulmányai: in Bayer József–Boda Zsolt (szerk.), *A rendszerváltás húsz éve: változások és válaszok,* Budapest, L'Harmattan–MTA Politikai Tudományok Intézete, 2009, 10., 353., 358.

[446] Szalai Erzsébet, *A magyarországi újkapitalizmus válsága. Mérleg a politikai rendszerváltás után húsz évvel,* in Bayer József–Boda Zsolt (szerk.), *A rendszerváltás húsz éve: változások és válaszok,* Budapest, L'Harmattan–MTA Politikai Tudományok Intézete, 2009, 218.

kell vinni a tankötelezettség korhatárát, hogy minél több fiatalt lehessen kilökni a munkaerőpiacra mindenféle képzettség nélkül. A nagy tömegek tudatlanságban tartásához egységes tanterv, egyetlen tankönyv és megfelelő iskolaszerkezet kell. Ahhoz, hogy az előírt tananyagtól senki ne térjen el, arra van szükség, hogy egyetlen központtól függjön az összes pedagógus egzisztenciája. Ahhoz, hogy az összes pedagógus egyetlen központtól függjön, államosítani kell az iskolákat. Ahhoz, hogy a függést a gyakorlatban érvényesíteni lehessen, minden pedagógusnak kötelező belépni a Nemzeti Pedagógus Karba. Ahhoz, hogy a gépezet olajozottan működjön, meg kell tizedelni az oktatás körüli, államtól független önálló egzisztenciák számát. Ahhoz, hogy megtizedeljék a független egzisztenciák számát, meg kell szüntetni a piacot (mint a tankönyv esetében), vagy szűkíteni kell (mint a nyelvtanítás esetében). A fenti célok eléréséhez szükséges szerkezet kialakításával lehetőséget teremtenek arra, hogy az iskolai élettel kapcsolatos áruk és szolgáltatások piacát újraosszák olyan hű vazallusoknak, akik hajlandók szolgálatokat tenni, üzleti hasznukból pedig hajlandók áldozatot is hozni a maffiának.

A puzzle darabjainak helyére illesztése közben – amolyan járulékos haszonként – olyan helyzeteket teremtenek, amelyekben hazugságokra kényszerítenek szülőt, gyereket, pedagógust. A hazugságok fölött a hatalom – a rendszer működése érdekében – szemet huny, de a lelepleződés állandó fenyegetettségként lebeg a fejük fölött, ami kitűnő eszköz sakkban tartásukra. Így telepszik rá lassanként a maffia nemcsak az életünkre, hanem a lelkünkre is."[447]

Erre építi rá a hatalom „a nemzeti együttműködés rendszerét" s „kulturális" felépítményként a maga *etnonacionalista, sérelmi-függetlenségi és emlékezetpolitikai ideológiáját.* Mit sem tanulva a történelemből, újjáéledtek a nemzetet és a haladást szembeállító, a frusztrációkra és fóbiákra rájátszó önigazoló populista ideológiák és propagandaszövegek. Előkerültek a lomtárból vagy a hűtőszekrényből a „Kelet kontra Nyugat" rég szavatosságukat vesztett kultúrafelfogásai is, újabban főleg az idegenellenesség, miközben természetesen sok valódi ellentmondásra, a nemzetközi és a hazai újkapitalizmus megannyi globális és nemzeti kulturális szindrómájára kellene terápiát találni. Jól látják ezt a különböző kultúrafelfogások demokratikus értékrendű képviselői.

A *liberális* Nádas Péter keserű és szigorú kritikával illeti a marketing logikája szerint működő tömegszórakoztatással nyakon öntött tőkés társadalmak mechanizmusát, minőségellenességét, pedig „az európai kultúrának igazán lett volna miért a saját hittérítési, népirtási, emberkereskedői és rabszolgatartói tradícióiból okulnia, de nem tette meg".[448]

[447] Andor Mihály, *A cselédmentalitás visszaépítése. Avagy az orbáni oktatáspolitika,* Mozgó Világ, 2014. 4. sz. 3–24. Az idézet helye: 23–24.

[448] Nádas Péter, *Ami mellette szól, s ami ellene,* Élet és Irodalom, 2013. szeptember 13. 3–4.

A szabadságértékeket és a jogállamiságot komolyan vevő, magát *konzervatívként* azonosító Ungváry Rudolf könyve arra futtatja ki elemzéseit, hogy „a nemzetek sorsa alapvetően az adott politikai kultúra minőségén és e kultúra örökségén múlik".[449]

A *radikális baloldali* Tamás Gáspár Miklós például abban lát némi esélyt s ellensúlyt, hogy „a modern kapitalizmus megteremti a maga »másvilágát«, a maga radikális ellenzékét, ellenkultúráját és kritikai elméletét (szemben a kapitalizmus előtti viszonyokkal, amikor az ellenállás maga is az uralkodó ideológiából, elsősorban a vallásból származott, amelynek hatalomellenes aspektusait használni tudta). Azt képzelni, hogy a kapitalizmus kultúrája maga is kapitalista, súlyos tévedés. A kapitalizmus kultúrája – a kommersz vacaktól eltekintve – zömében antikapitalista, függetlenül az alkotók explicit nézeteitől."[450]

A *demokratikus szocialista* elkötelezettségű Vitányi Iván, Jody Jensen *Globalizáció és új kormányzás* című könyvét bemutatva így fogalmaz: kettős esélyek állnak az emberiség s benne hazánk előtt. Fokozódik a jólét, de elmarad ennek igazságos szétosztása. „A javak többsége egy viszonylag törpe kisebbség kezében van. Az információ forradalma következtében egyrészt mindenki hozzájuthat az információhoz, másrészt megerősödnek azok a tényezők, amelyek ezt megakadályozzák. A citizenből internetes »netizen« válik, a logoszférából blogoszféra. [...] Az állam vagy adaptív mellékszereplővé válik, vagy elnemzetlenedik, vagy ismét középpontba kerül és új territoriális elit nacionalizmust termel ki. A »nemzetállam« vagy kiüresedik, vagy nemzeti álarcban használja ki az új fejlődés által megteremtett új lehetőségeket. Az új fejlődés magában rejti azt a lehetőséget is, hogy kialakuljon egy új globális civil társadalom, de működnek azok az erők is, amelyek megakadályozzák ennek kiteljesedését. Miközben erősödnek a globális civil demokrácia erői, legalább annyira az ellenségei is. A globális civil társadalom ellenzői vissza akarják nyomni a demokrácia szellemét egy új globális autokrácia palackjába. Nem tudjuk, melyik fog győzni. A jelen világ állapota *kaordikus,* egyszerre tartalmazza a káosz és a rend (ordó) vonásait. A válság állandó létformává vált."[451] (Kiemelés tőlem – *A. P.*)

Zűrzavaros és fenyegetett világunkban a magyar kultúrafelfogások választhatnak a termékeny-öngazdagító *párbeszéd, a találkozások* és az önáltatva-önpusztító *bezárkózás/kirekesztés* között. Az *Európai Unió* tagjává lett Magyarország közel száz év múltán is hirdetheti Ady Endre igazságát: „a magyarság szükség és érték az emberiség s az emberiség csillagokhoz vezető útja számára".[452] Ugyanakkor hazánk Európa, illetve a *nyugati civilizáció* része volt, s az is kellene, hogy maradjon, még ha tudjuk is, hogy ez a fogalom, illetve maga a modern és globális kapitalista társadalom, a plurális demokrácia rengeteg régi és feszítő új ellentmondással birkózik. Az is komoly vitakérdés, hogy – akár csak a kultúra szempontjából is – mit értünk *modernizáción,* s vajon mennyiben azonos a tőkés globalizációval. Tudható, hogy a szovjet Thermidor, a sztálini fordulat s még a „puhább" államszocializmus is egy sajátos modernizációs, sőt utolérési-lekörözési kísérlet volt, s megtapasztaltuk ennek a modernizációnak az „eredményeit". A modernizáció nem csak vagy nem elsősorban gazdasági, termelékenységi és logisztikai kérdés: *humánum és kultúra nélkül* még a technikai civilizáció sem képes tartósan fejlődni.

Reális, bár inkább történelemfilozófiai dilemma továbbá, hogy egyáltalán menynyiben tekinthetjük a történelem fővonalának, egyetemes normának az euroatlanti civilizáció több ezer éves fejlődését, az *antik-zsidó-keresztény-liberális-demokratikus narratívát.* A szűken értett gazdasági dinamika tekintetében a *Kelet* a XXI. század elején mintha már sikeresebb lenne (bár maga is erősen polarizált), de társadalmi modelljei aligha lehetnek minták.[453] Ahogy a korántsem egységes *Nyugat*nak, Európának sincs joga másra kényszeríteni, máson számon kérni a maga modelljét.[454] A *„Kelet" kontra „Nyugat" vitája* erről is szól. Bizonyos, hogy – különösen a XXI. században – elfogadhatatlan az Európa-centrizmus, s nem szabad egyetlen fejlődésmodellt normaként állítani egy másik régió, ország és kultúra elé. Ugyanakkor mégiscsak van „valamilyen" *mértéke* a világ és kultúrái történelmi megítélésének, ha ezt nehéz is megfogalmazni. Nem kell Marx betűhív követőjének lenni, hogy az *„emberi lényeg"* vagy a *„nembeliség"* általa megfogalmazott kategóriái, *„az elidegenedés visszavételének"* történeti lehetőségei[455] – az eszkatologikus, teleologikus vagy osztályharcos haladásmítoszok leáldozásával is – iránymutatók legyenek a világértelmezésben. (Még ha nem válthatók is aprópénzre ezek a paradigmák.) Ám ha ez a „reményem" túl optimistának, avíttnak vagy elvontnak tűnik „posztmodern" korunkban, beérhetjük azzal a csöndesen keserű József Attila-i szcenárióval is, hogy „finomul a kín".[456] S ha finomul, akkor ez okként és következményként „kulturális ügy" is.

A *globalizálódás* maga eredendően nem kulturális jelenség, hanem gazdasági, világkereskedelmi, tudományos technikai, pénzügyi, kommunikációs és nem utolsósorban politikai folyamatok komplexuma, átszövi az információs társadalmak egészét, a kultúrákat. Az Észak–Dél-ellentét, a környezetszennyeződés, a vízhiány, a terrorizmus, az elektronikus pénzügyi világrendszer sebezhetősége és más globális

[449] Ungváry Rudolf, *Amikor már nem lesz mit veszíteni,* Népszabadság, 2013. szeptember 5. 12. Vö. könyvével is: Uő, *A láthatatlan valóság. A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon,* Pozsony, Kalligram, 2014.

[450] Tamás Gáspár Miklós, *Baloldalak,* HVG, 2013. szeptember 24. http://hvg.hu/velemeny/20130924_TGM_baloldalak (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

[451] Vitányi Iván, *Esély és veszély,* Népszabadság, 2014. december 9. 10.

[452] Ady Endre, *Vallomás a patriotizmusról* [1913], in *Ady Endre publicisztikai írásai,* III, *1908–1918,* szerk. Vezér Erzsébet, Budapest, Szépirodalmi, 1977, 432–434.

[453] A nemzetközi rangú, társadalmilag érzékeny liberális közgazdász érveivel ír erről Kornai János, *Példaképünk: Kína?,* Élet és Irodalom, 2014. augusztus 29. 3–4.

[454] Lásd erről például [ifj.] Marosán György, *A Nyugat jövője,* Népszabadság, 2012. augusztus 31. 12. http://nol.hu/lap/forum/20120831-a_nyugat_jovoje (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

[455] Vö. erről Márkus György, *Marxizmus és „antropológia". Az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában,* Budapest, Akadémiai, 1966.

[456] József Attila, *[Ős patkány terjeszt kórt...]*

problémák részben kulturális feszültségekre is utalnak, bár aligha fogadható el az az álláspont, hogy a XX. század utolsó éveinek és a XXI. század elejének „a kultúrák harca" s főleg a nagy vallási tradíciók és régiók ütközése lenne a meghatározó tényleges konfliktusa. Ezek „legföljebb" (bár ez sem kevés) artikulálói, gyakran viszont manipulált médiumai a mélyebb ellentmondásoknak.

A művelődésre visszatérve kétségtelen tény, hogy „a globális kultúra a szórakozás szekerén vonul"[457] – ahogy Almási Miklós nyomán Gombár Csaba fogalmaz. A magyarság többirányú, alternatív lehetőségű folyamatok kulturális résztvevője és tanúja. Az Európai Unió tagjaként, a globalizáció, a média nemzetköziesedése és a digitalizáció következtében egyrészt számunkra is „kitágul" a világ, eltűnnek a kultúrák és az információk közötti tér- és időbeli korlátok, határok; nő az egyének, családok, közösségek, nemzetek, régiók esélye a kultúra egyetemes tradíciónak elsajátítására és innovatív fölhasználására. Ezt nevezték a felvilágosodás gondolkodói „az ember második megszületésének". Van lehetőség a kontinensek, társadalmak közötti műveltségi, civilizációs ellentétek mérséklődésére, a sajátos értékek, regionális, valamint nemzeti hagyományok és szokások kibontakoztatására, terjesztésére, a népek, etnikumok, kulturális és vallási kánonok egymás iránti megértésének és az egymástól való kölcsönös tanulás élményének a szélesedésére. A nemzeti sokféleségben eleven világkultúra elvileg teljes elérésére – a terjedő retrospektív digitalizáció és az internet segítségével is.

Másrészt ugyanezek az objektív feltételek megnövelték a kulturálatlanság, sőt *a kultúraellenesség,* a pusztulás és pusztítás *globalizációjá*nak a veszélyeit is. Az uniformizálódás, az úgynevezett információs túlcsorgás, a szappanoperás álkatarzis, a felületes, törmelékszerű kultúra, a lefelé nivelláló infotainment terjedése itt zajlik a szemünk előtt s bennünk. A társadalmak, régiók kulturális és digitális hozzáférési esélyegyenlőtlenségei közötti szakadékok eközben tovább mélyülnek, s ez a trend is tovább folytatódhat. A multikulturalizmus befogadó szemlélete a fajelméletek egymást „igazoló" agresszivitásában önmaga ellentétébe fordul. A terrorizmus eszkalációja az elmúlt negyedszázadban, a különböző motívumú menekültek számának ugrásszerű növekedése Európában, így hazánkban is a bezárkózási hajlamot, a kulturális értékszemlélet beszűkülését és az idegenellenességet erősíti.

Kultúraváltás és *kultúravesztés* egyidejűségében élünk – elválaszthatatlanul a világképek és etikai értékrendek, normák kavalkádjától. Az egyik oldalról: kreativitás, gyorsulás, választékbővülés, interaktivitás, közösségi hálózatok, szélesebb látókör és műveltség, a világban való egyidejű tájékozódás és otthonlét, minden érték elérhetősége; azaz *a kultúra demokratizálódása.* A másikról viszont: „mindhalálig szórakoztatás", „elbunkósodás", az írásbeli (s ami ezzel összefügg: a gondolkodási) kultúra megrendülése, a világkép és életvitel fogyasztásközpontú beszűkülése, a „minden eladó" antihumánus cinizmusa, a mobilkommunikációs felszínesség, az emberi méltóság és a személyes intimitás föladása (például a valóságshow-k révén); az elidegenedés, az agresszivitás, a barbarizálódás, a „világhiány", a valóságos és a virtuális erőszak, az abúzusok okozta sokk, illetve az elmagányosodás, a szkepszis és a depresszió terjedése; tehát *a kultúra antidemokratikus trendje.* Torz módon reagálva erre a „kusza" helyzetre, egyfelől az individuális befelé fordulás tapasztalható, a „kultúra erődítményeibe való menekülés", másfelől a totális, romboló kultúraellenesség és egyre gyakrabban a megvédendő normákra hivatkozó kizárólagosság, az új, „rendpárti" fundamentalizmus.

[457] Gombár Csaba, *Létezik-e globális civilizáció?,* in Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László–Szilágyi Ákos, *A kérdéses civilizáció,* Budapest, Helikon–Korridor, 2000, 27.

Vajon tud-e az egyetemes és a nemzeti kultúra minderre hiteles értékekkel reagálni? S tud-e a négy bemutatott kultúrafelfogás – akár termékeny diskurzusban egymással, akár integrálódva egy új modellbe – az elkövetkező évtizedekben érvényes válaszokat és megoldásokat kínálni? S tudnak-e hozzájuk konstruktív és távlatos nemzetfelfogások és művelődéspolitikák kapcsolódni? Természetesen módosul a nemzet(ek) „objektív" entitása, értékrendje, fogalma is, ám nem tűnik el. Az egyetemességhez és a globalizációhoz való viszonya szintén folyamatosan alakul, de aligha az a megoldás, hogy visszafelé megyünk a történelmi időben. Tallár Ferencet idézve: „A felvilágosodás szellemében a modernitás gondolkodói a »nemzet rendeltetését« az »Ember rendeltetésével« való összhangban tudták csak elképzelni. Egészen új helyzet áll elő akkor, amikor az Új Jobboldal a maga nemzetvízióját az egész világot átfogó globalizációval szemben, annak tagadásaként fogalmazza meg. Az eredmény *nem egy modern, hanem egy posztmodern nemzetfogalom,* az etnicitásra visszaszoruló puszta különbözés, mellyel semmiféle Világtörténelem, semmiféle Nagy Elbeszélés nem fér össze.[458] Nem pusztán a globális tőke és a globális piaci verseny, de maga az univerzalitás – mint egyidejűleg kommunista és kapitalista ármány – válik a leküzdendő ellenféllé. Ez pedig a reprimitivizálódás, egy új barbarizmus rémét vetíti előre. Végső konzekvenciáiban a szuverén nacionalizmusok politikája – nem akarnék én itt bombasztikus lenni, de meggyőződésem, vagy tán félelmeim alapján mégis ezt kell mondjam – véres háborúkkal, az etnikai tisztogatások kilátástalanságával fenyeget, különösképpen Közép- és Kelet-Európában. Továbbá a megkülönböztetésen és határvonáson alapuló nemzetvízió nem csak a *de jure* autonómia *de facto* autonómiára váltását nem segíti elő, de tekintélyelvű, homogenizáló államberendezkedésével a személy *de jure* autonómiáját is visszaveszi."[459]

Az állandóan másra mutogató „nemzeti öncélúság", a bezárkózó kultúrpolitizálás, illetve a kincstári technokrata önáltatás, a globalizációs túllihegés helyett ezért is van szükség arra, hogy magának a nemzeti kultúrának az ügyét is *a történelmi hagyományok hitelesítette kritikai felelősség*gel, innovációs igénnyel és humanista táv-

[458] Tallár Ferenc lábjegyzetes hivatkozása: *Az új nemzetfogalomról és etnicizálódásáról.* Vö. Tamás Gáspár Miklós, *Törzsi fogalmak,* Budapest, Atlantisz, 1999.

[459] *Uo.,* 90.

latossággal fogja fel és kezelje a magyarság. „A magyar szó még nem magyar érzés, az ember mert magyar, még nem erényes ember, és a hazafiság köntösében járó még korántsem hazafi. S hány ily külmázos dolgozik a haza meggyilkolásán, ki, mert éppen nincs más tulajdona, és a vak hév által mégis felhőkbe emeltetik, azok hazafiságát is gyanússá teszi, homályba állítja, sőt ellenük antipátiát és gyűlöletet gerjeszt, kik szeplőtlen kebellel, minden efféle undok salaktul menten, a honszeretet legtisztább szellemében kapcsolvák vérükhöz. – S ím, ez fő oka, miért áll a magyar hazafiság sokkal kisebb becsben, sőt nem legtisztább fényben a világ nagy színpadán, s miért nem képes civilizációi szimpátiát s hódító közvéleményt gerjeszteni a legmagasztosb magyar polgári erény is odakünn. Ám mert annyi bitor fényű álhazafiságtul van környezve és elrútítva, mely tapsot arat s bálványul emeltetik ide benn" – mondta Széchenyi István ünnepi megnyitóként a Magyar Tudományos Akadémia 1842. november 27-i közgyűlésén.[460] Nem kis konsternációt keltett; ma sem nagyon idézik, pedig lenne miért.

Bibó István 1956 őszének traumája után a szocializmus alapértékei, a nemzeti gondolat és a liberalizmus elvei szintézisének lehetőségein töprengve így fogalmazott híres *1957-es memorandumá*ban: a modernizáció „csak akkor lehet sikeres, ha a szabadságjogok biztosítása nem jár együtt a népesség nagy részének elszegényedésével, vagyis nem következik be a kapitalizmus aránytalan térnyerése". Ellenkező esetben – írja – a szabad vállalkozás, a jogállam, a népképviselet demokratikus intézményei „könnyen válnak földesurak, pénzemberek és korrupt politikusok bábjátékává".[461] Ez kulturális ügy is, s nem csupán a szűkebben értett politikai kultúra, hanem egy nemzet műveltsége, tanulási képessége, tágan vett kulturáltsága révén. Maga Bibó is így látta, még 1956 októberének legdrámaibb napjaiban is, kéziratos fogalmazványában: „A *kultúra* lényege, akár az emberi munka technikájáról, akár szellemi alkotásokról, akár az emberi társadalmak politikai együttélési technikájáról van szó, sohasem valami ideológiai program végrehajtása, hanem mindig a valóság valamely szakaszának a gondos részletmunkán, eddig elért eredmények hagyománytisztelő átvételén, a valóság visszahatásának az alázatos elfogadásán és a gondos kitapogatásán, a próba és tévedés technikáján alapszik. Különösen az európai kultúrának hatalmas értéke az, hogy évszázadok óta kialakította a szakmai, alkotó, szervező, nevelő munka végzőinek az öntudatos csoportjait, akik a maguk művészetének fogásait, belső törvényszerűségeit és szakmájuk függetlenségét féltékenyen őrzik minden hatalmi behatással és paranccsal szemben. Ennek a mélyen realista, valóságtisztelő szakmai öntudatnak, mely egyaránt megvan a földszerető parasztban, remeklő kézművesben, modern szakmunkásban, független bíróban, szenvedélyes pedagógusban, egyetemi

[460] SZÉCHENYI István, *Akadémiai beszéd* [1842], in *Széchenyi István válogatott művei*, I–III, szerk. GERGELY András, SPIRA György, SASHEGYI Oszkár, Budapest, Szépirodalmi, 1991, II, 22–57. Az idézet helye: 51.

[461] Idézi PAPP István, *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*, Budapest, Jaffa, 2012, 230–235.

önkormányzatban, alkotóművészben, tudósban és feltalálóban, két halálos ellensége van: a hatalmi téboly és az eszméiben megveszekedett dogmatizmus. A legborzasztóbb történelmi monstrumok azok, amelyek e kettő nászából születnek. Az a gondolat, hogy termelőmunka, szellemi alkotás, bíráskodás, általános és felsőoktatás mind nem más, mint »éles fegyver« ilyen vagy olyan érdekharcban, teljességgel a megszervezett tudásátadás technikáját és hagyományait ássa alá, valójában az emberi kultúra alapszerkezetét rombolja szét."[462]

A tét minden kultúrafelfogás esetében közös. Már Ady megfogalmazta: „Ha száz évekkel hátrább cammogunk, és csak cammogunk, és újat nem tudunk adni, hacsak nem antikulturálisat, mi lesz velünk? Nem elég, ha vannak Apáczai Csere Jánosok, ha nem mély a néplélek, hiába dobjuk bele a métermázsás követ is, nem fröccsen fel a víz egy méternyire sem."[463] Nincs szükség arra, hogy extrapoláljam Ady mondatait: önmagukért beszélnek. Elvileg *mindegyik kultúrafelfogás* kínál támpontot ahhoz, hogy megakadályozza ennek az *antikulturális forgatókönyvnek* a realizálódását. Voltak s vannak is rá pozitív példák a nemzeti művelődés múltjából és jelenéből. A konzervatív kultúrafelfogásra hivatkozó, de annak számos értékes karakterjegyét elutasító 2010 utáni kormányzati társadalom- és művelődéspolitika azonban sajnos nem ezen az úton jár. Ellenkezőleg: Ady pesszimista jóslatának beteljesítésén „fáradozik".

A *nemzeti kultúra* természetesen nem azonos a különböző kultúrafelfogások mintázataival, konfliktusaival és találkozásaival, még kevésbé a művelődéspolitikával. Mélyebb folyamatok befolyásolják: nemzetközi és hazai *társadalmi, életmódbeli, gazdasági, információtechnológiai, ökológiai változások, regionális és globális trendek*. Eleven hagyományok, útkeresésre kényszerítő válságok és bátor újítások. A kultúra különböző alakzatai éppen ezekkel átitatódva hatnak a szociális rétegekre, a közösségekre és az egyénekre, a mindennapi életre, az emberi kapcsolatokra, a társadalmi önismeretre, ideértve a politikai attitűdöket, ideológiai beszédmódokat is. S tehetik, teszik – ha teszik – a társadalom, a nemzet mind több polgárát „lelki független emberré" (Széchenyi).

[462] BIBÓ István, *[Fogalmazvány. 1956. október 27–29.]*, in Uő, *Válogatott tanulmányok*, IV, *1935–1979*, szerk. ifj. BIBÓ István, HUSZÁR Tibor, Budapest, Magvető, 1990, 139–156. Az idézet helye: 153–154.

[463] ADY Endre, *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* [1905], in *Ady Endre összes prózai művei*, VII, *Újságcikkek, tanulmányok*, s. a. r. KISPÉTER András, VARGA József, Budapest, Akadémiai, 1968, 16–21., 306–313.

FÜGGELÉK
A négy modern magyar kultúrafelfogás összehasonlítása

Szempontok	Konzervatív, keresztény-nemzeti kultúrafelfogás	Polgári liberális, modern, urbánus kultúrafelfogás
Helyzetük a magyar kultúrában és politikában	– A XIX. sz. végén tűnik fel, főleg az agrárkonzervativizmus szellemi övezetében, erős egyházi támogatással. – A két világháború között hatalmi, kultúrpolitikai helyzetben. – 1948 után ellenzékben, illetve búvópatakként. – 1990 után egyre látványosabb hegemóniára tesz szert, újabban szövetkezve a radikális népi-nemzeti irányzattal.	– Sosem volt domináns hatalmi helyzetben. – A dualizmus időszakában erős, dinamikus, modern felfogásként hatott. – A két világháború között ellenzéki irányzat volt, sok értékkel. – 1948 után elhallgattatva, illetve búvópatakként. – Tekintélyes tudósok és kiemelkedő alkotók fémjelzik, akiknek olykor szinte informális hatalmuk van. – A rá hivatkozó művelődés- és médiapolitika 1994 után többször volt kormányzati szerepben, 2010 után újra ellenzékben.
Ideológiai alapjaik, értékelveik és távlati orientációjuk	– „A szabadság alapja a rend"; a hagyomány, a család, a tradicionális erkölcsök, a tekintély, az állam, az egyházak normatív intézményei. – Felülről szervezetten, államközpontúan értett közösség, történelmiként is „örök" nemzet. – A „természetadta" társadalmi egyenlőtlenségek realitásként kezelése, így a kultúrának is a társadalmi stabilitást kell szolgálnia. – A közép- és felső osztályok hegemóniájának biztosítása, döntően az úri-földbirtokos osztályé.	– „Szabadság, egyenlőség, testvériség"; ezek közül a leghangsúlyosabb az egyéni szabadság és a szabad piac, erre épülhet a nemzet szabadsága is. – Individuum-központúság, tolerancia; polgári demokrácia és humanizmus. – A szabadság alapja a műveltség, a kulturális értékek elsajátítása, a művelődés esélye ezért mindenkinek jár. – Modernizáció-központú világkép; az európai, euroatlanti mintakövetés igénye. – A vélemény, a kultúra, a sajtó és média teljes szabadsága, pluralizmusa.

Szempontok	Radikális népi-nemzeti vagy populista kultúrafelfogás	Baloldali, illetve szocialista kultúrafelfogás
Helyzetük a magyar kultúrában és politikában	– Plebejus társadalomkritikai-ellenzéki pozíció a két világháború között. – A radikális, sőt szélsőséges politikai jobboldal igyekszik kisajátítani, ugyanakkor vannak baloldali kapcsolódási pontjai is. – Az államszocializmusban elnyomva, illetve „szocialista" ideológiai mezbe öltöztetve; a Kádár-korszakban van érintkezése a szocialista kultúrpolitikai nézetekkel. – 1990 után egyre inkább hegemóniára tesz szert, újabban szövetkezve a konzervatív jobboldali keresztény-nemzeti irányzattal.	– Tekintélyes társadalomtudósok képviselik, de elnyomott helyzetben a századfordulón. – 1918–1919-ben dinamizálódik, sőt pár hónapig hatalmi helyzetbe kerül. – Ellenzéki, illegális és emigrációba kényszerített helyzetben a Horthy-korszak idején, bár sajtója és néhány kiemelkedő értéke nyilvánosságot kap. – 1948 után a diktatórikus egypárti állami kultúrpolitika hivatkozási alapja, de jelentős értékei szintén elnyomva. – Az 1960-as évektől hegemón szerep, fokozatosan tágítva a nyilvánosságot. – 1990 után legitim, de háttérbe szorult helyzetben, olykor még a baloldali kormányzatok idején is.
Ideológiai alapjaik, értékelveik és távlati orientációjuk	– „A mérték: a föld népe", a paraszti-nemzeti közösség elsődlegessége. – Különféle „harmadik út" orientációk, kapcsolat a populizmus nemzetközi áramlataival. – A parasztság ősi moralitását, hagyományai őrzését, népi-közösségi értékét védi. Bírálja a modern és az „idegen" kultúra beáramlását, „nemzetrombolását". – Harc a társadalmi mobilitásért; az alsó néposztályok, a parasztság felemelése, kultúrájának a nemzet középpontjába emelése.	– A „szabadság, egyenlőség, testvériség" hármasságból az egyenlőség az elsődleges, a többi előfeltétele; a fő értékei az emancipáció és a szolidaritás. – A dolgozó nép uralmát követeli, fellép a tekintélyelvűség, a kirekesztés, a feudalizmus maradványai ellen, de élesen bírálja a kapitalizmust is, osztályharcot hirdet a művelődésben, majd konszolidációt a közösségi elvek jegyében. – Kizsákmányolástól mentes, osztály nélküli társadalmat, szocializmust vagy/és kommunizmust hirdet, ugyanakkor a klasszikus humanizmus folytatását, megújítását a kultúrában.

Szempontok	Konzervatív, keresztény-nemzeti kultúrafelfogás	Polgári liberális, modern, urbánus kultúrafelfogás
Célcsoportjaik és társadalmi bázisuk	– Az úgynevezett keresztény-nemzeti, úri középosztály: ők azok, akik hagyományaik és tekintélyük révén a vezetésre predesztináltak. – Célja elsősorban ennek a kulturális elitnek a megerősítése, újrateremtése, s ezáltal a magyarság regionális hegemóniájának visszaszerzése. – A rendszerváltozás után: egy új nemzeti középosztály megteremtése, elitcsere. – Olykor burkolt-nyílt antiszemitizmus.	– A szabad, elsősorban városi polgár, olyan autonóm ember, aki nem alattvaló s nem is kiváltságos. – Célja ennek a rétegnek, magatartásának, kultúrájának a szélesítése a hazai polgári fejlődés utólagos korrekciójával, a modernizációval. – Az állampolgári esély- és jogegyenlőség biztosítása minden vonatkozásban, kiemelt figyelemmel a roma származásúakra és más kisebbségekre is.
A „nemzeti kultúra" értelmezése és a globalizációhoz való viszony	– Normatív, múltra orientált, egy adott hagyományt őrző, historizáló, zárt, államcentrikus kultúrafelfogás, esetenként szűkítő és kirekesztő. – Többnyire elutasítja a modernséget és a liberalizmust. Bírál mindent, amit idegennek vél, ami sérti az általa kanonizált nemzeti hagyományokat, érdekeket, az önelvűséget. – A nemzeti kultúra terjesztése a Trianon-szindróma egyik gyógyszere, a revízió előkészítője. – A kultúrnemzeti lét tragikus, sérelmi, de offenzív felfogása. – A globalizáció és a nemzeti identitás szembeállítása.	– Nyitott, befogadó értelmezés; elutasítja, hogy egyetlen modellt tekintsenek nemzetinek; pluralista. – „Exogám kultúra": a kultúránk szerves nemzeti sajátossága, hogy mindig is befogadó-újjáteremtő volt. – A nemzeti kultúra „nyugatos", modern vonásait hangsúlyozza, ugyanakkor túlzottan „megengedő" minden újdonság eleve értékes volta és a piaci önszabályozás iránt. – Felelősség a határon túli magyar kultúra iránt, a kultúrnemzeti lét nyitott felfogása. – A globalizációs és a nemzeti identitás pozitív viszonyának esélyéért küzd.

Szempontok	Radikális népi-nemzeti vagy populista kultúrafelfogás	Baloldali, illetve szocialista kultúrafelfogás
Célcsoportjaik és társadalmi bázisuk	– A parasztság, „a nép", a vidéki értelmiség. – A cél az elnyomott rétegek fölemelése, művelése, egy polgárosodó paraszti réteg kinevelése; elitcsere. – Vidékközpontú szemlélet és a határon túli magyarság iránti kitüntetett figyelem, valóságos vagy vélt érdekeik beemelése a hazai politikai-kulturális nyilvánosságba és praxisba.	– A proletariátus, a munkásság és parasztság, a dolgozó osztályok; újabban a prekariátus. – A cél az alul lévők, az elnyomottak, felemelése, a nép „uralkodó osztállyá" válása; az intézményes egyenlőtlenségek fölszámolása, ehhez a radikális elitcsere vagy a pozitív diszkrimináció eszközei is igénybe vehetők. – Az állampolgári egyenlőségre és a közösségekre épít.
A „nemzeti kultúra" értelmezése és a globalizációhoz való viszony	– A parasztság tradicionális kultúrájának, premodern, plebejus élményeinek és moralitásának, az úgynevezett tiszta népművészetnek a beemelése a nemzeti kultúrába, sőt centrumába. – Ugyanakkor le is szűkíti a nemzeti kultúra értelmezését; esetenként kirekesztő, rasszista-antiszemita felhangok. – A határon túli magyar kultúrát a nemzeti kultúra szerves, támogatandó részének tekinti, ugyanakkor erős kelet-közép-európai orientáció. – A globalizációt és a populáris tömegkultúrát alapvetően bírálja, a nemzetre ártalmas jellegét deklarálja.	– A nemzeti-nemzetiségi kérdés és kultúra utópisztikus internacionalista, majd az alkotmányos patrióta értelmezése. – Az osztályharcos kultúra beemelése a nemzetibe, viszont a reakciósnak, dekadensnek tekintett/deklarált kultúra kirekesztése. Tehát egyidejűleg bővíti és szűkíti a nemzeti kultúrát. – Az államszocializmus évtizedeiben a határon túli magyar kultúrát túlzott szemérmességgel kezeli; ott is nacionalizmust lát, ahol „csak" a sérelmek szóvá tételéről van szó. – A globalizáció kétarcú; a tőkés, multinacionális jelleg bírálata, viszont nemzetközi demokratikus összefogás.

Szempontok	Konzervatív, keresztény-nemzeti kultúrafelfogás	Polgári liberális, modern, urbánus kultúrafelfogás
Az államról és a kultúrpolitikáról vallott nézeteik	– Etatista kultúrafelfogás: az állam központi szerepe az elit nevelésében, a közoktatásban, a népművelésben, a tömegkommunikációban és a nemzeti nevelésben. – „Kultúrfölény" befelé és kifelé. – Egyes időszakokban a művelődéspolitika és a kulturális finanszírozás alárendelése a hatalmi és csoportérdekeknek; eszközszerep; új klerikalizmus. – Centralizált, ideologikus, protekcionista művelődéspolitika; az állam kulturális tekintélyének és irányító szerepének biztosítása; idegenkedés a civil szférától. – Differenciált, olykor kasztosító és szegregáló, elitista iskolarendszer. – Alaptörekvés: a társadalmi és osztályszerkezeti állagvédő stabilitása vagy – más esetekben – oligarchikus, elitista átrendezése a kultúra, az oktatás révén is.	– Az állam háttérbe vonulását, a kultúrpolitika semlegességét, ideológiamentességét, értékelvűségét, a szakmai testületekre támaszkodást hirdeti. – A modernizációs fejlesztésekben, továbbá a kulturális és mediális szabadságjogok biztosításában, illetve érvényesülésük intézményes, pénzügyi feltételeinek megteremtésében, védelmében döntő szerepet tulajdonítanak a jogállamnak; mecénás- és mentorszerep. – Nyitott iskolarendszer, szabad iskolaválasztás, esélyegyenlőséggel. – A piacnak, a kereslet és kínálat működésének jelentős (de nem kizárólagos) szerepet akarnak biztosítani; az autonóm civil szféra ösztönzése. – Az egyéni mobilitás, a pluralizmus és a verseny a fő célok.

Szempontok	Radikális népi-nemzeti vagy populista kultúrafelfogás	Baloldali, illetve szocialista kultúrafelfogás
Az államról és a kultúrpolitikáról vallott nézeteik	– Radikális művelődéspolitikai változásokat követelnek a nép, a parasztság felemeléséért, a társadalmi igazságosságért folytatott harcban, ezért elsődleges cél a tankötelezettség felemelése, a tömegek iskoláztatása, az iskolán kívüli művelődési intézmények támogatása. – Az állami kultúrpolitika felelőssége mellett széles körű civil szektorral, művelődési mozgalmakkal (például szabadművelődés, népfőiskolák, népi kollégiumok) számolnak. – A népi-nemzeti kultúra primátusának biztosítása érdekében új, esetleg párhuzamos, rivális intézmények létrehozása. – Egységes, központi irányítású és „nemzeti ideológiájú" iskolarendszer. – Mobilitásorientáció.	– Radikális művelődéspolitikai változásokat követel a társadalmi igazságtétel jegyében; a fő cél a tankötelezettség felemelése, mind több munkás és paraszt származású fiatal érettségihez és felsőfokú diplomához juttatása, a mobilitás kulturális ösztönzése. – Népművelés, majd közművelődés; a civil közösségi formák irányítása az államszocializmusban, majd támogatása a rendszerváltozás után. – A humanista, szocialista értékrend elsődlegességét hirdeti, s ezt az állami művelődéspolitika direkt vagy indirekt eszközeivel igyekszik érvényesíteni. – A piac – szerinte – hátráltatja a művelődés demokratizálását és minőségét, a kapitalista piacgazdaság realitásán belül korlátozni szeretné a tőke dominanciáját.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ACZÉL Endre, *Acélsodrony. A 60-as évek. A 70-es évek. A 80-as évek,* I–III, Budapest, Park, 2010–2011.

ÁGH Attila, *A kultúra szűkített újratermelése,* Kritika, 1988. 3. sz. 3–5.

ÁGH Attila, *Kultúra és modernizáció a 20. század végén,* Juss, 1993. 1–2. sz. 45–52.

ÁGH Attila, *„Nem tetszik a rendszer". Rendszerváltástól rendszerváltásig,* Élet és Irodalom, 2015. július 17. 4.

ALMÁSI Miklós, GAZSÓ Ferenc, HIDY Péter, KOLTAI Tamás, POSZLER György, SÜKÖSD Mihály, P. SZŰCS Julianna tanulmányai *A kultúra rögös útja* című ciklusban. Társadalmi Szemle, 1994. 8–9. sz.

ALMÁSI Miklós, *Korszellemv@dászat,* Budapest, Helikon, 2002.

ALMÁSI Miklós, *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában,* Budapest, Helikon, 2003³.

ALMÁSI Miklós, *Bevezetés a 21. századba. Negyvennyolcpluszegy,* Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2015.

ANDOR László–GALLÓ Béla–HEGYI Gyula, *Tíz év után. Három írás a rendszerváltásról és annak szükséges korrekciójáról,* Budapest, Napvilág, 2000.

ANDOR Mihály, *Dolgozatok az iskoláról,* Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1987.

ANDOR Mihály, *Az iskolákon át vezető út,* Új Pedagógiai Szemle, 1999. 10. sz. 3–8.

ANDOR Mihály–LISKÓ Ilona, *Iskolarendszer és mobilitás,* Budapest, Iskolakultúra, 2000.

ANDOR Mihály, *A cselédmentalitás visszaépítése. Avagy az orbáni oktatáspolitika,* Mozgó Világ, 2014. 4. sz. 3–24.

ANDOR Mihály, *Előre a fejlett közrabszolgatartó társadalom felé,* Élet és Irodalom, 2014. június 27. 5.

ANDORKA Rudolf, *A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltás problémái és a lehetséges jövőbeli fejlődés 2005-ig,* Valóság, 1995. 2–3. sz.

ANDORKA Rudolf, *A rendszerváltás vesztesei és nyertesei Magyarországon,* Élet és Irodalom, 1996. július 12.

ANGYALOSI Gergely–E. CSORBA Csilla–KULCSÁR SZABÓ Ernő–TVERDOTA György (szerk.), *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról,* Budapest, PIM, 2009.

ANTALÓCZY Tímea–FÜSTÖS László–HANKISS Elemér (szerk.), *[Vész]jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról,* No. 1., Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, [2009].

ANTALÓCZY Tímea–FÜSTÖS László–HANKISS Elemér (szerk.), *Mire jó a kultúra? Jelentés a magyar kultúra állapotáról,* No. 2., Budapest, Magna Produkció, 2010.

ARTNER Annamária–SZIGETI Péter, *Stabilizálódott a „nemzeti"-konzervatív Magyarország dominanciája a parlamenti választásokon,* Ezredvég, 2014. 5. sz. július–augusztus. 99–103.

ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban,* Budapest, Atlantisz, 1999, 1–158.

BAJOMI-LÁZÁR Péter, *A magyarországi médiaháború,* Budapest, Új Mandátum, 2001.

BAJOMI-LÁZÁR Péter (szerk.), *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig,* Budapest, Akadémiai, 2005.

BALÁZS Eszter, *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914,* Budapest, Napvilág, 2009.

BALÁZS Eszter–KONOK Péter, *A baloldaliság jelentései: mentalitás, kultúra, politika. Módszertani és historiográfiai vázlat,* Múltunk, 2013. 2. sz. 4–82.

BALOG Iván, *Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések,* Budapest, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2010.

BALOGH István (szerk.), *Törésvonalak és értékválasztások. Politikatudományi vizsgálatok a mai Magyarországról,* Budapest, MTA Politikatudományi Intézete, 1994.

BALOGH Róbert–PAÁR Ádám–GYÖRGY Alexandra (szerk.), *Békatánc. A radikális jobboldal jellege és hatása Nyugat-Európában és Magyarországon,* Budapest, Generáció 2020 Közhasznú Egyesület, 2009.

BÁRDI Nándor, *Németh László* [Trianon-képe], in ROMSICS Ignác (szerk.), *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953,* Budapest, Osiris, 1998, 175–192.

BARKÓCZI Balázs, *A hazai radikális jobboldal térhódítása az interneten,* Médiakutató, XI. évf. 2010. 4. sz. tél. 51–61.

BARTHA Eszter, *Történetírás és ideológia: vita a totalitarizmusról,* Múltunk, 2013. 3. sz. 6–38.

BAYER József, *Tükör által homályosan. Tanulmányok az ideológiáról,* Budapest, MTA Társadalomtudományi Intézete, 1990.

BAYER József, *Fordul a világ. Válogatott esszék, publicisztikai írások 1989–1993,* Budapest, T-Twins, 1994.

BAYER József, *A politikai gondolkodás története,* Budapest, Osiris, 1998.

BAYER József, *Modernitás és globalizáció,* in KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor–PUSKÁS Ildikó (szerk.), *Állandóság a változásban. Tőkei Ferenc születésnapjára* [posztumusz], Budapest, Politika+Kultúra Alapítvány, 2000, 41–57.

BAYER József–BAJOMI-LÁZÁR Péter (szerk.), *Globalizáció, média, politika. A politikai kommunikáció változása a globalizáció korában,* MTA Politikai Tudományok Intézete, 2005, 9–47.

BAYER József–BODA Zsolt (szerk.), *A rendszerváltás húsz éve: változások és válaszok,* Budapest, L'Harmattan–MTA Politikai Tudományok Intézete, 2009.

BAYER József, *Államszocializmus és reform,* Népszabadság, 2015. július 10. 10.

BECK, Ulrich, *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba,* Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, 2003.

BÉNYEI Miklós, *A Márciusi Front művelődéspolitikai törekvései* [1989], in Uő, *Legyen minden helységben olvasóintézet. Könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok, cikkek,* Budapest, Könyvtári Intézet, 2008, 91–97.

BEREND T. Iván, *Öt előadás gazdaságról és oktatásról,* Budapest, Magvető, 1978.

BEREND T. Iván, *Szocializmus és reform,* Budapest, Akadémiai, 1986.

BEREND T. Iván, *Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja,* Budapest, Magvető, 1987[3].

BEREND T. Iván, *Nemzeti utak – és tévutak,* Valóság, 1990. 10. sz. 1–9.

BEREND T. Iván, *Szélsőségek százada. A 20. század eszméinek születése,* in *Akik nyomot hagytak a 20. században. Eszmetörténeti előadások 1.,* Budapest, Napvilág, 1996, 17–42.

BEREND T. Iván, *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990,* Budapest, Vince, 1999.

BEREND T. Iván, *Egy lezárhatatlan téma: újra a Horthy-korszakról. Deborah S. Cornelius könyvéről,* Múltunk, 2013. 3. sz. 267–269.

BERGER, Peter L., *A globális kultúra négy arca,* 2000, 1998. 7–8. sz. 16–20.

BIBÓ István, *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* [1948]; *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* [1948], in Uő, *Válogatott tanulmányok,* szerk. HUSZÁR Tibor, Budapest, Magvető, 1986, II (1945–1949), 569–809.

BIHARI Mihály, *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok,* Budapest, Osiris, 2005.

BOJTÁR Endre–SZERDAHELYI István (szerk.), *A művészeti pártosságról. Vélemények, viták,* Budapest, Kossuth, 1983.

BOKROS Lajos, *Varázsló vagy bohóc? Modernizáció és populizmus a huszonegyedik századi Európában,* Élet és Irodalom, 2015. február 20. 3–4.

BOKROS Lajos, *Képzelt varázsló és törpe bohóc. Modernizáció és populizmus a huszonegyedik századi Magyarországon,* Élet és Irodalom, 2015. március 6. 3–4.

BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, *A művészet megszelídítése. Folyamatok és fordulatok a művészetpolitikában. 1948–1956,* Budapest, Gondolat, 2011.

BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom,* New York, Püski, 1983.

BORBÁNDI Gyula, *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995,* Bázel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996.

BORBÁNDI Gyula, *Alkony és derengés. Írások a posztemigrációról,* Lakitelek, Antológia, 1999.
BORBÁNDI Gyula, *Népiség és népiek. Esszék, tanulmányok, cikkek,* Budapest, Püski, 2000.
BORBÁS György, *Wlassics Gyula és a művészetek. Levelek a XIX. századvégről,* Budapest, Kossuth, 2004.
BORI Imre, *Identitáskeresőben. Művelődéstörténeti és művelődéspolitikai cikkek, tanulmányok,* Újvidék, Fórum, 2000.
BOZÓKI András, *Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002,* Budapest, Századvég, 2003.
BOZÓKI András, *Politikai ideológiák,* in GALLAI Sándor–TÖRÖK Gábor (szerk.), *Politika és politikatudomány,* Budapest, Aula, 2005², 97–145.
BOZÓKI András, *Ars politica,* Budapest, Jószöveg, 2007.
BOZÓKI András és mások, *A kulturális szféra helyzete Magyarországon.* 2013. 07. 03. http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-kulturalis-szfera-helyzete-magyarorszagon (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).
BOZÓKI András, *Családi tűzfészek. A kultúra a szimbolikus politika fogságában,* Mozgó Világ, 2013. 10. sz. 3–22. In MAGYAR Bálint (szerk.), *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam,* Budapest, Noran Libro, 2013, 346–367.
BREUER János, *Negyven év magyar zenekultúrája,* Budapest, Zeneműkiadó, 1985.
BRIGGS, Asa–BURKE, Peter, *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig,* Budapest, Napvilág, 2012².
CASTELLS, Manuel, *Az információ kora,* I–III, Budapest, Gondolat–Infonia, 2005–2007.
CSÁKI Judit–KOVÁCS Dezső (szerk.), *Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sorstörténetéből* [interjúk Pándi Pálról, illetve az 1945 utáni évtizedek művelődéspolitikájáról], Budapest, Szépirodalmi–Szemtanú, 1990.
CSÁSZI Lajos, *Médiakutatás a kulturális fordulat után,* Médiakutató, 2008. ősz. 93–108.
CSEPELI György–PRAZSÁK Gergő, *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban,* Budapest, Jószöveg, 2010.
CSEPELI György, *Politika és metafizika,* Mozgó Világ, 2012. 2. sz. 15–24.
CSEPELI György, *A magyar faj abszurditása,* Mozgó Világ, 2013. 1. sz. 74–82.
CSEPELI György, *A hatalom anatómiája,* Budapest, Kossuth, 2013.
CSEPELI György–MURÁNYI István, *Új autoritarianizmus Magyarországon a 21. század elején,* Kritika, 2013. 3–4. sz. 2–10.
CSEPELI György, *A populizmus mint közösségi hisztéria,* Kritika, 2015. 1–2. sz. 2–4.
CSIZMADIA Ervin, *A demokratikus ellenzék története (1968–1988). Interjúk, dokumentumok, monográfia,* I–III, Budapest, T-Twins, 1995.
CSIZMADIA Ervin, *A politika és az értelmiség,* Budapest, Századvég, 2003.

CSIZMADIA Ervin, *Liberális fundamentumok,* Népszabadság, 2015. február 28. Hétvége. 4.
CSOMA Gyula (szerk.), *Oktatási rendszerünkről. Vélemények, viták,* Budapest, Kossuth, 1982.
CSOÓRI Sándor, *Nappali hold,* Hitel, 1990. 17–20. sz. augusztus–október. In Uő, *Nappali hold,* Budapest, Püski, 1991.
DANCS Istvánné–VERŐ Gábor (szerk.), *Dokumentumok a szabadművelődés történetéhez 1945–1949,* Budapest, Kossuth, 1988.
DÉNES Iván Zoltán, *Közüggyé emelt kiváltságőrzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években,* Budapest, Akadémiai, 1989.
DÉNES Iván Zoltán (szerk.), *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában,* Budapest, Gondolat, 1993.
DÉNES Iván Zoltán (szerk.), *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon,* Budapest, Új Mandátum, 2001.
DÉNES Iván Zoltán, *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések,* Budapest, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2008.
DESSEWFFY Tibor, *Korszakváltás a kultúrában,* Kritika, 2000. 4. sz. 28–29.
DESSEWFFY Tibor, *„Mindennap új varázslat",* Kritika, 2001. 6. sz. 24–27.
DÉVÉNYI Anna, *Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda? A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján,* doktori disszertáció, kézirat, Pécs, 2015.
DEVESCOVI Balázs, *Eötvös József,* Pozsony, Kalligram, 2007.
DOMOKOS Mátyás, *Leletmentés. Könyvek sorsa a „nem létező" cenzúra korában 1948–1989,* Budapest, Osiris, 1996.
DONÁTH Péter, *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből (1868–1958),* Budapest, Trezor, 2008.
DRABANCZ M. Róbert–FÓNAI Mihály, *A magyar kultúrpolitika története,* Debrecen, Csokonai, 2005.
EGRY Gábor, *Nemzeti probléma a 20–21. századi Magyarországon.* Előadás a Politikatörténeti Intézetben 2013. május 16-án. http://www.polhist.hu/index.php?option=com_jevents&task=icalrepeat.detail&evid=214&Itemid=4&year=2013&month=05&day=16&uid=7b2faec7e9d75a031f9c7f4231ac7f11 (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).
EÖRSI István, *Kultúra és politika,* Beszélő, 1998. 3. sz. 113–118.
EÖRSI László, *Ideológiai pragmatizmus és (ön)cenzúra. A három „T" kultúrpolitikája,* Világosság, 2008. 11–12. sz. 73–96.
EÖRSI László, *„Megbombáztuk Kaposvárt". A kaposvári Csiky Gergely Színház és a kultúrpolitika,* Budapest, Napvilág, 2013.

Erényi Tibor, *A szociáldemokrácia nagyjai a modernizációról: Bernsteintől Brandtig (szociáldemokrata dilemmák),* in *Akik nyomot hagytak a 20. században. Eszmetörténeti előadások 1.,* Budapest, Napvilág, 1996, 43–87.

Erős Ferenc, *Pszichoanalízis és kulturális emlékezet,* Budapest, Jószöveg, 2010.

Értelmiség – közélet – hatalom 1955–1995, konferenciakötet, Budapest, Budapesti TIT, 1995.

Fasang Árpád, ifj. (szerk.), *Az (magyar) értelmiség hivatása. Tanulmányok, vallomások, elemzések, levelek. Hetven magyar értelmiségi írásai,* Budapest, Mundus Egyetemi Kiadó, 1997.

Fehér Ferenc–Heller Ágnes, *A modernitás ingája. Tanulmányok,* Budapest, T-Twins, 1993.

Fehér Ferenc–Heller Ágnes, *Kultúra és demokrácia,* Magyar Lettre Internationale, 13. sz. 1994. május. 68–74.

Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György, *Diktatúra a szükségletek felett,* Budapest, Cserépfalvi, 1995.

Feitl István (szerk.), *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma,* Budapest, Napvilág, 1998[2].

Feitl István–Földes György–Hubai László (szerk.), *Útkeresések. A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma,* Budapest, Napvilág, 2004.

Feitl István (szerk.), *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949,* Budapest, Napvilág, 2013.

Feitl István, *Globalizáció és bezárkózás a XX. század első felében: a nagyvilág és a magyar folyamatok* [bevezető], in Uő (szerk.), *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949,* Budapest, Napvilág, 2013, 7–23.

Fejtő Ferenc (szerk.), *Mai magyarok – régi magyarokról,* Szép Szó, 1936-os évfolyam; Budapest, Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, 1991.

Fejtő Ferenc (szerk.), *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről,* Szép Szó, 1937-es évfolyam; Budapest, Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, 1990.

Fejtő Ferenc, *Magyarság, zsidóság,* Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 2000 [2001].

Fekete Györggyel, a Magyar Művészeti Akadémia elnökével beszélget Kulin Ferenc, az új folyóirat főszerkesztője, Magyar Művészet, 1. sz. 2013. december. 3–11.

Ferch Magda–Ormos Mária (szerk.), *Hommage à Kosáry Domokos,* Budapest, Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, 2009.

Ferge Zsuzsa, *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága,* Budapest, Akadémiai, 1976.

Ferge Zsuzsa, *Elszaporodó egyenlőtlenségek. Állam, kormány, civilek,* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 2000.

Ferge Zsuzsa, *A társadalom, amelyben élünk.* Előadás a Mindentudás Egyetemén 2002. december 9-én. http://mindentudas.hu/el%C5%91ad%C3%A1sok/tudom%C3%A1nyter%C3%BCletek/t%C3%A1rsadalomtudom%C3%A1ny/134-szociol%C3%B3giai-tudom%C3%A1nyok/6019-a-tarsadalom-amelyben-eluenk.html (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

Ferge Zsuzsa, *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában,* Budapest, L'Harmattan–Könyvpont, 2012.

Ferge Zsuzsa, *Falak épülnek,* Népszava, 2014. augusztus 25. 1.

Filozófus-per 1973 [tanulmányok, dokumentumok és kerekasztal-beszélgetés], Világosság, különszám, 1989. május.

Finta Gábor–Horváth Zsuzsa–Sipos Lajos–Szénási Zoltán (szerk.), *A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései,* Budapest, Argumentum, 2011.

Fleischmidt Margit–Glózer Rita és mások, *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája,* Budapest, L'Harmattan, 2014.

Fodor Péter–Hidy Péter (szerk.), *A kultúra és a kulturális fejlődés feltételeinek hosszú távú koncepciója,* kézirat, Budapest, 1988.

Földényi F. László, *Kitekintés és bezárkózás. Vázlatos följegyzések a mai magyar szellemi helyzetről,* Élet és Irodalom, 1999. december 3. 3.

Földes György, *Hatalom és mozgalom (1956–1989),* Budapest, Kossuth, 1989.

Földes György–Inotai András (szerk.), *A globalizáció kihívása és Magyarország,* Budapest, Napvilág, 2001.

Földes György–Mitrovics Miklós (szerk.), *Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok,* Budapest, Napvilág, 2012.

Földes György, *A sorsközösség tudománya,* Népszabadság, 2013. október 11. http://nol.hu/velemeny/20131011-a_sorskozosseg_tudomanya (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

Földes György, *A XX. század uralkodó eszméi és a magyar történelem. Vázlat.* Előadás a Politikatörténeti Intézetben 2014. január 23-án. https://www.youtube.com/watch?v=Vfwb2wvaw9Y&feature=youtube (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.); Tekintet, 2014. 2. sz. március–április. 91–105.

Frank Tibor, *Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York 1919–1945,* Budapest, Gondolat, 2012.

Fricz Tamás, *A népi-urbánus vita tegnap és ma,* Budapest, Napvilág, 1997.

Füstös László–Szakolczai Árpád, *Értékek változásai Magyarországon 1978–1993,* Szociológiai Szemle, 1994. 1. sz. 57–91.

Gángó Gábor, *Mi a nemzet? A népek életéről és haláláról.* Előadás a Mindentudás Egyetemén 2000. március 17-én. http://mindentudas.hu/el%C5%91ad%C3%A1sok/tudom%C3%A1nyter%C3%BCletek/b%C3%B6lcs%C3%A9szettudom%C3%A1ny/148-multidiszciplin%C3%A1ris-b%C3%B6lcs%C3%A9szettudom%C3%A1nyok/6024-mi-a-nemzet-a-nepek-eleterol-es-halalarol.html (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

GAZSÓ Ferenc, *Elitváltás Magyarországon,* Társadalmi Szemle, 1993. 5. sz. 16–26.

GAZSÓ Ferenc–LAKI László, *Fiatalok az újkapitalizmusban,* Budapest, Napvilág, 2004.

GEERTZ, Clifford, *Az ideológia mint kulturális rendszer,* in Uő, *Az értelmezés hatalma,* szerk. NIEDERMÜLLER Péter, Budapest, Osiris, 2001², 26–71.

GEREBEN Ferenc–LŐRINCZ Judit–NAGY Attila–VIDRA SZABÓ Ferenc, *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl,* Budapest, Közép-Európa Intézet, 1993.

GEREBEN Ferenc, *Olvasáskultúránk az ezredfordulón,* Tiszatáj, 2002. 2. sz. 61–72.

GERGELY András, *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról,* Budapest, Magvető, 1987.

GERGELY Jenő, *Főpapok, főpásztorok, főrabbik. Arcélek a huszadik századi magyar egyháztörténetből,* Budapest, Pannonica, 2004.

GERŐ András, *Magyar polgárosodás,* Budapest, Atlantisz, 1993.

GERŐ András, *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék,* Budapest, Új Mandátum, 1996.

GERŐ András és mások (szerk.), *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2000-ben.* Majd *2001-ben, 2002–2003-ban* és *2004–2005-ben,* Budapest, B'nai B'rith Első Budapesti Közösség, 2001, 2002, 2004, 2006.

GERŐ András, *Nemzeti történelemkönyv,* Budapest, Habsburg Történeti Intézet, 2013.

GLATZ Ferenc, *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987,* Budapest, Kossuth, 1988.

GLATZ Ferenc, *Európaiságunk és a kultúrpolitika,* Magyar Nemzet, 1990. április 21. és Európai Szemle, 1990. 1. sz.

GOMBÁR Csaba–HANKISS Elemér–LENGYEL László–SZILÁGYI Ákos, *A kérdéses civilizáció,* Budapest, Helikon–Korridor, 2000.

GÖRÖMBEI András (szerk.), *Nemzetiségi irodalmak az ezredvégen,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000.

GRADVOHL Edina–JÁSZBERÉNYI József, *Európai művelődéstörténet,* Budapest, L'Harmattan–Zsigmond Király Főiskola, 2007.

GYÁNI Gábor–KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig,* Budapest, Osiris, 1998.

GYÁNI Gábor, *Posztmodern kánon,* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003.

GYÁNI Gábor, *Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem,* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010.

GYARMATI György, *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956,* Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011.

GYARMATI György–LENGVÁRI István–PÓK Attila–VONYÓ József (szerk.), *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben,* Kronosz–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs–Budapest, 2013.

GYÖRGY Péter, *Egy halott emléke* [Aczél György], Magyar Hírlap, 1991. december 18.

GYÖRGY Péter–TURAI Hedvig (szerk.), *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra,* Budapest, Corvina, 1992.

GYÖRGY Péter, *Digitális/nemzeti kultúra,* Népszabadság, 1995. március 18.

GYÖRGY Péter, *Kádár köpönyege,* Budapest, Magvető, 2005.

GYÖRGY Péter, *A hatalom képzete. Állami kultúra és művészet 1957 és 1980 között,* Budapest, Magvető, 2014.

GYURGYÁK János (szerk.), *Mi a politika?,* Budapest, Századvég, 1994. [Azóta számos új kiadásban is.]

GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon,* Budapest, Osiris, 2001.

GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története,* Budapest, Osiris, 2007.

GYURGYÁK János, *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány,* Budapest, Osiris, 2012.

HAJDU Tibor, *Ki volt Károlyi Mihály?,* Budapest, Napvilág, 2012.

HANÁK Péter, *Modernizáció és antiliberalizmus Magyarországon,* Mozgó Világ, 1996. 7. sz. 3–13.

HANÁK Péter, *1867 – európai térben és időben,* Budapest, História Könyvtár MTA Történettudományi Intézet, 2001.

HANKISS Elemér, *Kelet-európai alternatívák,* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989.

HANKISS Elemér, *Proletár reneszánsz,* Budapest, Helikon, 1999.

HANKISS Elemér, *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről,* Budapest, Helikon, 2012.

HANKISS Elemér, *A befejezetlen ember,* Budapest, Helikon, 2014.

HANKISS Elemér, *Mintha újra egy zátony felé sodródnánk,* Hercsei Adél interjúja. http://hvg.hu/kultura/20140818_mintha_ujra_egy_zatony_fele_sodrodnank (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

HARASZTI Miklós, *A cenzúra esztétikája* [1980], Budapest, Magvető, 1991.

Hatalom és kultúra. Konferencia és kerekasztal-beszélgetés 2014. január 22-én. Mozgó Világ, 2014. 2–3. sz.

HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban,* Budapest, Typotex, 2006.

HELL Judit–LENDVAI L. Ferenc–PERECZ László, *Magyar filozófia a XX. században,* I–II, Budapest, Áron, 2000–2001.

HELLER Ágnes, *Európai kulturális identitás, modernitás és történelmi emlékezet,* Magyar Lettre Internationale, 26. sz. 1997. ősz. 14–16.

Heller Ágnes, *Szüksége van-e az európai demokráciának a kulturális elitre?*, Kritika, 1998. 12. sz. 4–7.

Hermann István, *A polgári dekadencia problémái*, Budapest, Kossuth, 1967.

Hermann István, *A szocialista kultúra problémái*, Budapest, Kossuth, 1970.

Hermann István, *A mai kultúra problémái. Kapitalista kultúra – szocialista kultúra*, Budapest, Kossuth, 1974.

Hermann István, *Kultúra és személyiség*, Budapest, Móra, 1982.

Hermann István és mások, *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*, Budapest, Kossuth, 1983.

Hidy Péter–Pröhle Gergely–Marschall Miklós és mások, *Elvek és technikák a kultúra finanszírozásában*, Budapest, Kultúraközvetítők Társasága, 1999.

Hidy Péter, *Magyarország kultúrájának helyzete az 1990-es évtizedben a művelődésszociológiai kutatások tükrében*, Budapest, József Attila Alapítvány, 2000.

A *História* folyóirat tematikus számai, dokumentumközlései, szaktanulmányai és eszmecseréi 1979 és 2013 között.

Horánszky Nándor–Kontra György–Mann Miklós–Vecsey Beatrix, *Műveltségfelfogások Magyarországon*, Szabolcsi Miklós előszavával, Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 1991.

Hunyady György–Török László (szerk.), *Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülésszak előadásai* [2014. május 13.], Budapest, Kossuth, 2014.

Huszár Tibor, *Nemzetlét – nemzettudat – értelmiség*, Budapest, Magvető, 1984.

Huszár Tibor, *Mit ér a szellem, ha... Értelmiség, politika, értelmiségpolitika (1957–1987)* [dokumentumokkal], szerk. Nácsa Klára, Budapest, 1990.

Huszár Tibor, *Kádár. A hatalom évei 1956–1989*, Budapest, Corvina, 2006.

Huszár Tibor, *Erdei Ferenc. Politikai életrajz*, Budapest, Corvina, 2012.

Huszár Zoltán, *A trianoni béke hatása az 1920-as évek magyarországi kulturális és oktatási politikájára gróf Klebelsberg Kunó kultuszminisztersége idején. (Vázlatos történeti áttekintés)*, in Uő, *A Duna vonzásában. Fejezetek a Dunagőzhajózási Társaság történetéből. Válogatott tanulmányok*, Pécs, Virágmandula Kft., 2013, 201–216.

Illés László, *Üzenet Thermopülébõl. Irodalom- és eszmetörténeti tanulmányok a modernitásról, a szociális gondolatról és a globalizációról*, Budapest, Argumentum, 1999.

Illés László, *A huszadik századi magyar irodalmi modernitás egy alternatív kísérlete* [1997], in Uő, *A küzdelem értelme. Tanulmányok, cikkek, kritikák*, Budapest, Z-füzetek, 2010, 237–267.

Illés László, *A kultúrpolitika alapjai a totalitárius diktatúrákban* [2001], in Uő, *A küzdelem értelme. Tanulmányok, cikkek, kritikák*, Budapest, Z-füzetek, 2010, 268–276.

Jameson, Fredric, *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája*, Budapest, Noran Libro, 2010.

Jankovics Marcell, *Mély a múltnak kútja* [tanulmánykötet], Debrecen, Csokonai, 1998.

Jankovics Marcell, *Kultúrából a Civilizációba. Vitairat*, Magyar Művészet, 1. sz. 2013. december. 31–38.

Juhász Gyula, *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*, Budapest, Kossuth, 1983.

Juhász Gyula, *Németh László, a politikai gondolkodó. Utószó*, in Németh László, *Sorskérdések*, szerk. Grezsa Ferenc, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, 829–853.

Kalmár Melinda, *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*, Budapest, Magvető, 1998.

Kalmár Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*, Budapest, Osiris, 2014.

Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor, *A szocialista műveltség tartalma és kialakulásának társadalmi feltételei*, Világosság, 1981. 2. sz. 65–72.

Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor, *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón és utána*, Budapest, Typotex, 2013.

Kárai Petra–Király Erzsébet–Róka Enikő–Veszprémi Nóra (szerk.), *XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép* [tanulmánykötet, dokumentumok, képek és katalógus a Magyar Nemzeti Galéria 2010-es kiállítása alkalmából], Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2010.

Karády Viktor, *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*, Budapest, Cserépfalvi, 1997.

Karády Viktor, *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*, Budapest, Replika Kör, 2000.

Kardos József–Kelemen Elemér, *1000 éves a magyar iskola*, Budapest, Korona, 1996.

Kardos József, *Iskola a politika sodrásában 1945–1993*, Budapest, Gondolat, 2007.

Karikó Sándor (szerk.), *Európaiság. Politikai és morális kultúra*, Budapest, Áron, 2001.

Karsai László (szerk.), *Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992*, Mészöly Miklós előszavával, Budapest, Aura, 1992.

Karsai László (szerk.), *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993*, Habsburg Ottó beköszöntőjével, Budapest, Aura, 1993.

Karsai László, *Horthytól Prohászkáig*, Népszabadság, 2012. június 30. Hétvége. 2–3.

Z. Karvalics László, *Információ, társadalom, történelem. Válogatott írások*, Budapest, Typotex, 2003.

Z. Karvalics László, *Bevezetés az információtörténelembe*, Budapest, Gondolat–Infonia, 2004.

Kelemen Elemér, *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitika a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2002.

KENDE János (szerk.), *Rendszerváltás történész szemmel,* Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1992.
KENYERES Zoltán, *Irodalom, történet, írás,* Budapest, Anonymus, 1995.
KENYERES Zoltán, *Etika és esztétizmus. Tanulmányok a Nyugat koráról,* Budapest, Anonymus, 2001.
KENYERES Zoltán, *Korok, pályák, művek,* Budapest, Akadémiai, 2004.
KERESZTURY Dezső, *Helyünk a világban,* Budapest, Szépirodalmi, 1984.
KÉRI László, *Hatalmi kísérletek. Kormányok, politika, média (1989–2000),* Budapest, Helikon, 2000.
KIRÁLY István, *Irodalom és társadalom,* Budapest, Szépirodalmi, 1976.
KIRÁLY István, *Kultúra és politika,* Budapest, Kossuth, 1987.
KIRÁLY István, *Németh László gondolatvilága,* Tiszatáj, 1988. 7–8. sz. In NÉMETH László, *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások,* szerk. GREZSA Ferenc, Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, I, 5–61.
KIRÁLY István, *Útkeresések,* Budapest, Szépirodalmi, 1989.
KIS János, *Az összetorlódott idő. – Második nekirugaszkodás,* Beszélő, 2013. május 5. http://beszelo.c3.hu (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).
KIS János, *Gondolatok a demokráciáról,* Élet és Irodalom, 2013. május 10. 5–6.
KIS János, *Mi a liberalizmus?,* Pozsony, Kalligram, 2014.
KISS Endre–NYÍRI Kristóf (szerk.), *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn,* Budapest, Kossuth, 1977.
KISS Endre, *Marx lábnyomai,* Budapest, Gondolat, 2013.
T. KISS Tamás, *Állami művelődéspolitika az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága,* Budapest, Magyar Művelődési Intézet–Mikszáth, 1998.
T. KISS Tamás (szerk.), *Klebelsberg Kuno* [válogatás írásaiból, bevezető tanulmánnyal], Budapest, Új Mandátum, 1999.
T. KISS Tamás, *A népművelőtől a kulturális menedzserig,* Budapest, Új Mandátum, 2000.
T. KISS Tamás, *Fordulatok, folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000,* Budapest, Új Mandátum, 2002.
KLANICZAY Gábor, *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években,* Budapest, Noran, 2003.
KNAUSZ Imre, *Műveltség és demokrácia,* 2010. http://mek.oszk.hu/08700/08758/08758.htm#_Toc269153479 (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).
KNAUSZ Imre, *Hol kezdődik a diktatúra? Sándor Zsuzsanna interjúja,* 168 Óra, 2014. augusztus 21. 12–13.
KOLOSI Tamás, *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete,* Budapest, Osiris, 2000.
KOLTAI Dénes, *A felnőttképzés elméleti, gazdasági és területi problémái,* Pécs, PTE TTK FEEFI, 2001.

KOLTAI Dénes, *A felnőttképzés és emberierőforrás-szemlélet a változások útján,* in MAGYAR Edit–MARÓTI Andor (szerk.), *Elbeszélések a magyar felnőttoktatás legutóbbi fél évszázadáról,* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2008, 209–216.
KONOK Péter, *„A kommunizmus gyermekbetegsége?" Baloldali radikalizmusok a 20. században,* Budapest, Napvilág, 2006.
KONOK Péter, *Az eszmék országútján. A nyugati szociáldemokrata kánon dilemmái 1945-től napjainkig,* Budapest, Napvilág, 2011.
KONTRA György, *Karácsony Sándor műveltségfelfogása,* in HORÁNSZKY Nándor–KONTRA György–MANN Miklós–VECSEY Beatrix, *Műveltségfelfogások Magyarországon,* SZABOLCSI Miklós előszavával, Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 1991, 87–105.
KONTRA György *Karácsony Sándor,* Budapest, OPKM, 1995[2].
KÓSA László (szerk.), *Magyar művelődéstörténet,* Budapest, Osiris, 1999. További, javított kiadások is.
KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon,* Budapest, Akadémiai, 1980, 1996[3].
KOSÁRY Domokos, *Az európai fejlődési modell és a művelődés,* História, 1995. 5–6. sz. 45–48.
KOSÁRY Domokos, *Hat év a tudománypolitika szolgálatában,* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.
KOVÁCH Imre (szerk.), *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizálódás és egyenlőtlenség a mai Magyarországon,* Budapest, Napvilág, 2006.
KOVÁCH Imre–DUPCSIK Csaba–P. TÓTH Tamás–TAKÁCS Judit (szerk.), *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon,* Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet–Argumentum, 2012.
KOVÁCS Éva, *Indulatok a mai népi-urbánus vitában,* 2000, 1994. 8. sz. 15–22.
KOVÁCS Gábor, *Mi volt a magyar 1939-ben, és mi 2005-ben? A nemzetkarakterológia problémája tegnap és ma,* Magyar Tudomány, 2007. 3. sz. http://www.matud.iif.hu/07mar/11.html (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).
KOVÁCS M. Mária, *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945,* Budapest, Napvilág, 2012.
KÖNCZÖL Csaba, *Rossz közérzet a kultúrában,* Népszabadság, 1989. július 12.
KÖPECZI Béla, *Műveltség és minőség,* Budapest, Kossuth, 1983.
KÖPECZI Béla, *A magyar kultúra útja (1945–1985),* Budapest, Kossuth, 1986.
KÖRÖSÉNYI András, *A magyar politikai rendszer,* Budapest, Osiris, 1998.
KŐRÖSI József, *33 év a „Valóság" rabságában. Huszár Tibor interjúja,* Valóság, 1993. 10., 11. sz. és 1994. 1. sz.
KRAUSZ Tamás–TÜTŐ László (szerk.), *Válaszúton. „Létező szocializmus" – politikai átmeneti időszak? szocializmus? kapitalizmus?,* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Kutatócsoport, 1988.

KRAUSZ Tamás, *Megélt rendszerváltás. Tanulmányok, cikkek,* Budapest, Cégér, 1994.

KRAUSZ Tamás (szerk.), *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulások történetéből,* Budapest, Napvilág, 1998.

KRAUSZ Tamás–SZIGETI Péter (szerk.), *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok,* Budapest, L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány, 2007.

KRAUSZ Tamás, *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció,* Budapest, Napvilág, 2008.

KRAUSZ Tamás, *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében,* Budapest, Russica Pannonicana, 2011.

KULCSÁR Kálmán, *A modernizáció és a magyar társadalom,* Budapest, Magvető, 1986.

KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája. Avagy: emlékmű-e önmagának a „hungarológia"?,* Tiszatáj, 2000. 3. sz. 66–77.

KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Hungarológia – hermeneutika és kulturális poétika között,* Jelenkor, 2002. 9. sz. 938–955.

KULIN Ferenc, *A tét. Interjúk, esszék a nemzetről és a rendszerváltozásról,* Budapest, Bagolyvár, 1993.

KULIN Ferenc, *Készenlét,* Budapest, Kölcsey Intézet–Argumentum, 2008.

KULIN Ferenc, *Küldetéstudat és szerepkeresés,* Budapest, Argumentum, 2012.

LACKÓ Miklós, *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok,* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.

LACKÓ Miklós (szerk.), *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből,* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001.

LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván, *Az új szociáldemokrácia lehetőségei és korlátai az átalakuló közép-európai társadalmakban,* Kritika, 2000. 7. sz. 2–6.

LADÁNYI János, *Önpusztító nemzeti habitus,* Budapest, L'Harmattan, 2015.

LAKI László, *A rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás",* Budapest, Napvilág, 2009.

LAKNER Zoltán, *Négy fordulat. Baloldali útkeresés,* Pécs, Jelenkor, 2014.

LÁNCZI András, *Konzervatív kiáltvány,* Budapest, Attraktor, 2002.

LÁNYI András, *Szükség van-e kultúrpolitikára? Javaslat egy demokratikus kultúrpolitika alapelveire,* Kritika, 1993. 5. sz. 22–23.

LENGYEL András, *Törésvonalak. Tanulmányok az 1919 utáni negyedszázad művelődéstörténetéhez,* Budapest, Tekintet, 1990.

LENGYEL András, *Útkeresések. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok,* Budapest, Magvető, 1990.

LENGYEL András, *Utak és csapdák. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok,* Budapest, Tekintet, 1994.

LENGYEL András, *Képzelet, írás, hatalom. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok,* Szeged, Quintus, 2010.

LENGYEL András, *Az utóvédharcos liberalizmus vakfoltja. Ignotus Pál gondolkodásának szerkezetéről,* Holmi, 2013. 11. sz. 1351–1360.

LENGYEL András, *A testté vált paradoxia. Ignotus, Lukács és „az élet zavaros kuszaságának disszonanciává finomítása",* Holmi, 2014. 8. sz. 925–938.

LENGYEL András, *Az ünneplendő nyolcvanéves. Arcképvázlat Ilia Mihályról,* Forrás, 2014. 9. sz. 3–15.

LENGYEL László, *A rendszerváltó elit tündöklése és bukása,* Budapest, Helikon, 1996.

LENGYEL László, *Pártházból palotába,* Budapest, Helikon, 1998.

LENGYEL László, *A hatalom hálójában. Az értelmiség és a kádárizmus,* in VONYÓ József (szerk.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században,* Pécs, Pro Pannonia, 2003, 139–150.

LENGYEL László, *Pretoriánusok kora,* Pozsony, Kalligram, 2011.

LITVÁN György, *Jászi Oszkár,* Budapest, Osiris, 2003.

LITVÁN György, *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások,* Budapest, 1956-os Intézet, 2008.

LITVÁN György, *Sorstársak és kortársak,* Budapest, Noran, 2008.

LITVÁN György, *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok,* szerk. GYURGYÁK János, Budapest, Osiris, 2008.

MÁDL Ferenc, *A kultúra jövője az európai integrációban,* Magyar Szemle, 1995. 6. sz. 479–500.

MAGYAR Bálint, *Az Internet és a rendszerváltás. Interjú,* Népszabadság, 1996. október 21.

MAGYAR Bálint (szerk.), *Magyar polip. [1.] A posztkommunista maffiaállam,* Budapest, Noran Libro, 2013.

MAGYAR Bálint–VÁSÁRHELYI Júlia (szerk.), *Magyar polip 2. A posztkommunista maffiaállam,* Budapest, Noran Libro, 2014.

MAGYAR Bálint, *A magyar maffiaállam anatómiája,* Budapest, Noran Libro, 2015.

Magyar kultúra az ezredfordulón [konferenciakötet], Budapest, Püski, 1999.

MANN Miklós (szerk.), *Oktatáspolitikusok és koncepciók a XX. században,* Budapest, Ökonet, 2004.

MANN Miklós, *Magyar oktatási miniszterek 1848–2002,* Budapest, Ökonet, 2005.

MÁRKUS György, *Marxizmus és „antropológia". Az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában,* Budapest, Akadémiai, 1966.

MÁRKUS György, *A kultúra fogalmáról,* Révai Gábor beszélgetése, Holmi, 1991. 6. sz. 711–718.

MÁRKUS György, *Kultúra és modernitás,* Budapest, Lukács Archívum–T-Twins, 1992.

MÁRKUS György, *A kultúra antinómiái* [1997], in Uő, *Metafizika – mi végre? Tanulmányok,* Budapest, Osiris, 1998, 289–318.

MARÓTI Andor, *Sok szemszögből a kultúráról. Irányzatok a kultúra elméletében és filozófiájában,* Budapest, Trefort, 2005.

MARÓTI Andor, *A nélkülözhetetlen kultúra,* Budapest, United p. c., 2013.

MARX György, *Gyorsuló idő,* in Uő, *Kimeríthetetlen anyag,* Budapest, Magvető, 1975, 7–53.

MARX György, *A jövő század regénye,* Magyar Tudomány, 1993. 12. sz. 1425–1433.

MÉLYI József, *Miért nem fontos a képzőművészet? Kultúrpolitikai horizontok,* Élet és Irodalom, 2012. február 3. 3.

Mérlegen a XX. század. Válaszok a szerkesztőség körkérdéseire, Múltunk, 2000. 1. sz.

MÉSZÁROS István [filozófus], *Szocializmus vagy barbárság mint történelmi alternatíva,* Budapest, Napvilág, 2005.

MÉSZÁROS István [neveléstörténész]–NÉMETH András–PUKÁNSZKY Béla, *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe,* Budapest, Osiris, 1999.

MIHÁLYI Gábor, *Két apa között. A magyar baloldal tragédiája (1899–1990),* Pozsony, Kalligram, 2012.

MISKOLCZY Ambrus, *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról,* Budapest, Napvilág, 2001.

MISKOLCZY Ambrus, *A múlt megszelídítése. Eszmetörténet és historiográfia határán,* Budapest, Gondolat, 2014.

Modernizációs Charta, 1997 [magyar tudósok felhívása], Népszabadság, 1997. január 31. 16.

MOLNÁR Judit (szerk.), *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról,* Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011.

MONOK István (szerk.), *A művelődéstörténet problémái,* Budapest, MTA Művelődéstörténeti Bizottsága, 2003.

MONOK István, *A művelődéstörténeti kutatásokról,* Magyar Tudomány, 2006. 7. sz. 818. http://www.matud.iif.hu/06jul/08.html (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

MONOSTORI Imre, *A Németh László-recepció történeti vázlata (1925–2001),* in Uő (szerk.), *„Én sosem kívántam más emlékművet..." Vonulatok a Németh László-recepció történetéből,* Budapest, Argumentum, 2003, 867–1003.

MONOSTORI Imre, *Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei,* Budapest, Kortárs, 2005.

NAGY Péter Tibor, *A magyar oktatás második államosítása,* Budapest, Educatio, 1992.

NAGY Péter Tibor, *„Oktatásállamosítás" a harmincas években,* Világosság, 1993. 6. sz. 26–36.

NAGY Péter Tibor, *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitika erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon,* Budapest, Új Mandátum, 2000.

NAGY Péter Tibor, *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitika a 19. és 20. századi Magyarországon,* Budapest, Oktatáskutató Intézet–Új Mandátum, 2002.

NAGY Péter Tibor, *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945,* Budapest, Gondolat, 2011.

NAGY Péter Tibor, *Oktatás–történet–szociológia,* Veszprém, Iskolakultúra, 2012.

NAGY Sz. Péter (szerk.), *A népi-urbánus vita dokumentumai. 1932–1947,* Budapest, Rakéta, 1990.

NÉMEDI Dénes, *A népi szociográfia 1930–1938,* Budapest, Gondolat, 1985.

NEMESKÜRTY István, *Kis magyar művelődéstörténet,* Budapest, Pannon, 1992; Szent István Társulat, 1994².

NEMESKÜRTY István, *Múltunk a jelenben,* Budapest, Trikolor, 1994.

NÉMETH András–PUKÁNSZKY Béla, *A pedagógia problématörténete,* Budapest, Gondolat, 2004.

NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában,* Budapest, Akadémiai, 1981.

NÉMETH G. Béla, *Küllő és kerék. Tanulmányok,* Budapest, Magvető, 1981.

NÉMETH G. Béla, *Századutóról – századelőről. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok,* Budapest, Magvető, 1985.

NÉMETH László, *Művelődéspolitikai írások,* szerk. MONOSTORI Imre, LACKÓ Miklós előszavával, Budapest, Múzsák, 1986.

NÉMETH László, *Ha én miniszter lennék* [1962], in Uő, *Életmű szilánkokban,* Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989, II, 199–281., 541.

Népiek és urbánusok – egy mítosz vége? [tanulmányok, interjúk, válaszok egy körkérdésre], Századvég, 1990. 2. sz.

NIEDERMÜLLER Péter–HORVÁTH Kata–OBLATH Márton–ZOMBORY Máté (szerk.), *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban,* Budapest, Nyitott Könyv–L'Harmattan, 2008.

NIEDERMÜLLER Péter, *Az „új jobboldali kultúra",* 2011. február 3. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=51120:az-uj-jobboldali-kultura-50400&catid=84&Itemid=130 (a honlap már nem frissül, de archívumként hozzáférhető; a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

NYERGES András, *Kis Prohászka-breviárium,* Mozgó Világ, 2009. 2. sz. 49–54.

NYILASY Balázs, *Mennyi az új a Nap alatt? Töprengések kultúratudományi, irodalomtudományi paradigmák ürügyén,* Magyar Művészet, 1. sz. 2013. december. 71–76.

NYÍRI Kristóf (szerk.), *Műveltség és kultúra a számítógépkorszakban. Informatika történetfilozófiai szempontból,* Budapest, Magyar Filozófiai Társaság, 1990.

NYÍRI Kristóf, *A hagyomány fogalma.* Magyar Tudomány, 1994. 8. sz. 969–980.

NYÍRI Kristóf (szerk.), *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok,* Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001.

Ormos Mária, *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941),* I–II, Budapest, PolgArt, 2000.

Ormos Mária, *Politikai ideológia a két világháború között,* in Vonyó József (szerk.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században,* Pécs, Pro Pannonia, 2003, 75–86.

Ormos Mária (szerk.), *A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században,* Budapest, Múlt és Jövő, 2005.

Ormos Mária, *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században,* Budapest, Napvilág, 2009.

Ormos Mária, *Van-e történelem?,* Budapest, Kossuth, 2012.

Ormos Mária, *Mozgástér és kényszerpálya a modern kori magyar történelemben. 1. rész. 1867–1945.* Előadás a Politikatörténeti Intézetben 2012. december 6-án. http://polhist.hu/index.php?option=com_jevents&task=icalrepeat.detail&evid=196&Itemid=4&year=2013&month=02&day=14&uid=e99e3ebe92f5a9c591185649ba6d2816 (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

Ormos Mária, *Mozgástér és kényszerpálya a modern kori Magyarország történetében. 2. rész. 1945 után.* Előadás a Politikatörténeti Intézetben 2013. február 14-én. http://polhist.hu/index.php?option=com_jevents&task=icalrepeat.detail&evid=196&Itemid=4&year=2013&month=02&day=14&uid=e99e3ebe92f5a9c591185649ba6d2816 (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

Ormos Mária, *Múlt a jelenben,* Budapest, Kossuth, 2013.

Ormos Mária, *Kultúrharc,* Mozgó Világ, 2013. 11. sz. 13–20. http://www.mozgovilag.hu/?p=6945 (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

Paksa Rudolf, *A magyar szélsőjobboldal története,* Budapest, Jaffa, 2012.

Pándi Pál (szerk.), *Elvek és utak. Tanulmánygyűjtemény,* Budapest, Magvető, 1965.

Pándi Pál, *Kritikus ponton,* Budapest, Szépirodalmi, 1972.

Pándi Pál, *A realizmus igényével,* Budapest, Kossuth, 1980.

Papp Gábor (szerk.), *A liberalizmus választása,* Világosság, 1994. 5–6. sz.

Papp István, *A magyar népi mozgalom története 1920–1990,* Budapest, Jaffa, 2012.

Pataki Ferenc, *Nemzetkarakterológia?,* Magyar Tudomány, 1997. 2. sz. 169–179. In Uő, *Élettörténet és identitás,* Budapest, Osiris, 2001, 406–423.

Pataki Ferenc–Ritoók Zsigmond (szerk.), *Magyarságkép és történeti változásai,* Budapest, MTA, 1999.

Pataki Ferenc, *A varázsát vesztett jövő,* Budapest, Noran Libro, 2011.

Pataki Ferenc, *Hosszú menetelés. A Fidesz-jelenség,* Budapest, Noran Libro, 2013.

Perecz László, *A nép és az ő barátai. Vázlatok a jobboldali populizmusról,* Kritika, 1992. 1. sz. 13–16.

Perecz László, *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia",* Budapest, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2008.

Pethő Bertalan, *A paradigma-fogalom vázlatos története,* Magyar Művészet, 1. sz. 2013. december. 39–44.

Petrás Éva, *A Vatikán és a magyar katolikus értelmiség. A magyar katolikus értelmiség útja a kereszténydemokrácia felé, in* Feitl István (szerk.), *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949,* Budapest, Napvilág, 2013, 77–92.

Pogátsa Zoltán, *Hanyatló Nyugat? Virágzó Kelet?* http://hvg.hu/gazdasag/20141103_Pogatsa_Zoltan_Hanyatlo_Nyugat_Viragzo_Ke (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

Pokol Béla, *Médiahatalom,* Budapest, Windsor, 1995.

Poszler György, *Eszmék, eszmények, nosztalgiák,* Budapest, Magvető, 1989.

Poszler György, *Ars poetica – ars teoretica,* Budapest, Magvető, 2006.

Poszler György, *Az eltévedt lovas nyomában,* Budapest, Balassi, 2008.

Pozsgay Imre, *Demokrácia és kultúra,* Budapest, Kossuth, 1980.

Pölöskei Ferenc (szerk.), *A falukutatás fénykora (1930–1937),* Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002.

Rácz József, *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák. Válogatott tanulmányok,* Budapest, Scientia Humana, 1998.

Radnai György (szerk.), *„Áru-e a kultúra?" Vélemények, viták,* Budapest, Kossuth, 1986.

Radnóti Sándor, *„Most hirtelen téli mesék rémei kielevenednek",* Széchenyi Ágnes beszélgetése a populizmusról, Kritika, 1992. 6. sz. 6–10.

Radnóti Sándor, *„Minden megtörténhet". Rádai Eszter interjúja,* Mozgó Világ, 2011. 12. sz. 3–14.

Radnóti Sándor, *Emlékeim a filozófusbotrányról,* Népszabadság, 2012. január 6. 12.

Rainer M. János, *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956,* Budapest, Magvető, 1990.

Rainer M. János, *A Kádár-korszak 1956–1989,* Budapest, Kossuth, 2010 (Magyarország története, 22).

Rainer M. János, *Bevezetés a kádárizmusba,* Budapest, 1956-os Intézet–L'Harmattan, 2011.

Rainer M. János, *Búvópatakok,* Élet és Irodalom, 2012. február 10. 9.

Rét Rózsa (szerk.), *Műveltségkép az ezredfordulón. Tanulmányok az Akadémia távlati műveltségkoncepciója alapján,* Budapest, Kossuth, 1980.

Révész Sándor, *Aczél és korunk,* Budapest, Sík, 1997.

Ripp Zoltán esszésorozata [a hazai politika folyamatairól, benne az ideológiai és kulturális tendenciákról], Mozgó Világ, 1997-től 2015-ig.

Ripp Zoltán, *A populizmus árnyéka,* Mozgó Világ, 2006. 1. sz. http://www.mozgovilag.hu/?p=2430 (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.).

Ripp Zoltán, *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990,* Budapest, Napvilág, 2006.

Ripp Zoltán, *Eltékozolt esélyek. A rendszerváltás értelme és értelmezései,* Budapest, Napvilág, 2009.

Rohonyi Zoltán, *Kánon, kánonképzés, kanonizáció. Előszó,* in Uő (szerk.), *Irodalmi kánon és kanonizáció,* Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 7–15.

Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. században,* Budapest, Osiris, 1999.

Romsics Ignác (szerk.), *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948,* Budapest, Osiris, 2009.

Romsics Ignác, A harmadik magyar köztársaság 1989–2009, Budapest, Kossuth, 2010 (Magyarország története, 23).

Romsics Ignác, *„Szólamokkal tele a padlás." Rádai Eszter interjúja,* Mozgó Világ, 2010. 4. sz. 3–11.

Romsics Ignác, *Bethleni konszolidáció – klebelsbergi kultúrpolitika,* Rubicon, 2012. 9–10. sz. 6–9.

Romsics Ignác, *A Kádár-korszak helye a 20. századi magyar történelemben,* Rubicon, 2012. 8. sz. 30–33.

Romsics Ignác, *Magyar sorsfordulók 1920–1989,* Budapest, Osiris, 2012.

Romsics Ignác, *Huszadik századi traumáink: Trianon és a holokauszt,* Rubicon, 2012. 9–10. sz. 38–65.

Romsics Ignác, *Modern magyar politikai rendszerek.* Előadás a Politikatörténeti Intézetben 2013. április 11-én. http://polhist.hu/index.php?option=com_jevents&task=icalrepeat.detail&evid=206&Itemid=4&year=2013&month=04&day=11&uid=6002c62847ed44b342fdd6a91bf18a96 (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

Rónay László (szerk.), *Harcok az új „világnézlet" körül. Katolikus világszemlélet 1890-1920,* Budapest, Argumentum, 2007.

Rózsa György, *Kulturális örökség és információs társadalom,* Budapest, Argumentum, 1995.

Rózsa Gyula, *Nyitott galéria,* Budapest, Szépirodalmi, 1980.

Rózsa Gyula, *Hordozható emlékműveink. Esszék a posztimpresszionizmustól a posztmodernig,* Budapest, Jószöveg, 2007.

A *Rubicon* folyóirat tematikus számai, dokumentumközlései, szaktanulmányai és eszmecseréi 1990 óta: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/archivum/ (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

Sallai Éva (szerk.), *De mi a népiesség?* [konferenciakötet], Budapest, Kölcsey Intézet, 2005.

Sándor Iván (szerk.), *Mi a magyar most?,* Pozsony, Kalligram, 2011.

Schein Gábor, *Esernyők a Kossuth téren,* Pécs, Jelenkor, 2014.

Schlett István, *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig,* Budapest, Gondolat, 1982.

Schlett István, *A magyar politikai gondolkodás története, I. [Az államalapítástól a felvilágosodásig],* Budapest, Korona, 1996.

Schlett István, *A magyar politikai gondolkodás története, II, A liberalizmus Magyarországon. [A reformkor],* Budapest, Korona, 1999.

Schlett István, *A politikai gondolkodás története Magyarországon. 2. [III. 1849-től a dualizmus végéig],* Budapest, Századvég, 2010.

L. Simon László, *Polgári kultúrpolitika. Eredmények és dilemmák,* Orbán Viktor előszavával, Budapest, Ráció, 2014.

Sipos Anna Magdolna, *A magyar könyvtárjog históriája 1867-től napjainkig,* Pécs, Alexandra, 2011 (Pécsi Egyetemi Tankönyvek).

Sipos Anna Magdolna, *Wlassics Gyula szerepe a magyar könyvtárügyben a századfordulót követő évtizedekben,* I–II–III. rész, Könyvtári Figyelő, 2013. 1., 2. és 3. sz.

Sipos Balázs, *Média és demokrácia Magyarországon,* Budapest, Napvilág, 2010.

Sipos Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban,* Budapest, Argumentum, 2011.

Sipos Levente–Tóth Pál Péter (szerk.), *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából,* Budapest, Napvilág, 1997.

Somlai Péter (szerk.), *Értékrend és társadalmi-kulturális változások,* Budapest, ELTE Szociológiai Intézet, 1992.

Somlai Péter, *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata,* Budapest, Corvina, 1997.

Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom 1956–1963,* Budapest, 1956-os Intézet, 1996.

Standeisky Éva, *Kultúra és politika Magyarországon (1945–1956),* in Vonyó József (szerk.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században,* Pécs, Pro Pannonia, 2003, 121–137.

Standeisky Éva, *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom* [1949–1988], Budapest, 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005.

Striker Sándor (szerk.), *Lidérces mennyország. A kultúra szerepe a változó világban* [konferenciakötet 1995-ből], Budapest, Magyar Művelődési Intézet, 1997.

Sükösd Mihály, *Folyóirat és történelem. Valóság 1963–1993,* Mozgó Világ, 1993. 12. sz. és 1994. 1. sz.

Szabó Andrea, *Fiatalok az elszegényedő társadalomban,* Egyenlítő, 2011. 7–8. sz. 7–15.

Szabó Ferenc S. J., *Prohászka Ottokár élete és műve 1858–1927,* Budapest, Szent István Társulat, 2010.

Szabó Ildikó, *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006,* Budapest, L'Harmattan, 2009.

Szabó Miklós, *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986,* Budapest, Medvetánc, 1989.

Szabó Miklós, *Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék,* Budapest, Új Mandátum, 1995.

Szabó Miklós, *Nemesi és polgári liberalizmus,* in Lackó Miklós (szerk.), *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből,* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001, 113–164.
Szabó Miklós, *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918),* Budapest, Új Mandátum, 2003.
Szabó Tibor (szerk.), *Lukács és a modernitás. Lukács az európai gondolkodás történetében,* Szeged, Szegedi Lukács Kör, 1996.
Szabolcsi Miklós, *Változó világ – szocialista irodalom,* Budapest, Magvető, 1973.
Szabolcsi Miklós, *Műveltségünk változó képe,* Magyar Tudomány, 1986. 12. sz. és Reflektor, 1987. 3. sz. 257–271.
Szabolcsi Miklós, *Világirodalom a 20. században. Főbb áramlatok,* Budapest, Gondolat, 1987.
Szajbély Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után,* Budapest, Universitas, 2005.
Szalai Erzsébet, *Ezredváltó dilemmák Magyarországon* [cikkek és viták, hozzászólásokkal], Budapest, Új Mandátum, 2000.
Szalai Erzsébet, *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban,* Budapest, Aula, 2001.
Szalai Erzsébet, *Baloldal – új kihívások előtt,* Budapest, Aula, 2003.
Szalai Erzsébet, *Az első válaszkísérlet. A létezett szocializmus – és ami utána jön…,* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.
Szalai Erzsébet, *A magyarországi újkapitalizmus válsága. Mérleg a politikai rendszerváltás után húsz évvel,* in Bayer József–Boda Zsolt (szerk.), *A rendszerváltás húsz éve: változások és válaszok,* Budapest, L'Harmattan–MTA Politikai Tudományok Intézete, 2009, 205–225.
Szalai Erzsébet, *Autonómia vagy újkiszolgáltatottság. Tanulmányok és publicisztikai írások 2012–2014,* Pozsony, Kalligram, 2014.
Száraz György, *Egy előítélet nyomában,* Budapest, Magvető, 1976.
Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.), *A magyar irodalom történetei,* III, *1920-tól napjainkig,* Budapest, Gondolat, 2007.
Székely György, *Magyar színháztörténet 1949–1989. Szerkesztői javaslat,* Criticai Lapok, 2012. 8. sz. 22–27.
Szekfű Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik (1920 és 1934),* I–V. könyv, reprint kiadás, Glatz Ferenc utószavával, Budapest, ÁKV–Maecenas, 1989. Vö. Romsics Ignác, *A „katasztrófa" okai, avagy „a mohácsok és trianonok története" 1920. Megjelenik Szekfű Gyulától a „Három nemzedék.",* in Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.), *A magyar irodalom történetei,* III, *1920-tól napjainkig,* Budapest, Gondolat, 2007, 11–24.
Szekfű Gyula (szerk.), *Mi a magyar?,* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939; reprint: Budapest, Helikon, 1992.

Széky János, *Nyomorból ki, nyomorba vissza. Egy Kádár-értelmezés,* Élet és Irodalom, 2013. április 5. 6.
Szele Áron, *A magyar szélsőjobb történelemszemlélete és világnézete,* Múltunk, 2014. 2. sz. 93–108.
Szelényi Iván, *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai. 1989–1990,* Budapest, MTA Politikatudományi Intézet, 1992.
Szelényi Iván, *A kényszermunka országa. Sándor Zsuzsanna interjúja,* 168 Óra, 2014. június 27. http://www.168ora.hu/itthon/szelenyi-ivan-melyszegenyseg-politika-allam-piac-128260.html (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).
Szénási Zoltán, *A kultúrharctól a befogadás felé,* Múltunk, 2008. 2. sz. 302–309.
Szerdahelyi István, *A magyar esztétika története (1945–1975),* Budapest, Kossuth, 1976.
Szerdahelyi István (szerk.), *A kultúra fogalmáról. Vélemények, viták,* Budapest, Kossuth, 1980.
Szigeti Péter, *Szervezett kapitalizmus,* Budapest, Mediant Kft., 1991.
Szigeti Péter, *A szociáldemokrata modernizáció érvényességtartományai,* in *Akik nyomot hagytak a 20. században. Eszmetörténeti előadások 1.,* Budapest, Napvilág, 1996, 87–97.
Szigeti Péter, *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny",* Budapest, Napvilág, 2005.
Sziklai László, *Történelmi lecke – haladóknak,* Budapest, Magvető, 1977.
Sziklai László, *Egyszer volt – hol nem volt,* Budapest, T-Twins, 1995.
Sziklai László, *Megélt esztétika* [tanulmányok Lukács Györgyről], Budapest, Argumentum–Lukács Archívum, 2010.
Szilágyi Ákos, *A kékek és a zöldek. Hideg polgárháború Magyarországon,* Budapest, Új Palatinus Könyvesház, 2010.
Szilágyi Ákos, *A populista. A politikai varázsmese morfológiája,* Budapest, Irodalom Kft., 2010.
Szilágyi Ákos, *Politikai eksztázis. A radikális populizmusról. Szénási Sándor interjúja,* 168 Óra, 2012. február 2. 12–14.
P. Szűcs Julianna, *Mai magyar művészet. Fogalommagyarázat,* Balkon, 1999. 1–2. sz. 14–23.
P. Szűcs Julianna (szerk.), *Konzervativizmus és jobboldaliság,* Mozgó Világ, 2000. 1. sz.
P. Szűcs Julianna, *A lepel alatt. Írások a művészet és a tekintélyelvű társadalom kapcsolatáról,* Budapest, Helikon, 2001.
P. Szűcs Julianna (szerk.), *Múltunk a jövőnk? – Horthy és korunk, Konferencia és kerekasztal-beszélgetés 2012. június 27-én,* Mozgó Világ, 2012. 8–9. sz.
P. Szűcs Julianna (szerk.), *Hatalom és kultúra. Konferencia és kerekasztal-beszélgetés 2014. január 22-én,* Mozgó Világ, 2014. 2–3. sz.

P. Szűcs Julianna (szerk.), *Emlékezetpolitika,* Karsai László és Rádai Eszter beszélgetése, Romsics Ignác, Kovács M. Mária, Csepeli György, Bócz Endre tanulmányai, Mozgó Világ, 2014. 5. sz. 3–46.

P. Szűcs Julianna, *Mérgezett művészet* [a mai hatalmi képzőművészeti trendről], Élet és Irodalom, 2014. május 9. 5.

Takács Róbert, *Politikai újságírás a Kádár-korban,* Budapest, Napvilág, 2012.

Takáts József, *Modern politikai eszmetörténet,* Budapest, Osiris, 2007.

Takáts József, *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok,* Budapest, Osiris, 2014.

Tallár Ferenc, *Kultúra és modernizáció,* in Uő, *Két tételben,* Budapest, Magvető, 1988, 344–375.

Tallár Ferenc, *A proletariátustól a prekariátusig és tovább...,* Eszmélet, 102. sz. 2014. nyár. 70–95.

Tamás Gáspár Miklós, *Búcsú a baloldaltól,* Kritika, 1989. 12. sz.; in Uő, *Másvilág. Politikai esszék,* Budapest, Új Mandátum, 1994, 11–31.

Tamás Gáspár Miklós, *Búcsú a jobboldaltól?,* Világosság, 1994. 5–6. sz. In Uő, *Másvilág. Politikai esszék,* Budapest, Új Mandátum, 1994, 569–607.

Tamás Gáspár Miklós, *Eötvös: a nyugat-keleti liberális,* in Uő, *Törzsi fogalmak,* Budapest, Atlantisz, 1999, II, 9–143.

Tamás Gáspár Miklós, *Szocdemek,* Népszabadság, 2000. április 8. 21., 23.

Tamás Gáspár Miklós, *Száz súlyos esztendő,* Népszabadság, 2006. november 25. Hétvége. 3.

Tamás Gáspár Miklós, *Mi változott? 100 éves a Nyugat,* Élet és Irodalom, 2008. február 8. 9.

Tamás Gáspár Miklós, *A félreértett Bibó István,* HVG, 2011. augusztus 8. http://hvg.hu/velemeny/20110805_bibo_tgm (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

Tamás Gáspár Miklós, *Jobb- és baloldali antikapitalizmus,* Élet és Irodalom, 2013. október 25. 9–10.

Tamás Gáspár Miklós, *A kezdet és a vég. Marxisták vagyunk,* Élet és Irodalom, 2014. május 20. 7., 10.

Tamás Gáspár Miklós, *A „magyar" három árnyalata,* Népszabadság, 2014. augusztus 2. Hétvége. 1., 3.

Tamás Pál, *Kultúrpolitika a 2000-es években, I–II.* Kritika, 2013. 5–6. sz. 25–28.; 7–8. sz. 37–40.

Tanulmányok a liberalizmus történetéből, Múltunk, 1998. 3–4. sz.

Tanulmányok a konzervativizmus történetéből, Múltunk, 2002. 3–4. sz.

Tanulmányok a szocializmus történetéről, Múltunk, 2001. 2–3. sz.

Terestyéni Tamás (szerk.), *Közszolgálatiság a médiában. Ábránd vagy realitás?,* Budapest, Osiris–MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 1995.

Terestyéni Tamás (szerk.), *Médiakritika. Tanulmányok a média kritikai megközelítésének témaköréből,* Budapest, Osiris–MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 1997.

Terestyéni Tamás (szerk.), *Magyarországi médiumok a közvélemény tükrében,* Budapest, ORTT, 2002.

Thoma László, *Esszé művelődéspolitikai gondolkodásunk alakulásáról,* Kultúra és Közösség, 1985. 6. sz. 12–26.; in Uő, *Alternatívák nélküli társadalom,* Budapest, Gondolat, 1996.

Tóth István (szerk.), *Művelődéspolitikánk 25 éve* [előadások, tanulmányok] [bibliográfiával], Budapest, Kossuth, 1984.

Tóth István György és Keller Tamás záró tanulmányai *„A gazdasági felemelkedés társadalmi/kulturális feltételei"* című 2008–2009-es, majd 2013-as Tárki-kutatáshoz: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult (a letöltés ideje: 2015. 08. 11.) és Rádai Eszter interjúja Tóth István Györggyel: Élet és Irodalom, 2009. december 4. 7–8.

Tóth István György, *Ezért szakadt szét Magyarország. Szabó Zsuzsanna interjúja,* 2014. április 22. http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/ezert_szakadt_szet_magyarorszag_a_sajat_csapdankba_estunk.580281.html (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

Sz. Tóth János, *A magyar művelődési mozgalom történeti hagyományairól a polgárosodástól napjainkig,* in Szabó Károly (szerk.), *Közművelődési tanulmányok 1996,* Pécs–Budapest, Janus Pannonius Tudományegyetem–Honvédelmi Minisztérium, 1996, 411., 425.

Tőkéczki László (szerk.), *Magyar liberalizmus* [dokumentumok és a szerkesztő záró tanulmánya], Budapest, Századvég, 1993.

Tőkéczki László (szerk.), *Magyar konzervativizmus – hagyomány és jelenkor,* Budapest, Batthyány Lajos Alapítvány, 1994.

Tőkéczki László, *Polgári múlt – polgári jelen?,* Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány, 1995.

Tőkéczki László, *Hóman Bálint művelődési és művelődéspolitikai eszményei,* Protestáns Szemle, 1995. 2. sz. 108–123.

Tőkéczki László, Lánczi András, Kiss Endre, Salamon Konrád és Gerő András *vitája a magyar liberalizmusról,* Politikatudományi Szemle, 1995. 2. sz. 111–137. és 3. sz. 99–121.

Tőkéczki László, *Hóman Bálint, a kultúrpolitikus eszméi,* in Ujváry Gábor (szerk.), *Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus,* Budapest, Ráció, 2011, 110–118.

Tőkei Ferenc, *A szocializmus dialektikájához,* Budapest, Kossuth, 1974.

Tőkei Ferenc, *Kortársunk-e Marx?,* Budapest, Kossuth, 1984.

Tverdota György, *József Attila szocializmusképe,* in Illés László–József Farkas (szerk.), *Mítosz és utópia. Irodalom- és eszmetörténeti tanulmányok,* Budapest, Argumentum, 1995, 179–195.

Tverdota György, *A József Attila-kutatás dilemmái,* in Tverdota György–Veres András (szerk.), *Testet öltött érv. Az értekező József Attila,* Budapest, Balassi, 2003, 195–213.

Tverdota György, *József Attila „múlt századi" lírájának elevensége a XXI. század elején,* Eszmélet, 65. sz. 2005. tavasz. 136–147.

Tverdota György, *„mindig fölfeslik valahol". Vita József Attilának a magyar líra történetében elfoglalt helyéről,* in Prágai Tamás (szerk.), *„Mint gondolatjel, vízszintes a tested". Tanulmányok József Attiláról,* Budapest, Kortárs–Mindentudás Egyeteme, 2005, 39–58., 203–205.

Ujváry Gábor, *Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája,* in Vonyó József (szerk.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században,* Pécs, Pro Pannonia, 2003, 87–104.

Ujváry Gábor, *Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája,* in Romsics Ignác (szerk.), *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948,* Budapest, Osiris, 2009, 377–413.

Ujváry Gábor, *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban",* Budapest, Ráció, 2010.

Ujváry Gábor (szerk.), *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében,* Budapest, Ráció, 2011.

Ujváry Gábor (szerk.), *Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus,* Budapest, Ráció, 2011.

Ungváry Krisztián, *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus,* Pécs, Jelenkor, 2012.

Ungváry Rudolf, *A láthatatlan valóság. A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon,* Pozsony, Kalligram, 2014.

Ungváry Rudolf, *Hogy jobban megértsük* [a magyar jobboldalról, illetve konzervativizmusról], Élet és Irodalom, 2015. március 27. 5.

Vadász János (szerk.), *Kulturális alaptörvény. Dokumentumok,* Budapest, KKDSZ, 1998.

Vajda Mihály, *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista?,* Budapest, Gondolat, 1990.

Valuch Tibor, *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében,* Budapest, Osiris, 2001.

Valuch Tibor, *Értelmiség, politika, kultúra a Kádár-korszakban,* in Vonyó József (szerk.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században,* Pécs, Pro Pannonia, 2003, 151–159.

Van Reybrouck, David, *A populizmus védelmében,* Budapest, Gondolat, 2010.

Varga Lajos (főszerk.), *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve,* Budapest, Napvilág, 1999.

Vásárhelyi Mária–Halmai Gábor (szerk.), *A nyilvánosság rendszerváltása,* Budapest, Új Mandátum, 1998.

Vásárhelyi Mária, *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban,* Pozsony, Kalligram, 2007.

Vásárhelyi Mária, *Történelmi jobbra át,* Élet és Irodalom, 2008. december 19. 13.

Vecsey Beatrix, *Németh László műveltségképe,* in Horánszky Nándor–Kontra György–Mann Miklós–Vecsey Beatrix, *Műveltségfelfogások Magyarországon,* Szabolcsi Miklós előszavával, Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 1991, 107–129.

Veliky János (szerk. és bev.), *Eötvös József,* Budapest, Új Mandátum, 1998.

Veres András, *Az értéksematizmustól az értékpluralitásig,* in Somlai Péter (szerk.), *Értékrend és társadalmi-kulturális változások,* Budapest, ELTE Szociológiai Intézet, 1992, 119–127.

Veres András, *Rendszerváltás az irodalmi életben,* Alföld, 2001. 2. sz. 32–46.

Veres András, *Kis magyar értelmiségtörténet,* Kritika, 2001. 6. sz. 8–12.

Veres András, *A József Attila-kutatás dilemmái,* in Tverdota György–Veres András (szerk.), *Testet öltött érv. Az értekező József Attila,* Budapest, Balassi, 2003, 59–84.

Veres András, *Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény,* Budapest, Balassi, 2012.

Veres András, *Szabó Dezső újraértékelése,* Jelenkor, 2013. 1. sz. 61–68.

Vitányi Iván, *Vitairat a mai magyar művelődésről,* Budapest, Gondolat, 1983.

Vitányi Iván és mások, *Kultúrpolitikai stratégiák. Előadások, viták, cikkek,* Kultúra és Közösség, 1997. december. 9–91.

Vitányi Iván, *A magyar társadalom kulturális állapota. Az 1996-os országos vizsgálat zárójelentése,* Budapest, Maecenas, 1997.

Vitányi Iván, *Kultúraelméleti és művelődésszociológiai írások,* Pécs, FEEK, 2005.

Vitányi Iván, *A magyar kultúra esélyei. Kultúra, életmód, társadalom,* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2006.

Vitányi Iván, *Nyugat és Kelet között – a gyepűn. (A magyar társadalom helyzete),* Mozgó Világ, 2011. 2. sz. Lásd még ugyanott Csepeli György, Gábor György, Kende Péter, Kolosi Tamás, Konok Tamás, Niedermüller Péter, Pikó András, Rádai Eszter beszélgetéseit, cikkeit.

Vitányi Iván, *A feudalizmus továbbélése a mai Magyarországon,* Budapest, Noran Libro, 2012.

Vitányi Iván, *Esély és veszély,* Népszabadság, 2014. december 9. 10.

Vonyó József (szerk.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században,* Pécs, Pro Pannonia, 2003.

Vonyó József, *A szélsőjobboldali mozgalmak a kultúráról (1919–1944),* in Uő (szerk.), *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században,* Pécs, Pro Pannonia, 2003, 105–120.

Vonyó József, *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944,* [Pécs], Kronosz, 2012.

WESSELY Anna (szerk.), *A kultúra szociológiája,* Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium, 1998.

WIENER György, *A 2009–2011. évi politikai rendszerváltásról.* Bartha Eszter, Földes György, Kállai R. Gábor, Krausz Tamás, Szigeti Péter és Wiener György, *A társadalmi, gazdasági és politikai rendszerjellege a 2010. utáni Magyarországon,* szerkesztőségi műhelykonferencia 2012. január 27-én, Eszmélet, 93. sz. 2012. tavasz. 25–83.

WIENER György, *Orbán Viktor passzív forradalma, I–III.,* Ezredvég, 2014. 6. sz. 105–118., 2014. 7. sz. 84–98., 2015. 2. sz. 125–135.

ZELNIK József, *Egy új kulturális politika felé,* Magyar Nemzet, 1988. november 25.

ZELNIK József, *A magyar kultúra selyemövezetei,* Budapest, Ökotáj, 1998.

ZONGOR Attila (szerk.), *Kultúra és az Európai Unió,* Budapest, Kultúrpont Iroda, 2005.

ZÖLDI László, *Az ÉS vitái. Az Élet és Irodalom három évtizede,* Budapest, Múzsák, 1987.

A SZERZŐ KORÁBBI ÍRÁSAI A XX–XXI. SZÁZADI KULTÚRAFELFOGÁSOKRÓL[464]

A magyar irodalomtörténet-írás története (1945–1975), in BÉLÁDI Miklós (szerk.), *Irodalmi élet és irodalomkritika. A magyar irodalom története 1945–1975,* I, Budapest, Akadémiai, 1981, 278–369.

RÉVAI József, *Ifjúkori írások (1917–1919),* kritikai kiadás, szerk. AGÁRDI Péter, F. MAJLÁT Auguszta, Budapest, Akadémiai, 1981. – Révai Józseffel foglalkozó egyéb, kötetbe később sem bekerült dokumentumközléseim és írásaim: *Révai József levelei Bartók Béláról,* Kritika, 1972. 1. sz.; *Révai József jegyzetei Horváth János Petőfi Sándor-monográfiájához,* Irodalomtörténet, 1973. 1. sz.; *Révai József kiadatlan levele a Bánk bánról,* Kritika, 1973. 1. sz.; *Révai József és Illés Béla levélváltása József Attiláról,* Kritika, 1974. 2. sz.; *Révai József születésének 80. évfordulóján,* Kritika, 1978. 10. sz.; *Révai József jegyzetei Lukács György Ady-tanulmányához,* Irodalomtörténet, 1978. 4. sz.

Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években, Budapest, Gondolat, 1982.

A harmincas évek progresszív hagyományaiból [tanulmányciklus], in AGÁRDI Péter, *Korok, arcok, irányok,* Budapest, Szépirodalmi, 1985, 83–271.

Művészet és közösség, Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1985.

Kortársunk, Mónus Illés, Budapest, Gondolat, 1992.

A három részre szakadó ország. Rendszerváltás és kultúra, Budapest, Vita, 1992.

MÁRAI Sándor, *Röpirat a nemzetnevelés ügyében (1942)* [közreadás és kommentár], Világosság, 1993. 6. sz. 37–56.

Szöveggyűjtemény a magyar művelődéstörténet tanulmányozásához (1000–1945), Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem FEEFI, 1995; 1998².

A kultúra sorsa Magyarországon 1985–1996, Budapest, Új Mandátum, 1997.

Művelődéstörténeti szöveggyűjtemény II. Válogatás a magyar művelődés 1945 és 1990 közötti történetének dokumentumaiból, I–II, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem FEEFI, 1997; 2000². Benne egy saját tanulmány: *Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez* (1993), 711–744.

Kunfi Zsigmond, Budapest, Új Mandátum, 2001.

Kultúra, média és hatalom 2001-ben, avagy az ország négy részre szakadása, in KURTÁN Sándor–SÁNDOR Péter–VASS László (szerk.), *Magyarország politikai évkönyve*

[464] Könyvemben külön nem hivatkozom rájuk, ugyanakkor egyes bekezdéseket szerkesztett formában felhasználtam belőlük. A tanulmánykötetekben újraközölt folyóiratbeli publikációkat csak egyszer, a legutolsó megjelenésnél szerepeltetem.

2001-ről, Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 2002, I, 468–479.

Alkalmi írás a szocializmus állásáról, Eszmélet, 55. sz. 2002. ősz. 4–24.

Kultúra és média a magyar ezredfordulón, Pécs, PTE FEEFI, 2002.

Magyar kultúra és média a XXI. század elején, Pécs, PTE FEEK, 2005.

Bródy Sándor u. 5–7. Rádió és médiapolitika a századforduló Magyarországán, Budapest, Új Mandátum, 2005 (Membrán Könyvek, 16).

„...a multat be kell vallani." Nemzeti kultúra – baloldali tradíció, Budapest, Argumentum-Lukács Archívum, 2006.

József Attila, a közös ihlet. Egy irodalmi centenárium tükre és anatómiája, Budapest, Napvilág, 2010.

Kultúra szélsőjobb módra, Papp Sándor Zsigmond interjúja, Népszabadság, 2012. február 22. 14.

A kultúra végkiárusítása. A második Orbán-kormány két évének művelődéspolitikájáról, in Szeredi Péter–Szigetvári Viktor (szerk.), *Kisiklott forradalom. Tanulmánykötet a második Orbán-kormány második évéről,* Budapest, József Attila Alapítvány, 2012, 255–280.

A baloldal kultúrája – (re)konstrukció és jövőkép, Egyenlítő, X. évf. 2012. 12. sz. december. 22–34. http://egyenlito.eu/agardi-peter-a-baloldal-kulturaja-rekonstrukcio-es-jovokep/ (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

Kultúravesztés vagy kultúraváltás? (Nemzeti értékek – kultúraközvetítés – művelődéspolitikák), tanulmánykötet, Pécs, PTE FEEK, 2012. http://mek.oszk.hu/10900/10981/html/index.html (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

Három sajtó- és művelődéstörténeti tanulmány: *A Tekintet negyedszázada,* Tekintet, 2012. 6. sz. november–december. 6–19; *Pándi Pál „Kritiká"-ja és a „Kritika" Pándija,* Kritika, 2013. 11–12. sz. 4–8; *József Attilához méltón. Az Eszmélet múltja és jövője* [válasz a szerkesztőség felhívására a 100. szám megjelenése alkalmából], Eszmélet, 100. sz. 2013. tél. [2014. január.] 6–10.

„Nemzeti" kurzus a nemzeti kultúra ellen, in *Forradalom volt? Tanulmánykötet a második Orbán-kormány harmadik évéről,* szerk. Szeredi Péter, Budapest, József Attila Alapítvány, 2013, 366–400.

Nemzeti giccsőrség. Sándor Zsuzsanna interjúja, 168 Óra, 2013. július 4. 14–15.

Illés László (1928–2012), Évkönyv 2014. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből, Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, XL. évf. 2013. [december.] 40–48.

Kultúrák és művelődéspolitikák a 20–21. századi Magyarországon. Előadás a Politikatörténeti Intézetben 2013. szeptember 12-én. http://www.polhist.hu és https://www.youtube.com/watch?v=kVTI7iP7EXU (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.)

„Irodalomról, vagy más ily fontos emberi lomról". József Attila és a magyar nemzeti hagyománytudat, Budapest, Balassi, 2013.

„...érezte, hogy egy egypártrendszerben a kultúrpolitika nagyon személyes dolog". Beszélgetés Aczél Györgyről, in Varga Ágota, *Aczél-történetek. Beszélgetések tiltott, tűrt és támogatott kortársakkal Aczél Györgyről és a Kádár-korszakról,* Pécs, Alexandra, 2013, 88–124.

Kulturális trendek és világképelemzések. Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor, *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón és utána,* Budapest, Typotex, 2013; Kritika, 2014. 3–4. sz. március–április. 30–32.

„A valósággal az a gáz, hogy nincsen hozzá háttérzene". Kékesi Alexandra interjúja, UnivPécs, 2015. március 23. http://www.univpecs.pte.hu/hirek/1402 (a letöltés ideje: 2015. 08. 13.).

A rövid huszadik század – „újbeszél" nyelven. Kalmár Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990,* Budapest, Osiris, 2014; Kritika, 2015. 7–8. sz. július–augusztus [megjelenés előtt].

NÉVMUTATÓ

L

M

W

Z

Zs

Milyen is a mi nemzeti kultúránk, s egyáltalán fontos-e, érték-e számunkra? Honnan jöttünk, hová tartozunk, s merre menjünk? Kelet vagy Nyugat? Magyarság, európaiság vagy globalizáció? Befogadás vagy kirekesztés; feloldódás vagy gazdagodás?

Több mint másfél évszázad (1847–2014) hazai művelődési közgondolkodásáról és a nemzeti identitással, kultúrával foglalkozó vitáiról ad áttekintést Agárdi Péter könyve. A magyar kultúrát sokszínű, de egységes egésznek tartja, ugyanakkor vállalkozik a kultúráról szóló elméleti és művelődéspolitikai álláspontok, ideológiák, ütközések tipizálására is. Négy jellegzetes kultúrafelfogást különít el: 1. a konzervatív, keresztény-nemzetit, 2. a polgári liberális, modern irányzatot, 3. a radikális népi-nemzetit és 4. a baloldali, illetve szocialista kultúrafelfogást. Külön fejezet szól a posztmodernről.

Az elemzések főszereplői: Eötvös József, Ady Endre, Szabó Ervin, Szekfű Gyula, Kunfi Zsigmond, Ignotus, Szabó Dezső, Jászi Oszkár, Kornis Gyula, Klebelsberg Kuno, Babits Mihály, Bartók Béla, Hóman Bálint, Karácsony Sándor, József Attila, Németh László, Lukács György, Márai Sándor, Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Révai József, Bibó István, Aczél György, Kosáry Domokos, Vitányi Iván. E személyiségek között szembetűnőek az akár éles különbségek, nem ritkák a szellemi ütközetek, de vannak találkozási pontok: megannyi rokon vagy azonos kulturális eszmény és értékállítás össze is köti őket. „A nemzet: közös ihlet" (József Attila).

A művelődés- és eszmetörténeti könyv természetszerűleg érinti a 2000 utáni másfél évtizedben, napjainkban zajló ideológiai-kulturális csatákat (például Hóman Bálintról, Németh Lászlóról, Lukács Györgyről vagy éppen a Kádár-korszakról). Egyúttal kísérletet tesz arra, hogy a makacs tények alapján korrigálja a hatalom szolgálóleányává szegődő, múlthamisító emlékezetpolitikák egyes torzításait. A szerző a kultúraváltás és kultúravesztés kettősségében fogalmazza meg a jelen idő trendjeinek értelmezési lehetőségeit, mindeközben további vitára ösztönöz a mai magyar és a világkultúra helyzetéről, értékeiről, jövőjéről.

NAPVILÁG KIADÓ

AGÁRDI PÉTER Nemzet iták és kultúrafelfogások 1847–2014

AGÁRDI PÉTER

Nemzeti értékviták és kultúrafelfogáso

1847–2014

NAPVIL